

हृदयेन दूयमानेन सभ्यान् साष्टाङ्गं प्रणमेत् । ततस्तेः किं ते कार्यमिति पृष्ठे पर्षदग्रे गोवृषयोः प्रत्येकं प्रत्याम्नायत्वेन यथा-शक्ति स्वर्णरौप्ययोर्निष्कं तदर्घं तदर्घं वा निधाय बालनाशादि-जन्यदुःखेनातिपीडितस्य मे चिकीर्षिते विष्णुश्राद्धादावधिकार-सिद्धयर्थं प्राचीनापुत्रत्वादिनिदानदुरितनिरासार्थञ्च प्रायश्चित्तमुप-दिश्य माःमनुगृह्णन्तु भवन्त इति पुनः प्रणमेत् ।

ततस्ते तमुत्सार्य तस्य शरीरद्रव्यादिशक्तिमुत्तममध्यमादि-पक्षांश्च विचार्य अस्मिन् पक्षे अयं शक्त इति निश्चित्य पुस्तक-वाचनपूर्वकं कथयेयुः । स च पुस्तकपूजां चन्दनपुष्पादिभि-र्विधाय सभ्यपूजाञ्च कृत्वा निबन्धपूजात्वेन किञ्चिदयथाशक्ति द्रव्यं निधाय कृताञ्जलिपुटस्तिष्ठन् नमस्तदुपदिष्टं शृणुयात् । सभ्याश्च षड्भ्यश्चकार्षेकाश्चान्द्रायणद्वयैकचान्द्रायणेषु कञ्चन पक्षं शक्त्यनुसारिणोपदिशेयुः । स चोपदेश एकेन पर्षहृदयेन सर्वानु-मत्या कार्यः । इदन्ते प्रायश्चित्तं साङ्गिऽस्मिन्ननुष्ठिते कृतार्थो भविष्यसीति प्रत्याम्नायांश्च होमगवादी यथाशक्ति कल्पयेयुः ।

तत्र गायत्रयुतजपे तिलहोमसहस्रे द्वादशब्राह्मणभोजने तीर्थयोजनयात्रायाम् एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कतदर्घतदर्घानां शक्त्वा दाने शुष्ककेशस्य द्वादशस्राने द्वादशब्राह्मणानामामान्न-दानादौ* एकैकः प्राजापत्यः । तत्र शक्तस्य द्रव्याम्नाययोर्द्वि-

* उपदिश्य मामित्यत्र उपदिश्यतामिति ख-पुस्तके पाठः ।

† आमाम्नदानादावित्यत्र अन्नदानादाविति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्याम्नाययोरित्यत्र द्रव्यामाम्नयोरिति ख-पुस्तके पाठः ।

अथास्य पद्धतिः ।

लक्ष्मणेन अयुतहोमादेतावान् विशेषः । सहस्रादि पूर्ववत् ।
कुण्डन्तु समस्ततो यजमानस्य द्विहस्तविस्तृतं कार्यम् । तत्र
चेतफलेन चतुर्हस्तं भवति । तन्नेष्टुलासु क्रमेष द्वित्रिचतु-
रङ्गुलोच्छायाः । तावद्विस्ताराश्च तिस्रः कार्याः । वेदिसु
तद्देशान्यां मूर्ध्नि षट्त्रिंशदङ्गुलविस्तारा चतुरस्रा प्रागुदक्प्रवणा
वप्रतयोपरि दशाङ्गुलोच्चा कार्यः । तस्याः प्रथमो वप्रो द्वा-
रङ्गुलोच्छायः द्वितीयतृतीयौ त्र्यङ्गुलोच्छायौ त्रयोऽपि द्वाङ्गुल-
विस्ताराः कार्याः । एवञ्च वप्रैः सह अष्टादशाङ्गुलोच्छिता
भवति । तत्र देवतावाहनकाले प्रागुक्ताः सूर्याद्या द्वात्रिंश-
द्देवता आवाह्य सर्वेषामुत्तरतः ।

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।

विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पुराणमन्त्रेण गरुडमावाहयेत् । पूजादि कलमस्यापनञ्च
पूर्ववत् कार्यम् ।

अन्वाधाने पूर्वोक्तप्रधानदेवताकीर्त्तनान्ते गरुडानधिकः
कीर्त्तनीयः । निर्व्यापेऽपि तदर्थमधिको निर्व्यापः कार्यः ।
प्रोक्षणेऽप्येवम् । त्रयस्त्रिंशत्स्याल्लो दशैका वा स्यात्की ।

पूर्वोक्तवदेव समिदान्यचरूपकल्पितद्रव्यैर्होमाहुतिहोमः
कार्यः । प्रोक्षणे सर्वेषां गरुडतस्य पूर्वोदिता मन्त्राः । गरुड-

विधानपारिजातः

सूतिनिबन्धः

काव्यशास्त्रीय-श्रीरामदेवभट्टात्मज-

श्रीमद्दनन्तभट्ट-

विरचितः

कलिकातास्थ-संस्कृतविद्यालययाध्यापकेन

श्रीताराप्रसन्न-विद्यारत्नेन

सम्पादितः

पार्क वर्ल्डनि समपच्चाशत् संस्काक-भवन प्रतिष्ठितया

आसियाटिक-समित्या

प्रकाशितय

प्रथमः खण्डः

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश-विद्यारत्न वर्ल्डनि चतुर्विंश-संस्काक सप्तमि

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीरामभूषण कृतिरव भट्टाचार्येण संप्रदितः

१९०५

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos. 1034, 1046, 1057, 1066, 1082,
1096, 1107 and 1122.

979

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

A SYSTEM OF HINDU LAW

BY

ANANTASHAKTA

EDITED BY

PAṆḌITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOLUME I.

CALCUTTA :

PRINTED BY SAŚIBHŪṢAṆA KĒTIRATNA BHATṬĀCĀRYA

AT THE GIRĪṢA-VIDYĀRATNA PRESS,

24, Girīṣa-Vidyāratna's Lane ;

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1905.

Q 1.56

विज्ञापनम् ।

स्वस्त्रोऽपि यस्य कृपया गतिमेति सद्यो
मूकोऽपि वाग्मिवक्तां बधिरोऽपि कर्णौ ।
ज्ञातुं विधानदिविषद्भुमतत्त्वजातं
तं देवमीशमनघं प्रणतोऽस्मि भक्त्या ॥

विधानपारिजातोऽयं स्मृतिनिबन्धानां प्रायशः शीर्षस्थान-
मधिकरोतीति पठितैतन्निबन्धानां सर्व्वेषामेव मतिरुद्देश्यतीति
सम्भावयामि । पारिजातपुष्पाणां स्तवकरूपत्वात्तन्नाम्नैवाभ्य-
परिच्छेदसंज्ञा कृता । सन्ति चः पञ्च स्तवकाः, तत्र—

“प्रथमे स्तवके स्वस्तिवा-वादि-कमुच्यते ।

द्वितीये दुष्टच्छादिजातशान्तिकर्मोच्यते ॥ .

तृतीये गुरुशान्त्यादि व्रतबन्धविवाहयोः ।

प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ।

मरणस्य विधानानि कीर्त्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ॥”

इत्यनेन सङ्ग्रहीचैव विषयसूचिः सङ्क्षेपेण प्रदर्शिता ।

प्रसिद्धसङ्ग्रहकारेभ्यो रघुनन्दनादिभ्योऽधस्तनत्वेन अस्य वच-
नानि न तेषां केनापि प्रमाणतया उद्धृतानि । यद्ययं तेभ्यः
प्राचीनतमोऽभविष्यत्, तदा तैः सर्व्वैरेव अस्य वचनानि प्रमाण-
तया बाहुल्येन उद्धृतान्यभविष्यन् । न केवलमयमेवास्य कृतिः ;
दानपारिजातः, शान्तिपारिजातः, आङ्गिकपारिजातः, दान-
सागरः, कुण्डमण्डपविधानम्, कुण्डमण्डपहोमविधानम्, ग्रह-

यज्ञविधानम्, कथामृतनिधिः (पञ्चोपाख्यानसङ्ग्रहः), एतान्य-
प्यस्य कृतं सन्ति । यद्यप्येतानि वङ्गदेशे विरलप्रचाराणि,
तथाप्येतेषामुपयोगित्वं प्राधान्यञ्च देशान्तरेष्वनुसृतया विराजते
इति दृष्टैतत्केरवश्यमङ्गोकार्यम् ।

विशेषः पुनरयं विस्तीर्णतमः, बहुप्रकरणसमन्वितश्च । अत्र
यावन्ति प्रकरणानि सन्ति, तानि सर्वाण्येव विस्तीर्णानि स-
युक्तिकं सप्रमाणञ्च मीमांसितानि । यद्ययञ्चप्रकरणान्तु विशेषतो
विस्तीर्णतमम्, न कापि एतादृशमेतत्प्रकरणं दृश्यते । इत्यादिगुण-
बाहुल्यात्प्रायस्यास्य संस्करणमवश्यकर्तव्यमिति मन्यमानेन
विलुप्तप्रायप्रबुद्धकनिष्ठसंस्करणोत्सर्गोक्तजोवनन शास्त्रा-
न्बुधिमन्थनमन्दरायमाणधीरधिषणेन कलिकाताख्यराजकौय-
संस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण महामहोपाध्यायोपाधिभाजः श्रीमता
हरप्रसादशास्त्रिणा संस्करणभारोऽस्य मयि न्यधायि, अदायिषते
च चत्वार्योदशपुस्तकानि कलिकाताख्यराजकौयसंस्कृतविद्या-
लयात् आसियाटिक सोसाइटीसमितेभ्यः । तेषां हे असम्पूर्णं
गवर्णेन चिह्नितं, सम्पूर्णं च क ख वर्णाभ्यां चिह्नितं । तत्र क-
चिह्नितं संस्कृतविद्यालयपुस्तकं, ख चिह्नितं सोसाइटीपुस्तकञ्च ।
यत्र यत्र पाठवैषम्यं दृष्टं, तत्र प्रायशः सर्वत्रैव अधिकपुस्तकधृतः
पाठो मूले (उपरि) न्यवेशि, इतरखाद्यस्तात् । यत्र यत्र च सङ्ग-
हीता वैदिकानां पौराणादीनाञ्च मन्त्राणां पादमानं प्रतीकमानं
बोद्धृतं, तत्र तत्र प्रायशो यथाशक्ति तत्तद्देभ्यः पुराणादिभ्यश्च
संगृह्य सम्पूर्णा एव ते अधस्ताद्विवेशिता मया । अङ्किताश्च

सततं एतन्मूलादिनाम्नाङ्कनैः । यद्यपि वैदिकमन्त्राणां
तत्तच्छास्त्राभेदादहो मेदा उपलभ्यन्ते, तथापि तेषां सर्वेषां
सुहरणं यन्त्यक्तेवरविस्तृतिहेतुरन्तिप्रयोजनकश्चेति विविच्य
एकरूपा एव ते उच्यताः ।। तत्तद्भेदाच्च तत्तच्छास्त्रभिस्तत्तत्-
पद्धतिभ्यो ज्ञातव्याः । .

एवं वर्षद्वयं यावत् संस्करणेन समाप्तिं गतमसम्पूर्णमादर्श-
पुस्तकद्वयं वीक्ष्य संस्करणकार्यस्यासौकर्यमुपलब्धवता मया
पुनरपि भादर्शपुस्तकान्तरदानाय अनुरुद्धाः शास्त्रमहोदयाः
मत्प्रार्थनां सङ्गतां मन्यमानाः पुनरपि पञ्चविंशत्यधिकेन मुद्रा-
शतेन सम्पूर्णमेकमादर्शपुस्तकं चाराणस्याः क्रीत्वा मम समर्पित-
वन्तः । पुस्तकमिदं च वर्णेन किञ्चित् विशुद्धतमञ्च सर्वेषाम् ।

सङ्गृहीता त्वस्य निबन्धस्य अनन्तभट्टः कश्चिन् समये कतमं
देशमलक्षकार्गति निर्णयस्य नास्त्युपायान्तरम् । परन्तु अस्य
निबन्धस्य पुत्रमस्तवक्रीयो —

श्रीमत्काण्वकुलाब्धिगीतकिरणो विद्याकैलानां निधिः

श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विहङ्गकारप्रियः ।

अङ्गुर्भट्ट इति ह्यभूत् पृथुययास्तस्यात्मजाऽभूत्तद्वा-

चन्द्राचन्द्रकतेव शुभगुणभृच्छ्रीनागदेवाभिधः ॥

तस्माच्छ्रीमदनन्त आविरभवद्यज्ञानभक्तादिके-

ष्वन्तो नास्ति गुणेषु यस्य च हरिः प्रेष्ठो वरोहत्यते ।

तेनायं रचितो विधानदिविषहृष्टोऽर्थिसर्वप्रदः

शक्ते दृष्टव्येकलाङ्गविमिते काश्यामगाय पूर्णताम् ॥

श्लोकाविमावालोक्त्वा एवं निर्णीयते यदयं जङ्गुभट्सूनीर्नाणदेव-
भट्टस्यात्मजः काण्वशास्त्रीयः (१६८२) द्वाशीत्यधिकषोडशशततम-
शकाब्दीयो वारुणसीवास्तव्यश्चेति ।

निबन्धस्यास्य संस्करणभारोऽयमिति दुर्वहोऽपि यत् समूहो
मया, तत्र प्रभुसम्भावनेव हेतुत्वेन प्रतीयते ।

तथाच कालिदासः—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं प्राभविष्यदकृणस्तमसां वधाय

तश्चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥

अगुरप्युपकारः स्यात्संस्कृत्या चेन्नमानया ।

तदा सफलतां यायाच्छ्रमो मे संस्कृतावयम् ॥

अमात्रमादादयवान्नताया

यदत्र किञ्चित्स्खलितं ममाभूत् ।

विशुद्धतां शुद्धदो दयार्द्रा-

नयन्तु तद्विघ्नवराः समस्तम् ॥

मूलाजोडसंस्कृतविद्यालयाध्यापकचरस्य कलिकातास्य-

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकानामन्यतमस्य

भट्टपक्षीवास्तव्यस्य वशिष्ठवंशकरीरस्य

विद्यारत्नोपाधिकस्य विनोतस्य

श्रीताराप्रसन्नशर्माणः ।

विधानपरिजातस्य प्रथमखण्डे
धृतानामष्टषोणां संग्रहकाराणाञ्च
अकारादिवर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

अ

अगस्त्यः ७३८,१४ । ७४०,१२ ।

अत्रिः ४८७,८ । ५०१,१ । ७६८,१८ ।

आ

आपस्तम्बः ४६८,१ । ४७०,१७ । ४८७,१६ । ४८५,४ ।
५००,१५ ।

आश्वलायनः ४५४,१२ । ४८२,५,१२ । ५२५,११ ।

उ

उशनाः ५३,१४ । ५३०,१५ ।

क

कश्यपः ४८,८ । ५२,३ । ५३,१ । २४०,१३ । ७१५,२ ।

कात्यायनः ५०,१८ । ४३०,१२ । ४८०,१६ । ४८५,१७ ।
४८८,४ । ५११,३ । ५१३,१५ । ५१७,१ । ७२२,१३ ।
७२५,७ । ७३३,१५ । ७६२,२० ।

कात्यायनिः ७५७,८ ।

[૨]

કાર્ત્ત્વિજિનિ: ૮૦,૭ | ૨૬૭૧૬ | ૫૧૫,૫ | ૭૨૪,૧૮ |

કાશ્યપ: ૪૮૧,૧ | ૬૮૬,૧ |

કુલુટાચાર્ય: ૨૬૧,૭ |

ગ

ગર્ગ: ૨૪૪,૮ | ૨૪૫,૨ | ૨૦૮,૧૮ | ૨૧૨,૭ | ૨૨૨,૧૪ |

૨૨૨,૧ | ૨૨૮,૫ | ૪૦૧,૧૮ | ૪૨૨,૨ | ૪૪૨,૧૬ |

૪૫૧,૨૦ | ૪૬૧,૧૦ | ૪૬૨,૧૨ | ૪૭૧,૬ | ૪૭૨,૬ |

૪૭૫,૧૨ | ૪૭૮,૧૧ | ૪૭૮,૧૮ | ૫૦૭,૧૧ | ૫૧૪,૧ |

૭૨૨,૨૦ | ૭૨૪,૨૧ | ૭૨૬,૧૦ | ૭૨૦,૭ | ૭૨૨,૧૮ |

૭૪૨,૧૨ | ૭૪૨,૧૫ | ૭૪૪,૨ |

જાણ્ય: ૫૧૦,૧૬ |

જોમિલ: ૪૭૫,૪ | ૫૧૪,૧૦ | ૫૧૬,૨૦ |

જીતમ: ૫૪,૧૪ | ૨૪૮,૧૪ | ૪૬૭,૨,૧૮ | ૪૬૮,૧,૧૪,૧૮ |

૪૮૭,૧૨ | ૫૨૦,૧ | ૫૨૨,૨૨ | ૬૮૮,૧૨ | ૭૨૭,૧૪ |

૭૨૮,૧૮ |

ઘ

ઘણેશ્વર: ૪૭૫,૧૭ |

ચ

ચાતુર્કર્ષ: ૮૫,૧૧ | ૮૮,૧ |

ચાલાલ: ૨૭૨,૬,૧૬ |

ચેમિનિ: ૪૮૦,૧૭ | ૪૮૧,૨ |

ଜ୍ୟୋତି:ପରାଶର: ୫୧୨.୧୦ ।

ଜ୍ୟୋତିର୍ବସିଷ୍ଠ: ୨୪୪,୧୪ ।

ତ

ବିଜ୍ଞାନମଣ୍ଡନ: ୭୧୦,୭ । ୭୬୦,୪ ।

ଦ

ଦୟା: ୪୮,୨ । ୪୬୨,୧୩ । ୫୦୮,୨ ।

ଦେବରାଜ: ୨୫୦,୪ ।

ଦେବତା: ୫୪,୧୫ । ୪୧୪,୧୮ । ୪୪୫,୮ । ୭୨୭,୨୧ । ୭୪୦,୪ ।

ନ

ନାରଦ: ୨୬୯,୧୭ । ୨୭୩,୮ । ୩୨୮,୭ । ୪୦୩,୧୭ । ୪୦୫,୧୦ ।

୪୪୬,୨.୧୧ । ୪୭୩,୪ । ୪୭୪,୩ । ୪୭୬,୬ । ୪୭୭,୮,୨୨ ।

୪୭୮,୧୫ । ୫୨୬,୭ । ୫୨୮,୫ । ୬୭୬,୧୮ । ୭୨୨,୬ ।

୭୨୮,୮ । ୭୩୦,୧୦ । ୭୩୧,୮ । ୭୩୨,୧୨ । ୭୪୧,୨୦ ।

୭୪୨,୧୦ । ୭୫୩,୧,୧୭ । ୭୫୪,୨୧ । ୭୫୬,୮ । ୭୫୭,୪ ।

୭୬୧,୧୬ । ୭୬୨,୧୩ । ୭୬୩,୨୦ ।

କୃଷିଂହ: ୪୭୩,୮ ।

କୃଷିଂହପ୍ରସାଦ: ୪୭୯,୮ ।

ପ

ପରାଶର: ୪୯,୨୦ । ୮୮,୮ । ୨୫୦,୧ । ୪୮୩,୧୫ । ୪୯୦,୧୫ ।

୪୯୧,୬ । ୪୯୬,୮ । ୫୨୨,୧୧ । ୬୮୭,୧୮ । ୭୬୩,୮ ।

ପାରାଶର: ୪୬୭,୧୦ । ୫୦୮,୧୨ । ୭୨୩,୧ । ୭୨୭,୨ ।

[४]

पुलस्त्यः २४७,३ । २७१,३ ।
 पैठीनसिः ६८४,५ । ६८८,१६ ।
 प्रजापतिः ५२,१२ । २६८,२० ।
 प्रवरसङ्गकारः ७०१,२० ।
 प्रवरसूत्रकारः ७००,१२ ।

ब

बीधायनः ७१,१ । २३१,१३ । २७४,१६ । ४८८,१५ । ५१५,८ ।
 ५२८,११ । ६२४,१६ । ६६७,८ । ६७०,६ । ६७६,८ ।
 ६८५,१७ । ७०१,१३ । ७६०,१,८ ।

भ

भृगुः ४८३,१८ । ५११,६ । ७४४,१४ ।

म

माण्डनः ४८०,८ ।

मनुः ५४,६ । २६७,१० । ३०८,८ । ३१०,१४ । ४६६,२ ।
 ४६८,२१ । ४७०,७ । ४७१,३ । ४८८,१६ । ४८९,१७ ।
 ४८५,६ । ४८६,१७ । ४८८,३,१८ । ५००,२ । ५०१,४,१३ ।
 ५०४,४,८ । ५०७,१७ । ५१२,६,११ । ५१८,४ । ५२१,४ ।
 ६६५,१४ । ६६८,११ । ६६८,११ । ६७१,१३ । ६७३,१२ ।
 ६७४,१२ । ६७६,१ । ६८०,५ । ६८१,१५ । ६८५,२ ।
 ६८८,१,६ । ७२३,८,१६ । ७५८,१२ । ७५८,१७ ।
 मरीचिः २७४,८ । ७३०,१ । ७५७,१२ ।
 माण्डव्यः ७६५,१० ।

[५]

मार्कण्डेयः ३०६,१३ । ४४७,११,२० । ४८०,१० ।

मिहिरः ७१८,१७ ।

सुबलः २४८ १८ ।

मेधातिथिः ७६५,१३ ।

य

यज्ञपार्श्वः २७२,१८ ।

यमः ८५,१८ । ४६१,५ । ४८१,२० । ४८४,१२ । ४८७,३ ।

५००,७ । ५०५,११ । ५२२,१८ । ५२८,१७ । ५३०,६ ।

६७५,८ । ७१६,६ । ७२७,७ । ७६३,११ ।

यान्नवलक्यः २३,१४ । ३०,१७ । ३३,४ । ५४,४ । ८२,३ ।

२४३,१ । ३०८,५ । ४७०,३ । ४८२,४,२० । ४८७,१६ ।

५०५,१ । ५०७,१४ । ५१७,८ । ५१८,२ । ५२१,२ ।

५२३,४ । ५३१,१४ । ५५१,१ । ६६४,१४ । ६८५,१६ ।

७१७,४ । ७२२,३ । ७५६,१८ । ७५८,१५ । ७६३,१५ ।

योगीश्वरः ५०३,१७ ।

र

राघवभट्टः २७३,१७ ।

राजमार्त्तण्डः ४६३,८ । ४७२,८ । ४७४,१६ । ४७७,१८ ।

ल

लल्लः ४७८,१८ । ७३८,८ । ७४०,८ । ७४२,१ । ७५५,५ ।

लिङ्गातुः ४६२,४ ।

लोगाधिः ४४६,७ । ६८८,१३ ।

[६]

व

वराहमिहिरः ७३५,५ ।

वसिष्ठः १४,२ । ८७,१७ । २४८,११ । २६७,८ । ४२८,५ ।
४४७,६ । ४६७,१६ । ४७३,१३ । ४७४,१० । ४८५,२ ।
५०४,११ । ५११,८ । ५१८,७ । ७२६,४ । ७२७,८,१७ ।
७३४,७,१० । ७६०,१ । ७६३,५ ।

विश्वामित्रः २७१,१४ ।

विष्णुकर्मा ६४६,१ ।

विष्णुः ४७०,८ । ४८८,१८ । ४८९,८ । ५००,१८ । ६७५,२० ।
वृद्धगार्ग्यः ३८८,५ । ४१२,१३ । ४१४,११ । ४८१,१५ ।
वृद्धगीतमः २३६,४ । ४८०,७ ।

वृद्धमनुः ५१०,२१ । ७२३,३ । ७५८,८ ।

वृद्धवसिष्ठः ३३३,१० । ७२४,८ । ७३२,१२ ।

वृद्धमीनकाः ७६५,३ ।

वृद्धपराशरः १८२,११ । ५८२,१ । ५८४,१२ । ५८८,५ ।

वृद्धद्वयमः ५०७,३ ।

वृद्धविष्णुः ४८५,६ । ६८८,४ ।

वृद्धव्यतिः ८५,१६ । २४२,१८ । २६८,२० । ३०८,२ । ४३१,७ ।
४३७,४ । ४३८,१५ । ४४२,१३ । ४७१,१८ । ४७३,२१ ।
४७६,२० । ४७७,११ । ४८०,१ । ४८४,२० । ५११,१८ ।
६८५,८ । ७४०,१६ । ७४१,११ । ७४२,१६ । ७४३,६ ।

वैजयापः २६७,१६ । २६८,७ ।

આસ: ૨૪૮,૪,૮ । ૨૬૮,૨ । ૩૦૬,૫ । ૪૪૩,૧ । ૪૭૫,૭ ।
૪૮૧,૮ । ૪૮૫,૨૦ । ૫૧૦,૨ । ૫૧૫,૧૧ । ૫૧૬,૧,૧૭ ।
૫૧૮,૧૮ । ૫૨૨,૧૫ ।

શ

શક: ૨૭૩,૬ । ૪૪૫,૧૧ । ૪૪૬,૮ । ૪૮૩,૮ ।
શાતાતપ: ૮૪,૬ । ૨૦૧,૧૦ । ૪૮૮,૧ । ૫૦૫,૧૪ । ૫૦૭,૨૦ ।
૬૦૬,૧૬ । ૬૮૧,૧૨ । ૬૮૫,૫ । ૭૨૪,૧૪ ।

શાસ્ટ્રાયન: ૪૪૫,૧૪ ।

શીનક: ૬૭,૧૭ । ૮૭,૧૮ । ૨૩૮,૮ । ૪૨૬,૫ । ૪૮૧,૬ ।
૪૮૪,૧ । ૪૮૭,૧૮ । ૫૦૮,૧૩ । ૫૨૫,૭ । ૬૫૩,૧૦ ।
૬૬૮,૫ । ૬૭૧,૧ । ૭૨૮,૧૧ । ૭૫૭,૧૮ ।

શીનકેય: ૨૨૦,૧૨ ।

શીધર: ૨૭૦,૧ । ૩૦૮,૩ । ૪૩૨,૭ । ૪૩૭,૮ । ૪૪૨,૮ ।
૪૪૩,૫ । ૪૪૬,૧૭ । ૪૬૪,૮ ।

શીવસિંહ: ૪૩૨,૧૪ ।

શીપતિ: ૪૩૧,૧૪ । ૪૭૮,૪ । ૭૩૮,૩ । ૭૫૩,૭ । ૭૫૫,૧૧ ।

સ

સંવર્ત: ૫૪,૮ । ૪૮૫,૧૨ । ૭૨૮,૧૫ ।

સત્વગ્રત: ૮૮,૪ ।

સત્વાચાર: ૬૮૭,૪ ।

સુદર્શનમાલકાર: ૪૭૦,૧૫ ।

સુમત્યુ: ૭૨૪,૧૨ ।

[८]

६

हरदत्तः ४३८,६ ।

नारीतः २६८,१० । ४०८,१४ । ५०५,४ । ५०८,१७ ।

५१७,१२ । ५३०,८ । ५३३,१२ । ७२४,३ । ७५७,१५ ।

हिमाद्रिः ८८,१५ । १२०,८ । १२५,५ । २०४,१६ । २६७,१३ ।

३८१,७ । ४२८,५ । ४४५,८ । ४७१,१४ । ४८०,७ ।

५१४,८ । ५३६,२ । ५७१,१२ । ५७६,२ । ५७८,२ ।

५८१,२२ । ५८८,७ । ६१३,३ । ६४६,१८ ।

—

ग्रन्थनामनिर्वण्डः ।

अ

अङ्गुलसागरः १८०, १३ ।

अर्णवः ४४६, ६ ।

आ

आदित्यपुराणम् २६८, १४ ।

आदिपुराणम् ४८०, १ ।

आपस्तम्बगृह्यम् ६७३, १३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ८७, ६ । ४७०, १२ ।

आश्वलायनकारिका ८६, १३ । ४६२, ८ । ४८६, ११ । ४८८, १३ ।

५१४, १६ । ६५३, ६ । ६६३, १७ । ६७४, २ ।

आश्वलायनगृह्यम् ४८७, ७ । ६७३, ११ । ७१५, १० । ७४५, २१ ।

७५२, २ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ३०८, १४ । ६८५, ८ । ६८९, ४ ।

७६०, १६ ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ८४, १५ । ८६, ८ ।

जट

जटविधानम् २४०,५। २५०,११। २६५,११। २७६,४।
 ६६८,१५। ६७२,४। ७२३,५।
 जटवेदः ६८३,१।
 जटवेदपरिगिष्टम् ६२,१२।

क

कपिलसंहिता ४४८,५।
 कर्मेविपाकसमुच्चयः २५४,१५।
 कात्यायनगृह्यम् ६६८,८। ७५२,६।
 कात्यायनसूत्रम् ८५,१। ८६,११। ३०८,१०। ३१०,७।
 कालविधानम् ७७,११।
 कालादर्गः ४७१,१६। ५१६,१०।
 कालिकापुराणम् ४२५,१४।
 काशीखण्डम् ६७०,१५। ७१८,१६।
 काश्यपीयम् ५६२,१४।
 कूर्मपुराणम् ४८४,१५। ५२४,१४। ६७१,४।
 कौर्मम् ५३४,८।
 क्रियाकालोत्तरम् २५२,३। २५५,११।

ख

खादिरगृह्यम् ५१७,१५।

घ

चिन्तामणिः ५७१,४।

छ

छन्दोगपरिशिष्टम् १७,७ ।

छन्दोगश्रुतिः ६६६,१ ।

ज

ज्योतिःप्रकाशः ७६६,२ ।

ज्योतिःशास्त्रम् ३०७,११ । ४३१,६ । ५२०,२ । ६५६,८ ।

६५७,८ । ६६७,२ । ७३२,१७ ।

ज्योतिःसागरः ७६६,१० ।

ज्योतिरर्णवः ७३४,१८ ।

ज्योतिर्निबन्धः ३०८,१८ । ४००,१० । ४०३,१७ । ४७३,८ ।

४७४,१८ । ४७५,७ । ४७६,१२ । ४७७,८,१४ । ४७८,२२ ।

६७२,१२ । ७३३,१५ ।

त

तत्त्वसागरसंहिता १७८,१६ ।

तापनीयश्रुतिः ६६६,४ ।

तैत्तिरीयम् ७७,१ । ६७३,८ ।

तैत्तिरीयारण्यकम् ६६८,३ । ६७०,११ ।

विस्मयीवेतुः ४८०,४ ।

द

दीपिका ४४७,१ । ४६४,२० ।

देवीपुराणम् ५८८,७ ।

न

नारदसंहिता ३५०,१२ । १८०,१२ ।

नारायणपद्धतिः ३१०,२१ ।

नृसिंहपुराणम् ५८२,१० ।

प

पद्मपुराणम् १३,१८ । २४०,१३ । २४५,१४ । ४२०,२० ।

पाणिनीयशिक्षा ५२२,६ ।

पारस्करसूत्रम् २५०,१५ ।

प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहः ६४५,१३ । ६४७,१२ ।

प्रयोगपारिजातः २१,४ । २३८,८ । २४७,८ । २६७,८ ।

३०६,५ । ३१३,७ । ४०१,१८ । ४२२,२ । ४२५,८ ।

४३३,१८ । ४४०,१४ । ४८२,५ । ५१०,१५ । ६५३,६ ।

७३०,७ । ७३८,३ ।

प्रयोगरत्नम् ४६८,१२ । ४८१,१८ ।

प्रयोगसारः ४३२,१ ।

व

वाल्मत्यम् ३०४,२ ।

वीधायनसूत्रम् ६८६,७ ।

वज्रजामलम् ४२१,२ ।

वज्रपाण्डपुराणम् ५३३,४ ।

वाङ्मन् ४५२,१४ । ४८१,१२ ।

[१२]

भ

भविष्यपुराणम् ३०८,७। ४३१,१०। ४८६,२। ५०१,१०।

५८६,१५।

भविष्योत्तरम् ८८,१५। १२५,५। ५१४,१८। ६०२,१७।

६०५,८।

भागवतम् ४१५,१।

भृगुसंहिता ७६४,२२।

म

मत्स्यपुराणम् २०४,१६। ५३१,१। ५७१,२।

मदनमहार्णवः ४०,१७। २०१,१०। २३६,४। ४३६,८।

मदनरत्नम् ४४६,७। ४८०,१४। ७३३,१। ७३४,७।

महार्णवः २३८,१०।

मात्स्यम् ५३६,१७। ५३७,१०,१८। ५३८,२०। ५४३,७।

५४६,१। ५५१,२०। ५७८,२। ६८६,१०।

मानवसंहिता ३८३,८।

मार्कण्डेयपुराणम् ४५०,२। ६८०,१६। ७३६,११।

मिताक्षरा ५०,४।

मुहूर्तदीपिका २४३,१२।

मेधातिथिनिबन्धः ७६४,११। ७६६,१३।

य

यजुर्वेदः ६६८,६,८।

र

रत्नकोषः २४४,११ । ७५३,१२ ।
 रत्नमाला ३१२,७ । ५२०,११ ।
 रत्नसङ्घः ४७३,१७ । ४७४,३ ।
 रामवाजपीयं ६४७,७ ।

ल

लक्षणसङ्घः ६४६,१० ।
 लिङ्गवाशिष्ठम् २०५,१२ ।
 लुब्धजातकम् ४५८,१ ।
 लोङ्गम् (लिङ्गपुराणम्) ७१६,११ ।

व

वराहसंहिता ४२,२ । ७३१,१४ ।
 वशिष्ठसंहिता ३२४,२ । ६८५,२ ।
 वाक्यसारः ४८०,५ ।
 वाजसनेयकम् १५,१८ ।
 वायुपुराणम् ४८८,११ । ५१५,२० ।
 विधानमाला १७१,१७ । २५१,५ । ४२२,१४ । ४३४,६ ।
 ७६४,८ । ७७०,१ ।
 विश्वरूपनिबन्धः ६८७,७ ।
 विष्णादर्शः ८६,१ । ७०८,१ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् २२,३ । ५५,२ । १७८,१८ । ४३८,५ ।

४४४,११ । ४५३,१ । ४६४,१३ । ४६८,८ । ५४१,१० ।

५४८,५ । ६०८,१८ । ६१३,३ ।

विष्णुपुराणम् ५३१,८ । ६७७,१२ । ६८८,१६ ।

कुलशतकम् ४७१,२२ ।

बृहदारण्यसंहिता ३८४,२ ।

श

शतपथब्राह्मणम् ६८२,११ ।

शान्तिकाण्डम् १२०,८ ।

शारदातिलकम् ३३,६ । ६०६,१ । ६१३,७ । ६४७,२,१४ ।

शिशुरक्षारजम् २५१,५ ।

शुक्लकारिका ६२४,५ ।

श्रीमकीयम् २१,३ । ३३३,५ । ४०८,२ । ४५४,१७ । ४५७,३ ।

६५५,७ । ६६२,१७ ।

श्रीधरीयम् ८५,४ । २४८,८ । ४३८,१५ । ४५७,१३ । ६६६,८ ।

७५२,१० । ७६१,१६ ।

ष

षट्पिंशत्तम् ६८३,१६ । ७०८,४ ।

स

संहिताप्रदीपः ७३३,१० ।

संहितासारावली ७३२,३ ।

सायनीयम् ४५४,३ । ७३३,४ ।

सारसङ्गः ६५३,४ ।

सिद्धान्तशेखरः ६४६,१२ ।

स्कान्दपुराणम् ३७,१ । ८२,१० । १८०,१३ । २७८,२ ।
२८४,११ । ७१८,१६ ।

स्कान्दम् ३३४,१३ । ५१८,२१ । ५३६,२ । ५३७,६ । ५३८,१ ।
५३८,१३ । ५४२,५ । ५४३,१२ । ५४६,१० ।

स्मृतिचन्द्रिका ४७,१४ । ४६७,२ । ४८८,१५ । ४८५,१२ ।
७१६,१ । ७६४,१७ ।

स्मृतिदीपिका ४६८,७ ।

स्मृतिभामती ५१५,११ ।

स्मृतिभास्करः २४४,८ । ५१३,३ । ७२८,८ ।

स्मृतिरत्नावली ४८,११ । ७६५,१६ ।

स्मृतिसङ्गः १७,१६ । २६८,६ । ३०८,११ ।

स्मृतिसमुच्चयः ५१७,२२ । ५१८,४ ।

स्मृतिसारः ५२५,२२ । ५३२,१५ ।

स्मृत्यर्थसारः ५,१४ । ५३,११ । २६८,८ । ४७४,२२ ।
५०१,१६ । ५११,२१ । ५२४,२ ।

ह

हरिवंशम् ४४८,६ ।

हारीतस्मृतिः ६६६,६ ।

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अक्षररूपीकारविधानम्	४६४	१
अग्निकार्यविधिः	४८८	१२
अग्निनामानि	१२	७७
अग्नेर्जिह्वासप्तकनामानि	१२	१६
अध्ययनतियिनिर्णयः	५२०	४
अध्ययनधर्मः	५२४	१०
अध्ययननक्षत्रनिरूपणम्	५२०	१७
अध्ययनप्रकारः	५२१	१
अध्ययनविधानम्	५२८	१
अध्यापकधर्मः	५२८	१६.
अनध्याप्यनिरूपणम्	५२१	७
अनध्यायनिर्णयः	५२०	१४
अनध्यायापवादः	५२४	५
अनुपनीतधर्मकथनम्	४६७	१
अक्षप्राशनम्	४४६	१
अपुष्पवतीगमननिषेधः	४१	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अपुष्पवतीत्वहरं विधानम्	४०	१६
अप्रतिरथसूक्तम्	३३८	४
अभिवादनविधिः	५००	६
अम्बिकाया उपस्थानम्	२५	१८
अयुतलक्षादिहोमविधानम्		
ऋसिंहपुराणोक्तम्	५८२	८
अयुतहोमविधानम्	५५६	१२
अर्घदानमन्त्रः	२१०	११
अब्दपूर्तिविधानम्	४५०	१२
अशुक्लस्य उदक्कादिस्पर्शं शुद्धिविधानम्	५४	१८
अश्लेषाजननशान्तिः	३८३	८
अश्वत्थध्यानम्	१८५	६
अश्वत्थवृक्षपूजनविधानम्	१७१	१६
अश्वत्थसेवनम् अण्नीकम्	१८०	१४
अश्वत्थस्तोत्रम्	१८५	१४
अश्वदानमन्त्रः	५६२	२

आ

आचमनदानमन्त्रः	२१०	१४
आचार्यप्रार्थनामन्त्रः	५६	१६
आदित्यशान्तिः	६६२	१६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
आद्यगर्भस्य ज्यैष्ठमासादौ विवाहनिषेध- कथनम्	७५३	८
आभ्यन्तरलक्षणानां ज्ञानोपायकथनम्	७४५	२०
पायाष्टककथनम्	६५३	१
भासनदानमन्त्रः	२१०	१५

उ

स्वर्जनविधानम्	५१७	८
पनयनविधानम्	४७०	१०
पनयनोपयुक्तविचारः	४८५	४
पाकरणविधानम्	५०८	१२

ज

जहदन्तजननशान्तिः	४२१	१
------------------	-----	---

घ

हस्तस्वरूपम्	४५	११
हस्तौ गुरुशुक्रौदयफलम्	४७	३
हस्तौ मङ्गलाचारः	४७	१३
हस्तौ योगादिफलम्	४५	१८
हस्तौ राशिफलम्	४६	८
हस्तौ लग्नफलम्	४६	१७

ए

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
एकनक्षत्रजननशान्तिविधानम्	३८८	४
एकमातृजानामेकदिनादौ		
विवाहनिषेधकथनम्	७३०	६
एकमुखकोटिहोमविधानम्	६०६	७
एकराशिनक्षत्रनिर्णयः	७४४	१

क

कन्यादातृनिर्णयः	७५६	८
कन्यानर्हपात्रकथनम्	७२२	१३
कन्यानां शुभाशुभलक्षणानि	६७०	१६
कर्णविधिविधानम्	४४२	७
कुण्डमण्डपविधानम्	६२५	१२
कुण्डलक्षणम्	६१३	६
कुनस्थादीनां स्तुतिवाचने वर्ज्यताकथनम्	१८	६
कुलापकर्षकारणकथनम्	६७६	१
कूटनिर्णयः	७४३	५
कृच्छ्रादिरूपणम्	८	१६
कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिविधानम्	३२२	१५
कांठिहोमविधानं बृहत्पराशरोक्तम्	५८२	१
कांठिहोमविधानं हेमाद्रौक्तम्	५८८	६

ख

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
खट्वारोहणविधानम्	४३१	६

ग

गृणाध्यक्षपनम्	१७५	१
गन्धदानमन्त्रः	१५८	७
	२११	६
गकुडावाहनमन्त्रः	५६५	१४
गर्भधारणतद्रक्षणविधानानि	२३८	८
गर्भधारणविधानम्	२४७	७
गर्भरक्षाविधानम्	२५१	४
गर्भस्य अष्टममासे वेदनाहरमौषधम्	२५८	६
” चतुर्थमासे ”	२५४	७
” तृतीयमासे . ”	२५३	२०
” दशममासे ”	२२९	१५
” द्वितीयमासे ”	२५३	१
” नवममासे ”	२६०	७
” पञ्चममासे ”	२५६	१२
” प्रथममासे ”	२५१	१८
” षष्ठमासे ”	२५७	१२
” सप्तममासे ”	२५८	४
गर्भस्त्रावहरमन्त्राः	२३७	१८

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
गर्भस्त्रावहरविधानम्	२३६	३
गर्भाधाननक्षत्राणि	८३	८
गर्भाधानविधानम्	८२	१
गर्भिणीधर्म्याः	२४०	१२
गर्भिणीपतिधर्म्याः	२४३	१
गुरुशान्तिविधानम्	६५५	६
गुरोः सिंहस्थातिचार्यादित्ते कर्त्तव्या-		
• कर्त्तव्यविधानम्	७३८	९
गोत्रनिर्णयः	७००	१
गोदानव्रतविधानम्	६६३	१७
गोमुखप्रसवशान्तिः	३१३	१३
ग्रहणजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
ग्रहनिर्माणधातवः	५३८	८
ग्रहमण्डलकथनम्	६०८	७
ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः	५७६	१
ग्रहयज्ञस्वरूपम्	५३५	१
ग्रहशान्तिविधानम्	३०	१
ग्रहस्थानानि	५३८	३
ग्रहाणां दक्षिणाकथनम्	३२	११
ग्रहाणां नैवेद्यकथनम्	३२	७
ग्रहाणां समिन्निर्णयः	३२	३

घ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
घटिकाभिषेकविधानम्	१२५	४

च

चूडाकरणम्

छ

छागदानमन्त्रः	५६२	११
छुरिकाबन्धविधानम्	६७२	१२

ज

जननक्षत्रफलम्	६८५	१
जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम्		
जनमाष्टकानामानि	१५	८
जलयात्रा	१४	८
जातकर्म	२६७	७
जीवपुत्रोत्पादनम्	६५	१
जीवमाष्टकानामानि	१५	१०
ज्येष्ठाजननशान्तिविधानम्	३८४	१

त

ताम्बूलदानमन्त्रः	१६०	१२
ताम्बूलदानमन्त्रः (शिवस्य)	२१२	१४

विषयः	पृष्ठ	पंक्ति
ताम्बूलभक्षणविधानम्	४३३	१८
तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम्	४०३	१४
वसरेखादिपलपर्यन्तमाननिरूपणम्	७	१४
त्रिकप्रसवशान्तिविधानम्	४१७	१९

दत्तकपुत्रविधानम्	४२५	७
दर्शजननशान्तिविधानम्	३२८	६
दैगमुखकोटिहोमविधानम्	६०४	१८
दिनक्षयादिगण्डशान्तिविधानम्	४०५	१७
दीपदानमन्त्रः	१६०	१
”	२११	१५
दुग्धपानविधानम्	४३२	६
देशभेदे कार्यभेदानां धर्माधर्मत्वकथनम्	६८५	१
दिमुखकोटिहोमविधानम्	६०५	१०

ध

धान्यमानम्	८	१२
धूपदानमन्त्रः	१५८	१५
”	२११	१२
धेनुदानमन्त्रः	५६१	६
ध्वजारोपणविधानम्	६४०	१

[२५]

१

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
मन्त्रत्रयान्तशान्तिविधानम्	४०१	१४
मन्त्रत्रयदेवताकथनम्	३१२	६
मन्त्रत्रयाणां शान्तिविधानम्	७७	१
नग्निकालक्षणम्	७२८	८
नवरत्ननामानि	११	५
नामकरणविधानम्	३०८	१
निष्क्रमणविधानम्	४३७	३
नीराजनमन्त्रः	१६०	१७
नैवेद्यदानमन्त्रः	१६०	५
नैवेद्यदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	१८
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मः	५०४	१

५

पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम्	४४०	१३
पञ्चरत्ननामानि	११	२
पद्मिन्यादिलक्षणम्	६८४	४
परिवेष्टादिनिर्णयः	७२३	८
पात्रलक्षणम्	६४८	६
पाद्यदानमन्त्रः (शिवस्य)	२१०	५
षांथिवशिवलिङ्गपूजनविधानम्	२०५	११

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
पुंसवनविधानम्	८४	१३
पुंसवपरीक्षोपायकथनम्	७२२	६
पुण्याहवाचनम्	१७	१६
पुनरुपनयनविधानम्	४८६	१०
पुराणशक्तुनविधानम्	७४६	२०
पुरुषसूक्तम्	१८४	२०
पुरुषस्य पञ्चोपचारपूजनम्	१८४	२
पुरुषस्य स्तोत्रम्	१८७	८
पुण्यदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	८
पुण्याहलिदानमन्त्रः	१६०	१८
पूर्णाहुतिविधानम्	६५३	५
प्रथमरजोदर्शनविधानम्	४२	१
प्रथमरजोदर्शने तिथिफलम्	४२	१४
” द्रुद्रफलम्	४४	७
” नक्षत्रफलम्	४४	१६
” मासफलम्	४३	३
” वस्त्रफलम्	४२	५
” वारफलम्	४३	११
” वेलाफलम्	४३	१८
” स्थानफलम्	४४	४
प्रदक्षिणमन्त्रः	१६१	६

विषयः .	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रवरनिर्ययः	१००	१२
प्रसन्नवदयोनिशोचितहरं विंश	११८	८
प्राचीसाधनम्	२५	५

ब

बन्ध्यात्वहरविधानानि	८८	११
बन्ध्याभिषेकविधानम्	१२०	७
बालपितृधर्मः	४६८	७
बालपीडाशमनविधानम् (रावणोक्तम्)	२८५	१५
बालसम्बन्धीनि विधानानि	२७८	१
बालस्य दन्तसङ्कर्षदोषे तत्परिहारविधानम् ४५०		१
बालानाम् अष्टम-दिनमासाब्दे देवतापीडा-		
शमनविधानम्	२८८	८
एकादश- "	२९३	५
चतुर्थ- "	२८४	१५
तृतीय- "	२८१	१३
दशम- "	२८१	१८
द्वादश- "	२८४	११
नवम- "	२८०	१६
पञ्चम- "	२८६	४
द्वितीय- "	२८२	१७

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
बालानां प्रथम-दिनमासाब्देवतापीडा-		
शमनविधानम्	२८०	१४
" षष्ठ- "	२८७	८
" सप्तम- "	२८८	१०
बाल्यवैधव्ययोगे शान्तिविधानम्	७२६	११
ब्रह्मचर्यकालः	५०३	१०
ब्रह्मचारिधर्मः	४८१	१६
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम्	५०५	१२
भ		
भूमिदानमन्त्रः	५६३	१०
भूमिमानम्	८	५
म		
मण्डलदेवताकथनम्	३७	१२
मतिमान्यादिदोषादध्ययनाशक्तस्य		
प्रायश्चित्तम्	५२६	१८
मन्वन्तराकथनम्	५३१	१
मयूर्यादिमुद्रापञ्चकलक्षणम्	६	११
महायुतग्रहहोमविधानम्	५७८	१
महालक्ष्महाकोटिहोमः	५८२	१
मातृणां नामानि	३०५	२

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
माख्यदानमन्त्रः	१५८	११
मूलजननशान्तिः कात्यायनपरिशिष्टोक्ता	३८१	६
मूलादिजननदोषशान्तिः शौनकोक्ता	३३३	४

य

यज्ञपूजाविधानम्	५८५	८
यज्ञोपवीतदानमन्त्रः	१५८	१५
	२११	३
यमलजननशान्तिविधानं कात्यायन-		०
परिशिष्टोक्तम्	४१५	१५
यमलजननशान्तिविधानं देवलोक्तम्	४१४	१७
युगाद्यानिर्णयः	५२१	१०
योनिमेखलाप्रकरणम्	६४५	१२
योनिलक्षणम्	६४८	१८
योनिलेपनमन्त्रः	२६४	८

र

रक्षामन्त्रः	३४०	१
रक्षोघ्नसूक्तम्	३४०	३
रजःकालसन्देहे कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१५
रजःकालाज्ञाने कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१२
रजस्वलाया ज्वरादिसम्भवे शुद्धिविधानम्	५३	१०

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ति
रजस्वलाशीचर्निर्णयः	५०	१८
रजस्वलास्पृशशुद्धिविधानम्	४८	१०
रजोदर्शने शान्तिविधानम्	६७	५
रजोदोषशान्तिविधानम्	५७	१४
बौधायनोक्तम् (चन्द्रसूर्यग्रहणे)	७१	१
रजोदोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तविधानम्	५५	३
रत्नदानमन्त्रः	५६३	७
रात्रिसूक्तजपविधानम्	२७४	१८
रात्रिसूक्तम्	२७६	१४
रात्रौ रजोदर्शने विशेषः	५२	१८
रुद्रसूक्तम्	३३५	१
रुद्रज्ञानम् (बौधायनोक्तम्)	१०५	१
(भविष्योत्तरोक्तम्)	८८	१४
रुद्रानुवाकः	३४०	१
रेखाफलकथनम्	७२१	२०

स्त

स्तवहोमकोटिहोमविधानं हेमाद्रुक्तम्	५८८	६
स्तवहोमविधानम्	५६४	१४
वृहत्पराशरोक्तम्	५८४	१२
स्तव्हीसूक्तम्	३६४	३
स्तवदानमन्त्रः	५६२	८

व

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
वंशपत्रदानविधानम्	५६	२०
वरलक्षणानि	७१५	८
वरुणप्रार्थनामन्त्रः	१६	४
वस्त्रदानमन्त्रः	१५८	२
	२१०	२०
	५६१	१८
वाग्दानविधानम्	७६०	१५
वाग्दानानन्तरमाकस्मिकप्रतिकूलशान्ति-		
विधानम्	७६७	१
वाग्दानं जाते प्रतिकूलविधानम्	७६४	७
वाग्दानोपयुक्तविधानकथनम्	७६२	१२
विकृतजननशान्तिः	४२२	१३
विनायकशान्तिविधानम्	२३	१०
विवाहकालनिरूपणम्	७२८	७
विवाहकालविधानम्	७५२	८
विवाहनिर्णयः	६८५	६
विवाहमेदनिरूपणम्	७५८	११
विवाहविधानम्	६७३	५
विषघटिकाजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
विष्णुमूर्तिदानविधानम्	७३७	१५

विषयः	पृष्ठं	पंक्तौ
सृष्टदानमन्त्रः	५६१	१३
वेदिनिर्घ्राणविधानम्	६३८	१४
वैकृतपसवशान्तिः	४२२	१
वैष्णवचक्रविधानम्	२०१	१
व्यतीपातादिजननशान्तिविधानम्	४०८	१

श

शङ्खदानमन्त्रः	५६१	१०
शतमुख्यादिकोटिहोमविधानम्	६०२	१६
शय्यादानमन्त्रः	५६३	४
शिशुरक्षाविधानम्	४४८	४

ष

षष्ठीपूजनविधानम्	३०४	१
षष्ठीप्रार्थनामन्त्रः	३०५	१६
षष्ठशावाहनमन्त्रः	३०५	६

स

संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम्	४८३	१८
सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिविधानम्	४१८	१
समावर्त्तनविधानम्	६६४	१३
सर्पसंस्कारविधानम् (बोधायनोक्तम्)	२३१	१४

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सर्पसंस्कारविधानम् (शौनकोक्तम्)	२२०	१
सर्वतोभद्रादिमण्डलकथनम्	३३	५
सर्वौषधिस्वरूपकथनम्	१०	११
सामगानां रुद्रसाम	३३८	२
सामुद्रकलक्षणानि	७१८	१
मिनीबालीकुहज्जननशान्तिविधानम्	३२६	१४
सीमन्तोन्नयनविधानम्	८६	८
सुखप्रप्त्यवोपायः	२६३	१२ ^०
सूतकिधर्मकथनम्	२४६	७
सूतकिधर्मविशेषकथनम्	२७०	११
सूतिकागृहनिर्माणविधानम्	२४४	७
सूतिकाज्ञानविधानम्	३०७	१०
स्त्रीस्तन्याक्षरणहरविधानम्	४३६	७
स्थण्डिललक्षणम्	६२४	१
स्थलमातृकानामानि	१५	१२
ज्ञातकधर्मनिरूपणम्	६६८	४
ज्ञानानां नानाविधत्वकथनम्	१७८	१७
ज्ञानीयदानमन्त्रः	२१०	१७
सुग्लक्षणम्	६४८	७
सुवल्क्षणम्	६५०	८
सर्वदानमन्त्रः	५६१	१६

[३४]

ह

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
हरिवंशश्रवणदेशादि	२०४	६
हरिवंशश्रवणविधानम्	२०९	८

—

विधानपारिजातः ।

प्रथमः स्तवकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीरस्तु ।

वन्दे श्रीमदनन्तसंज्ञगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिं
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुहं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ।
ब्रह्मा शर्वसुरेन्द्रपूर्वकसुरा यस्य प्रसादात्तदा
सर्वान्ममसमाप्तिमीयुरमलं महेशदेवं परम् ॥
नत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्हस्तसु विद्यासु निष्णाताः शुद्धमानसाः ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
श्रुतिसकलरहस्यं विम्बितं यस्य चित्ते
सुकुर इव विशुद्धे दोषमालिन्यशून्ये ।

विधानपारिजाते

स्वपटु*विमलभक्त्या यस्य तुष्टो रमेशो
जनकजनकपङ्क्तं भट्टमेनं नतोऽस्मि ॥
जातोऽहमग्रेण मनोरथेन
यस्यानुकम्पामृतवृष्टिपुष्टः ।
पारं गतश्चाखिलदर्शनानां
नागेशभट्टं जनकं नतोऽस्मि ॥
वन्दे भागीरथीमम्बां गुणैरम्बेव शालिनी ।
यत्प्रसादादहं प्राप्नः सञ्जातो जङ्घीरपि ॥
श्रीमत्काण्वकुलाब्धिशीतकिरणो विद्याकलानां निधिः
श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विदम्बकोरप्रियः ।
भट्टश्चन्द्र इमं पितृव्यमभिनम्यानन्तभट्टः सुधीः
नानाशान्तिविधानसत्सुरतकं व्यारोपयजूतले ॥
विधानपारिजातोऽयं पञ्चस्तवकसंयुतः ।
नानाविधानगन्धोत्कः संमेव्यो विबुधैरिह ॥
प्रथमे स्तवकं स्वस्तिवाचनादिकमुच्यते ।
द्वितीये दुष्टकृत्तादिजातशान्तिकमीर्यते ॥
तृतीये गुरुशान्त्यादिव्रतबन्धविवाहयोः ।
प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ॥
मरणस्य विधानानि कीर्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ।
जननादिक्रमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

प्रथमः स्तवकः ।

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य बाष्कया ।
निबन्धो रच्यते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
यत्किञ्चिन्मम चापत्यं क्षम्यतां तद्विचक्षणैः ।
गुणगृह्णाः सदा सन्तो बालस्य पितराविव ॥
ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि विधानानि समञ्जसा ।
सङ्गृह्णामि सतां प्रीत्यै तेन प्रीणातु केशवः ॥
साधारणविधानानि प्रोच्यन्ते सर्वशास्त्रिणाम् ।
असाधारणकल्पस्य सुज्ञानात् स्वस्वगृह्यतः ॥

तत्र तावत्परिभाषाप्रकरणम् ।

दिशामनुक्तौ प्राची स्यात् तथा हस्तश्च दक्षिणः ।
शुभे काले शुभे देशे शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
नैमित्तिकविशेषेण विहितं त्वन्यथापि च ।
यथा मूलादिका शान्तिर्यथा पञ्चमादिपूजनम् ॥
प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथाभूतं तदारभ्य पुनर्यरेत् ॥
प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्यं प्रागुदकमंस्थितेन च ।
शुद्धेन कर्म कर्तव्यं विष्णुस्मरणपूर्वकम् ॥

विधानपारिजाते

ईषद्दीतं नवं श्वेतं सदृशं यन्नधारितम्* ।
 निर्णेजकाक्षालितं यदहृतं वास उच्यते ॥
 सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः शुभा ।
 अभिवेके वामभागे सर्वान्यत्र दक्षिणे† ।
 पार्श्वे हृन्दो देवतश्च विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥
 अवदित्वा तु यः कस्यद्याजनाध्यापने जपम् ।
 यदन्यत्कुरुते किञ्चित् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अग्निप्रतिष्ठाकर्मादि स्त्रशाखोक्तं समाचरेत् ।
 विशेषविहितं यत्तु तत्सर्वेषामपीष्यते ॥
 यन्नाम्नातं स्त्रशाखायां पारक्यमविरोधि यत्‡ ।
 विहङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥
 पुण्याहवाचनं मातृस्थापनं आहमेव च ।
 शान्तिकर्माङ्गमुद्दिष्टं शौनकास्य वचो यथा ॥
 स्वस्तिवाचनमेवैके ब्रूयुः शान्तिककर्माणि ।
 हविआहे न कर्तव्यं बोधायनवचो यथा ॥
 शाखान्तरे स्त्रशाखायां यच्छान्त्यादिकमीरितम् ।
 स्त्रशाखोक्तं तदा कार्यं परोक्तं न समाचरेत् ॥

* यन्नधारितमित्यत्र यन्नधारितमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† सर्वान्यत्र दक्षिणे इत्यत्र शेषेष्वग्नियमो मत इति, दक्षे सर्वे च केषुचिदिति च स्त्र-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ पारक्यमविरोधि यदित्यत्र पारक्यस्याविरोधि चेति ग-पुस्तके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरन् ।
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥
बह्वक्ष्यं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।
तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥
इति कात्यायनेनोक्तमन्यैश्चैव तथर्षिभिः ।
अथ ह्यौम्यस्य द्रव्यस्य प्रमाणादीह कथ्यते ॥
खण्डत्रयन्तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ।
यासमानमथानस्य पञ्चसूत्राणि होमयेत् ॥
पनसस्य फलस्याथ शतं भागाः प्रकीर्त्तिताः ।
शतं तथैव भागाश्च कुष्माण्डस्य प्रकीर्त्तिताः ॥
नारिकेलस्य विहङ्गिर्भागाः प्रोक्तास्तु षोडश ।
तावन्त एव भागाः स्युः कदलस्य कृतूत्तमे ॥
खर्जूरफलभागाश्च पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः ।
पत्रमेकैकमेव स्यात्तथा पुष्पञ्च ज्ञयते ॥
तिलस्याशीतिसंख्याकिस्तथा षष्टिर्यवाः स्मृताः ।
व्रीहयश्च शतं ग्राह्या गोधूमाः षष्टिसन्निताः ॥
प्रियङ्गुवश्च विज्ञेया विडालपदमात्रकाः ।
तथैव तण्डुलाः प्रोक्ता होमलक्षणकोविदैः ॥
फलानि बदरादीनि पञ्च पञ्चैव ज्ञावयेत् ।
पर्वमात्राश्च होमे स्युः पल्लवाः कोमलाः स्मृताः ॥
शर्कराश्च गुडाश्चैव विडालपदमात्रकाः ।
अतिसूत्राणि बीजानि फलानि च तथैव च ॥

विधानपारिजाते

यज्ञकर्माङ्गसिद्ध्यर्थं वक्त्रमात्राणि ह्रावयेत् ।
चतुर्धा वीजपूराणि दाहिमानि तथैव च ॥
कन्दास्वेकैकशः प्रोक्ता आर्द्रमङ्कुरमेव च ।
कन्देष्वपि विशेषात्तु सूरणो दशधा भवेत् ॥
जम्बीरामलकद्राक्षास्तथा भस्मातकाः कणाः ।
अस्माभयाम्बुर्वाद्याः प्रोक्ता ह्येकैकशो यजी ॥
दूर्वास्तिस्त्रय हीतव्याः समिधस्वेकिकाः स्मृताः ।
आज्यञ्च पृषदाज्यञ्च दधि दुग्धं तथैव च ॥

दधिमिश्रितमाज्यं पृषदाज्यम् ।

सुववक्त्रप्रमाणान्तु हीतव्यं यज्ञकोविदैः ।
एवं बृहस्पतेरुक्तिरथ मुद्रा निगद्यते ॥
मयूरी कुक्कुटी हंसी शूकरी च मृगी तथा ।
पञ्च मुद्रा विजानीयात् हौम्यद्रव्यग्रहे बुधः ॥
न्युञ्जेन पाणिना द्रव्यं तर्जनीरहितेन यत् ।
आदाय ह्रयते विप्रैर्मयूरीं तां विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठयन्त्रिताः सर्वा अङ्गुल्युत्तानलक्षिताः ।
हवनं क्रियते ताभिः कुक्कुटी सा प्रकीर्त्तिता ॥

वक्त्रः गुह्यान्वयपरिमाणं सार्द्धगुह्यापरिमाणं वा ।

† असा-शब्दः कुत्रापि कवि नास्ति, किन्तु आदर्शपुस्तकेषु सर्वत्रैव दृश्यताम् स एवात्र निवेष्टितः । अनुमीयते चेदं यत् अक्षेयञ्च अक्षेति पाठो लिपिकरप्रमादाज्जातः, तथा पाठे च अक्षशब्दस्य विभीतकार्यत्वात् यागोपयोगित्वेन तदर्थस्य सङ्गतिविरहो न भवेत् । आस इत्यत्र च आसा इत्येव पाठो युक्तः ।

प्रथमः स्तवकः ।

विकनिष्ठा तु हंसी स्यान्मुकुलाभा च शूकरी ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठमृगी सैवोच्यते दुधैः ॥
फलमूलयजौ श्रेष्ठा मुद्रा ज्ञेया शिखण्डिनी ।
जारणे मारणे चैव कुक्कुटी च प्रशस्यते ॥
वश्योच्चाटनपूर्वाणां कर्ष्मणां शूकरी मता ।
शान्तिके पीष्टिके कार्यं मृगी हंसी प्रशस्यते ॥
कुक्कुटी पत्रपुष्पाणां शालिहीमे तु शूकरी ।
यवानाञ्च तिलानाञ्च हंसी प्रोक्ता मनीषिभिः
या यत्र विहिता मुद्रा तथा तत्र तु हीमयेत् ।
अन्यथा जुहुयाद्यस्तु न कर्मफलभागवेत् ॥
द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
सुचा घृतं तथा मांसं लाजानञ्जलिना यजत् ॥
इत्यागमग्रन्थ उक्ते द्रव्यमानमथोच्यते ।
जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरङ्गं रजः स्मृतम् ॥
तंष्टी लिङ्गा तु तास्तिस्त्रो राजसर्पप उच्यते ।
गौरस्तु ते त्रयः षट् च यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥
कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पलं सुवर्णायत्वारः पञ्च चापि प्रकीर्तितम् ॥

अस्यार्थो यथा ।

जालान्तरं गते भानी यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरङ्गं प्रचक्षते ॥

इति वचनाजालान्तर्गतसूर्यकिरणसम्बन्धि सूक्ष्मं रजस्त्रसरङ्गमुक्तं

विधानपारिजाते

भवति, तेऽष्टौ त्रसरेणवो लिङ्गा भवति, तास्त्रिंशो लिङ्गा राज-
सर्षपो भवति, ते त्रयो राजसर्षपा एको गौरसर्षपो भवति, ते
षट् गौरसर्षपा एको मध्यमो यवः, ते मध्ययवास्रयः कृष्णलो
भवति, कृष्णलो गुञ्जेति पर्यायः, ते कृष्णलाः पञ्च माषो भवति,
ते षोडश माषाः सुवर्णो भवति, चत्वारः सुवर्णा एकं पलम् ।
यद्वा पञ्च सुवर्णा एकं पलमिति ज्ञातव्यम् । इति हेमपरिमाणम् ।
तौष्यपरिमाणमथोच्यते ।

हे कृष्णले रूप्यमाषो धारणं षोडशैव ते ।
शतमानन्तु दशभिर्धारणैः पलमेव वा ॥
निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्ष्णिकस्तान्त्रिकः पणः ।
इति यांगीश्वरेणोक्तं कृष्णलः पञ्च गुञ्जकाः ॥
रूप्यमाने नियोक्तव्यः धान्यमानमथोच्यते ।
त्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः ॥
माषा मुद्गाः सप्तमाषा अष्टमाश्च कुलत्यकाः ।
श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्जिलाः* सगवेधुकाः ॥
कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येते औषधाश्च चतुर्दश ॥
पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टिरेका पलं स्मृतम् ।
अष्टमुष्टि भवेत्त्रिंश्लिङ्गिदष्टौ तु पुष्कलम् ॥
पुष्कलानि च चत्वारि भादृकः परिकीर्तितः ।
चतुरादको भवेद्गोणः कुम्भो द्रोणद्वयं स्मृतः ॥

* जर्जिलः कथ्यते सहिरस्यप्रभवसिञ्ज इति शब्दार्थविज्ञानमणिः ।

प्रथमः स्तवकः ।

इति भविष्यपुराणोक्तम् । खारी द्रोणालु षोडश ।

यद्वा ।

पलञ्च कुडवः प्रस्थं चादको द्रोण एव च ।
धान्यमाने नियोक्तव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
इत्येव धान्यमानोक्तिर्भूमिमानमधीक्यते ।
परमाणु परं सूक्ष्मं ऋसरेणुर्महीरजः ॥
जालाग्रश्चाथ लिङ्गा च यूका चाथ यवोऽङ्गुलम् ।
क्रमादष्टगुणान्धातुर्वानष्ट ततोऽङ्गुलम् ॥
षडङ्गुलं पदं प्राहुर्वितस्तिद्विगुणः स्मृतः ।
ही वितस्ती ततो हस्तो ब्रह्मतीर्थो द्विवेष्टनः ॥
चतुर्हस्ती धनुर्दण्डो नालिका तदयुगेन तु ।
क्रोशो धनुःसहस्रे हे गव्यूतिश्च चतुर्गुणा ॥
द्विगुणं योजनं तस्मात् प्रोक्तं संख्याविशारदैः ।
दशहस्तेन वंशेन त्रिंशदस्तेन निवर्त्तनम् ॥
दश तान्येव गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।
इति मत्स्यपुराणांतिरथ कच्छादि कथ्यते ॥
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकच्छः प्रकीर्तितः ॥
यथाकथञ्चिच्चिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।
प्रातः पञ्चदश यासाः सायन्तु द्वादश स्मृताः ॥
चतुर्विंशतिरायाः परं निरगनं स्मृतम् ।

इति ग्रासपरीमाणं* सुखाविकृतिकारणम् ॥
 एकैकं ग्रासमग्रीयादहानि त्रीणि पूर्व्ववत् ।
 अहस्योपवसेदन्यमतिकृच्छं चरन्नरः ॥
 इत्यादि धर्मशास्त्रोक्तमथान्यत्परिभाष्यते ।
 सम्भार्लिते भूप्रदेशे षोडशं वाष्टहस्तकम् ॥
 मण्डपं वाथ कुण्डं वा कृत्वा वेदिं प्रकल्पयेत् ।
 मण्डलं सर्व्वतोभद्रं स्वस्तिकं पद्ममेव वा ॥
 रजोभिः पञ्चवर्णैश्च लिखित्वा तत्र धान्यकम् ।
 राशीकृत्य तथा कुशं धवलं तत्र निक्षिपेत् ॥
 उदकेनाथ सम्युर्थ्य औषधानि च निक्षिपेत् ।
 मदनं मधु पुष्पाणि पत्रपालाशसर्षपाः ॥
 अपामार्गो गुड्डीची च विडङ्गी शङ्खपुष्पिका ।
 विष्णुकान्ता महादेवी सर्व्वौषधं शतावरी ॥

यदा ।

कोष्ठः† मांसं हरिद्रे द्वे मुरागौलेयचन्दनम् ।
 वचा कचोरी मुस्ता च सर्व्वौषधः प्रकीर्त्तिताः ।
 सर्व्वसामप्यलाभे तु शतमूलौ प्रशस्यते ॥

यदा ।

यथा यथा च सम्प्राप्तं वस्तु तत्र विनिक्षिपेत् ।
 न्यग्रोधपिप्पलप्लवजम्बूचूततरुङ्गवाः ।

* परिमाणमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† कोष्ठमित्यत्र कुष्ठमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पल्लवाः पञ्च चैते स्युस्त्वचस्तेषामपि क्षिपेत् ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्याः प्रबालश्चेन्द्रनीलकम् ।
उक्तानि पञ्चरत्नानि नारदेन महर्षिणा ॥

यदा ।

मुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परगञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
प्रबालमुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।
अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ॥
यवव्रीहितिला माषाः कङ्कुग्यामाकमुहकाः ।
इमानि सप्त धान्यानि गन्धितानि महर्षिभिः ॥
अश्वस्थानाङ्गस्थानादल्मीकात्सङ्गमाद्भुदात् ।
रथ्यागोष्ठोद्धृताश्चैव मृदः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
पञ्चामृतानि गव्यानि मूत्रादीनि विनिक्षिपेत् ।
पूर्वपात्रं न्यसेत्तत्र राजतं ताम्रमेव वा ॥
यदा वंशभयं पात्रं धान्यपूर्णं तथैव च ।
वस्त्रं शुभ्रं न्यसेत्तत्र कलशे वरुणं न्यसेत् ॥
प्रतिमां विन्यसेत्तत्र कर्षार्द्धाहैविनिश्चिन्ताम् ।
तत्तल्लिङ्गकमन्त्रेण कर्म कार्यं विचक्षणैः ॥
एतेनेदं कर्म कार्यं मन्त्रेण नियमो यदि ।
तेन मन्त्रेण तत्कर्म कार्यं नान्येन निश्चयः ॥
इदं कार्यमनेनेति दृश्यते च क्षचिद्विधिः ।#

लिङ्गादेवेदमर्थत्वमेतेषां मन्त्रसंज्ञकाः ॥
 प्राजापत्यमुपांशु स्यान्मन्त्रः सावित्र एव च ।
 इत्युक्तं शौनकीये तु शौनकेन महर्षिणा ॥
 इत्येवं सर्वकर्मोपयोगिशस्त्रं समीरितम् ।
 विशेषो वक्ष्यते तत्र शान्तिकर्मणि* सर्वतः ॥

अथ अग्निनामानि ।

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।
 अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥
 पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु ।
 सीमन्ते ह्यनलो नाम गगन्भो जातकर्मणि ॥
 पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ।
 सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥
 गोदाने सूर्यनामा स्यात् केशान्ते याजकः स्मृतः ।
 वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे धनदः स्मृतः ॥
 चतुर्थीकर्मणि शिखी धृतिरग्निस्तथापरे ।

अपरे कर्मणीत्यर्थः ।

भावसप्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥
 ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्विष्णोर्गिरथेश्वरः ।
 विष्णुराहुवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽभ्ययः ॥
 लक्ष्मणेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोत्रे महाशनः ।

* किं लिङ्गादेवमर्थत्वमेतेषां ते मन्त्रसंज्ञका इति च क-पुस्तके पाठः ।

† तत्तत्शान्तिकर्मणि इति च ग-पुस्तके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

एके वृत्तार्चिषं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥
रुद्रादौ तु रुद्रो नाम शान्तिके शुभकृतथा ।
आदिशब्दाक्षुद्रमृत्युरुद्रातिरुद्रा लभ्यन्ते* ।
पौष्टिके धनद† खैव क्रोधाग्निस्त्राभिचारके ॥
वश्यार्थे वशकप्रोक्तो वनदाहे तु पोषक‡ ।
उदरे जाठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।
समुद्रे बाहुवो नाम लये संवर्त्तकस्तथा ॥
सप्तविंशतिसंख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः ।
तं तमाह्वय होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥
अन्यथा विफलं कर्म सर्व्वं तद्राक्षसं भवेत् ।
आदित्यादिग्रहाणाञ्च साम्प्रतं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कापिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भीमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
बृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रे भवति ज्वाटकः ।
शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुताशनः ॥
कराली धूमिनी खेता लोहिता नीललोहिता ।
पूर्ण पञ्चरागा च सप्त जिह्वाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ति विधानपारिजाते अग्निनामानि । पाप्मे ।
इति परिभाषाप्रकरणम् ।

-
- लभ्यन्ते इत्यत्र लभ्यन्ते इति ख-पुस्तके पाठः ।
† धनद इत्यत्र वनद इति ग-पुस्तके पाठः ।
‡ पोषक इति ग-पुस्तके पाठः ।

अधुना वक्ष्यमाणसर्वविधानोपयोगिजलयात्राविधानम् ।

वशिष्टः ।

शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना बुधः ।

कुरुते यदि वा मोहात्कर्म तस्य च निष्फलम् ॥

तडागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु ।

लक्ष्मणे कोटिहोमेऽयुतहोमे तथैव च ॥

व्रतोत्सर्गे महादाने यज्ञे वा वितर्ते शुभे ।

व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने इत्यर्थः ।

जलयात्रां पुरा कृत्वा श्रेष्ठकर्म समाचरेत् ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् ।

यज्ञशालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

यजमानः सपत्नीकः सुहृद्भ्युज्जैर्हृतः ।

अश्वारूढो गजारूढो वस्त्रालङ्कारभूषितः ॥

गृहीत्वोपस्कारं सर्वं गन्धपुष्पाद्यतादिकम् ।

सुवासिन्योऽग्रतः कृत्वा सर्वालङ्कारभूषिताः ॥

जलाशयं ततो गच्छेद्भीतवादित्रनिस्स्रनैः ।

अनिन्द्यश्च क्रुद्धं गच्छेन्नदीश्चाथ* समुद्रगाम् ॥

हैमराजतताम्रान् वा मृत्पुष्पान् कलशान् शुभान् ।

गृहीत्वा गन्धपुष्पाद्यैरञ्जितान् सुदृढान् ध्रुवान् ॥

जलाशयं समासाद्य तीरे गोमयलेपितं ।

* चाथ इत्यत्र चाथ इति क-पुस्तके पाठः ।

चतुरस्रे कर्तुं चेत्ते तच्च स्वस्तिकमालिखेत् ॥
यवैर्वा तण्डुलैर्वापि पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
चत्वारः कलशाः स्थाप्याश्चतुर्दिक्षु विचक्षणैः ॥
तावन्तश्च पुनः स्थाप्याः कोणिषु च समाहितैः ।
तत्र सम्पूजयेद्देवं वरुणं यादसां पतिम् ॥
जलमातृसु सम्पूज्य जीवमातृस्तथैव च ।
कलशाग्नेयकोणे च स्वस्तिकादिकमण्डले ॥
मत्स्यी कूर्मी च वाराही दर्दुरी मकरी तथा ।
जलूकी तन्तुकी चैव सप्तैता जलमातृकाः ॥
कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला बला ।
पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः ॥
जम्बिर्लक्ष्मीर्महामाया यानदेवी तथैव च ।
वारुणी निम्बिना गांधा सप्तैताः स्थलमातरः ॥
एता अपि प्रपूज्याथ दिक्पालान् दिक्षु चार्चयेत् ।
दीपान् समन्तात्प्रज्वाल्य देवतानां विसर्जनम् ॥
अन्तेन वायु दध्ना वा जले दद्यात्ततो बलिम् ।

प्रपूज्य स्वाहेत्यादिमन्त्रैर्वाद्दगस्तुवनेन तु ॥

तं च मन्त्रा वा जसनेयके अश्वमेधप्रकरणेऽधीताः ।

अङ्गाः स्वाहा, वार्य्यः स्वाहा, उदकाय स्वाहा, तिष्ठ-
न्तीभ्यः स्वाहा, स्रवन्तीभ्यः स्वाहा, स्पन्दमानाभ्यः
स्वाहा, कूप्याभ्यः स्वाहा, सृद्याभ्यः स्वाहा, धार्याभ्यः

स्नाहा, अर्णवाय स्नाहा, समुद्राय स्नाहा, सरिराय
स्नाहा ।

इति यथादैवतं त्यागः कार्यः ।

ततो वरुणप्रार्थना ।

प्रतीचीश नमस्तुभ्यं सर्वाघौषविनाशन ।

पवित्रं कुरु मां देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि भगवन् यन्मया कृतम् ।

तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्जलाधिप ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यावान् विधिरनुष्ठितः ।

स सर्वस्त्वत्प्रसादेन पूर्णो भवत्वपांपते ॥

गृहीत्वा तु ततः कुम्भान् पञ्चपल्लवसंयुतान् ।

कृत्वा सुवासिनीदोषु गीतवादित्रनिखनैः ॥

२.३.३ हस्तेषु ।

यागभूमिं समागच्छन् मध्ये मार्गे बलिं क्षिपेत् ।

उपलिप्य तथा भूमिं शृतेनार्सन वा तथा ॥

तत्र मन्त्राः ।

ॐ नमो भगवते क्षेत्रपाल भासुर त्रिनेत्र लामुख

अवतर अवतर कपिल पिङ्गल ऊर्ध्वजिह्वाललन

क्षिप्ति क्षिप्ति भिप्ति भिप्ति कुरु कुरु गुरु गुरु चल चल

लल लल ह्रीं ह्रीं हूं हूं बलिं गृह्णा ॥ स्नाहा । इति ।

यज्ञमण्डपदारे च कुर्यान्नीराजनं त

यज्ञमण्डपमध्ये च स्थापयेद्देहिकोप ॥

कुशानिति शेषः ॥

हारेण पश्चिमेनैव प्रवेशो नेतरेण तु ।

इति जलयात्रा ।

अथ सर्वकर्माङ्गभूतपुण्याहवाचनविधा

तच्च येषां शाखायां कल्पसूत्रादौ विस्तृतं सङ्ग्रहं वा अभि-
हितमस्ति तैस्तदेव अनुष्ठानव्यम् ।

ब्रह्मण्यं वा स्वशाखोक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।

तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्यः कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनस्मरणात् । येषां वाजसनेयी-
प्रश्नतिशाखिनां गृह्यादौ नोक्तं तैस्तु बह्वृचपरिशिष्टोक्तं शौनका-
स्तुतं वा शास्त्रं सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्ष्येति जैमिनिस्मरणात् ।

यस्मात्कृतं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्ष्यवत् ॥

मङ्गलवचनाच्च । स्मृतिप्रवितृणां मन्वादीनां सर्वसाधारस्त्वेन

प्रवृत्तेः परम् ।

अथ पुण्याङ्गकालनम् । स्मृतिसङ्ग्रहे ।

पुण्येऽहर्निश सम्प्राप्ते विवाहे चौलके तथा ।

व्रतबन्धे च गृह्यादौ तथा जननकर्ष्येण ॥

गृह्यारम्भे धनप्रप्तौ तीर्थाभिगमने तथा ।

नवग्रहमन्त्रेऽग्नौ अहुतानां तथैव च ॥

षड्विप्रवेशने चैव ग्रामस्याभिनिवेशने । ॥
 गजबन्धे तुरङ्गाणां दासेराणाञ्च सङ्गहे ॥
 सर्वेषु कर्ममात्रेषु प्रारम्भे स्तस्तिवाचनम् ।
 अहर्निशाहमात्रेषु न कुर्यात्पुण्यवाचनम् ॥
 वाचनीया हिजाः सम्यग्वेदशास्त्रपरायणाः ।
 न तत्र कुनखी काणो हीनाङ्गोऽङ्गाधिकस्तथा ॥
 क्षयरोगी च कुष्ठो च श्वावदन्तोऽभिगस्तकः ।
 बन्धश्च विधुरो वारमी क्रूरस्तु खलसेवकः ॥
 वक्त्रहस्तिश्च दन्धी च हैतुको ज्ञानदुर्बलः ।
 सहोपपत्तिश्च क्लृप्तो व्यसनी सोमविक्रयी ॥
 कन्याविक्रयलज्जाजिविक्रयी पिशुनोऽनृतः ।
 लांकदुष्टः पराधीनो राजद्रोहपरायणः ॥
 एते चान्ये च विप्राश्च न वाच्याः स्तस्तिवाचने ।
 ताम्बूलमक्षता द्रव्यं दूर्वा पुण्याणि चन्दनम् ॥
 कुङ्कुमाक्तानि पात्राणि अक्षताः कुङ्कुमान्विताः ।
 पुण्यतीर्थोदकं सम्यङ्निधाय कलशे शुभे ॥
 सुवर्णं फलपुण्याणि द्रव्यमात्रं निधापयेत् ।
 सद्वस्त्रैः प्रासुखो वा यजमानः समाङ्गि
 निषण्णो भङ्गले पीठे स्थिता अन्ये (११. ११. १२. यशुः १)
 सुदूर्वापाणयः सर्वे शुचयः शुचि (१०. ८५. ५. ५. १)
 ॥ (८. ५. ५. १. ५. १)

• सहोपपत्तिरिति च-पुनश्च पाठे ते । (८. ५. ५. ५. ५. १)

कालज्ञानादिकं कुर्यादनुज्ञातो द्विजातिभिः ।
 उद्धृत्य सपिधानन्तु कलसं हेमपूरितम् ॥
 पद्मासनसमाविष्टो नमस्कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 पश्चात्पञ्चापतिरिति ब्रूयुः प्रयतमानसाः ॥
 पुण्याहं वाचयिष्येऽहमिति वाचयिता वदेत् ।
 वाचयतामिति भाषन्ते वक्तास्व सुतेजसः ॥
 अथो जाते च शकुने सामगायसि-पूर्वकम् ।
 ऋचं सर्व्वे सह ब्रूयुस्ततो वाचयिता द्विजः ॥
 ओमुक्तिपूर्व्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषते ।
 परे ब्रुवन्त्विति ब्रूयुरो पुण्याहमितीतरे ॥
 पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 ततः स्वस्ति न इन्द्रेति* ऋचं ब्रूयुः सहोभये ॥
 ततो वाचयिता पूर्व्वर्मा स्वस्तीत्यभिधाय तु ।
 पश्चाद्भवन्त इति च ब्रुवन्त्विति प्रभाषते ॥
 ॐ स्वस्तीति तथैवान्ये प्रतिब्रूयुस्ततः परम् ।
 ॥ प्रारिप्सितं चतुर्थ्योक्त्वा कर्म वाचयिता ततः ॥
 प्राप्तास्तीत्याद्यं ब्रुवन्त्वेव† पूर्व्ववत्समुदीरयेत् ।
 गर्व्वीति च चतुर्थ्यन्त-तत्तत्त्वार्थोक्तिपूर्व्वकम् ॥
 वदेत्पूर्व्वं च प्रतिब्रूयुरथ सर्व्वेऽपि ते द्विजाः ।

* प्रथमः उच्यते वाः स्वस्ति नः पूषा निचवेदाः । स्वस्ति नः सावर्ज्यं चरिद-

† तिष्ठेत्प्रातः । (१५ अ. १८ म. वृष्टः ।)

‡ सुमन्त्रादि पाठः ।

ऋध्यामसोममित्यादि* ऋचं ब्रूयुः सहोश्चकैः ॥
 ततो वाचयिता ऋचिं भवन्त इति-पूर्व्वकम् ।
 हुवन्त्विति वदन्त्वन्त्ये* ब्रूयुरोमृध्यतामिति ॥
 एवमेवोभयेऽपि द्विरभ्यसेयुरिदं पुनः ।
 पुण्याद्वादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिस्रनाः ॥
 आश्रयेरन्निमे सर्व्वं यथागमपरम्परम् ।
 ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्य्यमूर्ध्वनि ॥
 किञ्चिन्निश्चेत्तथैवान्ये ब्रूयुश्च विविधाग्निषः ।
 आपो हि ष्ठादयस्त्रिस्तः* शन्नो देवोऽ ऋचैकया ॥
 ईशानाचार्याणामिति* शुद्धवत्यघमर्षणम् ।
 तरस मन्दीति सूक्तं* सर्व्वपापप्रणोदनम् ॥
 पवस्व सोम** इत्यादि ऋग्भिः प्रोक्ष्य समन्ततः ।
 पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्व्वकल्याणवान् भवेत् ॥

* ऋध्यामसोमं सगुयाम वाजसा नो मन्त्रं सरथेहीययातम् ।

यश्चो न पक्तं मधु गोधनतरा भूतांश्चो अग्निर्गोः कामसुपाः ॥ (१०म. १०६सू. ११सूक्त)

† वदेदन्त्ये इत्येव श्रीमकोयः पाठः समीचीनः ।

‡ आपो हि ष्ठा मधीमुक्-क्ता न ऊर्ज्यं दधात नः ।

महो रथाय चक्षसे ॥ (११च. ५०म. यजुः ।)

§ यश्चो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये । शंवीरभिष्टवन्तु नः ॥ १२म. यजुः ।)

¶ ईशानाचार्याणां चयन्तीचर्मणोनाम् । अपो याचामि मेवजन्तु न. ८सू. ५सूक्त ।)

|| तरस मन्दी धावति धारा सुतस्याश्वसः । तरस मन्दी चावन्ति. ५८सू. १सूक्त ।)

** पवस्व सोम पीतये इवेन्द्रस्य हार्दिं सोमधानमाविश ।

पुरा नो याचादुहितानि पारय सेचविशि दिश आहा विष्टर्दम. ७१सू. ८सूक्त ।)

स्वस्तिवाचनमेतत् सव्येषामृदिकर्मणाम् ।

आदावन्ते च कर्त्तव्यमिति यज्ञविदो विदुः ॥

इति शौनकीये पुण्याहवाचनम् ।

गोपारिजाते हारीतेनान्न विशेष उक्तः ।

पुण्याहवाचनं पूर्वं सठारं ब्राह्मणस्य च ।

तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥

पारिजाते यमः ।

नीकतजाशुमण्डल इत्यादि हेमाद्रियज्योक्तं सर्वकर्मसाधारणं

आहवाचनम् । तथाच शौनकीये ।

पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽथ यथाविधि ।

योक्तव्यः* कर्मणामादौ भस्ते चोदयसिइये ॥

अर्चिता ब्राह्मणाः पूर्वं गन्धमात्यैः सदक्षिणैः ।

तिष्ठेयुः प्राप्नुञ्चा युष्मा वक्तारो दर्भपाणयः ॥

उदङ्मुखो वाचयिता तिष्ठेदेभ्यश्च† दक्षिणे ।

विभ्रत्पूर्णमपां कुक्षं पिहिताननमर्चितम् ॥

तत्रादावाप इत्येवं वदेद्वाचयिता ततः ।

प्रदाहोऽपि शिवा आपः सन्धित्येवं हुवन्त्यथ ॥

गन्धै‡ इति वदेदेकः सुमङ्गल्यमितीतरेऽ‡ ।

वदेत्पूर्वं अनस इत्येवमपरेऽपि च ॥

* प्रथम इति क-पुस्तके पाठः ।

† तिष्ठेयुश्च इति न-पुस्तके पाठः ।

‡ सुमङ्गल्यः पान्तितीतरे इति क-पुस्तके पाठः ।

सौमनस्यमिति ब्रूयुरस्तुशब्दान्तमत्वरः ।
 पश्चादक्षत इत्येवं ब्रूयादावयिता ततः ॥
 अन्येऽक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्येवं ब्रूयुरर्क्षिताः ।
 ततो वाचयिता विप्रो दक्षिणा इत्युदीरयेत् ॥
 स्वस्तिशब्दाद्यमुच्चार्य दक्षिणाः पान्वितौतरे ।
 बहु देयमिति ब्रूयुरस्तुशब्दान्तमत्वरः ॥
 कर्त्ताथ दक्षिणं जानुं पातयित्वा महीतले ।
 उदङ्मुखो जपेत्कूर्त्तं श्रवयेत्येवमादिकम् ॥
 अपित्वोत्थाय तं कुम्भं बिभ्रत्तिष्ठन्नुदङ्मुखः ।
 मनः समाधीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 समाहितमनसः स इत्येवं प्रभुवन्त्यथ ।
 प्रसीदन्तु भवन्त इत्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 प्रसन्नाः स इति प्रीताः प्रतिब्रूयुरथेतरे ।
 शान्तिः पुष्टिसुष्टिर्ऋद्विरविघ्नमित्यनुक्रमात्* ॥
 आयुष्यमारोग्यमिति शिवं कर्म तथापि च ।
 कर्मधर्मवेदशास्त्रधनधान्येष्टसम्पदः ॥
 अस्तुशब्दान्तमुच्चार्य वाचयित्वा तथा परे ।
 प्रजापतिः प्रीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ।
 परे प्रथममुच्चार्य प्रीयतां भगवानिति ।
 गोमयेनोपलिप्योर्वीं रङ्गवस्त्रिकयार्चः* ॥

* तथा पुष्टिर्ऋद्विरविघ्नमित्यनुक्रमादिति न-पुस्तके राठः ।

प्रस्थधान्योपरि स्थाप्यं पूर्णं हि कलसद्वयम् ।
 दक्षिणे चोत्तरे चैव सुवर्णेन समन्वितम् ॥
 प्रमाणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।
 यत्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ।
 पञ्चदशाङ्गुलविपुलसूत्रोधः षोडशाङ्गुलः ॥
 द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ।
 पुण्याहवाचनञ्चैव ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्तन्त्रियवैश्ययोः ॥
 इति पुण्याहवाचने विशेषविधानम् ।

अथ सर्वकर्माङ्गभूत विनायकशान्तिविधानम्

तस्य अनिष्टनिवृत्तिफलकत्वेन काम्यत्वेऽपि
 एवं विनायकं पूज्य ग्रहाद्यैव विधानतः ।
 कर्मणां फलमाप्नोति
 गान्धर्वल्लेखेन सर्वकर्माङ्गतोक्तेः ।

प्राप्तम् ।

विष्णुः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ।
 गणानामधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥
 तेनोपसृष्टं यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।
 स्वप्नेऽवगाढेऽत्यर्थं जलं मुग्धांश्च पश्यति ॥

काषायवाससस्यैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।
 अन्त्यजैर्गर्हभैरुष्टैः सहैकनावतिष्ठते ॥
 ब्रजश्चापि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।
 विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
 तेनोपसृष्टो ह्यभते न राज्यं राजनन्दनः ।
 कुमारी न च भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥
 आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।
 बन्धुत्वाभश्च नाप्नोति क्वचिच्चापि कृषीवसः ॥

अथ तस्य प्रयोगो यथा ।

स्नापनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्घ्रि विधिपूर्वकम् ।
 गौरसर्षपकल्मेन साग्येनोष्णादितस्य* तु ॥
 सर्वोपधेः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः ॥
 अश्वस्थानाद्भजस्थानाद्दक्षीकाश्वक्रमाद्भुदात् ।
 मृत्तिकां रोचनां गन्धं गुग्गुलीचासु निक्षिपेत् ॥
 या आहूतास्त्रेकवर्षेऽथतुर्भिः कलसैर्जदात् ।
 चन्दनागुरुकसूरीकपूराद्याः सुगन्धयः ॥
 चन्दनं स्यानुडुहे रत्नं स्याद्य भद्रासनं ततः ।
 सहस्राक्षं शतभारमृषिभिः पावनं कृतम् ।
 तेन त्वाभिविद्यामि पावमान्यः पुनर्न ते ।
 भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्यो ब्रह्मस्य ते ॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ।
 यत्ते केशेषु दीर्भाग्र्यं सौमन्ते यच्च मूर्धनि ॥
 ललाटे कर्णयोरक्षोरपस्तद्वन्तु ते सदा ।
 ज्ञातस्य सार्धपैक्षैलैः सुवेणीदुम्बरेण तु ॥
 जुहुयाद्मूर्धनि कुशान् सव्येन प्रतिगृह्य च ।
 मितश्च सन्धितश्चैव तथा शालकाटङ्कटौ ॥
 कुशाण्डो राजपुत्रश्चैत्येतैः* स्वाहासमन्वितैः ।
 नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्यथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्व्वतः ।
 कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पल्लौदनमेव च ॥
 तान् सकृदवहृतान्, पल्लौदतं तिलपिष्टं शोदन इत्यर्थः ।
 मत्स्यान् पक्षांस्तथैवामास्यांसमेतावदेव तु ।
 युष्यं चित्रं सुगन्धश्च सुराश्च त्रिविधमपि ॥
 पैष्टी माध्वी चेति त्रिविधा सुरेत्यर्थः ।
 मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोण्डेरकस्त्रजः† ।
 तद्ध्यक्षं पायसश्चैव गुडमिश्रं समोदकम् ॥
 प्रामाण्यं सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ।
 विनीतस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥
 दूर्वास्योऽप्युष्ण्याणां दत्त्वाऽर्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ।

* जेतैः इत्येव जेत्ये इति व-पुस्तके पाठः ।

† वेरा इत्येव इति च पाठः याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 ततः शृङ्गाम्बरधरः शृङ्गाम्बरानुलेपनः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्यादस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥
 एवं विनायकं पूष्यति ।

उच्छेदकान्तकुलविकारा अपूपविशेषाः ।

अथास्य स्रष्टप्रयोगः । राजा* गौरसर्वपक्षकादिसामर्थी
 सम्याय शुभे मुहूर्ते कृतमित्यक्रियोऽमुकप्रयोजनसिद्ध्यर्थं विना-
 यकशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्रुताध्ययनवन्तं ब्राह्मण-
 माचार्यत्वेन ब्रूयात्तुरोऽन्यादृत्विजो ब्रूयात्तु च ऋत्विग्भिः सह
 आचार्यैश्च कर्म कारयेत् । तत आचार्यः शुभे सम्प्रार्थिते
 देशे पञ्चवर्षैः पिष्टैर्भद्रासनार्थमेकं स्वस्तिकं कृत्वा तत्र रक्त-
 मानुषुषं चर्म उत्तरलोमं प्राग्नीव संस्थाप्य तत्र श्रीपर्णादि-
 पीठं निधाय श्वेतवस्त्रेणाच्छाद्य तस्य चतुर्दिक्षु कृतस्वस्तिक-
 मण्डलेषु अत्रवास्फुटितैकवर्षांश्चतुरः कलशान्चन्दनादिचर्चितान्
 पुष्पमालावेष्टितकण्ठान् वस्त्रवेष्टितांश्च धान्यराशौ नि-
 ऋदोदकीन नदीसङ्गमोदकीन वा कलशानापूर्व्यं सप्त स्थाप-
 यित्वा

उद्धृतासि वराह्येण कृष्येन शतबाहुना ।

आवृणु मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमे चय ॥

इति मन्त्रेण पञ्च स्रष्टः प्रचिष्य

गन्धशास्त्रं दुराधर्षां नित्यपुष्टां करोषिषीन् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपहृष्ये श्रियम् ॥

इति मन्त्रेण चन्दनादिगन्धांश्चिप्य गुम्फसमपि निक्षिप्य सह-
कारादिपक्षवात्रिधाय पूर्णपात्रं विन्यस्य तेषु वक्ष्यं श्रीकृष्णप-
चारैः सम्पूज्य स्वशास्त्रोक्तां शान्तिं पठित्वा भद्रासनस्थोत्तरे देशे
ऐशान्यां वा पीठादिषु विनायकम् अम्बिकाञ्च वक्ष्यमाच-
मन्त्राभ्यामावाहनप्रवृत्तिभिरुपचारैः सम्पूजयेत् ।

मन्त्रौ तु ।

ॐ तत्सुखाय विद्महे ब्रह्मतुल्याय धीमहि । तन्नो दन्तो
प्रचोदयात् ॥ १ ॥ ॐ सुभगायै विद्महे काममाश्रित्यै
धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥ २ ॥ इति ।

अथ स्वशास्त्रोक्तेन विधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य चर्च उपयित्वा
प्राज्यभागान्तं कृत्वा गवाज्यलोखीकृतं गोरसर्षपकल्पोन
वर्धितं तावत् सर्वोषधिसूक्ष्मचन्दनागुरुकक्षूरिकादिभिश्च विलिप्ताङ्गं
यजमानं भद्रासने उपवेश्य स्वयं प्रादिमार्गेण स्वस्तिवाचनं
कर्त्तव्यम् । अथ ऋत्विक्कृतं आचार्यः पतिपुत्रवतीभिः पुर-
धौ प्रामातृगौरीराजनं यजमानमभिविष्टेत् । तत्र पूर्वदेशाव-
स्थितं कुम्भमादाय

सहस्रं यतधारद्विभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिविष्टामि पावमानः पुनस्तु ते ॥

इति मन्त्रेणाभिविष्टं ततो दक्षिणं कुम्भमादाय

भगं ते वक्ष्यो राजा भगमिन्द्रो वृक्षसतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ .

इत्यनेन मन्त्रेणाभिषिञ्च्य पश्चिमदिगवस्थितं कुम्भमादाय

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यञ्च मूर्धनि ।

सलाटे कर्णयोरण्णोरापस्तद्वन्तु ते सदा ॥

इति मन्त्रेणाभिषिञ्च्य उत्तरं कुम्भमादाय

सहस्राक्षं यतधारवृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

इति मन्त्रैस्त्रिरभिषिञ्चेत् । अथाचार्यः स्वसव्यपाणिगृहीत-

कुशान्तरिते यजमानशिरसि सार्षपं तैलमौदुम्बरेण स्तुवेणादाय

षड्भुजतीर्जुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा ।

ॐ मिताय स्वाहा । यथादेवतं त्यागः । ॐ सम्मिताय

स्वाहा । ॐ शालाय स्वाहा । ॐ कटकुटाय स्वाहा ।

ॐ कुशाण्डाय स्वाहा । ॐ राजपुत्राय स्वाहा ।

इति यजमानशिरसि हुत्वा एतैरेव षड्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नग्नी पूर्ण-

कृतं चरुं हुत्वा होमशेषं समाप्य अग्नेः सव्यतात् प्रागादिदिग्

इन्द्रादिब्रह्मान्तेभ्यो देशदेवेभ्यस्तत्तस्मिन् कौर्मन्त्रैः सदीप

दत्त्वा यजमानं स्नापयेत् । अथ स्नातः शुक्लाम्बरधरं यजमानो

गुरुणा सहितो विनायकाय अम्बिकायै च किञ्चिद्वज्रतसम्पूर्णा-

वहततण्डुलांस्तिलपिष्टमिश्रितोदनं पक्वापका मन्त्रान् तथा-

• देशदेवेभ्य इत्यत्र देशदेवेभ्य इति साधोक्तम् पाठः । देशा दिक्सप्तमीया
देवादीभ्य इत्यर्थः ।

विधमांसं मूलकं पूरिकापूपान् वर्धुलपिष्टविकारान् उण्डेरका
अपूपमेदास्तक्षुजः दध्यन्नं पायसं सगुडपिष्टमोदकांश्च उप-
हारत्वेन त्रयोर्मणेशांभिकर्योर्विचित्राणि पुष्पाणि त्रिविधां सुरा-
मपि निवेदयेत् प्रत्येकम् । मत्स्यस्थाने माषादिः, सुरास्थाने
शवणसहितं क्षीरं देयमिति श्रिष्टाः । ततः पूर्वोक्तगायत्रीभ्यां
स्वीसर्षपयुक्तं पुष्पाञ्जलिं त्रिवेद्य विनायकमुपतिष्ठेत् ।

उपस्थानमन्त्रा यथा ।

रूपं देहि यशो देहि भगवन् देहि मे भगम् ।

पुष्पान्देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

अथ अम्बिकोपस्थानम् । तदुपस्थानमन्त्राः ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुष्पान्देहि इत्यादि समानम् ॥

यथाचार्यः शूर्पं कुशानांस्त्रीर्य उपहारशेषं कृताकृतं तण्डुलादि-
दकान्तं तत्र निधाय चतुष्पथं गत्वा तत्रोपलब्ध वस्त्रमाण-
ज्वलिं निदध्यात् ।

मन्त्रा यथा ।

प्रदातुं षट्क्षन्तिमे देवा आदित्या वसवस्तथा ।

मरुताः शिवाग्निनी रुद्राः सुपर्णाः पक्षगा ग्रहाः ॥

असुरा यक्षकुधानाश्च पिशाचा मातरस्तथा ।

शक्तिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥

अम्बकाः शिबगन्धर्वा नागा विद्याधरा नगाः ।

अम्बका इति ख-पुस्तके पाठः ।

दिक्पाला लोकापालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥
जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।
मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिप्रन्विनः ।
सौम्या भवन्तु ह्यमाश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥
एवं बलिं दत्त्वा गृहमागत्य आचम्य वस्त्रहयसङ्घितां दक्षिणां
सप्रतिमामाचार्याय दत्त्वा ऋत्विग्भ्यश्च केवलां दक्षिणां दत्त्वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।
इति विनायकशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मोद्भूतं यज्ञशान्तिविधानम् ।

तस्य त्रीकामः शान्तिकामो वेति फलसंयोगेऽपि
एवं विनायकं पूज्य यज्ञाद्यैव विधानतः ।
कर्मणां फलमाप्नोति
इति याज्ञवल्क्येन सर्वकर्मसाधारणत्वोक्तेः । तच्च येषां शास्त्रिनः
स्वगृह्यादावभिहितं तैस्तदेवानुष्ठेयम् । बह्वक्षं वा स्वगृह्येन
मित्यादि स्मृतेः । येषां च स्वगृह्यादी नोक्तं तैर्वा गृह्यादि-
स्मृत्युक्तमनुष्ठेयं स्मृतीनां सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः ।
याज्ञवल्क्यः ।

त्रीकामः शान्तिकामो वा यज्ञयज्ञं माचरेत् ।
हव्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरेत् ॥

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्री वृक्षस्यतिः ।
 शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥
 ताम्रकारस्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
 रजतादयसः सीसात्कांस्थात्कार्थ्या ग्रहाः क्रमात् ॥
 स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।
 यथावर्णं प्रदेयानि न्वासांसि कुसुमानि च ॥

स्वर्णकादुभाविति द्वयोः स्वर्णमयत्वम् ।

गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
 कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
 आकण्ठेनः इमं देवानां अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्तः ।
 उद्बुध्यस्वेतिः च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः ॥

* आकण्ठेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मण्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रघिना देवी याति भुवनानि पञ्चम् ॥

(१म. ३५ नृ. १ षष्ठ्य् ।)

† इमं देवा असपत्नं सुवर्णं मङ्गते अजाय मङ्गते ज्येष्ठाय मङ्गते जानराश्यायेन्द्रस्ये-
 पाय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये विभ एव सोऽमी राजा

इममिमां ब्राह्मणानां राजा ।

(८म. ४० म. यजुः ।)

‡ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्तः पृथिव्या अयम् ।

अपौ रेतसि निवसति ।

(८म. ४४ नृ. १६ षष्ठ्य् ।)

§ उद्बुध्यस्वामि प्रतिगच्छति त्वमिष्टापूर्णे संसृजिषा मयश्च ।

अजिन्त्यधस्ये च त्वत्तत्त्वम् विभ देवा यजमानश्च सोऽदत्त ।

(१५म. ५४ म. यजुः ।)

ब्रह्मस्यते अतिप्रदर्थः॥ सत्यैवान्नात्परिस्तुतः॥ १ ।
 शन्नो देवीः॥ स्तथा काण्डात्॥ केतुं कण्वमिममास्तथा ॥
 अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
 एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥
 शुङ्गीदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरघाष्टिकम् ।
 दध्योदनं हविस्त्रूणं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
 दद्याद्ब्रह्ममादेतद्विजिभ्यो भोजनं बुधः ।
 अक्षितो वा यथात्माभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
 धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयः क्रमात् ।
 कृष्णा गौरायसम्प्राग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 यस्य यस्य यदा दुःखः तदा यत्नेन पूजयेत् ॥
 ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

● ब्रह्मस्यते अतिप्रदर्थो अर्कः पलाशः खदिरः पामार्गः केतुः ॥

यद्दीदवच्छ्वसच्छतमजात तदस्यासु द्रविणं धिङ् चिचम् ॥ (२म. २३८. १.)

† अत्रात् परिस्तुतो रस ब्रह्मणा व्यपिबत् चतं पयः सोमं प्रजापतिः ॥ २३८. १. ॥
 मिन्द्रियम् । विपानए शुक्रमन्त्रस इन्द्रस्येन्द्रियमिन्द्रस्योऽवतन्तम् ॥ (२३८. १. ॥ यजुः ॥)

‡ शमी देवीरिति मन्त्रः १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ काण्डात्काण्डाप्ररोहानि पक्षयः पक्षयस्परि ।

एवा नी दूर्वा प्रतनु सृष्टेयः यत्नेन च ॥ (२३८. २. ॥ यजुः ॥)

¶ केतुं कण्वं न केतवे पेयो मयो अपेयसि । समुपहरिजायताः ॥ (२म. ६५. १८५. ॥)

॥ स तं यत्नेन पूजयेदिति य-पुष्पको पाठः ।

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छायाः पतनानि च ।
 भावाभावी च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥
 अन्यत्सर्वमङ्गजातं द्वितीयस्तवंके वक्ष्यते ।
 इति याज्ञवल्क्योक्तग्रहशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्म्मोपयोगि सर्वतोभद्रमण्डलादिकमुच्यते ।

तदुक्तं शारदातिलके ।

चतुरस्रे चतुष्कोणे* कर्णसूत्रसमन्विते ।
 चतुर्थेष्वपि† कोष्ठेषु कोणे सूत्रचतुष्टयम् ॥
 मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयुः पातयेत्तथा ।
 पूर्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥
 पातयेत्तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
 पूर्ववत्कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ॥
 तदुद्भूतेषु मत्स्येषु दद्यात्सूत्रचतुष्टयम् ।
 ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ॥
 प्रमादोच्योर्गता रेखाः कुर्व्यात्सप्तदशैव तु ।
 एवं‡ चतुष्टयं§ मन्त्री षट्पञ्चाशद्वयान्यपि॥

* चतुर्भुज इति शारदातिलके पाठः ।

† चतुर्विंशति इति शारदातिलके पाठः ।

‡ यावच्छतशयमिति क-पुस्तके पाठः ।

§ पञ्चाशद्वयमिति क-पुस्तके पाठः ।

तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
 षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत्पद्मं सलक्षणम् ॥
 वह्निःपङ्क्त्यां भवेत्पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका ।
 द्वारशीभोपशीभाङ्गान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत् ।
 पद्मक्षेत्रस्य सन्ध्यां द्वादशांशं वह्निः सुधीः ॥
 तन्मध्यं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ।
 आद्यं स्यात्कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं पद्मपत्राणां सुक्तांशेन दलाग्रकम् ।
 बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानं यद्विधिना सुधीः ॥
 निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्धनिशाकरान् ।
 लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
 दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानादुत्तमालिखेत् ।
 तदन्तराले तन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः ॥
 आलिखेद्बाह्यवृत्तेन दलाग्राणि समं ततः ।
 दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ॥
 एतत्साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः ।
 पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् ॥
 अथविष्टैः पदैर्विद्वान् गान्त्राणि परिकल्पयेत् ।
 पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्तिभेदतः* ॥

दिक्षु द्वाराणि रचयेद्विचतुःकोष्ठकैस्ततः ।
 पदैस्त्रिभिरथैतेन शोभाः स्युर्हारपार्श्वयोः ॥
 उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ।
 अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्थास्यतुष्टयम् ॥
 रञ्जयेत्पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ।
 पीतं हरिद्राचूर्णं स्थास्यतं तण्डुलसम्भवम् ॥
 कुसुमचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ।
 विल्वादिपत्रकं श्याममित्युक्तं पञ्चवर्णकम् ॥
 अङ्गुलोल्लेधविस्ताराः समा रेखाः सिताः शुभाः ।
 कर्णिकां पीतवर्णेन केशराख्यरुणेन च ॥
 शुभ्रवर्णेन पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च ।
 रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ॥
 केशराः पीतवर्णाः स्युररुणानि दलानि च ।
 सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः पीतेनाप्यसितेन च ॥
 रञ्जयेत्पीठगर्भाणि जादाः स्युररुणप्रभाः ।
 गान्धाणि तस्य शुक्लानि चतसृष्वपि वीथिषु ॥
 आलिखेत्कल्पलतिकां दलपुष्पफलान्विताम् ।
 वर्णैर्धनैर्विधैश्चित्रैः सर्वदृष्टिमनोहराम् ॥
 द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः ।
 उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभांसि च ॥
 तिस्रो रेखा बहिः कुर्यात्कितरक्तासिताः क्रमात् ।
 मण्डलं सर्वतोभद्रमेतन्नाधारणं स्मृतम् ॥

चतुरस्त्रां भुवं भित्त्वा दिग्भगो द्वादशधा सुधीः ।
 पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥
 चतुश्चत्वारिंशदाद्यं पञ्चात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
 कोष्ठैः प्रकल्पयेत्पीठं पञ्चधा नैवात्र वीथिकाः ॥
 द्वारशोभे यथापूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
 अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोणानि तन्त्रवित् ॥
 विदध्यात्पूर्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं शुभम् ।
 चतुरस्रे चतुःषष्टिपदान्यारचयेत्सुधीः ॥
 पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः ।
 वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तावसानिकाः ॥
 दिग्गन्तेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखेत् ।
 विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः ॥
 मार्जयेत् स्वस्तिकाकारान्* श्वेतपीतारुणासितैः ।
 रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ॥
 प्राक्प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत्समापयेत् ।
 नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम् ॥
 पञ्चाक्षं मण्डलं प्रोक्तमेतत्स्वस्तिकवर्जितम् ।
 दीक्षायां देवयज्ञे च मण्डलानां चतुष्टयम् ॥
 सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥
 इति शारदातिलके सर्वतोभद्रादिमण्डलप्रकारः ।

अथ स्कन्दपुराणोक्तं सर्वतोभद्रम् ।

प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्यादेकोनविंशतिम् ।
 खण्डेन्दुस्त्रिपदा कोणे पञ्चपादा तु शृङ्खला ॥
 एकादशपदा वल्लो नवभिः पार्श्वभद्रकम् ।
 चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशता पदैः ॥
 मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम् ।
 श्रितन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥
 भद्राऽरुणासिता वापी कर्णिका पीतवर्णिका ।
 गौरा कृष्णा तथा नीला रक्ता पीता तथैव च ॥
 इमानि पञ्चवर्णानि चन्द्रादिक्रमतो न्यसेत् ।
 परिधित्रयसंयुक्तं बाह्ये सत्त्वरजोऽसितैः ॥

अथ मण्डलदेवताः कथ्यन्ते । सङ्ग्रहे ।

ब्रह्मस्थानं श्रुतं मध्ये सोमस्तस्योत्तरे भवेत् ।
 ईशान्यामीश्वरः प्रोक्त इन्द्रं पूर्वं प्रपूजयेत् ॥
 आग्नेय्यामग्निमावाह्य दक्षिणस्यां यमं यजेत् ।
 नैऋत्यां निऋतिः प्राक्तः प्रतीच्यां वरुणं यजेत् ॥
 वायव्यां चैव वायुश्च सोमं चैवोत्तरे यजेत्* ।
 ईशो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणो यमः ॥
 अशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च विष्णुर्वसव एव च ।
 इन्द्रादित्यौ च सोमश्च कुजब्रह्मरुभागवाः ॥

* यजिदित्यत्र न्यसेदिति ग-पुष्पके पाठः ।

शनी राहुः केतुरग्निः पर्व्वे* परिधिदेवताः ।
 ऋतुः सत्यो वसुर्दक्षः कालः कामोऽनिलोऽनलः ॥
 अङ्गिराः पुलहयैव ऋतुः प्राचेतसस्तथा ।
 वशिष्ठश्च भृगुश्चैव तथा नारद एव च ॥
 एताश्च देवताश्चैव दक्षिणे पंक्तिदेवताः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 माहेन्द्री चैव चामुण्डा वरुणः सरितां पतिः ।
 इक्ष्वाकुः सुरोदयः दध्योदो गुह्यसागरः ॥
 हृत्तोदः क्षीरसिन्धुश्च पश्चिमे पंक्तिदेवताः ।
 आपो ध्रुवश्च सोमश्च ध्रुवश्चैवानिलोऽनलः ॥
 अजैकपादद्विर्ब्रह्मो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च कुबेरश्चैव देवताः ॥
 एता उत्तरतः पूज्याः सर्व्वतोभद्रदेवताः ।
 इन्द्राग्निमध्ये स्थाने च अश्विनी परिपूजयेत् ॥
 आग्नेययमयोर्मध्ये विश्वेदेवाः सप्तैवकाः ।
 यमनैर्ऋतयोर्मध्ये सप्त यक्षाश्च पूजयेत् ॥
 नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये भूतनागांश्च† पूजयेत् ।
 वरुणवायव्ययोर्मध्ये गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 वायव्यसोमयोर्मध्ये वसवाऽष्टौ तु कारयेत् ॥

* पूर्व्व इत्यपि ख-ः, कके पाठः ।

† भूतनागाश्च इत्यपि क-पुस्तके पाठः ।

सोमस्येशानमध्ये च रुद्रानेकादशान् यजेत् ।
 ईशानस्येन्द्रमध्ये तु आदित्यान्वादशैव तु ॥
 स्वयम्भूसोमयोर्मध्ये महादेवं प्रपूजयेत् ।
 स्कन्दं नन्दीश्वरश्चैव तत्रैव च प्रपूजयेत् ।
 द्रुहिणेशानयोर्मध्ये दक्षादीन् सप्त पूजयेत् ।
 परमेष्ठीन्द्रयोर्मध्ये दुर्गां विष्णुञ्च पूजयेत् ॥
 द्रुहिणाम्नेययोर्मध्ये स्वधां वे तत्र संयजेत् ।
 ब्रह्मणः पादमूले तु पृथिवीं तत्र पूजयेत् ॥
 विरिञ्चियमयोर्मध्ये मृत्युं रोगाञ्च पूजयेत् ।
 ब्रह्मनैर्ऋतयोर्मध्ये पूजयेच्च गणाधिपम् ॥
 ब्रह्मवायव्ययोर्मध्ये मरुतस्तत्र पूजयेत् ।
 विरिञ्चिपाशिनोर्मध्ये अपां स्थानं विदुर्बुधाः ॥
 गङ्गा गोदावरी कृष्णा यमुना च सरस्वती ।
 तापी च नर्मदा चैव यजेत्तत्रैव सप्तकम् ॥
 लवणक्ष्मादिकान् सप्त सागरास्तत्र वै यजेत् ।
 कर्णिकोपरि मेरुः स्यात्सत्ये परिधिकं ततः ॥
 सोमादिसन्निधौ चैव आयुधानि क्रमेण तु ।
 गदां त्रिशूलं वज्रञ्च शक्तिदण्डासिपाशकम् ॥
 अङ्गुशयैव तद्वाष्ट्रे उत्तरादिक्रमेण तु ।
 गीतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कश्यपः ॥
 जमदग्निर्वशिष्ठश्च अत्रियैवाथ सप्तमः ।

अरुन्धत्यष्टमी चैव प्रयष्ट्या अथान्तिमे* ॥
 परिधौ प्राक्क्रमेणैव ऐन्द्राद्याश्चैव मातरः ।
 मण्डलस्य वह्निर्देशे पूर्वादिक्रमयोगतः ॥
 मध्ये सूर्यं प्रतिष्ठाप्य सोमादिग्रहकान् यजेत् ।
 स्थाप्यैव दैवताः सर्वाः सम्पूज्य च यथाविधि ॥
 कुण्डे वा स्थण्डिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्याथ होमयेत् ।
 तिलाज्यैर्देशसंख्याका आहुतीः प्रतिदैवतम् ॥
 क्षीरोदनं ब्रह्मणे तु इन्द्रादीनां यथाविधि ।
 बलिं दद्यात्प्रयत्नेन यथालाभं विचक्षणः ॥
 एवं मण्डलदेवांश्च पूजयेन्मण्डले शुभे ।
 तस्य देवाः प्रसीदन्ति कृतं कर्म शुभावहम् ॥
 अनिष्टा मण्डले देवान् कर्म शान्तिकपीष्टिकम् ।
 यः कराति स दुर्मन्धा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥
 इति सर्वतोभद्रादिमण्डलविधानम् ।

अथ स्त्रीसम्बन्धीनि विधानानि उच्यन्ते ।

तत्रादावपुष्पवतीत्वहरं विधानम् ।

मदनमहार्णवे पितामहः ।

क्षुत्पिपासातुरं नारी भर्तारमवमत्य या ।

मिष्टान्नं स्वयमश्नाति तेनापुष्पवती भवेत् ॥

* यथाशरे इति ग-पुष्पके पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानं द्विजोत्तम ।

पायसं जुहुयात्तत्र मधुसर्पिःसमन्वितम्* ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥

दुर्गा सम्पूजनीयान् नवग्रहपुरःसरम् ।

मिथुनानि च पञ्चाशद्भोजयेन्निष्ठमन्नकम् ।

दद्यात्सौभाग्यवस्तूनि तेभ्यः शक्त्यनुसारतः ॥

इक्षवस्तवराजञ्च हरिद्राक्षैव धान्यकम् ।

विकारवच्च गोक्षीरं कुसुमं कुसुमं तथा ।

लवणञ्चाष्टमं ह्येतत्सौभाग्याष्टकमुच्यते ॥

तवराजं सौभाग्यकरं सुवर्णद्रावकं द्रव्यं, कर्पूरं शर्करा वा ।

विकारवहोक्षीरमामिक्षा दधि वा । एवं कृते विधाने तु चेद्भजो-

दर्शनाभावस्तदा शक्त्यनुसारं कर्मणामावृत्तिः कार्य्या ।

इति अपुष्पवतीत्वहरविधानम् ।

प्राग्भजोदर्शनात्यर्ज्ञीं नैयाहत्वा पतत्यधः ।

व्यर्थिकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

इति प्रयोगपारिजातेऽभिहितत्वादवश्यं रजोदर्शनार्थं कर्म

कर्त्तव्यमिति भावः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनविधानम् ।

तत्रादौ शुभाशुभनिरीक्षणम् । वराहसंहितायाम् ।

प्रथमसर्गं द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणम् ।

कर्त्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग्धर्मशास्त्रविधानतः ॥

अथ वस्त्रफलम् ।

शुभाय श्वेतवस्त्राख्या रोगिणी रक्तवाससा ।

नीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते ध्रुवम् ॥

भोगिनी पीतवस्त्रा च दृढवस्त्रा पतिव्रता ।

दुर्भगा शीर्णवस्त्रा च सुभगा क्षौमवस्त्रिणी ॥

आलोहिते भवेद्देश्या श्वेतवर्णे च पुत्रिणी ।

कृष्णे च विधवा नारी रजस्येतत्तु लक्षणम् ॥

जटा संवत्सराङ्गेन मासे पदे तथा खलु ।

रजसु दृश्यते स्त्रीणां सर्वदैशाशुभावहम् ॥

अथ तिथिफलम् ।

वैधव्यदं प्रतिपदि द्वितीया पुत्रवर्धिनी ।

सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी ॥

पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सम्पत्तिनाशिनी ।

सप्तमी धननाशाय पुन्रदा सौख्यदाऽष्टमी ॥

नवमी क्रोधदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा ।

एकादशार्धनाशाय द्वादशी रतिवर्धिनी ॥

चयोदशी शुभा ज्ञेया दुर्भगा च चतुर्दशी ।
पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्धिनी ॥

अथ मासफलम् । तत्रैव ।

चैत्रे मासि विशेषेण वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
वैशाखे बहुपुत्राख्या ज्यैष्ठे रोगावृता भवेत् ॥
आषाढे ह्यप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनिनी भवेत् ।
भाद्रे तु दुर्भगा क्लीवा ह्याश्विने च यशस्विनीः ॥
कार्तिके निर्धना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे स्यात्पुंयली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ।
फाल्गुने सर्वसम्पन्ना प्रथमर्त्तौ फलं स्मृतम् ॥

अथ वारफलम् ।

आदित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात् ।
मङ्गले चात्मघाताय बुधे च धनिनी भवेत् ॥
गुरौ च भर्तृसुखदा कन्यापुत्रप्रसृर्भगी ।
पौषत्यकारणं मन्दे म्रियते भर्तृरयतः ॥

अन्यत्र अन्यथापि ।

रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी ।
पतिव्रता क्लेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् ॥

अथ वेलाफलम् ।

प्रातःकाले रजः स्त्रीणां प्रथमं शोकवर्द्धनम् ।
सङ्गवे सुखसम्पत्तिर्मध्याह्ने धनसन्ततिः ॥

तपस्विनीत्यपि ख पुस्तके पाठः ।

अपराज्ञे धनावाप्तिः सायाज्ञे मध्यमं फलम् ।

पूर्वराज्ञे सुखायालं मध्यराज्ञे धनक्षयः ।

अपराज्ञेऽर्थनाशाय प्रथमर्त्तुफलं स्मृतम् ॥

अथ स्थानफलम् ।

गृहमध्ये सुखावाप्तिर्गृहद्वारे वियोगिनी ।

शय्यायां सुखदा भूमावनेकापत्यसन्ततिः ॥

अथ द्रष्टृफलम् ।

पुरन्धरा दृश्यते यस्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् ।

विश्वस्तया तु यद्वष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम् ॥

रजः पश्यति चेत्कन्या पुमान् वा तत्सुखं भवेत् ।

स्त्रियं दृष्टं तथा स्त्रीणामात्मघाताय कल्पते ॥

पितुर्गृहे रजो दैन्यं विदधाति पितुः कुले ।

देवस्थाने पितृस्थाने धनस्थानेऽन्यवेश्मनि ।

मार्गे भर्तृवियोगे च चण्डालाद्ये स्मृतप्रजा ॥

विश्वस्तया विधवया ।

अथ नक्षत्रफलम् ।

अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्द्धिनी ।

ज्येष्ठा दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी सुखदा भवेत् ॥

मृगशु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् ।

आदित्यर्चं सुखं दद्याद्भुवम् सुखवर्द्धनम् ॥

अश्लेषा सुखनाशाय हस्तः पुत्रविवर्द्धनः ।

चित्रा चित्रतनुं नारीं कुरुते नात्र संशयः ॥

स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखनाशिनी ।
 अनुराधार्थभोगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा ॥
 शुभदा चाशुभं मूलं पूर्वाषाढार्थनाशिनी ।
 सुखदा चोत्तराषाढा श्रवणः सुखवर्द्धनः ॥
 धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ सुखप्रदम् ।
 तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
 वारः षष्ठगुणो ज्ञेयो मासश्चाष्टगुणः स्मृतः ।
 वस्त्रं दशगुणं विद्याद्दर्शनञ्च ततोऽधिकम् ॥
 अशुभश्चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ हि दृश्यते ।
 विधानं तच्च कर्त्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषतः ॥ इति ।

अथ ऋतुस्वरूपम् ।

नाभीमूले स्थितं पुष्पं चतुर्हलसमन्वितम् ।
 तस्मिन् सर्वाश्च दधते गर्भसम्भवकारणम् ॥
 अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्वाक्ये मुकुलीकृतम् ।
 बाह्यात्परवयःप्राप्तौ मुकुलं विकसद्भवेत् ॥
 उत्पुष्पं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्त्रवेद्रजः ।
 तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि ऋतुर्भवेत् ॥
 मथ योगादिफलम् ।

परिघस्य तु पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वेष्टितौ ।
 सन्ध्यासूपप्लवेऽ विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् ॥

विष्टिर्भद्रेत्यर्थः ।

अन्यत्रापि ।

अमासंक्रान्तिविध्यादौ व्यतीपाते च वैष्टती ।
परिघस्य तु पूर्वार्धे षट् च* गण्डातिगण्डयोः ॥
व्याघाते नव शूले तु नाशः पञ्च चतुर्दश† ।
वैधव्यमर्थहानिञ्च सुतनाशं महद्भयम् ॥
वैधव्यं शत्रुवृद्धिञ्च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ।
तेजोहानिं समायाति एषु पुण्यवती क्रमात् ॥

अथ राशिफलम् ।

मेघे सव्यभिचारा स्यादृषभे परभोगिनी ।
मिथुने धनभोगाख्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
पुष्याख्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा ।
विलक्षणा तुलायान्तु वृश्चिके तु पतिव्रता ॥
दुष्टारिणी च धनुषि तथा चाप्रियवादिनी ।
मकरे मानहीना च कुम्भे निर्धनबन्धिता ।
मीने विलक्षणे लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ लग्नफलम् । नारसिंहीये ।

लग्नस्य सतमे स्थाने सूर्यो वैधव्यकारणम् ।
पुन्रहानिकरस्वारो बुधः सत्पुन्रदो भवेत् ॥

आरो मङ्गल इत्यर्थः ।

* षट् षड्विंशति क-पुलकै पाठः ।

† पञ्चतुर्दशने इति ख-पुलकै पाठः ।

वृहत्सतिर्धनायुषं शुक्रः सापत्न्यकारकः ।

शनैश्चरे च बन्ध्या स्याद्राहूँ तु मरणं भ्रुवम् ॥

अथ गुरुशुक्रोदयफलम् ।

आयुः श्रीः प्रीतिरारोग्यमुदिते गुरुभागवे ।

मन्दोदये विरोधः स्यात्क्लेशः स्यात्तामसोदये ॥

तामसो राहुरित्यर्थः ।

अन्यच्च ।

सम्भार्जनीकाष्ठवृणाग्निशूर्पान्

हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।

तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्-

दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥

इत्यादि सर्वं ज्योतिःशास्त्रतोऽवगम्यम् ।

अथ प्रथमर्तौ मङ्गलाचारः ।

प्रयोगपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुष्पवतीस्तियाः ।

अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥

हरिद्रागन्धपुष्पादीन्द्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।

आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुष्पवती भव ॥

दीपैर्नीराजनं कुर्यात्तदीपे वासयेद्दृष्टे ।

ताः सर्वाः पूजयेत्पद्माङ्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तिः ।

अन्यच्च क्रतौ दक्षः ।

आर्त्तवाभिप्लुता नारी नैका वैश्वमनि संविशेत् ।

न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः स्नात्वा पापात्प्रमुच्यते ॥

अश्लनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दम्तधावनम् ।

न कुर्यात्सार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ।

नखानां क्लृप्तनं रज्जुतालपत्रादिवन्धनम् ॥

नेति सर्वत्र अनुषज्यते ।

दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयञ्चाश्ललिना पिबेत् ।

अथ प्रसङ्गाद्रजस्वलास्यर्शशुद्धिविधानम् ।

ऋतिरन्नावस्थां दक्षः ।

उदक्ये वा सगोत्रे वा सवर्णे वाथवा पुनः ।

तयोः स्नानं मिथः स्पर्शं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णे योनिसम्बन्धे सगोत्रे वा रजस्वले ।

मिथः स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥

मत्येकरात्रं नाश्रीयत्पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

उदक्ययोर्यदान्योऽन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥

स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याशुचिर्भवेत् ।

मत्या तु नाद्यादाशुचेर्भुञ्जा चेत्यतिवासरम् ॥

तस्मिन् स्पर्शदिने ।

उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया ।
 उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् ॥
 सन्नाषितां सृशितां वां ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।
 आस्नानकालान्नाश्रीतो ह्युभे मत्या मिथः क्वचित् ॥
 आत्वोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।
 एवमभ्यासतश्चाव्दप्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 मत्या रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वृषलीं सृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कच्छमेकन्तु शूद्रा पादेन शुध्यति ॥

कश्यपः ।

रजस्वला सूतिका वा चाण्डालं यदि संसृशेत् ।
 आस्नानकालान्नाश्रीयादतिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 चाण्डालं सार्त्तवा नारी संसृशेद्भोजनान्तरे ।
 वाग्यता वहिरासीना स्नानकालादुपोषणम् ॥
 प्राजापत्यं चरेत्पुत्रात्यश्चगव्यं ततः पिबेत् ।
 विप्रान्वाद्दशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥
 पुष्पिणी संसृशेन्मोहादशुभं वा नरं स्त्रियम् ।
 स्नानादर्वाङ्गं भुञ्जीत भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ॥
 सृष्टोदक्या पञ्चनखान्दिशफैकशफागपशून् ।
 अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादास्नानवासरात् ॥

पराशरः ।

रजस्वला यदा सृष्टाः शुना जम्बूकरासभैः ।

सृष्टा इत्यत्र इदंति क-पुनरुक्ते पाठः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ऊर्ध्वन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।

चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि देशेऽन्यत्राव्रतौ भवेत् ॥ इति ॥

कच्छप्रकारस्तु मिताक्षरायां यथा ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकच्छः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इत्याद्युक्तस्तत्प्रकारभेदस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ग्रन्थबाहुल्यभिया नात्र
लिख्यते । कच्छादिव्रतन्तु स्नानोत्तरकाले कार्यम् ।

नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन
स्नात्वाऽङ्गिः सित्तगात्रा साङ्गोपाङ्गा वस्त्रमनिष्पीड्य अन्य-
वस्त्रधारणं कृत्वा व्रतं चरेदिति ।

अथ शुद्धस्नानं स्मृत्यर्थसार एव यथा ।

रजस्वला षष्टिमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य
दन्तधावनपूर्वकं सङ्गवे स्नायादिति ।

स्नानानन्तरमपि रजःस्त्रावे विशेषोऽभिधीयते ।

कात्यायनः ।

रजस्वला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ।

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्गि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

इत्युक्ताऽभिहितम् ।

रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।

यद्वागरोगद्रव्योत्थं तद्रजः* प्राह भागवः ।

कालजन्तु रजःसंज्ञं तस्मात्तत्रैव साऽशुचिः ॥

एषां लक्षणानि यथा ।

अर्वाक् प्रसूतेस्तत्पक्षं मेदो बभ्याङ्गनासु यत् ।

तद्वागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्भेदसमुद्भवम् ॥

पित्रादिदोषवैषम्यादसकृत्सम्भवर्त्तते ।

रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ॥

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं सम्भवर्त्तते ।

नाऽशुचिः स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मलम्† ।

द्रव्यजं धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजम् ॥ इति ।

आरभ्य चार्त्तवदिनादेकविंशतिवासरे ।

मासादूर्ध्वं रजो यत्स्यान्तत्कालजमुदाहृतम् ॥

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।

सा विंशतिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

ततः पूर्व्वन्तु ।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

* तद्रज इत्यत्र तद्रजमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† मलमित्यत्र हि तदिति ख-पुस्तके पाठः ।

एकोनविंशतैरर्वांगिकाहं स्यात्ततो द्वाहम् ।

विंशत्यभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

कश्यपस्तु ।

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशाह्वाग्राग्रापि अशुचिः स्यान्निरात्रकम् ॥

त्रयोदशदिनादूर्ध्वं रजसा युज्यते यदा ।

अष्टादशाह्वाग्राग्रापि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

एकादशे त्वहोरात्रं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि ।

ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुण्डलिनीचोदितम् ॥

इत्यादिपरस्परविरुद्धवचनं जातिगुणवयोऽवस्थादेशभेदेन व्यव-
स्थापनीयम् ।

रजःकालान्नाने प्रजापतिराह ।

अविज्ञाते मले सा च मलवद्भवति यदि ।

कृतं गेहेषु दुष्टं स्याच्छुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रतः ॥

रजःप्राप्तकालसन्देहेऽपि स एवाह ।

निःसन्देहे परिज्ञाने आर्चनं शुद्धिकारणम् ।

सन्देहमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ इति ।

अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेषः ।

अर्धरात्रपर्यन्तं पूर्वदिनमित्यपरे परदिनगणना वा । त्रि-

भागाया रात्रेर्भागद्वयं पूर्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्यो-

दयावधि पूर्वदिनमित्यपरे ।

तदाह कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा'यस्याहस्तस्य शर्व्वरी ॥
अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।
रात्रिं कुर्यात्त्रिभागान्तु द्वौ भागौ पूर्व्वगामिनौ ॥
उत्तरोऽंशः प्रभातेन युज्यते सूतसूतके ।
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्व्वमेव दिनं यावच्च यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

मत्रापि देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अथ रजस्त्रलाया ज्वरादिरोगरूपं शुद्धिविधानम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

रजस्त्रलां ज्वरितां चतुर्थेऽहनि सचेलमवगाह्य आचम्य
दशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा अन्या तां सृष्ट्वा आचामेदिति ।

उशना अपि ।

ज्वराभिभूता या नास्ती रजसापि परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छीर्षं शुद्धिः स्यात्कोन कर्मणा ॥
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते सृष्टेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचेलोऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः सृष्टेत् ॥
दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥
दद्याच्छुद्ध्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।
आतुराणाम्तु सर्व्वसामेवं शुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

अथोदक्यासृष्टानां चेतनानां सचेलं ज्ञानम्, अचेतनपीठादीनाम्
प्रक्षालनम् । तत्र उदक्यादिसृष्टाचेतनस्पर्शं आचमनम् ।

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्पर्शस्तेरुपसृशेत्
इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । उदक्यादिसृष्टचेतनस्पर्शं तु द्वितीय-
स्यापि ज्ञानमेव ।

यथाह मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पर्शिनञ्चैव सृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥

तृतीयस्य तु आचमनम् । यथाह संवत्सः ।

तत्स्पर्शिनं सृष्टेदयस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते ।

उर्जुमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

एतदमतिविषयम् । बुद्धिपूर्वस्पर्शं तु तृतीयस्यापि ज्ञानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्पर्शितस्पर्शुपस्पर्शं सचेल-
मुपस्पर्शनाच्छुधेदिति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्य त्वाचमनम् । यथाह देवलः ।

उपसृश्याशुचिसृष्टं तृतीयञ्चापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

अशुद्धस्य उदक्यादिस्पर्शं तु देवलः ।

अशुद्धास्त्रयमप्येतानशुद्धस्तु यदि सृशेत् ।

स शुध्यत्युपवासेन तथा कच्छेण वा पुनः ।

श्वादिस्पर्शं तूपवासः कच्छस्तु श्वपचादिके ॥

इति स्मरणात् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमुच्यते ।

विष्णुधर्म्मोत्तिरे ।

पञ्चमे दिवसे स्नात्वा द्वाभ्यामप्यथ मङ्गलैः ।

द्वाभ्यां दम्पतिभ्यामित्यर्थः ।

उष्णैश्च वारिभिः श्रेष्ठैः पञ्चपल्लवसंयुतैः ।

तिलकल्केन शुभेन शुभकल्केन वै पुनः ॥

आङ्गिकञ्च विधिहृत्वा विधानं नूनमाचरेत् ।

शुभाचारसमायुक्तः यद्यथा परया युतः ॥

स्थण्डिलन्तु ततः कृत्वा स्वस्ति वाच्यं दिजोत्तमैः ।

अग्निप्रतिष्ठापूर्वन्तु हवनं तत्र कारयेत् ॥

अष्टोत्तरसहस्रञ्च जुहुयात्तिलसर्पिषा ।

प्रधानं पायसं प्रोक्तं सघृतञ्च सगर्करम् ॥

आकृष्येनेति* मन्त्रेण मूर्ध्नि†मिति वा पुनः ।

सूर्य्यसूक्तं‡ जपेद्दिहान्विष्णुसूक्तं§ तथैव च ॥

● मन्त्रोऽयं ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मूर्ध्नि दिवी अरतिं पृथिव्या वैश्वानरस्यत आजातमग्निम् ।

कविं सस्वाजमविधिं जनानामासन्ना पाचन्नयन् देवाः ॥

(११ अ. ८ म. यजुः १)

‡ उदु त्वं जातवेदसं देवं वज्रनि केतवः । हृष्टे विश्वाय मय्यम् ॥

अपत्ये तामवी यथा मत्तपायं व्यक्तुभिः । मूराय विश्वपचसे ॥

इत्यादिकसर्ववेदीयब्रह्मकर्म्मणि ११ पत्रस्य पूर्वपृष्ठे ख्यम् ।

§ विष्णुसूक्तं वीर्याय प्रबोध्यं यः पार्थिवानि विभूमी रजांसि ।

यो अस्ममायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाचक्रेषोदगावः ॥

इत्यादिकसर्ववेदीयब्रह्मकर्म्मणि ११ पत्रस्य परपृष्ठे ख्यम् ।

सूर्यपूजापूर्वकञ्च कुसुमैः करवीरकैः ।
 सुरतैर्गुग्गुलुर्देयो धूपार्घ्यं दीप एव च ॥
 वज्रैरुत्तरतो विद्वान् स्थापयेत्कदलीं शुभाम् ।
 हेम्नः पञ्चपलाश्याञ्च पलस्यापि सुलक्ष्णाम् ॥
 पलाशेन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 सुस्तम्भां पञ्चपत्राणां कदलैश्च विराजिताम् ॥
 राशौ कृतप्रतिष्ठान्तु तण्डुलानां नृपोत्तम ।
 तण्डुलानां परीमाणमादृकानां चतुष्टयम् ॥
 दद्यात्तां विप्रवर्याय सवस्त्राञ्च सदक्षिणाम् ।
 अलङ्कृताय विदुषे त्रिविधाय कुटुम्बिने ॥

दानमन्त्रो यथा ।

सुपत्रे सुभगे देवि रम्भे भास्करवक्त्रमे ।
 रक्ष मां रजसो दोषाद्दृष्ट्यास्य विगर्हितात् ॥
 दानेन तव देवेशः सविता सप्तवाहनः ।
 प्रीतो भवतु मे सद्यो दोषं हरतु दुष्टजम् ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

आचार्ये त्वं महाभाग रजोदोषं विनाशय ।
 दानस्यास्य प्रभावेण रजोदोषाञ्च पाहि माम् ।
 आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रैर्गन्धैश्च तोषणैः ॥

ततो वंशपात्रदानम् ।

गोधूमैः पूरयेद्दशपानं पुष्पफलान्वितम् ।
ताम्बूलैस्ताडपत्रैश्च सौभाग्यद्रव्यसंयुतम् ॥

तद्दानमन्त्रो यथा ।

अरिष्टविनिवृत्त्यर्थमात्मवंशाभितृप्तये ।
रजोदोषापनुत्त्यर्थं सौभाग्यं देहि मे सदा ॥ इति ।
ततोऽभिषेचनं कार्यं दम्पत्योश्च विशेषतः ।
वेदविद्भ्यो धनं देयं यथाशक्त्या च तर्पणम् ॥
यस्मिन्वाससि तद्वष्टं रजो दुष्टं भयावहम् ।
तद्वासो यत्नतस्त्याज्यं ततः शान्तिकरं भवेत् ॥
पुस्तपौष्पादिसंयुक्तो धनधान्यसुतान्वितः ।
पत्न्या सह चिरं जीवेज्जीववत्सा च* भोदते ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरे रजोदर्शनशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ शौनकोक्तम् ।

आर्त्तवानान्तु नररीणां शान्तिं वक्ष्यामि शौनकः ।
तिथिवारर्क्षयोगेभ्यो लग्नसङ्ग्रहसप्तमात् ॥
ग्रहेभ्यो दुःस्थितेभ्यश्च तत्तद्दोषक्षयाय च ।
अक्षपुष्पादिलाभाय दम्पत्योरभितृप्तये ॥
पञ्चमेऽङ्गि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपुरस्सरम् ।
तस्मिन्नहनि कर्त्तव्यमृतुहोमं विधानतः ॥
आचार्यं वरयेत्प्राज्ञं भुवनेश्वर्यनुष्ठितम् ।
होमार्थञ्च जपार्थञ्च वरयेद्वृत्तिजो बहून् ॥

* जीववत्सचेति पाठो पुनः । अस्तेति पाठे सेव्यप्राचार्यम् ।

यजमानो हिजैः सार्धं शान्तिहीमं समाचरेत् ।
 गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशिचयं भवेत् ।
 कुम्भचयं न्यसेद्राशौ तन्नुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूक्तेनाथ नवर्चनं प्रसुव चापः इत्यथ ॥
 ऋचापः प्रयतस्तद्विधायक्या च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमीषधानि च हेम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ।
 भीषधानि च वस्त्रान्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 भीडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीववकविल्वकाः ।
 विष्णुक्लान्ताथ तुलसी वर्हिषं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चनं वचा—चापो हि हा मयो भुवः । तान् न ऊर्ध्वे हपात नः । स हि
 रचाय चचसे । सो यो वः शिवतमो रसः । तस्य भाग्यतेह नः । ऊवतीरिव
 जातरः । तस्मा चरं गमाम वः । यस्य सयाव जित्व च । सो चापो जनयसा च नः ।

(११ अ. ५० म. अनु. १)

† प्रसुव चापो महिमानमुत्तमं कारुण्यं चाति सद्मे विवस्त्रतः ।

ननु. २१ चेथा हि चक्रतः प्रसूतरीचामतिसिन्धुरीजसा ॥

(१० म. ७१ अ. १५)

‡ चापः पुनस्तु पृथिवीं पृथी पूता पुनातु माम् ।

पुनस्तु ब्रह्मचर्यतिर्गता पूता पुनातु माम् ॥

बहुविष्टमभीष्टं वचा दुश्चरितं नम ।

सर्वं पुनस्तु मामापो वसताश्च नतिवर्धं जाहा ॥

शतावर्त्यं गन्धा च निगुण्णी सर्षपद्वयम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गुश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्मत्थ एव च ।
 क्षीरक्ष दधिसन्धिश्रं पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥
 कुरण्टकत्रयं गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ।
 हान्निशदौषधानीह ग्रथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथ्यावल्लीकसङ्गमाद्भुदगोक्षुलात् ।
 राजहारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 मृत्तिकाक्षौषधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांक्षं वा तान्ममेव वा ।
 मृन्मयं वेणुपात्रं वा स्वस्ववित्तानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्वस्त्रं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूर्त्यं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीञ्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्वायव्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषु ।
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा वृषभं वयम् ॥

• कम्ब इत्यत्र स्वस्येति ख-पुनर्ले पाठः ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगानामन्यवम् । न स्त्रिया अपरत्र न करसा मरते
 तविश्यादिन्द्र उत्तरः । आग्नेदिन्द्राकर्म्ये ।

‡ सनिवस्तुनरत्र दर्मविभले । ६४ पृष्ठे द्रष्टव्या ।

यजमानो हिजैः सार्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन त्रीहिराग्नित्रयं भवेत् ।
 कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्नुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूक्तेनाथ नवर्चनं* प्रसुव चापः† इत्यथ ॥
 ऋचापः‡ प्रयतस्तद्विज्ञायत्या च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ।
 औषधानि च वस्त्रान्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 औडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीवकविस्वकाः ।
 विष्णुक्रान्ताय तुलसी वर्द्धिपं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चनं यथा—चापो हि षा मयी भुवः ।, ता न ऊर्ध्वे दधात नः । महे
 रथाय चक्षसे । यो यो वः शिवसमी रसः । तस्य भाजयतेह नः । ऊषतीरिष
 मातरः । तस्मा चरं गमाम वः । यस्य जयाय जित्वव । यो चापो जनयथा च नः ।

(११ अ. ५० म. ७७: १)

† प्रसुव चापो महिमानमुत्तमं काचयो चाति सद्यने विवस्वतः ।

‡ अ. ७१ चेष्टा हि चक्षसुः प्रसूतरीषामतिस्मुरीजसा ॥

(१० म. ७१ द. ५५)

‡ चापः पुनस्तु पृथिवीं पृथी पूता पुनातु माम् ।

पुनस्तु ब्रह्मव्यतिर्गन्ध पूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यस्य यथा दुरुरितं मम ।

सर्वं पुनस्तु मामापो असताश्च प्रतिवर्द्धं जाहा ॥

शतावर्णं च गन्धा च निर्गुणं सर्पपङ्कजम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गुश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वाथ एव च ।
 क्षीरश्च दधिसन्निभं पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥
 कुरण्टकतयं गुल्मा वचाभद्रकमुस्तकाः ।
 हान्निशदीपधानीह ग्रथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्ब्रह्मगोकुलात् ।
 राजहारप्रवेशश्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 मृत्तिकाञ्जीवधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्त्रं वा, ताम्रमेव वा ।
 मृन्मयं वेणुपात्रं वा स्वस्त्रं विज्ञानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्दक्षं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूर्त्यं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीञ्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्वायव्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषु ॥
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा वृषभं वयम् ॥

• मन्त्र इत्यत्र स्वस्येति ख पुस्तके पाठः ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगानामन्यवम् । न मङ्गला अपरश्च न करुणा नरः,
 पतिर्विश्वादिन्द्र उत्तरः । मन्त्रेदिन्द्रमङ्गलम् ।

‡ अतिवस्तुनरश्च दर्शयिष्यते । ६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अनेन विधिनाचार्यः पूजयेद्देवतात्रयम् ।
 आवाहनादिसकलैरुपचारैः पृथक् पृथक् ॥
 तन्मध्ये संस्पृशन् कुम्भं मन्त्रेण भुवनेश्वरीम् ।
 जपेदाचार्य आहोमाच्छीसूक्तञ्च* जपेत्ततः ॥
 स्पृशन्वे दक्षिणं कुम्भमृत्विगेको जपेत्तथा ।
 चत्वारि रुद्रसूक्तानि† चतुर्मन्त्रान्तराणि च‡ ॥
 संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं भद्राश्वीरुद्रसंख्यया ।
 शन्न§ इन्द्राग्निस्सूक्तञ्च तत्रैव च स्पृशन्जपेत् ॥
 कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्याद्दोमं तत्र समाचरेत् ॥
 पूर्णप्राशनविधानान्तं कृत्वाचार्यी द्विजैः सह ।
 दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ॥

हरण्यवर्णं हरिणौ सुवर्णरजतप्रभाम् ।

।न्द्रा हरण्यथौ लक्ष्मीं जातवेदीं स आवह ॥

इत्यादिकं श्रीसूक्तम् ऋग्वेदपरिशिष्टे श्रव्यम् ।

।मा रुद्राय तपसे कपर्दिने अथदीराय प्रभरामहे सतोः ।

या श्रमसंहिपदे चतुर्पदे विभ्रं पुष्टं यामि अश्विन्नानुरम् ॥

(१६ अ. ४८ स. यजुः १)

।तुर्मन्त्रोतराणि च इति ग-पुष्पके पाठः ।

।म इन्द्रायी भवता मयोभिः शन्न इन्द्रापूर्ववा रातङ्गव्या ।

।म इन्द्रायी मासु वितास ग्रंथोः शन्न इन्द्रापूर्ववा वाजसनायौ ॥

अग्नेदिन्द्राश्वयोः ।

पायसं अपयेत्तत्र सावित्रं हि हविष तत् ।
 जत्वाज्यभागपर्यन्तं हविर्होमनादिकम्* ॥
 तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैका चाहुतिर्भवेत् ।
 आभिर्मन्त्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्या जुहुयात्क्रमात् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु शतमष्टोत्तरन्तु वा ।
 तिलमित्रैश्च गोधूमैर्ब्रह्मणान्धाहुतीर्हुनेत् ॥
 जुहुयात्पायसेनैव आज्येनैव हुनेत्क्रमात् ।
 हविषतुष्टयेनैव प्रत्येकं समसंख्यया ॥
 गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् ।
 ततः स्विष्टिक्तं हुत्वा रज्जुप्रहरणं तथा ॥
 अयाश्चेत्यादिभिर्† हुत्वा समुद्रादूर्ध्वसूक्ततः‡ ॥
 सन्ततामाज्यधारान्तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥
 परिवेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ।
 सहौषधिस्थितैस्तत्र प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥
 ऋतुमत्याः स्त्रियाः भ्रातृभ्यो दम्पतिभ्यां सुखाय च ।
 अथाभिषेकमन्त्राश्च प्रोच्यन्ते शौनकादिभिः ॥

* हविर्होमनादिकमिति ख-पुनर्ले पाठः ।

† अयाश्चाप्रेत्यभिज्ञप्तीश्च सत्यमित्यत्र सया अस्ति । अयासा अयसा कृती यासन् ।
 ‡ अयादयो मन्त्रा अयवेदोयमन्त्रकर्मणि अय्याः ।

‡ समुद्रादूर्ध्वमधुना । उदारदुपांशुनासमस्तत्त्वनागदः । हुतस्य नाम शुद्धं यदस्ति ।
 ‡ देवानामस्तस्य नामभिः । (१७ अ. ८८ म. यजुः १)

आपो हि छेतिः नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ।
 इन्द्र आसां† छेनेनैव पावमान्यैः‡ क्रमेण तु ॥
 उभयं शृणवच्च नः§ स्वस्तिदां विश्वा एकया ।
 चाम्बकेन॥ च मन्त्रेण जातवेदसः** एकया ॥
 समुद्रज्येष्ठा†† इत्यादि-चतुर्भिश्च प्रसिद्धकैः ।

* आपो हि छेति मयो मुख इत्यादिभिः ५८ पृष्ठे उक्ताभिः ।

† इन्द्र आसां नेता इत्यतिदेशिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

‡ देवसिमानामभिभजनीनां जयनीनां महती यन्त्रयम् ॥

इत्यादिकास्तिस्रः (१० म. १०१ सू. १ ऋक्.) ।

§ १०-१८ पृष्ठयोश्चैः ।

§ उभयं शृणवच्च न इन्द्रो चाम्बांगिर्द वचः ।

सुवाच्या मघवा सोमपौतये विद्या श्वित आगमत् ॥

(८ म. ६१ सू. १ ऋक्.)

¶ स्वस्तिदा विशस्पतिर्ब्रह्मा विशधो ब्रह्म ।

इन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयहरः ॥

(१० म. १५२ सू. १ ऋक्.)

॥ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्ध्वारुक्मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

(१ अ. ६० म. यजुः.)

** जातवेदसे सुनवाम सोममरातो यतो निदधाति वेदः ।

स नः पर्वदति दुर्गांश्च विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितान्वधिः ॥

(१ म. ८८ सू. १ ऋक्.)

†† समुद्रज्येष्ठाः खलिलस्य मज्जात् पुमाना यं त्वनिविशमानाः ।

इन्द्रो या ब्रह्मो ब्रह्मो रराट ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः (७ म. ४८ सू. १ ऋक्.) ।

• नायन्तामिति* मन्त्रैश्च त्रिभिर्देवैश्च यथाक्रमम् ॥
 इदमापस्तुचेनैव* देवस्य त्वेति* मन्त्रतः ।
 मन्त्रेणाय तमीशानं* त्वमग्ने रुद्राय इत्यथ ॥
 तमुष्टुहीति॥ मन्त्रेण पितरं भुवनस्य च ।
 या ते रुद्रेति** मन्त्रेण शिवसङ्कल्पमन्त्रतः ॥

- * नायन्तामिह यो देवास्त्रायन्तां मरुतां गवाः ।
 नायन्तां विन्ना भूतानि यथायमरपा असन् ॥
 इत्यादिमन्त्रवयम् अग्नेदीयमन्त्रकर्त्रेण सम्यम् ।
- † इदमापः प्रवक्तुं यत्किञ्च दुरितं भवि ।
 यथाहमभिदुद्रोहं यथा श्रेय उतावृतम् ॥
 इत्यादिकास्तिम अष्टपः (१ म. ११ सू. ११ अक्ष.) ।
- ‡ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्गोवाङ्म्यां पूषां वसाभ्याम् ।
 अपये जुष्टं गृह्णाम्यर्षीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ (१ अ. १० म. यजुः १)
- § तमीशानं जगतस्तस्युपस्थितं धर्मं जित्त्वमपसे ह्रमहे वयम् ।
 पूषा गो यथा वेदसामसङ्घे रक्षिता पायुरदन्त्यः स्तस्ये ॥
 (२५ अ. १८ म. यजुः १)
- ¶ त्वमग्ने रुद्री असुरी मङ्गीदिवस्त्वं शङ्खो मावतं प्रच ईशिषे ।
 त्वं वातेरक्षयेषांसि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पारिष जुषमा ॥
 (१ म. १ सू. ६ अक्ष.)
- ॥ तमुष्टुहि यः स्निग्धः सुधन्वा यो विजस्य चयति भवजस्य ।
 यस्तामहे सोमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥
 (५ म. ४१ सू. ११ अक्ष.)
- १० या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विचाङ्गा भवन्ती ।
 शिवावतस्य भवन्ती तया गो यज जीवसे ॥ (१६ अ. ४६ म. यजुः १)

इन्द्र त्वा वृषभं* पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ।
 सा च वस्त्रान्तरं धृत्वा पुनर्द्योपवसेत्सती ॥
 उपवासोऽत्र समीपावस्थानम् ।

ततश्च ।

विप्रानभ्यर्च्य विधिवद्भक्षपुष्पाक्षतादिभिः ।
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्यस्य च भूषणैः ॥
 दक्षिणामप्यनङ्गुलं प्रदद्याद्गुद्रजापिनं ।
 ऋत्विग्भ्यश्चापि सर्वेभ्यो दद्याद्दक्षिणां ततः ॥
 महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्राशीर्षचनं ततः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पद्याङ्गुलीतं स्वजनैः सह ।
 तदनिष्टन्तु सकलं मया एव विनश्यति ॥

प्रयोगपारिजाते अत्र विशेष उक्तः ।

एवं प्रभूतदोषहरां शान्तिं कृत्वा प्रशस्तितियादिषु पुन-
 र्ऋतुदर्शनपर्यन्तं गमनं वर्जयेदित्युक्तं ज्योतिर्वशिष्टेन ।

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्
 पुष्पं ततः शान्तिककर्म्म कार्यम् ।
 विसर्जयेदेव तथैकगव्यां
 यावद्भुजोदर्शनमिष्टकाले ॥

इति शौनकीये रजस्वलाशान्तिविधानम् ।

* इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमं इवामहे ।

स पाहि मन्त्रो अश्वसः ॥

इत्यादिकाः पञ्च मन्त्राः (१ म. ४. १. १ मन्त्रः) ।

अथ जीवत्पुत्रीत्पादनम् ।

यथा शौनकीये ।

यस्या जाताः प्रसीयेरन् पुत्रा नैव भवन्ति वा ।
ऋतुकाले दिनेष्वेव दम्पती समलङ्घ्यतौ ॥
कृत्वाभ्युदयिकश्रावं स्नान्निवाचनपूर्वकम् ।
पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥
श्वेतायाः श्वेतवल्गाया गोः क्षीरेण चरुं पचेत् ।
कृत्वाज्यभागपर्यन्तमाज्यस्थोत्पवनादिकम् ॥
क्षुद्रयात्पायसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशाङ्गुलीः ।
प्रजीवेत्सूक्तपञ्चभिर्जिह्विपुल्लस्य पञ्चभिः ॥
नेजमेपेति* तिसृभिः सोमो धेनुश्चैकया† ।

* सो नेजर्भव परापत सुपुत्रः पुनरापत ।

अस्यै मी पुत्रकामायै गर्भमाधेहि*यः पुमान् स्वाहा ॥ विष्णवे इदम् ।

सो यधेयं पृथिवी मनुजानां गर्भमाधेहि ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमी मासि नृतवे स्वाहा ॥ विष्णवे इदम् ।

सो विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नाथ्यां गवीन्याम् ।

पुमांस पुत्रमाधेहि दशमी मासि नृतवे स्वाहा ॥ विष्णवे इदम् ।

ऋग्वेदीयब्रह्मकार्ष्णि २०० पञ्चमं पूर्वपठे ।

† सोमो धेनुं सोमो चर्वन्तमात्रं सोमो वीरं कर्षण्यं ददाति ।

सादन्वं विदध्यं समेयं पितृश्रवणं यो ददाश्रदक्षे ॥

(१ म. ८१ म. १० ऋक् ।)

इहैवस्तु*सृचा चैका ततः स्विष्टकृदादिकम् ॥
 अपश्यत्वेति† मन्त्राभ्यां होमशेषश्च दम्पती ।
 प्राशयेत्तत आचम्य दम्पत्योर्नाभिमालयेत् ॥
 पिशङ्गभृष्टि‡मित्युक्त्वा तावुभावभिमन्त्र्य च ।
 प्रायश्चित्तादिसकलहोमशेषं समापयेत् ॥
 सवत्सां दक्षिणार्थश्च गां दद्याच्च पयस्विनीम् ।
 पुत्रार्थमाचरेद्दानं विप्रेभ्यो होमवत्स्वयम् ॥
 रात्र्यास्तु प्रथमे यामे शयीतां दर्भसंस्तरे ।
 मनसा चतुर्होतारमनुदुत्योमिति हुवन् ॥

चतुर्होतमन्त्रस्तु यथा ।

पृथिवी होता द्यौरध्वर्यूः रुद्रोऽग्नीदित्यादिर्वाचस्तथ इत्य-
 न्तस्तैस्तिरीये प्रसिद्धः§ ।

* इहैव स्तं सावित्रीं विप्रमायुर्भ्यमुतम् ।

श्रीवृत्तौ पुत्तैर्ममभिर्मादमानौ खे गृहे ॥ (१० म. ८५ सू. ४९ श्रृङ्ग)

† अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसी जातं तपसी विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयिं रराचः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनून् चत्वेऽनापमानान् ।

उप मासुचा युवतिर्भूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामि ॥

(१० म. १८१ सू. ११९ श्रृङ्गो)

‡ पिशङ्गभृष्टिमभृष्टं पिशङ्गिनिम्न संशयः । सर्वे रचो निवर्द्धय ॥

(१ म. १११ सू. ५ श्रृङ्ग)

§ पृथिवी होता द्यौरध्वयुः रुद्रोऽग्नीत् । इत्यतिशयपञ्चा वाचस्यते वाचो-
 र्भ्योऽथ । इत्यादिभेतिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाके सत्यः ।

उपगम्य ततः पत्नीं व्यवेयाञ्च यथाविधि ।

एवमुत्पादिताः पुत्रा न तुत्यन्ते कदाचन ॥

इति शीनकीये ऋतप्रजाहरजीवत्पुत्रोत्पादनविधानम् । प्रसङ्गा-
दिदमुक्तम् ।

अथ चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदर्शने विधानम् ।

था शीनकीये ।

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।

व्याधिः पीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥

इत्थं सञ्जायते यस्तु तस्य मृत्युर्न संशयः ।

व्याधिः पीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् ॥

शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया ।

यस्मिन्मृत्वे विशेषेण ग्रहणं यदि जायते ॥

एतदृक्षाभिधं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुसारेण विचक्षणं न कारयेत् ॥

सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन स्वशक्तितः ।

चन्द्रग्रहे चन्द्ररूपं रजतेन विशेषतः ।

राडुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ॥

गेन सीसेनेत्यर्थः ।

शुचौ देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत्* ।

तस्योपरि न्यसेद्बीमान्नवं वस्त्रं सुशोभनम् ॥

त्रयाणाञ्चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ।
 रक्ताक्षतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाभ्वराणि च ॥
 सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकराय च ।
 श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धाक्षतादिकम् ॥
 चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रीतिकराय च ।
 राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पाभ्वरादिकम् ॥
 दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानुलेपनम् ।
 सूर्यं सम्पूजयेद्दीमानाः कृष्णेनेति* मन्त्रतः ॥
 चन्द्रग्रहे तथा सम्यगाप्यायस्वेति† मन्त्रतः ।
 स्वर्भानोरिति‡ मन्त्रेण राहुं यत्नेन पूजयेत् ॥
 एवं सम्पूजयेद्दीमान् समिद्धिद्यार्कसम्भवैः ।
 चन्द्रग्रहे च पालाशसमिद्धिर्जुहुयाद्बुधः ॥
 दूर्वाभिर्जुहुयाद्दीमावाहोः समीरणाय च ।
 समिद्धिर्ब्रह्मरुचीत्यैर्भेशाय जुहुयाद्बुधः ॥
 आद्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ।
 पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥
 जलैरौषधकल्कैश्च सहितैः कलसोदकैः ।
 अभिषेकं प्रकुर्वीति यजमाने प्रयत्नतः ॥

* मन्त्रोऽयं ११ पत्रे प्रदर्शितः ।

† आयायस्व समीतु ते विद्यतः सीमन्त्रायाम् । मया वाजस्य सङ्गृहे । (१२ब. ११२म. यजुः॥)

‡ स्वर्भानोरधर्षादन्धमाया अवीदिवी वर्णमाणा अवाचन् ।

गूढं सूर्यं तमसापन्नतेन तुरीयेण ब्रह्मणो विन्ददधिः ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्कषि ।

मन्त्रैर्वारुणसम्भूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः* ।

इमं मे गङ्गेति† परैस्तत्त्वायामीति‡ मन्त्रकैः ॥

अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः ।

आचार्यं पूजयेत्पद्यात् सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥

तस्मै दद्यात्पयस्त्रेन भक्त्या प्रतिकृतित्रयम् ।

दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।

तेभ्योऽपि दक्षिणां दद्यादयजमानः समाहितः ॥

अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विधानतः ।

अकालमृत्युं शोकञ्च व्याधिं पीडां न चाप्नुयात् ॥

सौख्यञ्च सौमनस्यञ्च सौभाग्यं लभते नरः ।

इत्थं ग्रहणजातानां सर्व्वारिष्टविनाशनम् ।

कथितं भागवेणेदं शौनकाय महात्मने ॥

इति शौनकीये ग्रहणे प्रथमरजोदर्शने जनने च शान्तिविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । • इत्थं शान्तिः पौर्णमास्यमावास्या-
भ्यामविनाभूतत्वात्§ तदतिरिक्तदुष्टवारादी प्रागुक्तशान्त्या समु-

* २० पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† इमं मे गङ्गे यस्तु मे सरस्वति शतद्रु सोमे स च तापस्वया ।

अशिक्षामबुद्धिं वितस्तायाजीकीर्थं ग्रहणा सुषोमया ॥ अग्नेदीयब्रह्मकर्म्मणि ।

‡ तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशान्तिं यजमानो हविर्भिः ।

अङ्गिमानो वरुणे हविष्युश्च संसमान चायुः प्रमोषीः ॥ अग्नेदीयब्रह्मकर्म्मणि ।

§ इत्थं शान्तिरपरागस्य पौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभूतत्वादिति अग्नेदीयब्रह्म-
कर्म्मणि पाठः ।

चीयते निमित्तभेदाददृष्टार्थत्वाच्च । एवमप्येऽपि नानानिमित्त-
 भेदे सति तत्तन्त्रैर्मित्तिकविधानं क्रमेण कार्यमित्यवगन्तव्यम् ।
 वारादिदोषे सति तां शान्तिमनुष्ठाय दिनान्तरे इयं शान्तिरनु-
 ष्ठेया । यद्वा तन्त्रेणैवानुष्ठेया । तत्र चाचार्य उपलिप्ते देशे
 अष्टदलपद्मं लिखित्वा तत्र कलशं प्रतिष्ठाप्य तदुपरि वस्त्रं
 संस्थाप्य सूर्यग्रहणे आकण्ठेनेति* तन्त्रेण सूर्यप्रतिमां सुवर्ण-
 निर्मितां संस्थाप्य चन्द्रग्रहणे च रजतनिर्मितां चन्द्रप्रतिमाभा-
 प्यायस्वेति† मन्त्रेण स्थापयित्वा उभयत्र समां सौप्तनिर्मितां
 राहुप्रतिमां स्वर्णानोरिति‡ मन्त्रेण संस्थाप्य अथ यस्मिन्नक्षत्रे
 ग्रहणं जातं तत्क्षत्रदेवतां सुवर्णनिर्मितां तस्मिन्मन्त्रेण प्रति-
 ष्ठाप्य रक्तवस्त्रादीनि सूर्याय श्वेतवस्त्रादीनि चन्द्राय कृष्णवस्त्रा-
 दीनि राहवे श्वेतवस्त्रादीनि नक्षत्रदेवतायै समर्प्य उपचारैः
 पूजयित्वा अथ अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहपूजां कृत्वा अर्कादिसमि-
 दान्यचरुतिलानष्टोत्तरशतसंख्यया प्रतिदेवतं हुत्वा कलशोदकेन
 आचार्यो यजमानमापोहिष्ठे§त्यादि मन्त्रैरभिषिञ्च्य दानादिकं
 कारयेत् ।

इति ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनदोषशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* अर्थं मन्त्रः ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† अर्थं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ अर्थं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ अर्थं मन्त्रः १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बीधायनोक्तदुष्टरजोदर्शनादिशान्तिविधानम् ।

तथाच तत्खण्डः । अथातः प्रसूतिप्रथमरजस्वलाशान्ति-
कल्पं व्याख्यास्यामः । पुण्याहं दम्पत्योश्चन्द्रताराबलान्विते पूर्वार्द्धे
दम्पती मङ्गलस्नानं कृत्वा ब्राह्मणानाङ्गय पुण्याहं वाचयित्वा*
यजमानः पीठोपविष्टः प्राणानायम्य मम पत्न्या दुष्टे नक्षत्रे
क्षरणे वारे योगे तिथौ प्रसूत्यां प्रथमरजोदर्शने वा यो दोषः
भजनि तद्दोषपरिहारद्वारा तन्नक्षत्रदेवताप्रीत्यर्थं शान्तिकर्म
करिष्ये इति सङ्कल्प्य वेदवत्सं कुटुम्बिनं वित्तहीनमाचारवन्तं
ब्राह्मणमाचार्यत्वे नियोज्य एवंलक्षणसम्पन्नं ब्रह्मत्वे नियोज्य
वङ्गुणविशिष्टान् सौरगाणपत्यमृत्युञ्जयजातवेदसनामत्रयाश्चत्य-
दक्षिणसूर्यनमस्कारान् भवन्तः कुर्वन्त्विति त्रिचतुरादीर्ब्रियोज्य
एवंविशिष्टचतुरो ब्राह्मणान् भद्रा ते अग्नेः॥ आनी भद्राः॥
सहस्रशीर्षाः॥ नमस्ते रुद्रमन्यवे॥ इत्याग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशान-

* ब्राह्मणाग्निषो गृह्णीयाताम् । अथ—इति ऋग्वेदिब्राह्मणकर्मणि अधिपकः पाठः ।

॥ एन युक्तः दम्पती इत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः ।

† भद्रा ते अग्ने स्तनीकं संहृत् घोरस्य सती विषुषस्य पादः ।

न यत्ते शीघ्रस्तमसा वरन्त न भ्रष्टास्तनी रीप पायुः ॥ (४ म. ६ सू. ६ अक्ष.)

‡ आनी भद्राः कृतवी यन्तु विश्वतो दग्धासो अपरीता स उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदनिदधि असन्नप्रायुवी रक्षितारी दिवे दिवे ॥

(१ म. ८८ सू. १ अक्ष.)

§ सहस्रशीर्षां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो हस्ता अत्यतिष्ठद्भ्रातृवम् ॥ (१० म. ८० सू. १ अक्ष.)

॥ नमस्ते रुद्रमन्यव सतीत इवमे नमः ।

वायुश्चासुत ते नमः ॥ (१६ अ. १ म. यणुः ।)

कीर्णेषु द्वारजये* नियोज्य एवंविशिष्टांश्चतुरः पञ्च षड्देकादश
 वा रुद्राभिषेकं भवन्तः कुर्वन्त्विति नियोज्य आशिषो वाचयित्वा
 पूजास्थानं द्विहस्तमात्रं गोमयेनार्तुलिप्य स्वस्तिकशङ्ख्यमादि-
 रङ्गवल्लीभिः कृत्वा तत्पूर्वतो होमार्थं चतुरस्रं हस्तमात्रं कुण्डं
 समन्ततश्चतुस्त्रिंशद्गङ्गुलविस्तारोक्तेधमेखलात्रयगतं पश्चिमतो मध्ये
 अश्वत्थदलसङ्काशयोनिं सम्पाद्य मण्डपकल्पोक्तप्रकारेण अष्टभिः
 वाक्यैः स्थण्डिले नक्षत्रदेवतापूजां कुर्यात् । देवस्थानदेशे शत-
 त्रिंशद्गङ्गुलविस्तारं बृहत्कलशादान्मेयादिकीर्णेष्वोषधीषु चतुरः
 कलशांश्च प्रतिष्ठाप्य प्रतिमाशुद्धार्थं पञ्चामृतैराप्यायस्वः॥ दधि-
 क्रावुः॥ शुक्रमसिगा मधुवाताः॥ स्वादुः पयस्वेति** मन्त्रैः क्रमेण
 क्षीरदध्याज्यशर्कराभिः स्नापयित्वा तेषां मध्ये मध्य आपो हि
 छेति वारुणस्नपनमन्त्रजपं कृत्वा आवाहनादि वस्त्रान्तं पूजयेत् ।

* द्वारजये इत्यत्र द्वारजये इति ख पुस्तके पाठः ।

† पञ्चादि इति क-पुस्तके पञ्चादि इति ख-पुस्तके पाठः । वाचयित्वा इति ।

‡ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ दधिक्रावुं अकारिधं जिष्णीरहस्य वाजिनः ।

सुरभिर्वा सुखाकरं प्रथमं आयुषि तारिषत् स्वाहा ॥ (११ अ. ११ म. यजुः १)

॥ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि । (११ अ. ११ म. यजुः १)

॥ मधु वाता षट्तायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वोषधीर्मधु नक्तसुतो-
 वसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु क्षीरन्तु नः पिता मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमानन्तु सूर्यो
 माध्वीर्गावो भवन्तु नः । (११ अ. १० म. यजुः १) .

** स्वादुः पयस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहृदीतुनामे ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमान् अदाध्वः । (८ म. ८ प्रश्न. ६ सूक्. १)

अथ कलशाराधनम् ।

आकलशेषुः सर्वे समुद्राः१ स्थोना पृथिविः३ क्वति भीमः॥
प्र वो यज्ञेषु स हि रत्नानि॥ तत्सवितुः॥ गन्धहारा११माध्या-
यस्वः३३ दधिक्रावुः॥ शुक्रमणिगा मधु वाताः॥॥ स्वादुः

• आकलशेषु भावति पवित्रे परिब्रिण्ते ।

सकथैर्यज्ञेषु वर्तते ॥ (८० म. १० सू. ४ ऋक् ।)

† सर्वे समुद्राः सरितस्तोषानि जलदा नदाः ।

आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥ स्रग्भेदिन्नक्षत्राणि ॥

‡ स्थोना पृथिवी नो भवामृत्परा भविष्यती ।

यच्छानः शर्म समयाः अप नः ज्ञायवदधत् ॥ (१५ अ. २१ म. यजुः ।)

§ क्वति भीमी त्वमसविषया भूः शिशानो हरिणी विचक्षयः ।

आ धीनि सीमः सुकृतं निषीदति गव्ययो त्वमवति निषिगम्यथो ॥

(८ म. ३० सू. ७ ऋक् ।)

॥ प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् यावा नभोभिः पृथिवी इषध्वं ।

येषां ब्रह्माण्डसमानि विषा विष्वम्बयन्ति वनिनी न शाखाः ॥

(७ म. ४३ सू. १ ऋक् ।)

॥ स हि रत्नानि दाशुर्ध सुवाति सविता भगः ।

तं भागं चित्रभीमहं ॥ (५ म. ८३ सू. ३ ऋक् ।)

•• तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (१ अ. १५ म. यजुः ।)

†† मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡‡ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§§ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

पवस्त्रः काण्डात्काण्डात् या ओषधीः रोषधयः संवदन्तः इति
 मन्त्रक्रमेण स्थापनजलासेक-सप्तमृत्तिका-पञ्चपल्लव-त्वपन्नगोमूत्र-
 गोमयक्षीरदध्याज्यमधुदूर्वाधान्यशर्तीषधि-फलपुष्प गन्धाक्षतानि
 दत्त्वा इमं मे वरुण तत्त्वायामि॥ त्वं नो अग्नेः स त्वं नो
 अग्नेः इति वरुणमावाह्य अर्चयित्वा पूर्वोक्तजपान् पुरुष-
 सूक्तं कद्रुद्रायेति च यथाक्रममनुजपांश्च कारयित्वा ततः

* मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† अग्नये ३२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ या ओषधीः पुष्पा जाता दिवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनैर्बभूवामहं शर्तं क्षामानि सम च ॥ (१० म. २८ सू. १ ऋक् ।)

§ ओषधयः संवदन्त संमिन सप्त राजा ।

यस्ये क्षणोति त्राद्वान्तं राजन् पारथामसि ॥ (१० म. २८ सू. २१ ऋक् ।)

¶ इमं मे वरुण शुधी हव मया च सङ्गय ।

त्वामवस्युराचके ॥ (११ अ. १ म. यजुः ।)

॥ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

** तन्नी अग्ने वरुणस्य विधान् दिवस्य वैङ्गो अवयसिसीमाः ।

यजिष्ठो वज्रतमः शोषधामो वित्रा वेषासि प्रभुसुगन्धस्तत् ॥ (२१ अ. ३ म. यजुः ।)

†† स तन्नी अग्नेऽवमो भवतो मेदिहो अस्मा उपसो भुष्टी ।

अवयस्त नो वरुणं रराणो वीहि सङ्कोकं सुहवी न एधि ॥ (२१ अ. ३ म. यजुः ।)

‡‡ सङ्ख्यशीर्षो इति सूक्तं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

पुरुष एवेदं सन्ने यज्ज्ञतं यच्च यज्ञ-यम् ।

उताधतत्वस्त्रेशामी यदग्ने नातिरोहति ॥ (१० म. २० सू. १ ऋक् ।)

§§ ओं कद्रुद्राय प्रचितसे मीड्रुहताय तव्यसे ।

वीचिम अलमं उदं ॥ ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।

कुण्डेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य चक्रं अपयित्वा आन्यभागान्तेऽन्वारब्धाभ्यां
समिदाज्याभ्यामष्टाभिर्वाक्यैश्चरुव्रीहिभ्यां यजमानस्य मृत्युर्नश्यतु
आयुर्वर्धतामिति व्याहृतिभिर्होवयित्वा जपादिब्रह्मविसर्जनान्ते
ऋत्विग्भिः सहाचार्यैः स्वस्वकलशमादाय शुभप्रदेशे दम्पती उप-
वेश्य तयोः शिरःसमीपे तृहृत्कलशमवष्टब्धं सुरास्त्वामिति॥

श्रीं सुरास्त्वामभिषिञ्चन् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्घर्षो विभुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।

आस्तमङ्गलाऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्वर्तितस्तथा ॥

वरुणः पवनश्चैव चनाभ्यस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा संहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्ते सदा ॥

पुष्टिर्लक्ष्मीर्भूतिर्भद्रा कीर्तिः यज्ञा क्रिया मतिः ।

बुद्धिर्भक्ता वपुः शान्तिस्तुष्टिः चान्तिश्च साततः ॥

एतास्त्वामभिषिञ्चन् देवपत्न्यः समागताः ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधोऽनीवसितार्कजाः ॥

शङ्कास्त्वामभिषिञ्चन् राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥

ऋषयो मूनयो गावो देवसातत एव च ।

देवपत्न्यो दुर्मा नागा देव्याश्चासुरसो गन्धाः ॥

अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनाणि च ।

शैवधानि च सर्वानि कालस्यावयवाश्च ये ॥

सर्वतः सागराः शैलाक्षीरानि जलदा नदाः ।

एते त्वामभिषिञ्चन् सर्वकामार्थसिद्धयै ॥

अथैदिब्रह्मकर्मणि ॥

समुद्रज्येष्ठाः* शन्नो वातः† पवमानः सुवर्जनः इत्येतैरनुवाकै-
रभिषिच्य दम्पती अहतवासांसि धारयित्वा आज्यावेक्षणपात्रं
सम्पाद्य रूपं रूपः‡मित्याज्यं विलोक्य ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिण-
माज्यपात्रं सत्यज्य अयःपिण्डकार्पासकं बलीयकमादाय बीज-
गर्भमन्त्रमुच्चार्य सत्युस्वरूपं ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिणाकं दत्त्वा
नीराजनमनुभूय गृहं प्रविश्य आचार्यब्रह्मकृत्विभ्यः फलं प्रति-
गृह्य तेषां दक्षिणां दत्त्वा आचार्याय प्रतिमादानं कृत्वा दश-
दानानि कृत्वा पङ्कदीनाम्यक्षपणजनान् सन्तर्प्य शतं पञ्चाशत्
पञ्चविंशतिं वा ब्राह्मणान् भोजयेदेवं सर्वारिष्टशान्तिर्भवती-
त्याहु भगवान् बोधायनः ।

इति बौधायनीये शान्तिकाण्डे रजोदर्शनशान्तिखण्डः ।

* सन्तोऽयं ६२ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

† शन्नो वातः पवतां शन्नक्षपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिकदद्देवः पर्जन्या अभिवर्षतु ।

(१६ अ. १० म. यजुः ।)

‡ रूपं रूपं प्रतिरूपी बभूव

तदस्य रूपं प्रतिपचचाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुषप ईयते

पुक्ता तस्य हरयः शतादयः ॥

(६ म. ४७ सू. १८ ऋक् ।)

अथ बौधायनोक्तशान्त्युपयोगीनि तैत्तिरीयशाखोक्तानि

सर्व्वनक्षत्राणामष्टौ वाक्यान्मुच्यन्ते ।

ॐ अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः

नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् ।

इदमासां विचक्षणं

हविरासं जुहोत नः ॥

यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः

यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्व्वा ।

स कृत्तिकाभिरभिसंवसानः

अग्निर्नो देवः सुविते दधातु ॥

प्रजापते रोहिणी वेतु पट्नी

विश्वरूपा वृहती चित्रभातुः ॥ १ ॥

सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु

यथा जीवेम शरदः सर्वीराः ।

रोहिणी देव्युदक्तात्पुनस्तात्

विश्वा रूपाणि प्रतिमोदमाना ॥

प्रजापतिं हविषा वर्धयन्ती

प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम् ।

सोमो राजा मृगशीर्षिण आगन्

शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम ॥

आप्यायमानो बहुधा जनेषु

रेतः प्रजां यजमाने दधातु ॥ २ ॥

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति
 प्रियं राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् ।
 तस्मै ते सोम हविषा विधेम
 शत्र एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
 आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति
 श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियाणाम् ।
 नक्षत्रमस्य हविषा विधेम
 मा नः प्रजां रीरिषन्नेति वीरान् ॥
 हेती रुद्रस्य परिणो वृणक्तु
 आर्द्रानक्षत्रं जुषतां हविर्नः ॥ १ ॥
 प्रसुचमानौ दुरितानि विश्वा
 अपाद्य शं सन्नुदतामरातिम् ।
 पुनर्नो देव्यदितिः सृणोतु
 पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् ॥
 पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वं
 पुनः पुनर्व्वी हविषा यजामः ।
 एवा न देव्यदितिरनर्वा
 विश्वस्य भर्त्ता जगतः प्रतिष्ठा ॥
 पुनर्व्वसू हविषा वर्धयन्ती
 प्रियं देवानामप्येतु पाथः ॥ ४ ॥
 वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः
 तिथं नक्षत्रमभिसम्बभूव ।

श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः
 दिशो नु सर्वा अभयं नो अस्तु ॥
 तिष्ठः पुरस्तादुत मध्यतो नः
 बृहस्पतिनेः परिपातु पश्चात् ।
 बाध्रेतां द्वेषो अभयं कृणुताम्
 सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥
 इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टम्
 आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥
 ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति
 ते नः सर्पाः सो हवमागमिष्ठाः ।
 ये रौचने सूर्यस्यापि सर्पाः
 ये दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति ॥
 येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामं
 तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमज्जुहोमि ।
 उपहृताः पितरो ये मघासु
 मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः ॥
 ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः
 स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम् ॥ ६ ॥
 ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः
 येऽमुं लोकं पितरः क्षियन्ति ।
 यांस्य वियामुच न प्रविश
 मघासु यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम् ॥

गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वम्
 तदर्थमन्वरुणमित्रचारु ।
 तं त्वा वयं सतितारं सनीनाम्
 जीवा जीवन्तमुपसंविशेम ॥
 येनेमा विश्वा भुवनानि सञ्जिता
 यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः ॥ ७ ॥
 अर्यमा राजा जरसु विष्णान्
 फल्गुनीनामृषभो रोरवीति ।
 श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि
 तत्त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात् ॥
 अस्मभ्यं क्षत्रमजरं सुवीर्यं
 गोमदश्ववदुपसन्नु देह ।
 भगो ह दाता भग इन्द्रदाता
 भगो देवीः फल्गुनीराविवेश ॥
 भगस्येत्तं प्रसर्वं गमेद्
 यत्र देवैः सधमादं मदेम ॥ ८ ॥
 आयातु देवः सवितोपयातु
 हिरण्ययेन सृष्टता रथेन ।
 वहन् हस्तं सुभगं विष्णुं नापसं
 प्रयच्छन्तं पपुर्णिं पुण्यमच्छ ॥
 हस्तः प्रयच्छ त्वमृतं वसीयः
 दक्षिणेन प्रतिगृह्णीम एनत् ।

दातारमद्य सविता विदेय
 यो नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञम् ॥
 त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्रां
 शुभं ससं युवतिं रोचमानाम् ॥ ८ ॥
 निवेशयन्नमृतामर्त्यांश्च
 रूपाणि पिण्डान् भुवनानि विश्वा ।
 तन्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टां
 तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मङ्गलम् ॥
 तन्नः प्रजां वीरवतीं सनीतु
 गोभिर्नी अश्वैः समनक्तु यज्ञम् ।
 वायुर्नक्षत्रमभ्येति निष्ठां
 तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः ॥
 समीरयन् भुवना मातरिश्वा
 अप ह्येषां सि नुदतामरातीः ॥ १० ॥
 तन्नो वायुस्तदु निष्ठा शृणोतुः
 तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मङ्गलम् ।
 तन्नो देवामो अनुजानन्तु कामं
 यथा तरेम दुरितानि विश्वा ॥
 दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः
 तन्नो वायुस्तदुरितानि विश्वा ।

तदिन्द्राग्नी क्षण्णतां तद्विशाखे
 तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् ॥
 पद्यात्पुरस्तादभयन्नो असु
 नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे
 श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
 विष्णुचः शन्नूपवाधमानी
 अपक्षुधं नुदतामरातिम् ।
 पूर्णा पद्यादुत पूर्णा पुरस्तात्
 उन्मथ्यतः पौर्णमासी जिगाय ॥
 तस्यां देवा अधिसंवसन्तः
 उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् ।
 पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः
 पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना ॥
 आप्याययन्ती दुरितानि विष्वा
 उरुं दुष्टां यजमानाय यज्ञम् ॥ १२ ॥
 चित्रभानुर्यजमाने दधातु
 हविर्नः पाथखेतो जुषन्ताम् ।
 चेतो मदेम रोचमानामराती-
 र्गोपौ यज्ञम् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ऋध्यास्त हव्यैर्नमसोपसद्य
मित्रं देवं मित्रघेयं नो अस्तु ।
अनुराधान् हविषा वर्धयन्तः
शतं जीवेम शरदः सवीराः ॥
चित्रं नक्षत्रमुदगात्पुरस्तात्
अनूराधास इति यद्वदन्ति ।
तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानैः
हिरण्यमयैर्विततैरन्तरिक्षे ॥
इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति
यस्मिन् वृत्रं वृत्रतूर्यं ततार ॥ १ ॥
तस्मिन्वयममृतं दुहानाः
क्षुधन्तरेम .दुरिति दुरिष्टिम् ।
पुरन्दराय वृषभय धृष्णवे
आषाढाय सहमानाय मीढुषे ॥
इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना
उरुङ्गणोतु यजमानाय लोकम् ।
मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय
पराचे तु निर्वृतिः पराचा ॥
गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समस्तम्
अहर्भूयादयजमानाय मल्लम् ॥ २ ॥

अहर्नी अद्य सुविते दधातु
 मूलं नक्षत्रमिति यहदन्ति ।
 पराचीं वाचा निर्ऋतिं नुदामि
 शिवं प्रजायै शिवमस्तु मङ्गम् ॥
 या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुः
 या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः ।
 यासामाषाढा अनुयन्ति कामं
 ता न आपः शृङ्ख्योना भवन्तु ॥
 यास्य कूप्या यास्य नाद्याः समुद्रियाः
 यास्य वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः ॥ ३ ॥
 यासामाषाढा मधु भक्षयन्ति
 ता न आपः शृङ्ख्योना भवन्तु ।
 तन्नो विश्वे उपमृण्वन्तु देवाः
 तदाषाढा अभिसंयन्तु यज्ञम् ॥
 तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः
 कृषिर्हृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् ।
 शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः
 कर्माकृतः सुकृतो वीर्यावतीः ॥
 विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः
 आषाढाः काममुपयन्तु यज्ञम् ॥ ४ ॥
 यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्
 अमुञ्च लोकमिदम् च सर्वम् ।

तन्नो नक्षत्रमभिजिदिजित्य
 त्रियं दधात्वह्णयमानम् ॥
 उभौ लोकौ ब्रह्मणा सञ्चितमौ
 तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विष्टाम् ।
 तस्मिन् वयं पृतनाः सञ्जयेम
 तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् ॥
 शृण्वन्ति श्रोणाममृतस्य गोपा
 पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचम् ॥ ५ ॥
 महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्थां
 प्रतीचीमेनां हविषा यजामः ।
 चेधा विष्णुरुगायो विचक्रमे
 महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् ॥
 तच्छ्रोणेति श्रव इच्छमाना
 पुण्यं श्लोकं यजमानाय कृण्वती ।
 अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः
 चतस्रो देवीरजराः अविष्टाः ॥
 ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात्
 संवत्सरीणममृतं स्वस्ति ॥ ६ ॥
 यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात्
 दक्षिणतोऽभियन्तु अविष्टाः ।
 पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम
 मानो भरातिरचशंसागन् ॥

क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः
 नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः ।
 तौ देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः
 शतं सहस्रा मेषजानि धत्तः ॥
 यज्ञको राजा वरुण उपयातु
 तन्नो विश्वे अभिसंयन्तु देवाः ॥ ७ ॥
 तन्नो नक्षत्रं शतभिषग्लुषाणं
 दीर्घमायुः प्रतिरङ्गेषजानि ।
 अज एकपादुदगात्पुरस्तात्
 विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः ॥
 तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्व्वे
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः ।
 विभ्राजमानः समिधान उग्रः
 आन्तरिक्षमरुद्दगन्धाम् ॥
 तं सूर्य्यं देवमजमेकीपादं
 प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्व्वे ॥ ८ ॥
 अहिर्बुध्नियः प्रथमा न एति
 श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् ।
 तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः
 प्रोष्ठपदासो अभिरक्षन्ति सर्व्वे ॥
 चत्वार एकमभिकर्त्तुं देवाः
 प्रोष्ठपदास इति यान् वदन्ति ।

ते बुध्नियं परिषद्यं सुवन्तः
 अहिं रक्षन्ति नमसोपसद्य ॥
 पूषा रेवत्यन्वेति पथ्यां
 पुष्टिपती पशुपावाजवस्थी ॥ ९ ॥
 इमानि हव्या प्रयता जुषाणा
 सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ।
 सुद्रान् पशून् रक्षतु रेवती नः
 गावो नो अश्वामन्वेतु पूषा ॥
 अन्नं रक्षन्ती बहुधा विरूपं
 वाजं सनुतां यजमानाय यज्ञम् ।
 तदश्विनावश्चयुजोपयातां
 शुभं गमिष्यी सुयमेभिरश्वैः ॥
 स्वं नक्षत्रं हविषा यजन्ती
 मध्वा सम्पृक्ती यजुषा समक्ती ॥ १० ॥
 यौ देवानां भिषजौ हव्यवाही
 विश्वस्य दूतावमृतस्य गोपौ ।
 तौ नक्षत्रं जुषाणोपयातां
 नमोऽश्विभ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्याम् ॥
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 तद्यमो राजा भगवान्विचष्टाम् ।
 लोकस्य राजा महतो महान् हि
 सुगं नः पन्यामभयं कृणोतु ॥

यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा
 यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः ।
 तदस्य चित्रं हविषा यजामः
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 निवेशनी यत्ते देवा अदधुः ॥ ११ ॥
 ततार मन्त्रं प्रासचीर्या यान्तु
 यज्ञं याचन् स्वस्ति देवा अनुयन्ति ।
 सर्व्वे वाजवस्त्यौ समुक्ता
 देवास्त्रीणि च ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथैषां मन्त्राणां त्यागाः ।

अग्नये स्वाहा । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा ।
 दुलायै स्वाहा । नितम्ब्यै स्वाहा । भयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै
 स्वाहा । वर्षेयन्त्यै स्वाहा । सुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

प्रजापतये स्वाहा । रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा ।
 प्रजाभ्यः स्वाहेति ॥ २ ॥

सोमाय स्वाहा । मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्वकाभ्यः स्वाहा ।
 ओषधीभ्यः स्वाहा । राज्ञाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ३ ॥

रुद्राय स्वाहा । आर्द्रायै स्वाहा । पितृभ्यः स्वाहा ।
 पशुभ्यः स्वाहेति ॥ ४ ॥

अदित्यै स्वाहा । पुनर्व्वसुभ्यां स्वाहा । भूत्यै स्वाहा ।
 प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

वृक्षस्यतये स्वाहा । तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्चसाय
स्वाहेति ॥ ६ ॥

सर्पेभ्यः स्वाहा । आग्नेवाभ्यः स्वाहा । दन्द्शूकेभ्यः
स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितृभ्यः स्वाहा । मघाभ्यः स्वाहा । नघाभ्यः स्वाहा ।
गदाभ्यः स्वाहा । बन्धतीभ्यः स्वाहेति ॥ ८ ॥

अर्थन्ने स्वाहा । फल्गुनीभ्याँ स्वाहा । पशुभ्यः स्वा-
हेति ॥ ९ ॥

भगाय स्वाहा । फल्गुनीभ्याँ स्वाहा । श्रैष्ठ्याय स्वा-
हेति ॥ १० ॥

सवित्रे स्वाहा । इक्ष्वाय स्वाहा । ददते स्वाहा । पृषते
स्वाहा । प्रयच्छते स्वाहा । प्रतिगृभ्रते स्वाहेति ॥ ११ ॥

त्वष्ट्रे स्वाहा । चित्रायै स्वाहा । चैत्राय स्वाहा । प्रजायै
स्वाहेति ॥ १२ ॥

वायवे स्वाहा । निष्ठायै स्वाहा । कामचाराय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

पौर्णमास्यै स्वाहा । कालाय स्वाहा । गत्यै स्वा-
हेति ॥ १४ ॥

मित्राय स्वाहा । अनुराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

इन्द्राग्निभ्याँ स्वाहा । विशाखाभ्याँ स्वाहा । श्रैष्ठ्याय
स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १६ ॥

इन्द्राय स्वाहा । ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्येष्ठाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ २ ॥

प्रजापतये स्वाहा । मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वा-
हेति ॥ ३ ॥

षट्भ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय स्वाहा ।
कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । अनप-
जय्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा । अभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ६ ॥

विष्णवे स्वाहा । ओणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा ।
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसुभ्यः स्वाहा । अविष्ठाभ्यः स्वाहा । अग्राय स्वाहा ।
परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

वरुणाय स्वाहा । शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहेति ॥ ९ ॥
अजायैकपदे स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा ।
ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ १० ॥

अहये स्वाहा । बुध्नियाय स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ११ ॥

पूणे स्वाहा । रेवत्यै स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति ॥ १२ ॥

अश्विभ्यां स्वाहा । अश्वयुग्भ्यां स्वाहा । ओत्राय
स्वाहा । श्रुत्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

यमाय स्वाहा । भरणीभ्यः स्वाहा । रात्र्याय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अमावस्यायै स्वाहा । कामाय स्वाहा । गत्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥
इति नक्षत्रमन्त्राः ।

अत्रेदमाकृतम् । यत्र कर्मणि अनेके सजातीयाः प्रयोगा-
उपलभ्यन्ते—यथा रजोदर्शनशान्तिके कर्मणि विष्णुधर्मोत्तरोक्तः
प्रयोग एकः, शीनकोक्तो द्वितीयः, बौधायनोक्तस्तृतीयः—तत्र
कर्तुरिच्छया अन्यतरप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः, व्रीहियवशास्त्रवत् ।
यदा शीनकोक्त ऋग्वेदिनाम् । बौधायनोक्त आपस्तम्बादि-
तैत्तिरीयाणाम् । तत्तच्छाखोपरि शीनकादीनां प्रवृत्तेः ।
विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तप्रयोगस्तु इतरेषां शास्त्रिणाम् । पुराणस्य
सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः । अथवा यस्मिन्देशादौ यः प्रयोग-
आचारविषयीभूतः स एव तत्र सर्वैरनुष्ठेयः । सर्वशाखा-
प्रत्ययमेकं कर्मेति जैमिनिसिद्धान्तात् । यत्र महाप्रतिबन्ध-
निवृत्तिद्वारा महाफलहेतवोऽनेके विजातीयाः प्रयोगा उप-
लभ्यन्ते—यथा प्रजोत्पत्त्यर्थं रुद्रस्नानबन्धाभिषेकविष्णुयात्रादयः
—तत्र प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगानुष्ठानतारतम्यमवगन्तव्य-
मित्यास्तां विस्तरः ।

अथ गर्भाधानविधानम्* ।

रजोदर्शनानन्तरमाद्यदिवसचतुष्टयं पर्व्यादि च त्यक्त्वा रात्रौ
स्त्रियं सकृन्नच्छेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्व्याष्याद्यास्तस्यैव वर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलक्ष्व वर्जयेत् ।

ग्रस्त इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्ष्णं जनयेत्पुमान् ॥

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतस्यैव स्त्रियो रक्षाः प्रयत्नतः ॥

स्नान्देऽपि ।

ऋतुकालाभिगमनं धर्मोऽयं गृहिणां परः ।

स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथवा भवेत् ॥

दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् ।

आहाहःसर्वपर्व्याणि यन्नाद्यान्यानि धीमताः ।

तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहादधर्माग्रथवते परात् ॥

ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतस्य यः ।

* अथ गर्भाधानेत्यादौ ख-चिजितपुस्तके अथ रुद्रस्नानमिति पाठो दृश्यते, दृश्यते
च तस्य मन्त्राः प्रयोगाश्च, तथापि क-ग-चिजितपुस्तकयोः पाठस्यैवात् एकापेक्षया इदोः
प्राधान्यादिवयाधिक्याच्च पुस्तकद्वयद्वयः पाठ एव अनुस्रियतेऽस्माभिः, नास्ति चानयो रुद्र-
स्नानन्यूनता, अनन्तरमेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

स सदा ब्रह्मचारीह विज्ञेयः स गृह्याश्रमी ॥
 ऋतुः षोडश्यामिन्वसतस्त्रस्तासु गर्हिताः ।
 पुत्रास्तास्तपि युग्मासु अयुग्मासु च कन्यकाः ॥

भवन्तीति शेषः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

सर्पाश्विमघमूलैन्द्रपौण्ड्रे गर्भो विगर्हितः ।
 श्रीकामस्तु त्यजेन्नारीं पञ्चम्यामुत्तरात्रये ॥ इति ।

अथ तन्त्रशास्त्रे ।

अवणं रोहिणीं हस्तां चागुराधोत्तरात्रयम् ।
 स्वातीं शतभिषक् श्रेष्ठा निषेके फलदाः स्मृताः ॥ इति ।

उत्तरात्रयस्य विहितनिषिद्धत्वाद्विकल्पः ।

तथा ।

नास्त्रातान्तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
 नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न शुर्व्विणीम् ॥

गर्भिणीगमननिषेधः पश्मासादूर्ध्वम् । आरभ्य सप्तमासासाक्यं
 गच्छेद्गर्भिणीं स्त्रियमिति वचनात् ।

बह्वीनां पत्नीनामृतयौगपद्ये गमनक्रममाह देवलः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणाथमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

तीर्थमृतयौगपद्ये सति असवर्णासु वर्णक्रमेण गच्छेत् सवर्णासु
 तु विवाहक्रमेण । यदा तु काचिदपुत्रा अन्याः पुत्रवत्यस्तादा
 तामग्रतो गच्छेदिति पाराशरमाधवीये व्याख्यातम् ।

तथा ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

ऋतुं विना यदा गच्छेच्छौचं भूत्रपुरीषवत् ॥

इति शातातपः ।

एवमृतुकाले अगच्छतो दोषमाह स एव ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

स चाभ्येति न सन्देहो भ्रूणहत्यामृतावृती ॥ इति ।

ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमस्मरणात् ।

अत्र कर्मणि इतिकर्त्तव्यताविशेषस्तु स्वस्वसूत्रादवगन्तव्यः ।*

इत्यनन्तमष्टविरचिते विधानपारिजाते गर्भाधानविधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

तृतीये गर्भमासे तिथ्येति ।

* अत्र पुण्यनैर्दर्शनैर्घातेनैकादशैः सुरतं यदि ।

प्रभूते अतुरं पुत्रं विज्ञं ह्यन्वसनेव च ॥

इत्येकः श्लोकोऽधिको ग-विज्ञितपुस्तके दृश्यते, परन्तु अस्य प्रसरणानुपयोगितामासीत्य
अधीनिधानं कृतम् ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ पुंसवनं पुरा स्यन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा
यदहः पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येतेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा
मासि स्कीततनौ तुषारकिरणे पुण्येऽथवा वैष्णवे ।
हित्वा कर्कटकं तृयुग्ममबलामन्येषु युग्मे तिथौ
शुद्धे नैधनधानि शुक्रशशभृदित्यन्वितां वासरे ॥

नैधनमष्टमस्थानम् । विदुधः । तृतीये मासि गर्भो यदि
प्रसिद्धविषयो न स्यात् तदा चतुर्थे पुंसवनं कुर्यादित्यर्थः ।

तथाच जातूकर्णः ।

द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ।

व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहायवा ॥ इति ।

द्वितीये वा तृतीये वा इति मासस्य प्राधान्येन विहितत्वाद्गुरु-
शुक्रमौल्यादावपि तत्रैव कार्यम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः ।

न दोषकृतदा मासलक्षणो बलवानिति ॥

मलमासेऽपि कार्यमित्याह यमः ।

गर्भे वार्द्धिके भृत्ये आहकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिभामं विवर्जयेत् ॥

विश्वादर्शोऽपि ।

वृद्धिर्दास्यं पुंसवादि प्रेतकर्मानुमासिकम् ।

नित्यमास्यधिके तत्तु सस्यं देवादि चोत्तरे ॥ इति ।

पूर्ववचने गर्भ इति सामान्यनिर्देशाद्गर्भाधानेऽपि न दोषः ।

तथैव शिष्टाचाराच्च ।

अत्रापि इतिकर्तव्यताविशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

इति पुंसवनविधानम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

तत्राश्वलायनसूत्रम् ।

आपूर्यमाणपत्रे यदा पुंसेति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमे गर्भे षष्ठेऽष्टमे वेति ।

आश्वलायनकारिकापि ।

चतुर्थे गर्भमासे स्वास्त्रीमन्तोन्नयनक्रिया ।

षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रान्तरविधानतः ॥

पूर्वपूर्वस्वासम्भवे षष्ठे मासे यदा अष्टमे भवेदिति । इदं कर्म
न प्रतिगर्भमावर्त्तते स्त्रीसंस्कारत्वात् । सीमन्त उन्नीयते यस्मिन्
कर्मणीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । नन्वयं गर्भसंस्कारो ज्ञायते ।
एवं गर्भमाधेहीत्याश्वलायनसूत्रदर्शनात् । सत्यं तथापि नावर्त्तते
आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत्सीमन्तो-
न्नयनमिति समाख्यावत्त्वात् ।

सक्तु कृतसंस्कारः# सीमन्तो द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्व्वः संस्तुतो भवेत् ।

नावर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥

इति हारीतस्मरणाच्च । सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासी-
त्यापस्तम्बसूत्राच्च ।

कार्णाजिनिस्तु आप्रसवात्कर्मकालमाह ।

गर्भलम्बनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्कुस्य वचनं यथा ॥ इति ।

मासोऽत्र सौरसावनयोरन्यतरो ग्राह्यः ।

कालविधानेऽपि ।

चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि.

सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।

सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां

मासेऽष्टमे विष्णुबलिञ्च कुर्यात् ॥ इति ।

चतुर्थं सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे ।

इति च वासिष्ठे ।

शौनकश्च ।

शुक्लपक्षे च पुंलिङ्गनक्षत्रस्थे दिवाकरे ।

तिथिः पुनर्व्वसुर्हस्तोऽनुराधः श्रवणोऽश्लेषश्च ॥ इति ।

अत्रापि प्रयोगविधिः स्त्रस्त्रसूत्रादवगन्तव्यः ।

जातूकर्णः ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्वन् कुर्यात्पुंसवनं यदि ।
पुंसवं प्राग्विनिर्वर्त्य ततः सीमन्तमुन्नयेत् ॥

सत्यव्रतः ।

मृतो देशान्तरगतो भर्ता स्त्रीसंस्क्रतेषु च ।
देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् ॥
स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥

पराशरः ।

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्ता चान्द्रायणचरेत् ॥ इति ।
इति सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

अथ बभ्र्यात्वहरविधानानि ।

तत्रादौ रुद्रस्नानम् ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरः ।
रुद्रस्नानं विधानेन कथयस्व जनार्दन ।
सर्व्वदोषोपशमनं सर्व्वशान्तिकरं नृणाम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

देवसेनापतिं स्कन्दं रुद्रपुत्रं षड्वाननम् ।
अगस्त्यो मुनिशार्दूलः सुखासीनमुवाच ह ॥

• जातपात्रे दत्तञ्च राजश्राद्धे इति क-पुस्तके पाठः ।

सर्वज्ञोऽसि कुमार त्वं प्रसादाच्छङ्करस्य वै ।

रुद्रस्नानं विधानेन ब्रूहि कस्य कथं भवेत् ॥

स्तान्द उवाच ।

मृतवत्सा तु या नारी दुर्भगा ऋतुवर्जिता ।

या सूते कन्यकां बन्धा स्नानमासां विधीयते ॥

अष्टम्यां वा चतुर्दश्यामुपवासपरायणा ।

ऋतौ शुवे चतुर्थेऽङ्कि प्राप्ते सूर्यदिनेऽथवा ॥

नद्योस्तु सङ्गमे कुर्यान्महानद्योर्विशेषतः ।

शिवालयेऽथवा गोष्ठे विविक्ते वा गृहाङ्गने ॥

आहिताग्निं द्विजं शान्तं धर्मज्ञं मत्स्यगालिनम् ।

स्नानार्थं प्रार्थयेदेनं निपुणं रौद्रकर्मणि ॥

ततस्तु मण्डपं कुर्याच्चतुरस्त्रमुदकप्लवम् ।

बभ्रुचन्दनमाल्यञ्च गोमयेनानुलेपितम् ॥

तन्मध्ये खेतरजसा सम्पूर्णं पद्ममालिखेत् ।

मध्ये तस्य महादेवं स्थपयेत्कर्णिकोपरि ॥

दद्याद्वलेपु नन्द्यादींश्चतुर्षु विधिपूर्वकम् ।

इन्द्रादिलोकपालांश्च दलेष्वन्येषु विन्यसेत् ॥

देवीं विनायकञ्चैव स्थापयेत्तत्र पार्थिव ।

दत्त्वायं गन्धं पुष्पञ्च धूपं दीपं गुडैर्दानम् ॥

भक्ष्यान्नानाविधान्दद्यात्फलानि विविधानि च ।

चतुष्कोणेषु भृङ्गारमश्वत्थदलभूषितम् ॥

भृङ्गारं कलशम् ।

एकैकं विन्यसेद्ब्रह्मन् सञ्जीवधिसमन्वितम् ।
 मण्डपस्य चतुर्दिक्षु दद्याद्भूतबलिन्मतः ॥
 आग्नेय्यां दिशि कर्त्तव्यं मण्डपस्य समीपतः ।
 अग्निकार्यं शुभे कुण्डे पञ्चपुष्पैरलङ्किते ॥
 लवणं सर्पिषा युक्तं घृतेन मधुना सह ।
 मा न स्तोत्रेण* सुहृद्यात्कृतहोमे नवग्रहे ॥
 द्वितीयस्याग्निकार्यस्य कर्त्ता च ब्राह्मणो भवेत् ।
 रुद्रजाप्यकृदाचार्यं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 सितवस्त्रपरीधानं सितमाल्यविभूषितम् ।
 शोभयेत्कङ्कणैः कण्ठैः कर्णवेशाङ्गुलीयकैः ॥
 मण्डपस्य समीपस्थो जपेद्गुह्यान्विमलतरः ।
 यावदेकादशगुणाः† पुनरेव जपेत्तु तान् ॥
 देवमण्डलवत्कार्यं द्वितीयं मण्डलं शुभम् ।
 तस्य मध्ये तु सा नारी श्वेतपुष्पैरलङ्किता ॥
 श्वेतवस्त्रपरीधाना श्वेतगगानुलेपना ।
 सुखासनोपविष्टान्तामाचार्यी रुद्रजापकः ॥
 अभिषिञ्चेत्तद्येनामर्कपञ्चपुटाम्बुना ।
 अष्टिद्राण्यनूनानि स्नानार्थं विनियोजयेत् ॥

* मा न स्तोत्रे तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भागिनो वधीर्हविमलच्छदसि स्ना वषामहे ॥

(१६ अ. १६ म. यजुः १)

† गुणा इत्यत्र गता इति हेमाद्रिपाठः ।

चतुःषष्टिचत्वेनैव रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि सप्त वर्षाणां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्षानामुचामित्यर्थः । तासां चतुःषष्टिसंख्यानामेकादशकृत्वः
पठितानामियं संख्या ।

अच्छिद्रेणेति । मन्त्रेण स्नानार्थं विनिवेशयेत् ।

अश्वस्थानाङ्गजस्थानाहलीकात्सङ्गमाद्भृदात् ॥

वेश्याङ्गनाद्राजसूयाङ्गोष्ठादानीय वै मृदम् ।

सर्व्वीषधी रोचनाञ्च नदीतीर्थोदकानि च ॥

एतत्प्रक्षिप्य कलशे शिवसंज्ञे सुपूजिते ।

आपादतलकेशान्तं कुक्षिदेशे विशेषतः ॥

सर्व्वीङ्गं लेपयेद्भक्त्या सुशीला कृत्वाचिदङ्गना ।

रुद्राभिजनेन ततः स्नापयेत्कलशेन ताम् ॥

तोयपूर्णैककलशैरश्वत्थदलपूरितैः ।

सर्व्वतोदिक्स्थितैः पश्चात्स्नापयेत्कलशाक्षतैः ॥

नमसो रुद्र मन्त्रेण उती त इषवे नमः ।

नमसो अमु धन्वने वायुभ्यामुत ते नमः ॥

या त इधुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवो अस्मा या तव तया नो रुद्र मृदय ॥

इत्यादिकाश्चतुःषष्टिकंषी यजुर्वेदस्य षोडशाध्याये (रुद्राध्याये वा) श्रव्याः ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः । देवीरापी अयेगुवी अयेपुवी अये

इममद्य यज्ञं नयताये यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् । (१ अ. ११ म. यजुः ।)

एवं स्नात्वा स्नापकाय दद्याद्वां काञ्चनन्तथा ।
 होतुरेवान् निर्दिष्टा दक्षिणा गौः पयस्विनी ॥
 ब्राह्मणानामथान्येषां स्वशक्त्या मुनिपुङ्गव ।
 गोवस्त्रकाञ्चनादीनि दत्त्वा दत्त्वाः क्षमापयेत् ॥
 कर्तनानेन विप्रेन्द्र रुद्रस्नानेन भामिनी ।
 सुभगा कान्तिसंयुक्ता बहुपुत्रा च जायते ॥
 सर्वेष्वपि हि मासेषु ब्राह्मणानुमतौ शुभम् ।
 तस्मादवश्यं कर्त्तव्यं पुत्रान् स्त्री सुखमुच्छति ॥

या स्नानमाचरति रुद्रमिति प्रसिद्धं
 अशान्विता द्विजवरानुमतौ नताङ्गी ।
 दोषान्निहन्त्य सकलान् स्वशरीरभाजो
 भर्तुः प्रिया भवति भारत जीववत्सा ॥

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे भविष्योत्तरपुराणोक्त-

रुद्रस्नानमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्रष्टप्रयोगः । यस्यां कस्याश्चिदष्टर्षां चतुर्दशां वा
 सभारान् सभृत्य चतुर्थेऽङ्गि ऋतुस्नातायां सूर्यवारे वा नदी-
 सङ्गमं गत्वा तदभावे शिवालयादिकमुपेत्य पुण्याहं वाचयित्वा
 आहिताग्न्यादिगुणविशिष्टं द्विजमाचार्यत्वेन वृत्वा ब्रह्माणञ्च
 वृणुयात् । अथाचार्योऽष्टहस्तं चतुरस्रं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये
 श्वेतरजसा अष्टदलपद्ममालिख्य ब्रह्मादीन् मण्डलदेवांस्तत्रावाह्य

• दत्त्वा इत्यत्र सर्वानिति हेमाद्रिपाठः ।

| अथ कर्मपदमूलम् ।

पूजयित्वा कर्णिकायां रुद्रकलशं मन्त्रवत् स्थापयित्वा दध्यक्षता-
दिभिः शोभयित्वा तत्र महादेवमावाह्य पूर्वादिचतुर्षु दक्षद्वयेषु
नन्दिनं भृङ्गरिटिं कालं महाकालञ्च क्रमेणावाह्य तेष्वेव अष्ट-
दलेषु इन्द्रादीनष्टदिक्पालांश्चावाह्य महादेवस्य वामभागे
पार्वतीं दक्षिणभागे विनायकञ्चावाह्य षोडशोपचारैः पूज-
यित्वा पञ्चचतुष्कोणेषु कुम्भचतुष्टयं मन्त्रवत् स्थापयित्वा उदक-
मासिञ्च अश्वत्थपल्लवादीनिः निक्षिप्य वरुणञ्चावाह्य कलशं
सम्प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।

उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भं विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥

त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वं त्वयि स्थिताः ।

त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥

शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वञ्च प्रजापतिः ।

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः ।

त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः ॥

त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ।

सन्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ इति ।

ततो मण्डपस्य अष्टदिक्षु कुम्भाष्टकं स्थापयित्वा इन्द्रादीन् सम्पूज्य

आदिपदेन उदुम्बरपल्लवचतुष्कोणेषु पञ्चरात्रं गृह्यते, “अथ ततोऽदुम्बरपल्लवचतुष्कोणेषु-
पञ्चरात्रं” इति वचनात् ।

इन्द्रादिभ्यो बलीन् दत्त्वा कुम्भान् संस्पृशन्नेकादशावृत्त्या रुद्रान्
जपेत् । तस्मिन् काले ब्रह्मा पद्मादाग्नेय्यां दिशि कुण्डे
स्थण्डिले वा अग्निमुपसमाधाय दधिमधुष्टतोपेतं लवणमाहुति-
परिमितं मानस्तोकेति मन्त्रेण अष्टोत्तरशतवारं नवग्रहहोम-
पूर्वकं जुहुयात् । तत आचार्यो देवमण्डलवन्मण्डलान्तरं कृत्वा
तत्र यजमानदम्पती श्वेतवस्त्रावृतौ उपवेश्य पूर्व्यादिकलशोदकेन
रुद्राध्यायस्य एकैकमन्त्रमुक्त्वा अर्कपत्रपुटगृहीतेनाभिषिञ्चेत्
चतुःषष्टिमन्त्रविभागिन । एवमेकादशावृत्तौ चतुरधिकसप्त-
शतानि भवन्ति । इयं संख्या वाजसनेयिशाख्यामेव सम्भवति ।

अच्छिद्रेण पवित्रेणः इत्यर्कपत्रग्रहणमन्त्रः ।

अथ रुद्रकलशोदकेन सप्तसृत्तिकासम्बोधिगोरोचनादिश्रुतेन
आपादतलकेशान्तं विशेषतः कुक्षिदेशे अभिषिञ्चेत् । ततो
मण्डपस्य अष्टदिक्स्थापिताष्टकलशोदकैरभिषिञ्चेत् । एवं ज्ञात्वा
ज्ञानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तरं परिधाय आचार्याय सुवर्णादि
दक्षिणात्वेन दत्त्वा होमकर्म पयस्विनी गौर्देया अन्येषाञ्च भूयसी
दक्षिणा देया । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति भविष्योत्तरपुराणोक्तं रुद्रज्ञानविधानम् ।

* मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† नमो रुद्र मन्त्रे इत्यादीनां १०१ पृष्ठे प्रदर्शितानामन्त्राणामेकैकमित्यर्थः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बीधायनाचार्योक्तद्रव्यज्ञानविधानं प्रयोगेष्वोच्यते ।

उदगयनादौ गुरुशुक्रास्तादिरहिते शुद्धे मासि शुक्लपक्षे ऋतुकाले विशेषतश्चतुर्थेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां वा रविवासरे वा शुभनक्षत्रे चन्द्रतारायानुकूल्ये कार्यम् । इदं चतुर्विधव्याख्ये भवति, विशेषतो मृतापत्यत्वेऽप्येयम् । इदञ्च महानद्योर्नद्योर्वा अश्विषसङ्गमे सङ्गममात्रे वा कार्यम् । तत्र पूर्व्वं कर्त्ता सभार्यो दीर्घायुःसुपुत्रायुत्तिप्रतिबन्धकरूप-दुरित-निरासार्यं यथाशक्ति प्रायश्चित्तमनुतापयुक्तः कुर्यात् । तच्च फलतारतम्या-गतदुरिततारतम्येन षड्विधव्यवसायव्यवसाय-चान्द्रायणकृच्छ्राति-कृच्छ्ररूपं वा द्रव्यहोमतीर्थस्नानभोजनादिप्रत्याख्यायैर्वा कार्यं सम्भोपदिष्टम् । ततः श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं कृष्णामेकां धेनुं शतधोप-स्करयुतां दद्यात्, तद्वाशक्नी लघुं तदर्धमयुतं वा गायत्रीजपं तद्दशशेन तिलहोमञ्च कुर्यात् । एवं कृतशुद्धिः सभार्यो यज-मानः प्रागुक्ते काले देशे च कृतमित्यक्रिय आसनोपविष्ट-आचानो भूतशुद्धिपूर्व्वकं प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा—मम सभार्यस्य दीर्घायुःसुपुत्रादिसन्ततिप्रतिबन्धकेन इह जन्मनि अन्यजन्मनि वा कृतेन अष्टकापर्व्यादिपैतृकनैमित्तिकाकरणेन वा परहेषेण वा गुरुहेषेण वा मृगशावभक्षणेन वा बालघातेन वा रत्नापहरणेन वा वस्त्रवियोजनेन वा पित्रमातृहेषेण वा अन्येन

• मृतापत्यात्वे इति ग-पुनर्ले पाठः ।

वा दुष्टकर्माणा उत्पन्नचतुर्विधबन्धात्वात्तन्ममबन्धात्तदोषनिरास-
 द्वारा तथा स्त्रियाः कुक्षिगतदोषज्ञाताज्ञातान्यदुष्टस्त्रीचैलाञ्चल-
 स्पर्शदोष-तदेकासनाशनशय्यादि-जनितदोषादि-सर्वसन्ततिप्रति-
 बन्धकनिरासद्वारा च उमासहितश्रीरुद्रप्रीत्या दीर्घायुष्मत्-
 सुपुत्रादिसन्तत्यवाप्त्यर्थं बीधायनोक्तविधिना रुद्रकलशस्नानाख्यं
 कर्म करिष्ये—इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमाहृका-
 पूजननान्दीयाहानि सङ्कल्पपूर्वकं कुर्यात् । एतानि कृत्वा वा
 प्रधानसङ्कल्पः कार्यः । तत आचार्यः ब्रह्मत्विग्वरणं करिष्ये
 इति सकलब्राह्मणान् प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ब्राह्मणाः सन्तु मे शस्ताः पापात्पान्तु सदा हिताः ।

वेदानाञ्चैव दातारस्त्रातारः सर्वदेहिनाम् ॥

जपैर्यज्ञैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः पुनः ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च त्वत्पुत्रं याजकाः कृताः ॥

येषां देहे स्थिता वेदाः पोषयन्ति जगन्नयम् ।

ते मां रक्षन्तु सततं जपयज्ञैर्व्यवस्थिताः ॥

ततश्च ।

आहितान्निं द्विजं शान्तं धर्म्मज्ञं सत्यशालिनम् ।

ज्ञानार्थं प्रार्थयेदं निपुणं रुद्रकर्म्मणि ॥

इति लक्ष्मणयुक्तमाचार्यं वृणुयात् । ततो ब्रह्मणं हत्वा एका-
 दश ऋत्विजो वृणुयात् । ततः सर्वान् मधुपर्कवस्त्रालङ्कारा-
 दिभिर्यथाशक्ति पूजयेत् । तत आचार्यादिसहितो यजमानो

मण्डपं प्रविशेत् । ततः सत्विगाचार्यः सङ्कल्पपूर्वकं सप्तक्षरं
मण्डपे कूटे वा ऐशान्यां सर्वतोभद्रं लिङ्गतोभद्रमष्टदलं वा
प्रत्येकं द्वादश* रचयित्वा तत्क्षमीये परितो मङ्गलार्थं† सप्त
धान्यानि निधाय रक्षोहण‡मित्याद्यैर्वेदमन्त्रैः—

यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्र स्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिग्म् ।

सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकार्थं समारभे ॥

इति पुराणमन्त्राभ्याञ्च मण्डपान्तः सर्वतः सर्षपान् विकीर्य पञ्च-
गव्येन शुची वो हव्येतृचेन§ अभ्युक्ष्य मण्डपपूजां विधाय आसने
उपविश्य भूतशुद्धादिकामात्मरक्षाङ्गत्वा श्रीरुद्रं ध्यायन् ।

आराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवासुरादिभिः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृह्णाण महेश्वर ॥

* द्वादश लिङ्गानीति क-पुस्तके पाठः ।

† मण्डलार्थमिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ रक्षोहणं बलगुहर्णं वैष्णवीम् । इदमहं तं बलगुहर्त्रारामि यं मे निष्ठी
क्षमामो निषखाम । इदमहं तं बलगुहर्त्रारामि यं मे समामो वमसजामो निषखाम ।
इदमहं तं बलगुहर्त्रारामि यं मे सवसुयं सवसुर्निषखाम । इदमहं तं बलगुहर्त्रारामि
यं मे सजातो वमसजामो निषखाम । सरस्वती विरामि । (५५. ११५. वसुः ।)

§ शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाए शुचिए हिमीमध्वरए शुचिभ्यः ।

च्यतेन सवसुसप्तप आयन् शुचिजन्मानः शुचवः पावकाः ॥

(वीथान्नः ११ ५७ ।)

इति सम्प्रार्थ इन्द्रादिदिक्पालान् प्रथवादिनमोऽन्तैस्तत्त्वाम-
 मन्त्रैरोमिन्द्राय नम इत्यादिरूपैर्नत्वा मन्त्री यी॥रिति भूमिं
 स्पृष्ट्वा ओषधयः संवदन्तः॥ इति यवान् क्षिप्त्वा आकलयेऽऽश्विति
 क्षालितान् कलशांस्तत्र निधाय इमं मे गङ्गेऽ इति तीर्थजले-
 नापूर्य्य तत्र गन्धहाराणामिति गन्धं ओषधयः संवदन्त इति यवान्
 या ओषधी॥रिति सन्धौषधीः काण्डात्काण्डाः॥दिति दूर्वाः याः
 फलिनीः॥रिति फलं स्योना पृथिवीः॥इति सप्तमृदः अश्वत्येवऽऽ
 इति पञ्चपञ्चवान् स हि रत्नानीति॥ पञ्चरत्नानि हिरण्यरूपः॥

* मन्त्री यीः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमित्तवान् ।

विपुतां नो भरिमभिः ॥ (८५. १२५. यजुः ।)

† मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं १७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

७७ मन्त्रोऽयं १९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† याः फलिनीः वा अफला अपुष्पा वाच पुष्पिताः ।

उच्यन्ति प्रमृतासा नो सुचन्त्यङ्गसः ॥ (१९५. ८८५. यजुः ।)

‡‡ अग्नियं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§§ अश्वत्ये वी निषदन् पथे वी वसतिष्कता ।

जीमाज इत्थिवासव यत्समवच पूरयन् ॥ (१०५. ८७५. यजुः ।)

¶¶ अग्नियं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ हिरण्यरूपः स हिरण्यसंज्ञ-मया न पाप्मो दुर्हिरण्यवर्धः ।

हिरण्यवात्परिदोर्निर्मव्या हिरण्यदा ददत्यन्नमये । अग्नेदिन्नन्नमयेषि ।

इति च हिरण्यं क्षिप्वा युवा सुवासाः इति रक्तसूत्रेणावेष्ट्य पूर्णां
दर्शयति । धाम्यपूर्णानि वंशपात्राणि कलशेषु स्थापयित्वा
कलशस्य मुखे विष्णुरित्यादिनाः । कलशेषु देवतीर्याम्यावाह्य
देवदानवसंवादेऽ इत्यादिना पूर्वप्रयोगपठितेन कलशान्
सम्प्रार्थ्य समुद्रादूर्ध्वगिरिति कलशजले समुद्रं भावयित्वा कलश-
मुखे ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्माणम् मध्ये इदं विष्णुमिति
विष्णुम् कण्ठे नमः शङ्खवेति चेतुः रुद्रम् मुखे इन्द्राग्नी

* युवा सुवासाः परिवीत चासात् स च मेघान् भवति जायमानः ।

तं भीरावः कवच उग्रधन्वि स्त्राभ्यां मनसा देवधन्वः ॥

(१म. ८४. ४५५क.)

† पूर्णां दर्शयति परापत सुपूर्णां पुनरापत ।

वस्त्रं विक्रीणावहा इवमूर्ध्वं शतकृती ॥ (१च. ४८म. यजु. १)

‡ विष्णुर्ग्रीणि कल्पयतु लटा कपायि पिप्पलतु ।

चासिचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते स्त्राहा ॥ ऋग्वेदिब्रह्मवर्चसि ।

§ मन्त्रोऽयं १०१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विहीमतः सुवची येन चावः ।

स मुध्ना उपमा चक्ष विष्टाः सुतश्च योनिमसतश्च विवः ॥

(११च. १म. यजु. १)

०० इदं विष्णुर्विचक्रमे चेष्टा निदधे पदम् ।

समुद्रमस्य पाप्सुरे स्त्राहा ॥ (५च. १५म. यजु. १)

†† नमः शङ्खवे च यमुपतये च नम उवाय च भीमाय च मनीऽधे-वधाय च दूरे-

वधाय च मनीं हन्ते च हनीयसे च मनीं हन्तव्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ।

(१६च. ४०म. यजु. १)

आगतः॥मितीन्द्राग्नी यमेन दत्तः॥मिति यमश्च इवे त्वी-
 र्ज्वेति॥सर्वत्र देवान् आदिप्रब्रह्मेति सूर्यम् विज्ञत-
 श्चक्षुषारिति परमेष्ठिनश्च पार्श्वयोर्नमोऽस्तु सपेभ्य इति सर्पान्
 पूर्वं अग्निमीले॥ इति ऋग्वेदम् दक्षिणे इवे त्वीर्ज्वेति यजु-
 र्वेदम् पश्चिमे अग्न आयाहीः॥ इति सामवेदम् उत्तरे ब्रह्मो
 देवीः॥रित्यथर्ववेदम् मध्ये च तत्सवितुः॥रिति गायत्रीं

* इन्द्राग्नी आगतः सुतं गोभिर्नमो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेविता ॥

उपयाम गृहीतोऽसौन्द्राग्निभ्यां त्वा । एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥

(७च. ११म. यजुः)

† यमेन दत्तं चित एतमायुमग्निम् एषं प्रयमो अध्यतिष्ठत् ।

तत्त्वर्ज्वी अस्य दसनामगृभ्णात् सुरादयं वसवो निरतत ॥ (१२च. १२म. यजुः १)

‡ इवे त्वीर्ज्वे त्वा वायवस्य देवो यः सविता भापेयगु श्रेष्ठतमाय कर्मेषु ।

(१च. १म. यजुः १)

§ आदिप्रब्रह्म रेतसो ज्योतिष्यमग्निं वासरम् ।

परी यदिध्यते दिवा ॥ ऋग्वेदिन्द्राग्निर्ब्रह्मकर्मेषु ।

॥ विज्ञतश्चक्षुषत विज्ञतोऽसुखो विज्ञतोऽबाहुदत विज्ञतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां असति सन्पतवैद्यां बाभूमी जगद्यम् देव एकः ॥

(१७च. १२म. यजुः १)

॥ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य दीवस्यजगम् ।

हीतारं रजसातमम् ॥ (१म. १पृ. १४कृ. १)

०० अग्न आयाहि वीतये गृह्णामो हव्यदातये । निहोता सन्धिं वरिषि ।

(६म. १६पृ. १०कृ. १)

†† मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡‡ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

कथेत् । ततः पूर्वार्धद्विदश इन्द्रादिमन्त्रैस्तन्नामभिर्वा इन्द्रा-
दीनष्ट देवान् न्यस्य काण्डात्काण्डादिति* पूर्वार्धं बह्वीः शिरसि
निक्षिपेत् । ततो वंशपात्रेषु अष्टदलयुतानि वस्त्राणि संस्थाप्य
तत्र निष्क-तदर्श-तदर्शसुवर्णनिर्मिता अशक्ती वज्रावरसुवर्ण-
निर्मिताः श्रीरुद्रप्रतिमा द्वादशाग्न्युत्तारणपञ्चासृताभिषेकपूर्वकं
संस्थाप्य तासु आत्मा बहन्तु हरयः† इति श्रीरुद्रमावाहयेत् ।

अथ सद्योजातं प्रपद्यामि‡ इत्यासनम् । सद्योजाताय वै
नमो नम इति पाद्यम् । भवे भवे नातिभवे§ भवस्व मामित्यर्घ्यम् ।
भवोद्भवाय नम इत्याचमनीयम् । वामदेवाय नम आपो हि छा-
द्यैषां ज्ञानम् । तत आचमनं दत्त्वा अष्टभिर्दक्षिणमाणैर्मन्त्रैस्तर्प-
येत् । ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शक्वं देवं तर्पयामि । ॐ
इंद्रं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं
देवं तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ भीमं देवं
तर्पयामि । ॐ महान्तं देवं तर्पयामि । ततो ज्येष्ठाय नम
इति वस्त्रम् । तूष्णीमाचमनम् । ज्येष्ठाय नम इत्युपवीतम् ।
इन्द्राय नम इत्यलङ्कारम् । कालाय नम इति गन्धम् । कल-
विकरणाय नम इति पुष्पम् । बलविकरणाय नम इति धूपम् ।

* अग्निर्य १२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† आत्मा बहन्तु हरयो ऽवचं सोमपीतये ।

इन्द्र त्या मूरचचयः ॥ (१ म. ११५. १४५ ।)

‡ प्रपद्यामिति न-पुस्तके पाठः ।

§ अनादिभवे इति आत्मानन्दतरङ्गिण्यां पाठः ।

¶ २० पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

बलाय नम इति दीपम् । बलप्रमथनाय नम इति नैवेद्यम् ।
तूष्णीमाचमनम् । सर्वभूतदमनाय नम इति ताम्बूलम् ।
मनोन्मनाय नम इति दक्षिणाम् ।

केचित्तु सद्योजातमिति प्रतिष्ठाप्य सद्योजातायेत्यासनम् ।
भवे भवे इति पादम् । भवोद्भवायेति स्नानमष्टभिस्तर्पणम् ।
ष्येष्टायेत्याचमनम् । श्रेष्ठायेति मधुपर्कम् । कालायेति
गन्धम् । कलविकरणायेति पुष्पम् । सर्वभूतदमनायेति
धूपम् । मनोन्मनायेति दीपम् । भवोद्भवायेति नैवेद्यामित्यादी-
न्याहुः ।

अथाष्टपुष्पाञ्जलयः ।

भवाय देवाय नमः । शर्व्याय देवाय नमः । रुद्राय
देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । उग्राय देवाय नमः ।
ईशानाय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः । महते देवाय
नमः । अथास्वाघोरतनूरघोरेभ्योऽथ घोरेभ्य इत्युपतिष्ठेत ।

ततो नमस्कारः ।

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव ।

शरणं भव भूतेश करुणाकर शङ्कर ॥

हर शम्भो महादेव विश्वेशामरवत्सभ ।

शिव शङ्कर सर्वोत्तमलीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्व्याय महादेवाय ते नमः ॥ इति ।

ततः प्रार्थना ।

राजसेन स्वयं ब्रह्मा सात्त्विकेन स्वयं हरिः ।
 कामसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं त्वयि संस्थितम् ॥
 नमामि त्वां विरूपाक्ष नीलग्रीव नमोऽस्तु ते ।
 त्रिनेत्राय नमस्तुभ्यमुमादेहाईधारिणे ॥
 विशूलधारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः ।
 पिनाकिने नमस्तुभ्यमीदृष्टमाय तं नमः ॥
 नमामि त्वां महादेव पतये त्वां नमाम्यहम् ।
 भोक्ता भोज्यं त्वमेवेह भक्तानां शर्मादः स्वयम् ॥
 सूर्यरूपं समासाद्य देहिनां देहधारकः ।
 मुनीनां मुक्तिदाता च भक्तानां मुक्तिदः स्वयम् ॥
 यदृच्छया सर्वमिदं त्वामभ्येति च याति च ।
 नान्यस्य विजयं दातुं शक्तिरस्ति त्वया विना ॥ इति ।

ततः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण महेश्वर ।
 इत्यात्मानं निवेदयेत् । ततः जमलस्य पूर्व्याद्यष्टदलेषु इन्द्रादी-
 नष्टलोकपालान् सम्पूज्य अन्नादिबलिमुपहृत्य प्रार्थयेत् ।
 इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे लोकपालास्तथैव च ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥
 ते सर्वे पूजिताः शान्तिं प्रयच्छन्तु सुखानि च ।
 बलिदानादिना तुष्टाः प्रयच्छन्तु यथेष्टितम् ॥ इति ।

मीदृष्टमाय इत्यत्र मीदृष्टमार्थेति ख-पुनर्ले पाठः ।

ततः सर्वे प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्ययं यजमानस्य प्रायु-
षत्सुपुत्रादिसन्तत्यवाप्त्यर्थं रुद्रैकादशिन्ययं जपं सङ्कल्प्य संप्रधारण-
न्यासान्ते विशेषन्यासं कुर्युः । यथा—

ॐ भूर्भुवः स्वः स्रष्टो जातं प्रपद्यामिति* पठित्वा ॐ भूर्भुवः
स्वरोऽङ्गदयाय नमः । ॐ भूर्वाग्मदेवायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोऽङ्गिरसे स्वाहा । ॐ भूर्वाग्नोरेभ्य इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोऽङ्गिस्त्रायै वषट् । ॐ भूर्वाग्न्युक्तायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् कवचाय ह्रम् । ॐ भूर्वाग्न्यायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् नेत्रत्रयाय वीषट् ।

ॐ भूर्वाग्न्ययं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जग्वीरुक्मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः स्वरोम् करतलपृष्ठाभ्यामस्त्राय फट्ति
विन्दस्व एवमेव कलशेषु न्यसेत् ।

ततो राजसेन स्वयं ब्रह्मा इत्यादिना शक्तिरस्ति त्वया विना
इत्यन्तेन† पूर्वोक्तेन मन्त्रपट्त्रेण देवं सुत्वा स्वस्वकलशान् स्पृष्ट्वा
शुभं ध्यायन्तः प्रत्येकं रुद्रैकादशिनो जप्त्वा राजसेन स्वयं ब्रह्मा
इत्यादिना मन्त्रपट्त्रेण पुनः सुत्वा च क्षमापयेयुः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

हीनो विभक्तिवर्णैश्च व्यञ्जनैश्च स्वरैस्तथा ।

जपो मे क्षम्यतां देव प्रसादं कुरु किङ्करे ॥

* प्रपद्यामित्यत्र प्रपद्यामीति ख-पुस्तके पाठः ।

† ११९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

महारुद्रजपो यो मे न्यूनो वाप्यधिकोऽपि वा ।

सर्वः सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् सदाशिव ॥

यदक्षरपदभ्रष्टं मावाहीनञ्च यद्वेत् ।

तत्सर्वं ज्ञेयतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥ इति ।

तत आचार्यः कुण्डे स्थण्डिले वा स्वशाखीकृतविधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य तूष्णीं निर्व्यापादिना चरं पक्ता आन्यभागान्तं कृत्वा तिलचर्वान्यैः प्रतिद्रव्यं उपदशांशेन होमं कुर्याद्वत्विभिः सह ।

अत्राचार्यादीनां द्वादशैकादशिनीजपे रूपाणि शतं द्वात्रिंशच्च भवन्ति । तद्दशांशे त्रयोदश रूपाणि । द्वे रूपे अवशिष्टे । तद्दशांशोऽष्टाचत्वारिंशत् । मन्त्रविभागपक्षे प्रतिरूपं नमस्ते इत्यादि पञ्च पुनर्नमस्ते इत्यादि पञ्च इत्येवं दश । सर्वाहुतयोऽष्टाचत्वारिंशत् पक्षे षट्शतानि चतुर्विंशतिश्च । अवशिष्टरूपद्वयाहुतयो दश । चम्काहुतयश्चतुर्दश । एवं सर्वा मिलिताऽष्टाहुतयो इत्यन्यूनसार्धषट्शतानि भवन्ति । एतावान् प्रतिद्रव्यं होमः ।

अत्राप्यशक्नो षोडशधादिपक्ताश्रयश्वेन होमः शक्नो तु प्रतिमन्त्रपक्षेच होमः कार्यः । प्रतिमन्त्रपक्षेऽवशिष्टरूपद्वयस्य दशांशः प्रतिरूपं सप्तदश सप्तदश इत्येवं चतुस्त्रिंशत् ।

तत एकादशशतसंख्यैर्कपचैर्मूलमन्त्रेच होमः कार्यः । मूलमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषी रुद्रो देवता पंक्तिः ऋग्वेदः होमादौ विनियोगः । अथास्य न्यासः । परमेष्ठिने ऋषये नम इति शिरसि ।

पङ्क्तयै हृन्दसे नम इति मुखे । रुद्राय देवतार्थं हृदये नम इति शिखायाम् । शम्भवे नमः शिरसि चेति कलाटे । मय इति नेत्रयोः । भव इति श्रोत्रयोः । चेति नासिकायाम् । नम इति मुखे । शङ्करायेति ग्रीवायाम् । चेति हृदये । मय इति जठरे । स्करायेति* नाभौ । चेति श्रोण्योः । नम इति कट्याम् । शिवायेत्यूर्वोः । शिवतरायेति जानुनोः । चेति पादयोः । नमः शम्भवे चेति हृदये । मयो भवे चेति शिरसि । नमः शङ्करायेति शिखायाम् । मयस्करायेति कवचाय हुम् । नमः शिवायेति नेत्रत्रयाय वीषट् । नमः शिवतरायेत्यस्त्राय फट् ।

इति न्यासपूर्वकं पूर्वोक्तहोमं कृत्वा स्वष्टकदादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कृत्वा च आचार्यादयो गन्धाद्युपचारै रुद्रस्योत्तरपूजां कृत्वा अभिषेकार्थं रुद्रं प्रसाद्य अग्नेरुत्तरतश्चतुरस्रं स्वस्तिकोपेतं मण्डलद्वयं कृत्वा तत्र उदुम्बरकाष्ठपीठद्वये परिहिताहतश्चेतवस्त्री दम्पती प्राञ्जुखातुपवेश्य स्वयमुदञ्जुखास्तिष्ठन्तश्चतुरधिकसप्तशतार्कपत्रै रुद्रेकादशिन्या मूलमन्त्रेण च अभिषिञ्चेयुः । अत्र वाजसनेयिनां रुद्राध्यायस्य चतुःषष्टिकण्डिकात्मकत्वात् तस्यैव एकादशाहत्या चतुरधिकसप्तशतसंख्या भवन्ति । चतुःषष्टिप्रकारस्तु । नमस्ते† षोडश । नमो

* स्कराद्य इत्यत्र स्कार्यायेति ग-पुल्लके पाठः ।

† नमस्ते इर सेत्री-चिदे नमस्ते अस्त्रार्थे ।

चत्वारः अक्षतपत्तु इत्यत्रः पादको अक्षयं शिवो भवः । (१६५, २०म. वृत्तः)

हरिणवाहवेः पञ्च । नम उष्णीषिणेः पञ्च । नमस्तच्चभ्यःः पञ्च । नमो ज्येष्ठायऽ पञ्च । नमः सुत्यायः पञ्च । नमः पार्यायेति॥ पञ्च पञ्चः॥ । द्रापे चत्सोःऽष्टादशेति । एतस्य एकादशाहत्तौ चतुरधिकमशतानि भवन्ति । तेन चैकेकेन मन्त्रेण एकैकार्कपत्रेणाभिषिच्य पत्राणि त्यजिषुः ।

* नमो हरिणवाहवेः सेनायः दिशाश्च पतये नमो नमो उवेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनाम्पतये नमो नमः श.पञ्चरात्रं त्रिधो नते पयोनाम्पतये नमो नमो हरिकेशाद्योप-
शोतिने पुष्टानाम्पतये नमः । (१६च. १७म. यजुः ।)

† नम उष्णीषिणि गिरिचराय कुलुधानाम्पतये नमो नम इषुमद्व्यो घन्वाधियश्च
वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम.चायच्छद्व्योऽस्यद्व्यश्च वो नमः ।

(१६च. १२म. यजुः ।)

‡ नमस्तच्चभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्धारेभ्यश्च वो नमो नमो
निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठभ्यश्च वो नमो नमः श्वभोभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः । (१६च. १७म. यजुः ।)

§ नमो ज्येष्ठाय च कर्निष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय
चापमन्माय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च । (१६च. १२म. यजुः ।)

¶ नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काश्याय च नौष्याय च नमः कुल्याय च
सरस्याय च नमो नार्द्व्याय च वेङ्गल्याय च । (१६च. १७म. यजुः ।)

|| नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमोभ्योऽयं च
कूल्याय च नमः ज्ञप्त्याय च फेण्याय च । (१६च. ४२म. यजुः ।)

●● अथ पञ्च इत्येव पाठो युक्तः । पञ्चपञ्चेति पाठे चतुःपञ्चपञ्चया पञ्चसंख्या-
धिक्यापत्तः ।

†† द्रापे चत्सस्यते हरिद्रव्योत्सोहित । चासाम्प्रजानामेषाम्पशूनाभ्यामिहोरी-
माच नः किञ्च नाममन् । (१६च. ४७म. यजुः ।)

अन्धेषामापस्तम्बादीनां मूलमन्त्रेणैव तावदावृत्तेन अभिषेक-
इति बोधायनसम्प्रदायः ।

ततः कलशस्यपङ्कजवैराग्यः शिशानः* इति सूक्तेन आप्याय-
स्वेति सोमसूक्तेन† यदय कञ्चेत्यादिभिः‡ फावमानीभिः§ रापो-
हिष्ठेत्यादिभिः¶ ससुद्रज्येष्ठा इत्यादिभिः॥ सहस्राक्षमिति
ह्येन॥ सुरास्त्वामित्यादि पौराणैर्मन्त्रैः॥॥ आभिषिञ्च्य शिवं
शिवमिति वदेषुः । इह तु आचार्योऽन्यान्यर्कपत्राणि गृह्यो-
यादित्येते । ऋत्विज एव अर्कपत्रैरेकादशिन्याः॥॥ अभिषिञ्चेषुः,
आचार्यसु पङ्कजवैराग्यः शिशान इत्यादिसूक्तैरभिषिञ्चेदित्यन्ये ।

ततः सर्वोषधिभिः समष्टिभिः नद्या उभयकूलमुदा च सर्वो-

* आद्यः शिशानो इवमा न भीमां चमयनः चाभनचर्मबानात् ।

संक्रन्दनीं निमिष एकवीरः शर्तं सेनां चमयन् साकनिन्दः ॥

(१७७, ११म. वजुः ।)

† सूक्तमिदं ६८ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ यदय कञ्च इत्यहम् उदगा अभिषूयं । सर्व्यं तदिन्द्र ते वरे ।

(११७, १५म. वजुः ।)

§ १८॥ कृष्टिः प्रदर्शिताभिः ।

¶ १० पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

॥ ६२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

॥ १८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

†† ७५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ एकादशिन्या रुद्रेकादशिन्या इत्यर्थः । सा च एकादशजलः समस्तस्य रुद्राभ्यासस्य
काठकपा । तस्माः पावनतमत्वं "यत्किंवास्त्वकजयो गामश्राच विमिश्रतः । सर्वपापहृत्
ह्येते रुद्रेकादशिनो तथा ॥" इत्यादिवाक्येः प्रतिपादितम् ।

प्रेमशुक्तिमौ दम्पती विशेषतः कुण्डदेशे अनुलिप्तौ तां स्त्रियं
कृत्वा शिष्टेनोद्धृतन सञ्जकलशोदकेन चालिताङ्गी वस्त्रपान्ते
अन्यिं दत्त्वा महानद्योर्नद्योर्वा सङ्गमे स्नात्वा शुद्धे वाससी परि-
धाय

शरीरस्याश्च ये दोषा ये दोषा गर्भवीजयोः ।

सर्वं ते नाशमायाम् कर्मणानेन भो द्विजाः ॥

इति मन्त्रमुच्चार्य अभिषेकवाससी त्यक्त्वा शुद्धे वाससी परिधाय
च शुक्लचन्दनमालाद्यलङ्कृतौ भवेताम् ।

ततो दम्पतिभ्यामन्वारम्भ आचार्यः समुद्रादूर्ध्विरित्यादि-
मन्त्रैः पूर्णाहुतिं कृत्वा वसोधारां शुद्धयात् ।

तत्र ।

आवयेत्सूक्तमानेयं वैष्णवं^१ रौद्रं^२ मैन्दवम् ।

महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम^३ च पाठयेत् ॥

ततो यजमानः सभार्यः कृतत्रयायुष्यकरणः पूजापूर्वक-
माचार्याय पयस्विनीं धेनुं सुवर्णञ्च यथाशक्ति दक्षिणात्वेन दत्त्वा
ब्रह्मणि वृषभसृत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णञ्च दत्त्वा क्षमाप्य रुद्रा-
द्यावाहितदेवता विष्टुष्य श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं शतं तदहं तदहं वा
आह्वयान् भोजयित्वा तैः सम्पूर्णतां वाचयित्वा जीवत्यति-

• ६१ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

† विष्णोर्नृकमितादि विष्णुसूक्तं ५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ऋद्रसूक्तं ६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ आग्नेयं सूक्तम्, ऐन्दवं सूक्तं, महावैश्वानरं साम, ज्येष्ठसाम इति सर्वं सामवेदे सन्त्यम् ।

पुष्पाभिः स्त्रीभिर्वर्षापनादिकृतमङ्गलो ब्राह्मणाशिषो गृह्णीयात् ।

परम्यञ्चले नारिकेलादिफलं सुवासिनी दद्यात् ।

अनेन विधिना कार्यी रुद्रः कलशसंज्ञकः ।

भुङ्क्ते स सकलान् भोगान् प्रसादान्छुडिरस्य च ॥

इत्याह भगवान् बौधायनः ।

इति बौधायनोक्तं रुद्रस्नानविधानं समाप्तम् ।

अथ बन्ध्याभिषेकविधानम् ।

तच्च हेमाद्री शान्तिकाण्डे कार्तिकेय उवाच ।

पूर्वमेव त्वया ब्यातं सन्ति बन्ध्या न हि स्त्रियः ।

दोषस्तु विविधाकारैर्यहधातुविकारजैः ।

बन्ध्या सञ्जायते तासां स्नानमावद यत्नतः ॥

ईश्वर उवाच ।

ग्रहदोषान् प्रवक्ष्यामि शृणु पुत्र यथार्थतः ।

हाविंशतिर्यज्ञाः प्रोक्ता नारीपीडाकरास्तु ते ॥

ग्रहाः कौमारिकाद्यान्ये हाविंशसेऽपि कीर्तिताः ।

चतुःषष्टिश्च संस्थाता ग्रहाणां क्रूरकर्मणाम् ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि चेकैकस्य प्रविस्तराः ।

तेषां मध्ये तु प्रोच्यन्ते चतुःषष्टिश्च नायकाः ॥

दोषैर्द्वादशभिर्वत्स ग्रहा गृह्णन्ति योषितम् ।

एकपात्रेण पानेन परशय्यासनेन च ॥

परपुंसः प्रसङ्गेन परवस्त्रविभूषणैः ।
 लालोच्छिष्टकमाख्येन चैकभाजनभोजनैः ॥
 केशोदकेन संसेकादनार्थस्य च गूहनात् ।
 एतैर्दोषैश्च ते सर्वे ग्रहाः पीडाकराः स्मृताः ॥
 प्रथमं गृह्णते योषां गर्भञ्च तदनन्तरम् ।
 पश्चात्क्षीरन्ततो बालमेवमाहुर्न संशयः ॥
 ग्रहनामानि वक्ष्यामि श्वरी श्वती शिवा ।
 मुखा नन्दी च लम्बा च पूतना जम्भपूतना ॥
 गोमुखी च विडाला च तथा चैवामला बला ।
 काकोली च हसन्ती च अहङ्कारी जया तथा ॥
 मुक्तकेशी चिदण्डी च अजामुखी च रोचना ।
 मुकुटा पिङ्गला नाम विटनासा तथा परा ॥
 स्कन्दग्रहास्तथा चान्ये सर्वेषां नायकाः स्मृताः ।
 रजनी कुम्भकर्णी च तापसी राक्षसी परा ॥
 मोदनी रोदनी चात्र धमनी नकुला तथा ।
 चतुःषष्टिः समाख्याता मातरो बालमातरः ॥
 भार्जकी जम्भकी वीरो भीमास्थः स्कन्दपञ्चमः ।
 बालानां पीडनाः सर्वे भ्रमन्ते बलिकाङ्गिणः ॥
 बलिं दद्याद्विधानेन ततो मुञ्चन्ति नान्यथा ।
 चतुरस्रङ्गतङ्गे च समसूचं समन्ततः ॥

सप्त भागान् समान् सर्वान् कृत्वा ह्येवं विचक्षणैः ।
 अन्तरान्तरकोष्ठेषु नव पद्मानि* कारयेत् ॥
 वाह्ये चाभ्यन्तरे हे तु चक्रमध्ये प्रयोजयेत् ।
 सवाह्याभ्यन्तरे वक्ष्ये चक्रमालिख्य यत्नतः ॥
 अष्टपञ्चयुतं शुभ्रं कैसरैः सह-कर्णिकैः ।
 तेषु मातृगणाः सर्व्वे चतुःषष्टिर्यथाक्रमम् ॥
 पूर्व्वोदि पूजयेत्सर्व्व्यांस्तथाष्टान्तकमष्टधा ।
 शिवन्तु कर्णिकासध्ये पद्मेषु नवसु स्थितम् ॥
 कमले मध्येन वक्ष्ये अङ्गैस्तु सहितं शिवम् ।
 पूजयेत्पूर्व्वविधिना कल्पयित्वा तथासनम् ॥
 अस्त्र कर्माणि व्रज्यामि येन मुच्यन्ति योषितः ।
 ज्ञात्वा तासां विकारांश्च सर्व्वभरणभूषितः ॥
 स्थापयेच्च विधानेन उपवासपरायणः ।
 व्यतीपातादिनिर्मुक्तो ज्ञानं कुर्याच्छुभे दिने ॥
 त्रिषूक्तेषु रेवत्यां प्राजापत्ये पुनर्वसौ ।
 अश्लेषामथ पुष्ये च रोहिण्यामथवा गुह्ये ॥
 देवालये मातृगेहे पित्रगेहे चतुष्पथे ।
 जीर्णे कूपे तट्टागे वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 एकवृक्षे ज्ञाने वा देवतानाञ्च सन्निधौ ।
 अष्टम्यां राजपत्नीन्तु मध्याह्ने स्थापयेत्ततः ॥

* पद्मानि इत्यत्र वक्ष्यामि इति ख पुस्तके पाठः ।

पुञ्जकामानुगां तीर्थे राजपत्नीन्तु ॥ १ ॥
 आचार्यस्तु सुसम्पूतः* शुक्लवस्त्रः शुचिः सदा ॥
 अष्टहस्तप्रमाणेन चतुर्हस्तमद्यापि वा ॥
 चतुरस्त्रं चतुर्बाह्वं तोरणं ध्वजशोभितम् ॥
 चन्द्रातपकृताटोपं पुष्पमाख्योपशोभितम् ।
 त्रिजोभिः समालिख्य मण्डलं सार्वकामिकम् ॥
 ज्ञानैः पानैश्च नैवेद्यैर्विविधं कारयेद्दलिम् ।
 श्लेत्तं रक्तं तथा कृष्णं वर्णानाञ्च क्रमेण तु ॥
 ईशो ब्रह्मा तथा विष्णु रजसामधिपाः स्मृताः ।
 मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यात्स्नपनमण्डलम् ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणेन वर्णकैरुपशोभितम् ।
 अकालान्† अष्टकलशांश्चतुरस्त्रप्रमाणतः ॥
 चूतपद्मवसंयुक्तान् यथेष्टपरिवेष्टितान् ।
 हिरण्याक्षतदूर्वाभिरोषधीभिश्च संयुतान् ॥
 नद्यास्रोभयकूलास्तु वस्त्रीकाहञ्चमूलतः ।
 गृहीत्वा मृदमेतेभ्यः स्थापयेत्प्रथमे घटे ॥
 द्वितीये गोमयं स्थाप्य तृतीये गन्धवारि च ।
 चतुर्थे हेमरजते पञ्चमे सर्व्वमौषधम् ॥

* सुसम्पूत इत्यत्र सुसम्पूतं इति ख-न-पुलस्त्ययोः पाठः, परम्पु सङ्गतत्वात् पूर्व्व-
 एवात्र निवेदितः ।

† अकालानित्यत्र अनौष्ठानिति ख-पुलस्त्ये पाठः ।

षष्ठे तीर्थान् प्रविश्य सप्तमे सप्त सागरान् ।
 कलशे चाष्टमे न्यस्य शङ्करं मातृभिः सह ॥
 अनेन विधिना मन्त्री त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 मृतवत्सा जीवपुत्रा बन्ध्याः चापि प्रसूतिका ॥
 अवीजा वीजतां याति स्त्री वाय पुरुषोऽपि वा ।
 अभिचारकृतं दोषं मन्त्रोऽयं नाशयेदिति ॥
 अनेनैव विधानेन* मुख्येन सर्व्वबन्धुना ।
 दुर्भगा सुभगा स्याच्च कन्या प्राप्नोति सहरम् ॥
 देवीभिर्द्योपसृष्टानां कालानां ग्रहपीडने ।
 क्रियामेतां सदा कुर्यात्साधकस्तु यशस्करीम् ॥
 सभाय्ये दक्षिणा देया नगरे वाय खेटके ।
 हस्त्यश्वरथयानानि मुकुटं कुण्डलानि च ॥
 धनधान्यहिरण्यानि येन वा तुष्यते गुरुः ।
 तेन तुष्टेन तुष्यन्ति देवता मातरो यज्ञाः ॥
 अथाभिषेकको देयो यजमाने सभार्थके ।
 यो हि जीवति तस्यापि† मृतश्चापतति‡ ध्रुवम् ॥

ॐ फट् स्वाहा ।

* विधानेन इत्यत्र प्रयोगेन इति ग-पुस्तके पाठः ।

† तस्यापि इत्यत्र तस्याप्येतेन इति, तस्यायं इति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ मृतश्चापतति इति ख-पुस्तके पाठः ।

सर्षपैरक्षतैर्वापि तं देहे ताडयेच्छिशुम्* ।
मीनश्चेत्स्थीयते बालो रोदते जीवते ध्रुवम् ॥
इति भविष्योत्तरोक्तं बन्ध्याभिषेकविधानम् ।

अथ घटिकाभिषेकविधानम् ।

हेमाद्रौ भविष्ये ईश्वर उवाच ।

शृणु षण्मुख तत्त्वेन स्नानं घटिकया परम् ।
धारयिष्यन्ति ये वत्स घटिकां देवनिर्णिताम् ॥
तेषामर्थस्य कामस्य सौभाग्यं वृद्धिमेष्यति ।
पूर्वोक्तं मण्डलङ्कृत्वा गौरीं तत्रैव पूजयेत् ॥
स्वस्य वित्तानुसारेण वित्तश्राव्यं न कारयेत् ।
ईशान्यां दिशि संस्थाप्य घटिकां मधुपूरिताम् ॥
पुष्पमाल्यैरलङ्कृत्य रत्नसूत्रेण वेष्टयेत् ।
हिरण्यं निक्षिपेत्तत्र नःशून्यां कारयेद्बुधः ॥
वस्त्रेण तु समावृत्य गन्धांस्तत्रैव निक्षिपेत् ।
कुङ्कुमाशुरुक्पूरचन्दनेन विलेपयेत् ॥
उशीरं चन्दनं मुक्ता बालकं सर्वमौषधम् ।
तथा चामलकं दूर्वाः क्षिपेद्गौरीचरणां बुधः ॥
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा गौर्या वै मूलविद्यया ।
ततोऽभिमन्त्र्य घटिकां गौरीमन्त्रेण तां पुनः ॥

* शिशुमित्यत्र कुभेरिति ग-पुषाङ् पाठः ।

शताष्टाधिकजप्तेन अभिमन्त्रोदकं गुह्य ।
 ततोऽभिषेकं कुर्याद्वै योषितो वा नरस्य च ॥
 घटिकोदकसिक्ता वै या नारी मण्डले गुह्य ।
 सुभगा सा भवेन्नित्यं नरस्यैव सदा गुह्य ॥
 अपुत्रा लभते पुत्रमजीवा जीविनी भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन गुर्विणी यदि कारयेत् ॥
 पुत्रं प्रसूयते सा तु महावीर्यपराक्रमम् ।
 राजा विजयमाप्नोति धारयित्वा सुसङ्गरे ॥
 या तु रूपवती कन्या वरस्य लभते यदा ।
 तदा घटाभिषेकेण सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
 येन येन हि भावेन घटिकां कारयेद्बुधः ।
 तस्य तस्य हि भावेन* तरुणं लभते पुनः ॥
 यत्तेनोक्तमथो किञ्चित्सङ्क्षेपेण ब्रूयानन ।
 तत्सर्वं मूलमाश्रित्य अनेनैव तु कारयेत् ॥

मूलमाश्रित्येति पूर्वोक्तमूलमन्त्रेणेत्यर्थः ।

न घटिकायाः परं किञ्चित्सौभाग्ये कारणं मतम् ।
 न घटिकायाः परं स्कन्द धर्मकामार्थमोक्षदम्† ॥
 घटिकां धारयेद्यस्तु स कामाश्रितिलाभेत् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ॥
 इति भविष्ये घटिकाभिषेकविधानम् ।

* तेन तेन हि भावेन इति ग-पुष्पके पाठः ।

† अथ प्रथमतो वपादयोर्नवाक्षरलाञ्छन्दोदीप चार्चनान् लोदयः ।

अथ विष्णुश्रावम् ।

तच्च कर्मक्षयाय । कर्मविपाकादि सृतापत्यत्वमनपत्यत्वं
वा जायते तदर्थमिदमनुष्ठेयम् ।

तद्वयथा । कर्मणां विशेषेण पचनं पाकः कर्मविपाकः ।
स त्रिविधो जन्मायुर्भोगैः ।

जन्म क्लम्यादि । पतितं याजयित्वा तु क्लमियोनौ प्रजायते ।
इत्यादिस्मरणात् ।

आयुः पञ्चवर्षादिकम् । तच्च जीवति वर्षाणि दश पञ्च च
वा द्विज इति स्मरणात् ।

भोगो यमयातनादिः । यमलोके तु ते घोरां लभन्ते यम-
यातनामिति स्मृतेः ।

ततश्च येन कर्मणा अनृतभाषणादिना बालनिधनादि जायते
तन्निरासाय इदं श्रावम् ।

ननु अल्पायुष्मादि चेत्कर्मणः फलम् कथं तर्हि विष्णुश्रावा-
दिना तन्निरासः प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयात् । सत्यम् ।
तथापि बल्लीयसा विष्णुश्रावादिना गयाश्रावेन नानायोनि-
प्रविष्टप्राण्युद्धारवत् जन्माल्पायुष्यातना नश्यति ।

ननु गयाश्रावेनापि नानायोनिप्रविष्टानां कथमुद्धारः ।
तदुद्दारे वा कथं सृष्ट्यविरोधः । उच्यते । तीर्थपुत्रसामर्थ्येन
नानायोनिप्रविष्टा अपि स्वर्गब्रह्मलोकयोः क्षुत्पिपासादिरहिता-
स्तिष्ठन्तस्तएव वंशच्छेदभयात् पुनः संसारं प्राप्य पुराणां योनिं
प्रविशन्ति ।

स्मृतिरपि प्रतिबन्धकाभावे सत्त्वेव कर्मणां यातनार्थतां बोधयति ।

अतएवोक्तम् ।

उद्धृता ये गयायाश्चे ब्रह्मलोकेषु ते शुभे ।

भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥

न चापि पतनन्तस्मात्स्थानाद्भवति भूमिप ।

वंशच्छेदात्पुनः सर्वेऽवतरन्ति महीतले ॥

आगत्वास्मात्ततो लोकाश्चिपत्य जगतीतले ।

पापाः पापां समायान्ति योनिं श्रेष्ठां शुभान्विताः ॥

ननु किमिदं विष्णुश्राद्धम् । विष्णुरुपिपित्रुद्देशेन क्रियमाणं श्राद्धं विष्णुश्राद्धमिति चेत् । न पितृत्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतामिति विष्णुभावनया पित्राद्युद्देश्यकक्षयाद्दश्यापि विष्णुश्राद्धत्वप्रसङ्गात् । कथञ्च विष्णुद्देशेन अनुष्ठीयमानकर्म-विशेषात् कूटवादादिरतानां कर्मक्षयः ।

किञ्च किमर्थमिदमनुष्ठेयम् । बीजि-दोषपरिहारार्थं वा प्राणिदोषपरिहारार्थं वा । नाद्यः कूटवादादिरतोद्धारार्थत्वात् । नान्यः कर्त्तव्येव कर्मभिः फलस्य जननात् । उच्यते । मृत-प्राणिदोषनिराकरणद्वारा दीर्घायुःपुत्रादिप्राप्त्यर्थं तथा विष्णु-भावनया मृतोद्देशेन क्रियमाणश्राद्धस्य विष्णुश्राद्धत्वात् पूत-त्वादिगुणविशिष्टपुत्रेण पुत्रत्वस्य जातेऽप्येव स्ववंशजानां

* बीजि इत्यत्र बीज इति ग-पुस्तके पाठः ।

† पुत्रेण पुत्रत्वस्य इत्यत्र पुत्रिणा पुत्रित्वस्य इति ख-पुस्तके पाठः ।

कस्यादियोनिनिराकरणेन तेषां स्वापत्नत्वे सति तैरपत्नवत्स्वस्य
कर्तुमिष्टकृतत्वात् ।

ततश्च दम्पत्योर्दोषपरिहारार्थं रुद्राभिवेकप्रायश्चित्तानु-
ष्ठानात् प्राणिनाञ्च दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तश्राद्धयोरनुष्ठाना-
हौजिप्राणिनोः कर्मक्षयात्तस्यैव प्राणिनो दीर्घायुद्वादिविशिष्ट-
स्वपुत्रत्वसिद्ध्यर्थं विष्णुश्राद्धानुष्ठानमिति सिद्धम् ।

उक्तञ्च ।

बालस्यापि च दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।

ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा वीजिनस्तथा ॥

सर्पदंशादिजा ये च कर्मभिः सञ्चिताश्च ये ।

ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्राद्धप्रसादतः ॥

अनादिकर्मसम्भूतं कर्म ज्ञानेन दह्यते ।

तद्व्यापि कर्तृ पापं विष्णुश्राद्धेन दह्यते ॥ इति ।

गर्भसम्भूता गर्भेषु सम्भूतास्तत्रता इत्यर्थः ।

तथा ।

येन कर्मविपाकेन म्रियन्ते बालकानि च ।

तत्कर्मपरिहारार्थमुच्यते वंशवृद्धये ॥

बालकस्यापि दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।

कुर्व्यात्प्रतिक्रान्तिस्तत्र कुशरूपां यथाविधि ॥

यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।

ममाश्रया कुशमयीं प्रकृतिं स विशत्विमाम् ॥

जम्बजशान्तरक्तानपराधरन् कृतैर्न
 पातकोपमहापापं वायुरूप समस्त
 नमोऽन् विष्णुरूपाय चाहि मां शर
 निष्कृतिं ते करिष्यामि नवाब्दाङ्ग
 तस्य काश्यपगोत्रस्य वायुरूपस्य देहेनः ।
 प्रेतस्य चोद्धारविधिं सद्यः सञ्चनयाम्यथ ॥
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
 तस्य प्रेतस्य दत्तोऽयं* पिण्डोऽयमुपतिष्ठतु ॥
 लभते चोत्तमगतिं पिण्डोदकविधौ कृते ।
 नवानि नवमिश्राणि प्रेतश्राद्धानि यानि तु ॥
 तस्मिन् ह्ये प्रकर्त्तव्यं द्वाविंशद्विजतर्पणम् ।
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ॥
 विष्णुरूपः स लभतां त्वमिं ब्राह्मणतर्पणात् ।
 विष्णुश्राद्धं ततः कुर्यात्सन्तत्यै सुतसिंहये ॥ इति ।

तस्मात्सिद्धं विष्णुश्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वम् ।

तत्र अनपत्यत्वादौ निदानानि ।

चतुर्विधा च या बभूया भवेद्वत्तवियोजनात् । इति वायु-
पुराणे ।

स्त्रवन्नर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विधेः । इति वृह-
गीतमः ।

---

* दत्तोऽयमित्यत्र प्रीत्यर्थमिति ख-पुस्तके पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति,
यतस्तत्राले अयमित्यस्य द्विकृतिदीर्घो न स्यात् ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । इति शस्तातपः ।
एवं सति ।

बभ्या च काकबभ्या च स्त्रीप्रसूय मृतप्रजा ।
एवं चतुर्विधा बभ्या तस्याः शान्तिकमौर्धते ॥
इति प्रक्रम्य विष्णुश्राद्धोपदेशाच्चतुर्विधबभ्यात्वनिराकरणार्थत्वं
विष्णुश्राद्धस्य । तत्र

अर्वाक्तु ब्रह्महत्यायाः षड्व्यं कच्छमाचरेत् ।
इत्युक्त्वात् षड्व्यं तद्वं त्र्यव्यं तद्वं सार्धव्यं वा कृत्वा तत्राप्यशक्ती
कुर्यादादौ च चान्द्रश्च चान्द्रद्वयमथापि वा ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥
धृत्युक्तेयान्द्रायणे चान्द्रायणं वा यथाशक्तिपर्वदुपस्थानादिप्रकारेण
गृहीत्वा मृत्तिकासान्नादिपञ्चगव्यादिप्रकारेण च साङ्गं प्रायश्चित्तं
विधाय पश्चाच्छ्राद्धमनुष्ठेयम् । तत्र रुद्रस्नानं वक्ष्ये इत्युपक्रम्य
एतद्विधानपूर्वन्तु रुद्रश्राद्धं समाचरेदित्युक्त्वादादौ रुद्रस्नानं
कार्यम् ।

तन्मूलभूतवाक्यानि यथा ।

रुद्रस्नानविधिं वक्ष्ये दम्पत्योश्च सुतार्थिनोः ।
कृष्णाष्टम्यामुपोथैव नवम्यां सुसमाहितौ ॥
नानावर्षेर्धान्यपिष्टैः पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
विन्यस्य कलशानष्टौ दिक्ष्वष्टासु च सोदकान् ॥
पुनरेकं पूर्वभागे कलशं विन्यसेत्ततः ।
पद्मस्योपरि संविष्टौ दम्पती प्राप्नुयौ शुची ॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानादहस्तीकास्तङ्गमावृदात् ।
 नद्या उभयकुलात्तु मृदमाहृत्य यज्ञतः ॥
 अपरित्यक्तवस्त्रौ तु क्षिप्तगार्भौ तथा मृदा ।
 अच्छिद्राण्यर्कपत्राणि निधाय शतसप्तकम् ॥
 रुद्रज्ञानं पुरा कृत्वा रुद्ररूपाण्यथो जपेत् ।
 दिक्ष्वष्टलक्षरूपाणि नवमे त्रीणि वै तथा ॥
 रूपाण्येकादशैवन्तु जप्त्वा तु विधिपूर्वकम्* ।
 अष्टानां कलशानां तदुदकं शान्तिदं क्षिपेत् ॥
 तद्वारिण्यर्कपत्रेण दम्पत्योक्ताभिषेचने ।
 अर्कपत्रशतानाञ्च सप्तानां त्याग इष्यते ॥
 प्रत्येकं रुद्रमन्त्रेण ज्ञायातां दम्पती ततः ।
 त्यक्त्वा पूर्वाणि वस्त्राणि ततोऽन्यांश्चुकाधारिणी ॥
 न याज्ञाणि तु पूर्वाणि त्वाचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पूजितां रुद्रमूर्तिञ्च निष्कृत्वा नमितां शुभाम् ॥
 सवाहनां सालङ्कारामाचार्याय निवेदयेत् ।
 एतद्विधानपूर्वन्तु विष्णुश्चाङ्गं समाचरेत् ॥
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ।
 शुभगा धर्मशास्त्रज्ञा धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
 नदीसङ्गम एवायं कर्त्तव्यस्तूदितो विधिः ॥
 इति विष्णुशास्त्राङ्गं रुद्रज्ञानम् ।

* विधिपूर्वकमित्यत्र नवमे पुनरिति छ-पुस्तके पाठः ।

विष्णुशार्च पुराणतः सङ्क्षेपतो वदामः । विशेषास्तु प्रयोगे
पश्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे दासभ्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन स्त्रियस्ते शिशवः प्रभो ।

गर्भादि स्रवते तद्ददनपत्योऽपि जायते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु पृष्टं त्वया विप्र प्राणिनां हितकाम्यया ।

तत्सर्वं कथयिष्यामि विस्तरेण महामुने ॥

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मसंहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

अनाचाराः कृतघ्नाश्च अशस्त्रप्राणिघातकाः ।

परदाररता ये च सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

मिथ्याभिग्रंथिनो ये च चौरकर्मरताश्च ये ।

ते सर्वे पापकर्मणः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥

पुनः पुनः समायान्ति ह्युदरं प्रति पापिनः ।

अत्यायुषोऽपि जायन्ते ये नरा नरकागताः ॥

सुक्तास्ततः पतन्तीमं गर्भवासं पुनः पुनः ।

अन्याः कुलाश्च विजिता विजिताः नराधमाः ।

व्याधिता ह्याधिरूपेण दृश्यन्तेऽद्यापि भूतले ॥

दासभ्य उवाच ।

पापिनो ये त्वया प्रोक्तास्तेषां वै निष्कृतिं स्वयम् ।

कथयस्व महाभाग प्राणिनां हितकाम्यया ॥

श्रीभगवानुवाच ।

येन मुक्तिर्भवेत्तेषां पापिष्ठानाञ्च शाश्वती ।
 कथयिष्याम्यहं विप्र विधानं तव सुव्रत ॥
 बन्धा च काकबन्धा च स्त्रीप्रसूष मृतप्रजा ।
 एषा चतुर्विधा बन्धा तस्याः शान्तिकमौर्ध्वते ॥
 ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा बीजिनस्तथा ।
 ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्चाहप्रसादतः ॥
 विष्णुश्चाहन्ततः कुर्यादङ्गानुष्ठानपूर्वकम् ।
 अग्रन्यमसि कर्त्तव्यमथ वैवाहिकेषु वा ॥
 आत्मशुद्धिं ततः कुर्यात्सर्वपातकनाशनीम् ।
 तेषां तत्पापशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
 कुर्यादादावेकचान्द्रं चान्द्रद्वयमथापि वा ।
 कार्यं धेनुसुवर्णेन धान्यतीर्थैः* सशक्तितः ॥

अत्रापि वाशब्दादन्तर्याम्यशब्दादयः पञ्चा यथाशक्ति योज्या
 व्युत्क्रमेण च योजना ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा विष्णुश्चाहं समाचरेत् ।
 इति बौधायनः प्राह शास्त्रोक्तं धर्मतत्परः ॥
 अष्टमीन्तु समासाद्य रुद्रस्नानं समाचरेत् ।
 एकादशीं समासाद्य कृष्णपक्षस्य वै तिथिम् ॥
 उपोष्य तत्र कर्त्तव्यं विष्णुश्चाहं विधानतः ।
 आदौ मृदादिभिः स्नात्वा स्रगृह्योक्तविधानतः ॥

धान्यतीर्थैरिति ख-पुष्पके पाठः ।

देहशुद्धिं ततः कृत्वा कालतिथ्यादि संस्मरेत् ।
 आत्मनो बहुसङ्गतदीर्घायुःपुत्रलब्धये ॥
 गर्भदोषापहतये विष्णुश्रावं समारभे ।
 ततो नद्यादिषु स्नात्वा नित्यं कर्म विधाय च ॥
 देवागारं समासाद्य बध्नीयात्पुष्पमण्डपम् ।
 तदधस्तादुपाविश्य निशि सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 पश्चादाचार्यवरणं फलं दत्त्वेति मन्त्रतः ॥

फलमिति वस्त्रासनभोजनादेः रूपलक्षणम् । वृणुयाद्भक्तिमन्त्रः
 सन्नित्यन्यत्रोक्तत्वात् ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि हिजाधिप ।
 विष्णोः सम्पूजनकृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥
 इत्याचार्यं प्रणम्याथ मण्डपाधस्तु मण्डले ।
 मध्ये तु तण्डुलैः पूर्णकूलशं स्थापयेद्धरेः ॥
 वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य तस्मिन् गरुडवाहनम् ।
 रुक्मनिष्केण वाहेन तदर्धेनापि शक्तितः ॥
 निश्चितं स्थापयेत्तत्र सव्यदक्षिणतस्ततः ।
 समध्वान्यमिताश्रीन् प्रत्येकं द्रोणसन्धितान् ॥
 कृत्वा पुरुषसूक्तेनः विष्णुं सम्पूजयेत्ततः ।

● भोजनादिरित्यत्र भोजनादिरिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सम इत्यत्र समेति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ पुरुष एवेदं सर्वं यज्ज्ञतं यच्च भव्यम् । उताद्यतलसंज्ञानो यद्वेदेनाति रोहति ।

इत्यादिकेन ।

उपचारैः षोडशभिरन्यैर्नामपदैः पृथक् ॥
 पुरुषसूक्तेनेति पौराणमन्त्राणामुपलक्षणम् । तत्र त्रैवर्णिकानां
 वैदिकपौराणनाममन्त्राणां समुच्चयः । शूद्राणाम् वैदिकव्यति-
 रिक्तौ ।

पञ्चामृतेन संस्त्राप्य पूजां कुर्याच्च जागरम् ।
 तिलमाषयवघ्नीहिकङ्कुश्यामाकमुद्गकाः ॥
 सप्तधान्यमिति प्रोक्तं प्रत्येकं द्रोणसन्धितम् ।
 ततः प्रभाते नद्यादौ स्नात्वामन्त्रं द्विजान् शुचीन् ॥
 विष्णुभक्तिसमायुक्तान् सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
 निमन्त्रयामि वो विप्रा विष्णुश्राद्धेक्षणाय भोः ॥
 भस्मीकुरुत तान्दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ।
 अनेनामन्त्रं मन्त्रेण दण्डवत्प्रणमेश्व तान् ॥
 कृत्वा नित्यक्रियां तद्विष्णुादीनर्चयेत्ततः ।
 आभं शरावं देवस्य पुरतः स्थापयेत्ततः ॥
 जानागोत्रान् पितृंस्तत्र भन्त्रेणावाहयेदिति ।
 कूटवादरता इत्यादि* चौरकर्षरताश्च ये ॥
 ते सर्व्वे तुष्टिमायान्तु हृत्तिं तेषां करोम्यहम् ।
 इत्याह्वतान्† गन्धपुष्पैरक्षताभिस्ततोऽर्चयेत् ॥
 घृतशुतेन चाग्नेन आभपात्रं प्रपूजयेत्‡ ॥

* मन्त्रीऽयं १११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† आह्वतानि च आहुतानि च न-पुस्तके पाठः ।

‡ प्रपूजयेदित्यत्र प्रपूरयेदिति पाठो युक्तः ।

तिलदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा पूर्व्ववत्पठेत् ।
 मन्वानव्याहिरहितांस्ततो मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु त्वमये ॥
 इति सङ्कल्प्य तत्तोयं करस्थं तत्र निक्षिपेत् ।
 ततो होमं प्रकुर्व्वीत चर्व्वश्चत्यसमित्तिलैः ॥
 इदं विष्णु*रिमं मन्त्रमुच्चार्याष्टोत्तरं शतम् ।
 प्रत्येकं होमकर्त्तृभ्यः शक्त्या देया च दक्षिणा ॥

प्रत्येकमिति चर्वादिभिः सम्बध्यते । त्रयस्त्रीनित्यर्थः द्वितीयार्थे
 प्रथमा ।

पूर्णाहुतिं विधायथ आहकर्म समाचरेत् ।
 एकोद्दिष्टविधानेन विष्णुरूपमनुस्मरन् ॥
 अनेकनामगोत्राणां विष्णुआद्याधिकारिणाम् ।
 पितृणां विष्णुरूपाणामेकोद्दिष्टविधानतः ॥
 विष्णुआद्यं करिण्येऽहमिति सङ्कल्पमाचरेत् ।
 उच्चार्य्य नामगोत्रादि एवं पाद्यादिषु क्रमात् ॥
 तद्वदिभक्तिसहितं सर्व्वस्मिञ्छ्रावकर्मणि ।
 आसनं भाजनं छत्रं तद्योपानत्कमण्डलुम् ॥
 दद्याच्च आहभोक्तृभ्यो दक्षिणाच्छादनादिकम् ।
 परितोषकरं दत्त्वा भोक्तृसंख्याय निर्व्वपेत् ॥
 पिण्डानुद्दिश्य तान्नामशस्त्रगोत्रान् पितॄन् भुवि ।

* मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

शर्कराष्टतः सन्निश्चांस्तिलपायससन्निधानम् ॥
 सम्पूर्णं वाचयित्वा तान् ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
 अन्नशेषान् तु तत्सर्वं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 भार्गवैश्चाहभूमिश्च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पादार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरुपचारैः स्वशक्तितः ॥
 वस्त्रालङ्कारसहितैस्तैश्च हस्ते जलद्विपेत् ।
 शिवाः सत्त्वाप इत्युक्त्वा कुर्याद्गोपूजनं ततः ॥
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीं ताम्रपृष्ठीं सवत्सकाम् ।
 रत्नपुष्पां कांस्यदोहां सवस्त्रां कल्पयेत्ततः ॥
 अस्त्रा अमुकगोत्राय प्रवराय च शर्मेणे ।
 विप्राय गामिनां विष्णुदेवत्वां शत्रुपुस्तकताम् ॥
 विष्णुआहाङ्गभूतां ते त्वहं त्वमुकगोत्रकः ।
 तथा प्रवरशर्मात्मा चिरायुःपुत्रलब्धये ॥
 सदक्षिणां सम्प्रददे इति मन्त्रं ततः पठेत् ।
 गावो मे ह्यथतः सन्तु स्वांमहं तन्नसादभाक् ॥
 इति गां दक्षिणायुक्तां दत्त्वा मुं देवमर्चितम् ।
 सप्तधान्यं सकलशं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ॥
 इति देवं निवेद्यास्त्रै दक्षिणां परितुष्टये ।
 दक्षिणान्ते सम्प्रददे न ममेति ततः पठेत् ॥
 भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।
 आहं सम्पूर्णतां धातुं प्रसादाद्भवती मम ॥

इत्युक्त्वा दण्डवद्भूमावाचार्यं प्रणमेत्ततः ।
 गृहीत्वामं शरावं तन्मन्त्रपूर्वं नदीं व्रजेत् ॥
 जलमध्ये जपेन्मन्त्रान् कूटवादरता इति ॥
 विष्णुश्रावप्रसादेन सर्वे ते तारिता मया ॥
 उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्यामले जले ।
 अपित्वेति शरावं तं सलिले स्नापयेत्ततः ॥
 शरावनाशपर्यन्तं जले स्थित्वा सचेलकम् ।
 स्नात्वा धौताम्बरं धृत्वा चागच्छेद्भवनं निजम् ॥
 एवं यः कुरुते लोके विष्णुश्रावं हि मानवः ।
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ।
 सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ॥
 इति विष्णुश्रावपूर्वविचारः ।

अथास्य प्रयोगः ।

एवं गालवभगवत्संवादादयोऽपि अत्रार्थे प्रमाणमस्ति विस्तर-
 प्रयात्तु न लिख्यते । तत्रत्येति कर्तव्यताविशेषस्तु शास्त्रान्तरा-
 धिकरणन्यायेन प्रयोगे वक्ष्यते ।

अथ प्रायश्चित्तग्रन्थप्रकारप्रदर्शनपुरःसरं प्रयोगो लिख्यते ॥
 कस्मिंश्चिद्विषये दश पञ्च चतुरस्त्रीनिर्कं वा अध्यात्मविदमुपवेश्य
 सचेलं स्नात्वा मोनी अभुञ्जानः क्लृप्तवासाः पर्यर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य

* तमिष्वपि तदिति पाठश्च दृश्यते, परन्तु शरावी सर्वनामक इत्यनरीक्षितः शरावस्तु
 तमिष्वपि व्याप्य, ततश्च तद्विशेषबोधकत्वात् तच्छब्दस्य पुंल्लिङ्गित्वान् तमिष्वपि पाठः समीचीनः ।

† १३९ पृष्ठे इति मन्त्राः प्रदर्शिताः ।

गुण इत्यादि योज्यम् । निष्कञ्च लीकशास्त्रपरिभाषयोरिक-
वाक्यतया माषाद्यत्वारिंशत् ४० । तदर्द्धं २० । तदर्द्धं १० ।
सुवर्णं मुख्यम् तदशक्तौ रजतं ग्राह्यम् । एवञ्च निवेदितं प्राय-
श्चित्तं भवदनुग्रह इत्यङ्गीकृत्य सम्मानपूर्वकं प्रणम्य पर्षदं विस-
र्जयेत् ।

अस्मिन् दिने चोपवासः कार्यः शक्तेनेति । इतरेण तु
हविष्याशनं कार्यम् । ततः कस्याच्चिद्रिक्तायान्तिथौ कृतमाध्या-
ह्निकः सायाह्ने गङ्गादौ एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ
अनेकजभार्जितानपत्यत्वादिकारणीभूतदुरितप्रशमनार्थं करिष्य-
माणविष्णुश्राद्धाधिकारसिद्ध्यर्थञ्च अमुकं प्रायश्चित्तम् अमुक-
प्रत्याम्नायेन यथाशक्ति करिष्ये । तत्रादौ वपनदन्तधावनभस्म-
गोमयसृहारिपञ्चगव्यस्नानानि पञ्चगव्यप्राशनादीनि तदङ्गानि च
करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान् वपाम्यहम् ॥

इति सङ्कल्प्य शिखाकक्षोपस्थवर्जं नखरोमाणि वापयित्वा
हादशाङ्गुलदन्तकाष्ठेन आशुर्बलमित्यादिमन्त्रं* पठित्वा दन्तान्
धावयेत् । वपनानिच्छोस्तु द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

ततः स्नात्वा भस्मादिस्नानं कुर्यात् । तत्रायं प्रकारः ।

* आशुर्बलं यत्रो वशः प्रजाः पश्यन्ति च ।

ब्रह्मप्रज्ञाच्च भेषाच्च त्वं नो धिक्च वनस्पते ॥ (चाङ्गिकतत्त्वम् ।)

ईशानाय नम इति शिरसि । तत्पुरुषाय नम इति मुखे ।
 अक्षोराय नम इति हृदये । वामदेवाय नम इति गुह्ये ।
 सद्योजाताय नम इति पादयोः । प्रणवेन सर्वाङ्गे । ॐ
 अग्निरिति भस्म । ॐ स्वस्वमिति भस्म । ॐ जलमिति भस्म ।
 ॐ वायुरिति भस्म । ॐ व्योमेति भस्म । सर्व्वं ह वा इदं
 भस्मेति मन्त्रैर्वा । इति भस्मस्नानम् ।

अथ गोमयेन । गन्धद्वाराभित्यादि ।

अथमद्यं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ।

तासांमृषभपद्मीनां पवित्रं कायशोधनम् ।

तन्मे रोगांश्च शोकांश्च मुद गोमय सर्व्वदा ॥ इति मन्त्रेण ।

अथ मृत्तिकास्नानम् । बलित्यां पर्व्वतानामिति* भूमिं
 प्रार्थ्य मा वो रिषत् खनिताः† इति खनित्वा खोना पृथिवि‡ इति
 मृदं गृहीत्वा आयने ते परायणम् इति दूर्वा गृहीत्वा गायत्र्या
 अभ्युक्ष्य भूमौ निधाय आचम्य मृत्स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

* मन्त्रोऽयं २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† बलित्या पर्व्वतानां खिद्रं विनष्टं पृथिवि । .

प्रयाभूमिं प्रवत्ततिमत्रा जिनीषि नष्टिनि । (१म. ४४८. १५५५ ।)

‡ मा वो रिषत् खनिता यन्मे पादं खनामि यः ।

विपाद्यतुपादकाश्च सर्व्वमस्त्वनातुरम् ॥ (१२५. ८५५. यशुः ।)

§ अग्निसं ३२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

॥ आयने ते परायणं दूर्वा रोहतु पुथिवीः ।

ऋदाय पुच्छरोकाय ससुद्रस्य गृह्णा इमे ॥ (ऋग्वेदिन्द्रप्रश्नोक्तिः ।)

चदं कुशीदकेन अभ्युचेत् । ततो दिक्षु चदं क्षिपेत् । त्रातार-
मिति पूर्वस्याम् । यमाय मधुमत्तममिति दक्षिणतः ।
तत्त्वायामीतिः प्रज्ञात् । वयं सोमेतिः उत्तरतः । तत्पूर्व्या-
मित्युपरिष्ठात् । ततोऽङ्गेषु । अचीभ्यां त॥ इति सुखे । ग्रीवा-
भ्यस्तः इति ग्रीवायाम् । आन्वेभ्यः इति हृदये । नाभा
नाभिं न आददः इति नाभौ । त्वमिन्द्र सजोवः इति

० वातारमिन्द्रमवतारमिन्द्रः इवे इवे सुहृत् एरमिन्द्रम् ।

त्रयामिन्द्रमवतारमिन्द्रः इति नो मयः वातिन्द्रः ॥ (१० म. ५० म. यजुः १)

† यमाय मधुमत्तमं राजे इत्यं लुङ्गोक्तम् ।

इदं नमः अविभ्यः पूर्वज्ञेभ्यः पूर्व्येभ्यः पञ्चमद्वयः ॥ (१० म. १४ म. १५ म. यजुः १)

‡ मन्वीऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ वयं सोमत्रते तव मनसामुत्तमं विभतः ।

प्रजापतः सविमहि ॥ (१ म. ५८ म. यजुः १)

॥ तत्पूर्व्यं रोदसी उमे दीवावसोऽपमृते ।

भोजिष्यन्तां अभ्युचरा सदा ॥ (अथैदित्तमन्त्रार्थः १)

॥ अचीभ्यान्ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां लुङ्गोक्तादयः ।

वयं त्र्यंशं सतिष्ठात्स्मिन्नायः विहङ्गामि ते ॥ (१० म. १६ म. १७ म. यजुः १)

०० ग्रीवाभ्यान्ते उचिष्यन्तेः कौकसाभ्यां अगुष्ठात् ।

वयं दीव्यन्तमसाम्नां वाहुभ्यां विहङ्गामि ते ॥ (१० म. १६ म. १७ म. यजुः १)

†† आन्वेभ्यो ग्रीवाभ्यां वनिषी हृदयादयः ।

वयं सतङ्गाभ्यां यज्ञः आग्निभ्यो विहङ्गामि ते ॥ (१० म. १६ म. १७ म. यजुः १)

‡‡ नाभा नाभि न आददे अक्षिरस्यैः स चा ।

अवेरपमसा दुषी ॥ (८ म. १० म. ८ म. यजुः १)

§§ त्वमिन्द्र सजोवः समर्चं विभर्षि वाङ्मोः ।

वयं त्रिजानं चीजसा ॥ (अथैदित्तमन्त्रार्थः १)

बाह्योः । सोमान् स्वरणमिति कक्षयोः । यः कुक्षिरिति
कुक्षी । बह्वीनां पितेति ॥ पृष्ठे । ऊरुभ्यां तः इत्यूर्वीः ।
मेघनादनमिति ज्ञान्वोः । एतावानस्येति ॥ पादयोः । यस्य
विज्ञानीति ॥ हस्तयोः । अङ्गादङ्गादित्यनेन पुरुषसूक्तेन
च सर्वाङ्गोदत्तनं कुर्यात् । एतावत् शक्तावशक्तौ तु अङ्गोदत्तन-
मात्रम् । ततोऽश्वक्रान्तेः इत्यादिभिः सतिषां सदूर्वां

* सोमान् स्वरणमिति कक्षयोः । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ (१५. १८म. यजुः ।)

† यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पित्वते ।

उर्वीरापो न काकुदः ॥ (१म. ८सू. ७५क् ।)

‡ बह्वीनामित्या बहुरस्य पुत्राश्चिदाकृणोति समनाशयत् ।

इषुभिः सङ्घाः प्रतनाय सर्व्याः पृष्ठे निगृही अयति प्रसृतः ॥ (१६च. ४२म. यजुः ।)

§ ऊरुभ्यान्ते अष्टौवह्नां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

अर्धं त्रीणिभ्यां भासदाहंसासा विवृण्वामि ते ॥ (१०म. १६३सू. ४५क् ।)

¶ मेघनाशनं करणार्जुनमभ्यक्षे मखेभ्यः ।

यस्य स्रज्ज्वादात्मनस्तमिदं विवृण्वामि ते ॥ (१०म. १६३सू. ५५क् ।)

॥ एतावानस्य मङ्गिमाती ज्यायाश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विज्ञा भूतानि त्रिपादस्यास्यतन्निवि ॥ (११च. ३म. यजुः ।)

*** यस्य विज्ञानि हृक्षयोः पञ्च जितौमां वसु ।

स्याशयस्य यो अस्मद्गान्दये वाशनिर्जङ्घि ॥ (१म. १७६सू. ३५क् ।)

†† अङ्गादङ्गाङ्गोर्वो लोर्वो आर्तं पर्वणि पर्वणि ।

यस्य स्रज्ज्वादात्मनस्तमिदं विवृण्वामि ते ॥ (चतुर्वेदिमङ्गकर्मणि ।)

‡‡ अश्वक्रान्ते रथक्रान्तं विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।

वृत्तिके हरौ पापं यन्मया दुष्कृतकृतम् ॥

उद्धृतांस वराहश्च लुप्येन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वे पापं प्रभाषय ॥ (पारिकृतत्वे ।)

वृद्धे शिरसि निधाय स्रुतिकाख्यानं प्रचाख्य तीर्थं प्रार्थयेत् ।
 ॐ हिरण्यगङ्गा । यन्मया मनसा वाचा । इमं मे
 गङ्गे । इदं ते न्याभिः । गङ्गा गङ्गैस्त्रेवणमादिभिः पुराण-
 मन्त्रैः सुमित्रिया नः ॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः ॥ एतो
 त्विन्द्रागमिति तिसृभिः तरत् समन्दीति स्रुतेन पाव-
 मानीभिः ॥ आपो वृद्धेति गङ्गा वृद्धेन च मार्जनं कृत्वा इमं मे

- हिरण्यगङ्गा यो जलं पादा मनोजवा चवर इन्द्र वासीत् ।
 देवा इदं हिरण्यगङ्गायाः चर्वणमन्त्रसमीप्यतिष्ठन् ॥ (१८७. १० म. यजुः ।)
- † यन्मया मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतम् ।
 तत्र इन्द्रो वरुणो वृद्धस्यतिः सविता च पुनस्तु पुनः पुनः ॥ (अग्नेदिन्द्रकर्मणि ।)
- ‡ ६८ वृत्ते प्रदर्शितम् ।
- § इदं ते न्याभिरसमानमन्त्रिणीः काचं सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।
 सप्तो जीर्वाभिव त्वचं व्यहति पापं सशिरस्त्रोऽभुवेव ॥ (अग्नेदिन्द्रकर्मणि ।)
- ¶ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूवाद्द्वयोक्तवानां श्रुतेरपि ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो विमृशोक्तं स वञ्चति ॥ (अग्नेदिन्द्रकर्मणि ।)
- ॥ सुमित्रिया न आपो चोवचसः सन्तु दुर्मित्रियासक्तो सन्तु ।
 योऽन्वायेति यच्च वयं विचः ॥ (६७. ११ म. यजुः ।)
- ६९ वृत्ते प्रदर्शिताभिः ।
- †† एतो त्विन्द्रं कवामं यद्धं वृद्धेन सावा ।
 यद्वैदक्ष्यैर्वावृद्धां यद्धं वासीर्वात्मनः ॥ (८ म. ८५ म. ७ म. ७ म.)
 इत्यादिकाभिः सप्तान्नमवसंस्तुकाभिः ।
- ‡‡ ९० वृत्ते प्रदर्शितम् ।
- §§ ९० वृत्ते प्रदर्शिताभिः ।
- ¶¶ ९० वृत्ते प्रदर्शितम् ।

गङ्गे इति मन्त्रेण उदकमालीष्य ऋतश्चेति* ऋचं जपेत् । इति
शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ पञ्चगव्यस्नानम् । गायत्र्या गोमूत्रेण । गन्धहाराः-
मिति गोमयेन । आप्यायस्वेति† छीरेण । दधिक्लाव्वा इति
दध्ना । घृतं मिमिक्ष॥ इति घृतेन । देवस्य त्वेति** कुशोदकेन तन-
स्नानं कुर्यात् । देवस्य त्वेति मन्त्रेण अभिषिञ्चामीति वाक्य-
शेषः ।

एवं दश स्नानानि विधाय धीते वाससी परिधाय हिराचम्य
त्रिभ्योऽधिकान् युग्मान् ब्राह्मणान् विष्णुह्येन भोजयेत् ।

* ऋतश्च सत्यञ्चाभीहातपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्रिजायत ततः समुद्री अर्चयः ॥ १ ॥

समुद्रादर्थवादधि संवसरी अजायत ।

अक्षीरापाणि विदधद्विचक्ष मिषतो वशी ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ ज्ञाता यथापूर्वमकन्ययत् ।

दिवस्य पृथिवीचान्तरिक्षमथो स्रः ॥ ३ ॥ (१०म. १८०श्र. १।२।१४श्र.)

† सो भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ एवंकपथा । (१च. १५म. यजुः १)

‡ मन्त्रोऽयं १७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्धृते त्रितो घृतमस्य चाम ।

अनुव्यधमावह मादयस्य स्वाहाकर्तं तवम वचि चम्यम् ॥ (१७च. ८८म. यजुः १)

** मन्त्रोऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अ.नामं वा दद्यात् । इदमेव प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुनामभि-
ति ।

ततो गवामङ्गेभुः इति मन्त्रेण आदिगोदानं प्रत्यक्षमौख्येन
वा दद्यात् । तत् आज्येन व्याहृतिभिस्त्नी पापविष्णुहृष्टेन
अष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् ।

ततः पञ्चगव्यं कार्यम् । सुवर्णादिपात्रे पद्मादिपात्रे वा
ताम्रवर्णाया गोर्मूत्रं त्रिपलं गायत्र्याः प्रणवेन वा आदाय ततो-
ऽङ्गुष्ठार्धपरिमितं स्नेताया गोर्गोमयं गन्धद्वाराःमित्यादाय ततः
कपिलसयाः सप्तपलं दुग्धम् आप्यायस्वेतिऽ आदाय ततो
नीलायाः सप्तपलमेव दधि दधिक्राव्ण इत्यादाय ततः कृष्णाय
घृतमेकपलं घृतं मिमिक्ष॥ इत्यादाय तत एकपलं कुशोदकम्
आपोहिष्ठेति आदाय प्रणवेनालोद्य प्रणवेनैव यज्ञियकाष्ठेन
निर्मथ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य सप्तपञ्चैर्हरितैः कुशैर्दशाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा । इरावती धेनुमती स्वाहा । पृथिव्यै
इदं नमः । इदं विष्णुः विष्णवे । मानसोक्तेः॥ रुद्राय । ब्रह्मज-

* गवामङ्गेषु तिरस्त्रि भुवनानि चतुर्दश ।

यज्जातज्जाश्विनं मे स्वादिहसोके परम च ॥ (अथेदिब्रह्मकर्मणि ।)

† १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ सन्तोऽयं १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ सन्तोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ सन्तोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ सन्तोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

०० सन्तोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

ज्ञानं च ब्रह्मणे । अग्नये स्वाहा अग्नये इदम् । सोमाय स्वाहा
सोमायेदम् । गायत्र्या सूर्यायेदम् । प्रणवेन प्रजापतये
इदम् । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा
इत्यन्ते हुत्वा व्रतयज्ञं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा तैः कुक्ष्य
इत्यनुज्ञातः प्रणवेन सर्वं पिबेत् । इति पञ्चगव्यविधिः ।

एतच्च नद्यादितोरे ग्रामादहिर्नक्षत्रदर्शने कार्यम् । गो-
मूत्रादिपरिमाणं यथाशक्ति स्वल्पं वा ग्राह्यम् ।

एतत्कृत्वा गृह्यभागस्य विष्णुं स्मरन् मौनी निशामतिवाद्य
प्रक्रान्तं प्रायश्चित्तं विधाय उत्तराङ्गाणि कुर्यात् । ततो व्याहृति-
भिरान्यं पूर्व्ववत् हुत्वा पूर्व्ववत् पुनः प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुश्चाहं
कृत्वा अन्ते पूर्व्ववन्नोदानं चरेत् । ततो दद्याद्दानानि कुर्यात् ।
तानि यथा ।

गोभूतिलहिरण्यान्यं वासी धान्यं गुह्यानि च ।

रौप्यं सवणमित्याहुर्दश दानान्यनुक्रमात् ॥

तत्र गवामङ्गेष्ठितिः^१ गोदानम् ।

भूम्यान्तु ।

सर्व्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

तिलेषु ।

• मन्वीऽर्थ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†. मन्वीऽर्थ १४० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

महर्षेर्गीवसभूताः कश्यपस्य तिलाः क्षृताः ।

तस्मादेषां प्रसादेन मम पापं व्यपोह्यतु ॥

हिरण्यगर्भगर्भस्य*मिति हिरण्यस्य ।

आन्ये ।

कामधेतुषु सम्भूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामान्यमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रे तु ।

शरणं सर्व्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

सुवेशधारि वस्त्र त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्ये ।

सर्व्वदेवमयं धान्यं सर्व्वोत्पत्तिकरं परम् ।

प्राणिनां जीवनोपायमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुह्ये ।

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरश्च जनार्दनः ।

सामवेदसु वेदानां महाभेदसु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्व्वमन्त्राणां नारीणां पार्व्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेन्दुरसो मतः ।

मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुह्यं सर्व्वदा ॥ इति ।

रजते तु ।

प्रीतिर्यतः पितृणाञ्च विष्णुशङ्करयोः सदा ।

हिरण्यगर्भगर्भस्य* इति वीजं विभावयोः ।

ममलपुष्पफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । (सर्व्ववेदिप्रज्ञाकर्षेण ।)

शिवनेचोद्भवं रूप्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

सवणे ।

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा सवणं विना ।

शम्भोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दशभिर्मन्त्रैर्यथाकृतं दश दानानि विधाय ।

वर्णमावाच्युतं यच्च मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

इत्युक्त्वा विष्णुं करेत् । एतानि दश दानानि सभ्येभ्य एक
देयानि ।

ततो यन्मया कृतममुकप्रायश्चित्तं तदच्छिद्रमस्तु इति भवन्तो
हुवन्तु इति ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् । ततो ब्राह्मणा अच्छिद्रमस्त्विति
वदेयुः ।

यद्वा ।

अतच्छिद्रं जपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि ।

सर्वं भवतु तेऽच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति वै द्विजाः ॥ इति ब्रूयुः ।
ततः प्रणम्य करिष्यमाणे कर्म्मणि निर्विघ्नमस्तु इति प्रार्थ्य ब्राह्म-
णाशिषो गृह्णीयात् ।

नत्वा नारायणं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

विष्णुशब्दे सुतफले प्रयोगं वच्मि सुक्तिभिः ॥

पूर्वोक्तविधिना प्रायश्चित्तं यथाशक्ति कृत्वा सञ्जातपापजयो
मलमासशुक्लास्तादिवर्जिते शुभे काले वैवाहिकमासेषु वा
व्यतीपातादिदोषाभावे चन्द्रतारादिबलान्विते सति कस्याश्चित्

कृष्णाष्टम्याम् उक्तविधिना रुद्रस्नानं विधाय कृष्णैकादश्यामुप-
वासी नद्यादौ सृङ्गस्नानमयवारिभिः स्वष्टस्त्रीकृतिविधिना स्नात्वा
देहशुद्धिं विधाय नित्यकर्म्म कृत्वा गृहं देवालयम् आरामं वा
गत्वा तत्र पुष्पमण्डपादि कृत्वा भूमिसन्मार्ज्जनादि विधाय च
निशि मण्डपाध उपविष्टः सभार्यः प्राङ्मुखः शुचिः शुक्लवासाः
स्नानः सपवित्रकर आचमनप्राणायामपूर्वकं सकुशात्तजल-
हस्तः सङ्कल्पं कुर्यात् ।

यथा । तिथ्यदिकं सङ्कीर्त्य ॐ अद्य ममानपत्यत्वसृता-
पत्यत्वनिदानदुरितक्षयद्वारा अस्याश्च भार्यायाश्चतुर्विधबन्धा-
त्वान्यतमनिदानदुरितक्षयद्वारा तथा पूर्वजानां महापातकोप-
पातककूटवादरतिप्राणहिंसापारदार्यमिष्याभिशापचौथेकतप्तता-
नृतानाचारानग्निस्कारादिनानापापैः पुनःपुनर्गर्भवासगर्भपाता-
स्यायुष्मादिनिदानदुरितक्षयद्वारा आकल्पाविच्छेदिदीर्घायुर्बहु-
पुत्रादिसन्ततेराख्यं यथाशक्ति यथाज्ञानम् अनया भार्यया सह
विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्लोकमिमं पठेत् ।

आत्मनो बहुसङ्गतदीर्घायुःपुत्रलब्धये ।

गर्भदोषापहतये विष्णुश्राद्धं समारभे ॥ इति ।

ततो निर्विघ्नतासिद्धये गणपतिपूजनं गौर्थादिमाहकापूजनं
पुण्याहवाचनं वृद्धिश्राद्धञ्च कार्यम् । कर्म्मविपाकोक्तदानादेरिव
श्रैविपाकस्य निवृत्त्यर्थत्वादिति केचित् । अन्ये तु श्राद्धरूप-
त्वाद्गणपतिपूजनादिवृद्धिश्राद्धान्तं नेच्छन्ति । आद्यः पक्ष एव
बहूनां सम्मतः आचारानुगतश्च ।

तत ओमद्य विष्णुश्राद्धे आचार्यवरणं करिष्ये इति संकल्प्य
 सप्तर्षीकं संपुष्टं वैदिकं शास्त्रज्ञं धार्मिकं कुटुम्बिनं दरिद्रं
 दुष्प्रतिग्रहनिवृत्तं सदाचारं प्रकृतकर्म्मवेदिनं ब्राह्मणं विष्णुश्राद्धे
 आचार्यकर्मं कर्त्तुं त्वामहं प्रार्थये इति सविनयं प्रार्थयेत् । तत-
 स्तेन अङ्गीकृते अमुकगोत्रः अमुकशर्मा अहम् अमुकगोत्रममुक-
 शर्माभं भवन्तं विष्णुश्राद्धे आचार्यकर्मं कर्त्तुम् एतेन फलताम्बू-
 लादिना वृषे इत्याचार्यं फलादिना वृणुयात् ।

तत आचार्यस्त्वं यथा स्वर्गे इति मन्त्रमुक्त्वा ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि दिजाधिप ।

विष्णोः सम्यजनङ्कृत्वा पूर्वान् कुरु मनोरथान् ॥

इति तं प्राञ्जलिः प्रार्थयेत् । ततो यथाशक्ति पाद्यगन्धवस्त्रा-
 दिभिस्तं पूजयेत् ।

आचार्यस्तु मण्डपादधस्तात्पञ्चवर्षे रजोभिः षोडशारचक्रं
 सर्वतोभद्रमण्डलम् अष्टदशपद्मं स्वस्तिकं वा यथाशक्ति निर्माय
 सर्वतोभद्रे ब्रह्मादिमण्डलदेवताः* पूजयित्वा तन्मध्ये यथाशक्ति
 धान्यराशौ स्वर्णरूप्यताम्रसुवर्णयान्यतमकलशमाकलशेषु* इति
 स्थापयित्वा तं तण्डुलैः पूरयित्वा चन्दनपुष्पमालादिभिरलङ्कृत्य
 च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । तदुपरि धातुनिर्मितं वंशनिर्मितं वा
 पात्रं तदुपरि वस्त्रञ्च निदध्यात् ।

तत्र चन्दनकुङ्कुमादिलिखिते अष्टदले निष्केण तदर्धेन तद-

हेन वा शक्त्या वा* सुवर्णेन निर्मितं गरुडासनं विष्णुं स-
लक्ष्मीकमन्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् । तस्य सव्यदक्षिणयोः
पूर्ववह्नाभ्यराशिद्वये कलशद्वयं स्थापयित्वा पूर्ववत्तदुपरि दक्षिणे
प्राग्वात् सुवर्णनिर्मितं रुद्रं वामतश्च तादृशमेव† ब्रह्माणं स्थाप-
येत् । तेषां पुरतस्तिलमाषयवत्रीहिकङ्कुश्यामाकमुन्नरूपाणि
सप्त धान्यानि प्रत्येकं द्रोणमितानि निदध्यात् यथाशक्ति वा
राशीन् कुर्यात् । देवचयस्य‡ समन्तादीशानादितः शुभभूमौ
प्रतिमासु तण्डुलपुष्पेषु वा क्रमेणैता देवताः संख्याप्य पञ्चोपचारैः
पूजयेत् ।

यथा—पृथुः । ध्रुवः । भानुः । चन्द्रभानुः । प्रियव्रतः ।
नाभिः । स्कन्दः । बलिः । व्यासः । सत्यभुः । भौशनसः । क्रतुः ।
दक्षप्रजापतिः । भीमः । कपिलः । शबलः । अर्जुनः । पुलस्त्यः ।
पुलहः । अगस्त्यः । वशिष्ठः । आयर्वणः । इक्ष्वाकुदः । भरतः ।
धौम्यः । सुनन्दः । नन्दवर्द्धनः । प्रह्लादः । नारदः । वैष्णवः ।
नन्दनः§ । वायुनन्दनः । विष्णुकीर्तिनः । जयः । भद्रः । सुग्रीवः ।
विभीषणः । ३७ ।

पूर्वादिषु इन्द्रादीन् लोकपालान् उत्तरतो दुर्गां क्षेत्रपाला-
धिपं गणपतिञ्चेति यथाक्रमं संख्याप्य विष्णोः पुरतो गरुडं स्थाप-

* शक्त्या वा इत्यत्र शक्तिश्चेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† तादृशं सुवर्णनिर्मितमित्यर्थः ।

‡ देवचयस्य विष्णुवद्रूपशालमित्यर्थः ।

§ वैष्णवनन्दन इति ग-पुस्तके पाठः ।

येत् । एवं स्थापितानां विष्णुादीनां स्वशास्त्रोक्तमन्त्रेण प्रतिष्ठं
कुर्यात् ।

अथ ध्यानम् ।

नमस्तुभ्य महाविष्णुं संस्मरेत्क्षीरसागरम् ।
क्षीरसागरमध्यस्थं श्वेतद्वीपं विचिन्तयेत् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णं भागुकोटिसमप्रभम् ।
तन्मध्ये तु महादिव्यं प्रासादं रत्ननिर्मितम् ॥
प्रासादमध्ये चन्द्राभं शिंहासनमनुत्तमम् ।
तस्योपरि महानागं शेषास्थं मणिमण्डितम् ॥
तदासने महाविष्णुं तरफण्यस्त*मस्तकम् ।
वेदसूक्तैः स्तूयमानं नानारत्नविभूषितम् ॥
घनबीजतनुं देवमक्षरोगणसेवितम् ।
दृष्ट्वादिब्रह्मपर्यन्तविश्वं विश्वसाक्षिणम् ॥
चराचरगुहं देवं घनश्यामं चतुर्भुजम् ।
ब्रह्माद्यैरर्चितं विश्वं† सर्वाभरणभूषितम् ॥
एवं ध्यायेन्महाविष्णुं गदाधारि-सशङ्खम् ।
वामभागे स्थितां देवीं नीलकुक्षितमूर्ध्वजाम् ॥
ह्रैमारविन्दप्रतिमां मीलित्वाभरणोज्ज्वलाम् ।
दाहिमं सव्यहस्तेन दक्षेणाक्षिण सत्पतिम् ।
श्रीविष्णुभिसुखां ध्यायेद्भक्ताभीष्टफलप्रदाम् ॥

* त्वसा इत्यत्र व्याप्तेति ऋ-पुलके पाठः ।

† विश्वं तदात्मकमित्यर्थः ।

इदं ध्यानकृतं येन यथा भीष्मोऽभवद्वरः ।

यथा पृथक्त्वजो जिष्णुस्तथा पुष्पो भवेदिति ॥

अथ षोडशोपचारपूजा ।

षोडशर्षस्य पुरुषसूक्तस्य नारायण ऋषिः पुरुषो देवताः
अनुष्टुप् निष्टुप् च छन्दसौ षोडशोपचारायां पूजायां विनियोगः ।

अथ न्यासः । सहस्रशीर्षेति* वामकरे न्यसेत् । पुरुष-
ह्रवेदमिति† दक्षिणकरे । एतावानस्त्रेति‡ वामपादे । वि-
षादूर्ध्वं§ इति दक्षिणपदे । तस्माद्विराडिति¶ वामजानी ।
यत्पुरुषेति॥ दक्षिणजानी । तं यज्ञमिति** वामकव्याम् ।
तस्मादयज्ञात् सर्व्वं ह्युत†† इति दक्षिणकव्याम् । तस्माद-

* मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्त्रोऽयं ११५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं १४४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ विषादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येवाभवत् पुनः ।

ततो विषं व्यक्रामत् साध्वनामग्ने अग्निं ॥ (११५. ४म. यजुः ।)

¶ तस्माद्विराडजायत विराजो अविपुरुषः ।

स जातो अत्यरिष्यत पश्चाद्भूमिमघो पुरः ॥ (११५. ५म. यजुः ।)

॥ यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो असावीदान्त्वं वीर्यं दधः शरद्विः ॥ (११५. १४म. यजुः ।)

** तं यज्ञं वर्द्धिषि ग्रीधन् पुरुषं जातमयसः ।

तेन देवा अजयन् साध्वा अयस्य ये ॥ (११५. ८म. यजुः ।)

†† तस्मादयज्ञात्सर्व्वं ह्युत अथः सामानि अजिरे ।

छन्दांसि अजिरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ॥ (११५. ७म. यजुः ।)

यन्नास्त्वद्भुतः* इति नाभौ । तस्मादध्वा† इति हृदये । यत्
पुरुषमिति‡ कण्ठे । ब्राह्मणोऽस्येति§ वामबाह्वौ । चन्द्रमा॥
इति दक्षिणबाह्वौ । नाभ्या॥ इत्यास्ये । समास्येति** नेत्रयोः ।
यज्ञेनेति†† मूर्ध्नि ।

अथ पञ्चाङ्गन्यासः । ब्राह्मणोऽस्येति हृदयाय नमः ।
चन्द्रमा मनस इति शिरसे स्वाहा । नाभ्या इति शिखायै
वषट् । समास्येति कवचाय हुम् । सहस्रशीर्षा इति नेत्रद्वयाय
वौषट् । यज्ञेनेति अस्त्राय फट् ।

* तस्मादध्वनास्त्वद्भुतः सम्भूतं पुरुषदान्यम् ।

पश्यन् तांशमे वायव्यानांरक्षन् साम्याच्च ये ॥ (११अ. ६म. यजुः १)

† तस्मादध्वा अजायन् ये के, चोभयतीदतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मान्नास्माज्जाता अजावयः ॥ (११अ. ८म. यजुः १)

‡ यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य को वाङ्म वा ऊरुपादा उच्यते ॥ (११अ. १०म. यजुः १)

§ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ्म राजन्यः कृतः ।

ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पदभ्याम् शूद्रो अजायत ॥ (११अ. ११म. यजुः १)

॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणावायुरजायत ॥ (११अ. १२म. यजुः १)

॥ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्षो धीः समवर्तत ।

पदभ्यां भूमिर्दिशः त्रीणातथा सांकां चकल्पयन् ॥ (११अ. १३म. यजुः १)

●● समास्त्रासन् परिषयस्त्रिःसप्त समिधः कृतः ।

देवा यद्वयशं तन्माणा अयधन् पुरुषं पश्यन् ॥ (११अ. १४म. यजुः १)

†† यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्नासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यच्च पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ (११अ. १६म. यजुः १)

आगच्छ भगवन् विष्णो स्थाप्ते चान्न सुरैः सह ।

यावत्कर्म समाप्येत तावत्त्वं सन्निधौ भवः ॥

आवाहनं पुरुष एव ।

शेषमर्चं महादिव्यं फणामणिसहस्रकम् ।

कोटिसूर्यप्रतीकाशं गृह्णाणासनमीश्वर ॥

इत्यासनम् ।

एतावानस्त ॥

नमस्तेऽस्तु प्रजाराध्य नमस्ते विश्ववन्दित ।

पादं गृह्णाण देवेश घननीलप्रभाकर ॥

ति पाद्यम् ।

त्रिपादूर्ध्वः ॥

रामकृष्णाय देवाय क्षीराब्धिशयनाय च ।

इदमर्घ्यं मया दत्तं ब्रह्माद्यैः सहिताय ते ॥

इति अर्घ्यम् ।

तस्माद्विराट् ॥

सुवर्णकलशेनैवाचमनं कुरु केशव ।

पद्महस्तधरो देव कृपालो जगदीश्वर ॥

इत्याचमनम् ।

अथ पञ्चामृतस्नानम् । आप्यायस्व गीतमः पयोगायत्री

* तावत्सन्निधौ भव इति न-पुलके पाठः ।

† मन्त्रोऽयं १४४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

चौरज्ञाने विनियोगः । ॐ आध्यायस्वेति* चन्दनादिपञ्चोप-
 चारेः सम्पूज्य ॐ भूर्भुवः स्वरिति† पूजामपसार्य दधिक्तावू‡
 वामदेवो दधनुष्टुप् दधिज्ञाने विनियोगः । ॐ दधिक्तावूः§
 इति पञ्चोपचारादि । घृतं मिमिक्षे गृह्यमदो घृतं विष्टुप
 घृतज्ञाने विनियोगः । ॐ घृतं मिमिक्षे§ । एवं पञ्चोपचारादि ।
 मधुवाता गौतमो मधुगायत्री मधुज्ञाने विनियोगः । एवं
 पञ्चोपचाराः । स्वादुः पवस्व वेनः शर्कराजगती शर्करास्त्रां
 विनियोगः । ॐ स्वादुः पवस्व ॥ एवं पञ्चोपचाराः ।

यत्पुरुषेति॥ ।

गङ्गा च यमुना चैव कृष्णा भीमरथी तथा ।

एतासां पुण्ड्रतोयेन ज्ञानं कुरु कृपार्णव ॥

इति मन्त्रेण पुरुषसूक्तादिना च शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ आचमनं दत्त्वा ।

तं यज्ञम्॥ ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं कर्म साधनम् ।

गृहाण पुण्डरीकाक्ष भक्त्या तुभ्यं समर्पितम् ॥

* मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

† मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

§ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७९ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

॥ मन्त्रोऽयं १५५ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

यज्ञोपवीतं परमं मिति यज्ञोपवीतम् ।

तस्मादयन्नात् ।

पीतवासो जगन्नाथ पीताम्बरधराख्य ।

गृह्णाण देवदेवेश रमया सहितोऽनघ ॥

इति वस्त्रम् ।

तस्मादयन्नात् ।

सुद्रिकासमखड्गारैरङ्गदैर्बाहुभूषणैः ।

सहितं चन्दनं कृष्ण स्मरतात गृह्णाण मे ॥

इति गन्धम् ।

... अलङ्काराश्चाक्षताश्च अर्पणीयाः शुभास्तव ।

तस्मादश्वाः ।

चम्पकैर्वकुलैर्नामैः पुन्नागैः कनकैर्दलैः ।

शतपत्रैर्मञ्जिकाभिः पूजयेज्जगदीश्वरम् ॥

इति मातृम् ।

यत्पुष्पम् ।

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।

आन्नेयः सर्वदेवानां धपोऽयं प्रतिगृह्णाताम् ॥

ब्राह्मणोऽस्य ।

• यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं इत्येतत्सर्वं सङ्गं पुरस्तात् ।

आयुष्यसर्वं प्रतिमुच्य सर्वं यज्ञोपवीतं बलमनु तेजः ॥ (संस्कारतत्त्वे ।)

† मन्त्रोऽयं १५५-पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ एते मन्त्राः १५६-पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

कोटिभानुप्रतीकाशो विधुज्योतिः प्रकाशकः ।

अनेकरत्नसङ्काशो दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपम् ।

चन्द्रमा मनसः* ।

शर्कराखण्डपक्वान्नं दधिक्षीरघृतानि च ।

षड्रसं भक्तिसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा नाभ्या आसीत्* ।

नारिकेलं सखर्जूरं द्राक्षाभूतफलादिकम् ।

कदल्यादिफलं तुभ्यं दत्तं श्रीपुरुषोत्तम ॥

इति फलानि ।

सप्तास्त्रासनम्* ।

पूगीफलं महादिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् ।

कर्पूरेलासमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति ताम्बूलम् । यज्ञेनेति* हिरण्यगर्भं† इति च दक्षिणाञ्च
दत्त्वा त्रिये जातः‡ इति नौराजनकृत्वा ।

कृष्णाय रामभद्राय जगन्नाथाय धन्विने ।

प्रणतक्लेशनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

* एते मन्त्राः १५६ पृष्ठे प्रदक्षिताः ।

† मन्त्रोऽयं १४८ पृष्ठे प्रदक्षितः ।

‡ त्रिये जातः त्रिय आग्निरिषास त्रियं वयो अरिहन्वी इषाति ।

त्रियं वसाना अश्वतलमायन् भवन्ति सत्याः समिधा मितद्री ॥ (ऽम. ८४ मू. ४ सूक्.)

इति वेदमन्त्रैश्च पुण्याञ्जलिं दत्त्वा ।

नारायणं सहस्राक्षं नरकार्णवतारणम् ।

वन्दे तं जगदात्मानं वासुदेवं सनातनम् ॥

इति साष्टाङ्गं कृतनमस्कारः ।

कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति कृष्ण राम हरिऽप्युत ।

प्रदक्षिणकृतात् पुण्यासुष्टस्त्वं कृपया भव ॥

इति प्रदक्षिणं कृत्वा ।

गोप्रियव्यजनेनाथ चामरेणातपन्नतः ।

गान्धर्वगीतवाद्येन प्रीतो भव रमाप्रिय ॥

इति व्यजनादि कृत्वा च ।

कृष्णाय गोकुलेशाय वंशवृद्धिकराय च ।

यशोदानन्दभद्राय नमोऽस्तु गुणसिद्धये ॥

सुतान् देहि सुतान् देहि त्वं पूजाकृतपुण्यतः ।

वासुदेव जगन्नाथ कृपालो भक्तवत्सल ॥

इति प्रार्थनां कुर्यात् ।

ततो दक्षिणकलशोपरि रुद्रं नारम्वकमन्त्रेण* पूजयेत् ।

सव्यकलशोपरि ब्रह्माणं ब्रह्मजज्ञानमिति† षोडशोपचारैः

पूजयेत् । तत आरामं मन्त्राय शरावं देवसन्निधौ कुशोपरि नि-

दध्यात् ।

* ६९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

एवं देवं सपरिवारं सम्युक्त्य ब्रह्मविष्णुबुद्धसूक्त*जपेन वामन-
सूक्तोपनिषत्सपेन पुराणेतिहासश्रवणेन नृत्यगीतादिना च
सुदितो देवस्य पुरतो रात्रिं जागरणेनातिवाहयेत् ।

तथा ।

पौरुषं पावमानञ्च न तमंह इतीति चण ।

सक्तज्ज्ञा सबाधो यं सुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥

इतीति इति वा इति मे मन इत्यादि । शेषं पुरुषसूक्तादि
ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।

एवम्यजागर्थं प्रातर्नद्यादौ यथाविधि स्नात्वा सप्त पञ्च चीन्
वा शक्त्या विष्णुभक्तान् शुचीन् सपुत्रान् आशीयलङ्कणमम्यन्वान

* विष्णुसूक्तं ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

बद्धसूक्तं यथा—इमा बद्राय तवमे कपदिने जयश्री(श्री)राय प्रभरामहे मनीः ।

यथा ब्रह्मसंहिपदे चतुषदे विष्णुं पुष्टं यामि अकिञ्चनातुरम् ॥

इत्यादिकं बद्राध्याये सुगम् ।

† पौरुषं पुरुषसूक्तं पुरुष एवेदम् इत्यादिकं श्रीब्रह्मसंहिपदे ।

‡ १७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

यथा—पवमानो अतिस्त्रिधीऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् ।

सुरो न विशदश्नतः ॥ इत्यादि पञ्चमोक्तम् । (८म, ११५, ११६ क् ।)

§ न तमंहो न दुरितं देवासी चर मर्षम् ।

समीक्षसी यमयमा मिषो नयति अति विषः ॥ (१०म, ११६ म्, ११७ क् ।)

¶ इति वा इति मे मनो नामयं अनुयामिति ।

कृषित् सोमस्यापासिति ॥ (१०म, ११६ म्, ११७ क् ।)

॥ सबाधो यं जना इमेऽर्षिं हव्यमिरीकते ।

शुक्रानासी यतस्तुषः ॥ (८म, ७४ म्, ११७ क् ।)

ब्राह्मणान् आहविधिना निमन्त्रयेत् । तद्यथा । कृतापसव्यो
दक्षिणास्यो दक्षिणं जानु भर्षयित्वा* अमुकगोनं अमुकशर्माणं
विष्णुश्राद्धे त्वामहं निमन्त्रये इति । एवं सर्वेषु ब्राह्मणेषु ।
ततश्च ।

निमन्त्रयामि भो विप्रा विष्णुश्राद्धक्षणाय वः ।

भस्मीकुरुत तान् दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ॥

इति पठित्वा साष्टाङ्गं प्रणमेत् ।

ततः कृतनित्यक्रियस्तादृशैर्द्विजैः सह पूर्वस्थापितान् विष्णु-
दीन् सविस्तरं पूजयेत् ।

तत्तत्सञ्चरावं विष्णुग्रे कुशोपरि स्थापयित्वा तत्र सतिल-
दर्भैर्नानागोत्रान् पितॄन् आवाहयेदेतैर्मन्त्रैः ।

मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधनैवहिष्कृताः ।

मिथ्याभिग्रसिनो ये च चौरकर्मणि ये रताः ॥

पुनः पुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

ते न तुष्टिमायान्तु त्वमिं तेषां करोम्यहम् ॥

इय तान् गन्धपुष्पाक्षतधूपदीपादिभिरर्चयित्वा घृतघृतनाम्नेन

च तदामशरावं प्रपूर्य तिलदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा

कूटवादरता ये च इत्यादीन् ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु दृष्टिं तेषां करोम्यहम्
 इत्यन्तान् पूर्वोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा पुनरिमं मन्त्रं पठेत् ।
 येऽन पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु दृष्टये ॥

इत्युच्चार्य करस्थं तोयं पात्रस्याबोपरि क्षिपेत् ।

ततो देवस्थापनदेशात् पश्चिमत आचार्यः स्वष्ट्योक्तविधिना
 अग्निं प्रतिष्ठाप्य अन्वाधाय च प्रणीताप्रणयनान्तं कृत्वा तूष्णीं
 निरूप्य प्रोक्ष्य च चरुं अर्पयित्वा आन्यसंस्कारादि कृत्वा यज-
 मानेन होमार्थं द्रव्यस्य स्वत्वत्यागं कृते इध्माधानाद्यान्यभागान्तं
 कुर्यात् ।

ततश्चाकृषाश्वत्थसमिद्धिस्तिलाज्येन च प्रतिद्रव्यमिदं विष्णु-
 रिति मन्त्रेण* अष्टोत्तरसहस्रम् अष्टोत्तरशतं वा विष्णवे जुहु-
 यात् ।

ततो रुद्राय व्यम्बकमन्त्रेण† ब्रह्मणे ब्रह्मजज्ञानमिति
 मन्त्रेण‡ विष्णुतो न्यूनाभिरष्टोभरशतसंख्याभिरष्टाविंशतिसंख्या-
 भिरवा चर्वाद्याहुतीर्जुहुयात् । यज्ञमखोक्तेभ्य आदित्यादिहात्रिंश-
 द्वेभ्यो विष्णुहोमात् पूर्वं यथाशक्ति केचिदवहोममिच्छन्ति ।

तत इध्मसन्नहनहोमादि कृत्वा पूर्णाहुतिश्च कृत्वा प्रणीता-
 मोक्षणादि शेषं कर्म समापयेत् । आचार्यस्य एतावदहोमकरणा-

* १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ६९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

ततो तत्साहाय्यार्थं मन्त्रेऽपि नियोक्तव्याः । ततो होमकर्तृभ्यः
राचार्यादिभ्यः शक्त्या दक्षिणां दद्यात् ।

अथ शुचिराचातो यजमानः कुतपपूर्वार्द्धकाले प्राणानायस्य
ॐ अथेत्यादि मम सूतापत्यत्वादिनिदानभूतदुर्गितक्षयद्वारा
दीर्घायुःसगुणपुत्रादिसन्तत्यवासये नानागोत्राणां नानाशस्त्रेणां
विष्णुश्राद्धाधिकारिणां विष्णुरूपाणां पितृणामेकोद्दिष्टविधानेन
विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सप्तभिः पञ्चभिस्त्रिभिर्वा
ब्राह्मणैः शक्त्या स्वयङ्भोक्तविधानेन श्राद्धमाचरन् यजमानः ।
एकोद्दिष्टविधानादेव अत्र स्थापनावाहनाग्नीकरणानि न
सन्ति । तिलैरेव अपसव्येनैव कार्यम् । उदङ्मुखः एव विप्रा
एकपवित्रका विप्रसंख्यया अर्घ्याः । पात्रादौ नानागोत्रा-
नानाशस्त्रेणां विष्णुश्राद्धाधिकारिणो विष्णुरूपाः पितर इत्येवं
सर्व्वत्र तत्तदिभक्तिर्निर्देशः कार्यः । आसनगन्धपुष्पधूपदीपा-
च्छादनयुग्मभोजनभाजन-जस्तभाजनच्छोपानद्वयगव्यजनादीनि
च शक्त्या देयानि । अन्यदपि परितोषकरं हस्तमात्रादि सोत्-
साहं देयम् ।

ततो घृतशर्करापायसतिलसंयुक्तेनाग्नेन नानागोत्रान् पितृ-
नुद्दिश्य भोक्तृब्राह्मणसमसंख्यकान् पिण्डान् स्वयङ्भोक्तविधिना
भूमौ वर्हिषि विष्णुं स्मरन् दद्यात् ।

ततः पौराणमन्त्रैः पिण्डदानम् ।

विद्युद्भिर्दंष्ट्रिभिश्चैव विषवारिदवान्निभिः ।
 शस्त्रास्त्रदण्डपाषाणैर्नखिभिः शृङ्गिभिर्ग्रहैः ॥
 कुष्ठापस्मारभूतादिः जलोदरभगन्दरैः ।
 गण्डमालापाण्डुरोगैः क्षयाशौभिर्मृताश्च ये ॥
 वन्दीग्रहेः* मृता ये च चौरव्याघ्रादिभिर्हताः ।
 चण्डालैर्निहता मार्गे अशौचाः शयने मृताः ॥
 ब्रह्मस्त्रहारिणो ये च सुरापाः स्वर्णहारिणः ।
 गुरुदाररता मूढाः परदाररताश्च ये ॥
 भ्रूणब्रह्मवधोपेता ये के चात्महनो जनाः ।
 तिर्यग्योनिषु ये जातास्तिर्यग्जास्त्वन्यजन्मनि ॥
 तेषां पिण्डो मया दत्तः अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ १ ॥
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपं गताश्चैव जात्यन्याः पङ्कवस्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम ।
 मया दत्तेन पिण्डेन दृष्टा यान्तु च ते गतिम् ॥ २ ॥
 आब्रह्मणो ये मम वंशजाता-
 मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।

* मृतादि इत्यत्र लूतादि इति क-पुष्पके पाठः ।

† यद्वे इत्यत्र गृह्णे इति ख-पुष्पके पाठः ।

वंशहये ये मम दासभूता-

भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥

मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षाः

स्पृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।

जन्मान्तरं ये मम सङ्गताश्च

तेभ्यः स्वधापिण्डमहं ददामि ॥ ३ ॥

अजातदन्ता ये केचिदये च गर्भे प्रपीडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥

बभ्रुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोत्रविवर्जिताः ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ५ ॥

उद्धव्यनसृता ये च विषग्रस्तहताश्च ये ।

शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ६ ॥

अग्निदाहे सृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।

आत्मनो घातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ७ ॥

अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।

विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ८ ॥

रौरवे चान्यतामिस्रे कालसूत्रे च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ९ ॥

असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १० ॥

अनेकयातनासंस्था सृताः प्रेतेषु ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ११ ॥

असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १२ ॥

पशुत्वान्निर्गता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।

अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १३ ॥

अन्यैर्दुर्मरणैर्ये च क्षुधया तृषया मृताः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १४ ॥

दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बाम्बवादयः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनाग्नेन सर्वदा ॥ १५ ॥

जात्यन्तरमङ्गत्वाणि भ्रमन्तेऽस्वेन कर्मणा ।

माणुषं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १६ ॥

ये केचित्प्रेतरूपिण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनाग्नेन सर्वदा ॥ १७ ॥

केचित् आद्यानिव त्रीन् श्लोकानाहुः । एवं पिण्डान् दत्त्वा
आहशेषं समापयेत् यथाशास्त्रम् । आहदक्षिणा च विशिष्टा
देया । अन्नशेषं आर्ज्यब्राह्मणेभ्यस्तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि वा
प्रतिपादयेत् ।

ततो यत्कृतं न्यूनातिरिक्तं विष्णुश्राद्धं तत्सम्पूर्णमसु इति
ब्राह्मणानुक्ता अमुं सम्पूर्णमिति तैरुक्ते आहसम्पूर्णतां वाचयित्वा
क्षेपिता भवन्त इत्यादि वाक्यैः सागुनयं तान् विसर्जयेत् ।

ततः आहभूमौ सन्नार्जनलेपने कृत्वा । ॐ अथेत्यादि
विष्णुश्राद्धाङ्गतया आचार्यपूजनमहं करिष्ये इति सकृदप्य

उदसुखः प्राप्तुखमाचार्यं पाद्यार्घ्यगन्धपुष्पधूपदीपवस्त्रालङ्कारैः
पूजयित्वा शिवा प्रापः सन्तु इत्यादिना तद्वस्त्रे जलादि दत्त्वा
॥ अर्घ्यं रौप्यसुरीं ताम्रपृष्ठीं रत्नपुच्छां कांस्यदोहां सवस्त्रां
बहुदुग्धवतीं गन्धपुष्पादिना अर्चयित्वा देशकालौ स्मृत्वा अमुक-
तोनाय अमुकवेदाध्यायिने अमुकशर्मणे आचार्याय विष्णुदेवत्वां
घाशक्त्युपस्कारसहितां सदक्षिणां विष्णुवाहाङ्गतया अमुक-
तोत्रोऽमुकशर्माहं सम्प्रददे न ममेति सजलकुशं ददत् पुच्छं
हाहयेत्तेन ।

तत ॐ गावो मे ह्यग्रत इत्यादिमन्त्रं पठेत् । ॐ स्वस्ती-
ऽङ्गा नामस्तुतिं† पठेदाचार्यः ।

त ऽग्रे यजमानो गन्धायुपचारैर्विष्णुादीनां पूजां कृत्वा पुष्पा-
लिं दत्त्वा आयुश्चक्षुशीलपुष्पादिसन्ततिर्ममास्तु इति प्रार्थ्य ॐ

* गावो मे ह्यग्रतः सन्तु ग्रामहं तत्प्रसादभाक् । (अग्नेहित्रकर्मणि ।)

गावो मे चाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पशवः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् । (गङ्गपुराणे ।)

† ओं पुष्पधन्वन् नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनक्षेतन ।

सुग्रीनां लोकापाद्यानां वैर्येषुतिष्ठते नमः ॥

माधवात्मज कन्दर्प शम्भुरादौ रतिप्रिय ।

नमस्तुभ्यं जिताश्विबभूवनाय नमोभुवे ॥

आचक्षो नम नमस्तु व्याचक्ष च शरीरजाः ।

सम्पाद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्त्रियाः ।

नमो नाराय नानाय देवदेवस्य नमः ।

ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां नमः श्रीनन्दराय च ॥ इत्यादिहोमम् । (अथतन्त्रे ।)

अथेत्यादिदेशकालो सङ्कीर्णः सप्तधान्यकलयाद्युपस्कारसहिता
विष्णुब्रह्मशिवप्रतिमा आचार्याय अहं प्रतिपादये इति प्रति-
पाद्य कर्मसाङ्गतासिद्धये यथाशक्ति सुवर्णं सङ्कल्पपूर्वकं दक्षिणां
दत्त्वा न ममेति वदेत् । विप्रोऽपि स्वस्तीत्यादि वदेत् ।

ततः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तम ।

आहं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

इत्युक्त्वा भूमौ दण्डवदाचार्यं प्रणम्य सदीयः सुपुत्राग्रिषो
गृहीत्वा तं सविनयं विमृजेत् ।

ततः पूर्वस्थापितं मन्त्रपूतमममशरावं गृहीत्वा नद्यादि-
तीर्थजलाशयं गत्वा नाभिमाने जले सभार्यः शरावहस्तः सन्
मन्त्रानिमान् पठेत् ।

ते च मन्त्रा यथा ।

कूटवाटरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा दाम्दत्तस्यापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मवह्निष्कृताः ।

मित्र्याभिग्रसिनो ये च चौर्यकर्माणि ये रताः ॥

पुनःपुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

विष्णुश्रावप्रसादेन ते सर्वे तारिता मया ॥

उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्त्रामले जले ।

इति पठित्वा नाभिमाचजले तच्छरावं स्थापयित्वा शरावनाश-

पर्यन्तं जले स्निग्धा सचेलं ज्ञात्वा सपत्नीको धीताम्बरधर-
स्त्रिलकादि धृत्वा सभवनभागच्छेत् ।

ततो ब्राह्मणेभ्यो दीनेभ्योऽनाथेभ्यश्च यथोक्ताहं भूरिदक्षिणा-
दिकं दत्त्वा अन्नदानादिकं विधाय ब्राह्मणाशिशो गृहीत्वा च
सुहृन्निवादिसहितः सपत्नीको भूत्वा तस्मिन् दिने ब्राह्मचर्यादि-
मुतो भवेत् । इति ।

श्वभक्तनुष्ठानस्य फलमाह ।

एवं यः कुरुते स्त्रीषु विष्णुश्राद्धं हि मानवः ।

तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ॥

सुभगा धनसम्पन्ना धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । इति ।

इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचिते विधान-

पारिजाते विष्णुश्राद्धपद्धतिः समाप्ता ।

जीवत्पितृकस्य विष्णुश्राद्धे अधिकारो नास्ति षडेते जीवतः
पितुरित्यादिस्मरणात् । तस्मात्सुतपितृकस्यैव अत्र अधिकार-
इति सिद्धम् ।

अथ अश्वत्थवृक्षपूजनम् ।

तस्य प्रयोगो यथा विधानमालायाम् ।

यस्य स्त्री स्त्रीप्रसूर्नित्यं मृतापत्न्याथवा भवेत् ।

तेनाशु पिप्पलः पूज्यो यथाविधि फलेषुना ॥

भृगुवारे प्रदोषे च सायंविधिसुपास्य च ।

सभार्यः पिप्लं गत्वा प्रार्थयेत् समाहितः ॥

तस्मिन् यथा ।

बोधिद्रुम* महावृक्ष महापापनिवृद्धन† ॥
 नारायणस्वरूपस्त्वं अस्मां कुरु जगत्पते ॥
 इति सम्प्रार्थ्य तं वृक्षं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 पालवाले जलं क्षिप्त्वा ततः स्वगृहमाव्रजेत् ॥
 ब्रह्मचारी स्वपेट्राची सुप्ता भुवि हरिं स्मरेत् ।
 निधाय तुलसीदाम कण्ठे मुद्रितलोचनः ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा गङ्गाजले तिलैः ।
 गच्छेतां दम्पती ब्रह्मन् पिप्लान्तिकमादरात् ॥
 विष्णोर्नामसङ्कलन‡ अपेक्ष्य समाहितः ।
 कुर्यात्सन्मार्जनं तत्र ह्यासमन्तात्तरोरधः ॥
 विकीर्य तत्र पुष्पाणि चन्दनञ्च विशेषतः ।
 कुङ्कुमं केशरञ्चैव पिप्ललाङ्गे विलिपयेत् ।
 पालवाले स्वपेट्रारि चीरं दधि घृतं मधु ॥

अन्नावसरे आचार्यादीनां वरुणं कार्छम् ।

* बोधिद्रुम इत्यत्र पण्डितद्रुम इति क-ख-पुस्तकयोः पाठः, च चासङ्गतत्वादुपेक्षितः,
 बोधिद्रुमवत्तद्वत् इत्यत्रत्यपरोक्षे चमरीकोः ।

† निवृद्धन इत्यत्र निवारयेति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ विष्णं विष्णुवर्णवट्चारी भूतलम्बनवत्प्रभुः ।

भूतलभूतभङ्गावी भूतात्मा भूतभावनः ॥

इत्यादिचत्वारोदितलक्षणयोगेति १९५ पृष्ठे सम्पद्यते ।

ततस्तु खण्डिलङ्गत्वा सावकाशं शुचित्रतः ।
 चारमेडवनं सम्यक् स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण* पायसं जुहुयात् सुधीः ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा यथाविभवसारतः ।
 मातुलुङ्गै†स्ततः कुर्याद्वनं शतसंख्यया ॥
 उद्दिशो विष्णुदेवत्यो द्रव्याणां हवने स्मृतः ।
 धात्रीफलैस्तथा द्राक्षाफलैः सर्जूरकैस्तथा ॥
 इक्षुदण्डैश्च कदलैः शतसंख्यैः पृथक् पृथक् ।
 जाते तु हवने तस्मिन् सूत्रैरावेष्टयेत्तत्तम् ॥
 गन्धपुष्पाद्यतैः सम्यग्वृक्षाङ्गं तत्समर्चयेत् ।
 दशाङ्गैर्धूपयेद्दूपैर्दीपैर्नीराजयेत् सुधीः ॥
 नैवेद्यैर्विविधैर्भक्त्या ताम्बूलेन च तोषयेत् ।
 ततो नीराजनं कृत्वा प्रार्थयेतां समाहितौ ॥
 बोधिद्रुम महावृक्ष महापापनिषूदन ।
 पुत्रान् देहि जगन्नाथ कुरु मां जीवसन्ततिम् ॥
 इति प्रार्थ्य च नत्वा च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 वस्त्रयुग्मञ्च धेनुञ्च दद्यादाचार्यतुष्टये ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

* तद्विष्णोः परमं पदम् इति पञ्चमिनि सूत्रम् ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (६ च. ५ म. यनुः ।)

† मातुलुङ्गो नीलपूर इत्यमरभरवौ ।

आचार्यस्त्वं महाविष्णुराचार्यानीयमम्बिका ।

दत्तं मे सन्ततिं श्रेष्ठां प्रसन्नैव चेतसा ॥

ततो युवं वस्त्राणि इति वस्त्रम् । गवामङ्गेषु* इति गाम् ॥

हिरण्यरूपः स† इति हिरण्यमपि देयम्‡ ।

पर्यङ्गादि ततो धान्यं दत्त्वा भूरि च दक्षिणम् ॥

ततः स्वर्गहमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥

चतुर्विंशतिसंस्थाका विष्णुमूर्त्तिरनुष्मरन् ।

प्रथमं केशवं विद्याद्वितीयं मधुसूदनम् ॥

सङ्कर्षणं तृतीयञ्च दामोदरमतः परम् ।

वामनं पञ्चमं विद्यात् षष्ठं प्रद्युम्नसंज्ञकम् ॥

सप्तमं विष्णुनामानं माधवश्चाष्टमं तथा§ ।

नवमश्चानिरुद्धाख्यं दशमं पुरुषोत्तमम् ॥

एकादशमधीक्ष्यं द्वादशञ्च जनार्दनम् ।

त्रयोदशञ्च गोविन्दं चिद्विक्लममतः परम् ॥

अधीरं पञ्चदशमं ऋषीकेकञ्च षोडशम् ।

सप्तदशं नृसिंहञ्च वासुदेवमतः परम् ॥

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

वस्त्राणाञ्चिदर्थं मे स्नादिह लोके परमं च । (अश्वेदिन्द्रजन्मोचि ।)

† मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ ईशमित्यत्र स्नापयेदिति न-पुस्तके पाठः । स एवं पुनः, अन्यथा नामित्यत्र वित्तोप-
सुपपातः ।

§ तथा इत्यत्र विदुरिति ख-न-पुस्तकेषु पाठः ।

अतः परं पद्मनाभं विष्णुं विंशतिमं तथा ।
 एकविंशतिमं विद्यादुपेन्द्रं जगतः प्रभुम् ॥
 हरिं द्वाविंशतिमितं द्वौ तथाऽभ्युतकृष्णकौ ।
 भुक्तवन्तस्ततस्ते तु सन्तुष्टा दद्युराशिषः ॥
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् श्रेष्ठे पिप्पलपूजने ।
 जायते पुत्रसन्तानमक्षयं गुणवत्तमम् ॥

इति विधानमालायां स्कन्दपुराणोक्तमश्वत्थपूजनं समाप्तम् ।
 पुत्रकामानामावश्यकोऽयं विधिः ।
 विध्यन्तरञ्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे ।

... नारद उवाच ।

अथवान्यथवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तौ च कारणम् ।
 सिद्धिदेत्रे महाद्वौ वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छिष्टान् सपत्नीकान् बह्वनपि ।
 अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्ययष्टेऽथवा ॥
 पूर्व्वेन्दुरूपवासः स्यान्नोजयित्वा तथा दिजान् ।
 प्रभाते स्नापयेत्पत्नीं विधिनानेन साधकः ॥
 आलिख्य मण्डलं तत्र गणाध्यक्षं समर्चयेत् ।
 गं गणपतये नमः ।
 बटुश्च वामनश्चैव महाकायो महोदरः ।
 भद्रो मणिरवो नाम इत्येते तत्र धारकाः† ॥

• तथा चतुर्विंशत्यनुष्ठेयविधयः ।

† इत्यने भवधारका इति न-पुस्तके पाठः ।

तिरन्ती व्याहृतिः* कामा वाञ्छा विघ्ना वरप्रदः ।

रक्षाभा कीर्त्तिकेत्यष्टौ गणनायस्य शक्तयः ॥

शुद्धश्च पञ्चकश्चैव परशुं लज्जुकन्तथा ।

दधत्तं पूजयेद्भक्त्यथ तुष्टिवक्त्रं† विनायकम् ॥

गायत्रीमस्य वक्ष्यामि यया पूज्यो विनायकः ।

विनायकाय विद्महे वक्त्रतुण्डाय धीमहि ।

तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥

मण्डलं सर्व्वतोभद्रं वाहनश्चासुरकथ्यते ।

कलसानष्ट संख्याप्य मध्येकुम्भं ततः शुभम् ॥

शूचेणावेष्टयेत्सर्व्वान् यवान्तरतिलान्तरम् ।

गणेशेशानदिम्भागे कलशस्थापनं भवेत् ॥

मध्यकुम्भे न्यसेत्तावन्नववस्त्राद्यवौषधीः ।

पूरयेत्तीर्थतोयेन‡ विघ्नबीजेन दैशिकः ॥

गं गणपतये नम इति विघ्नेशबीजम् ।

तस्मिन् कुम्भे न्यसेत्तप्त मृत्तिका यमभागतः§ ।

अथ अष्टकलशेषु ज्ञेयाणि द्रव्याख्याह ।

आग्नेये गन्धपुष्पाणि याम्ये कृष्णतिलाः स्मृताः ।

नैऋत्ये क्षागदुग्धश्च वारुणे पञ्चगव्यकम् ॥

* तिरन्त्यव्याहृतौ इति क-पुस्तके पाठः ।

† तुष्टिवक्त्रमिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ तीर्थतोयम् इति क-पुस्तके पाठः ।

§ यमभागत इति ख पुस्तके पाठः ।

पञ्चासृतन्तु वायव्ये सौम्ये वैवाक्ये मधु ।
 ऐशान्ये यावकं शक्तुमेवमेतैस्तु पूरयेत्* ॥
 ब्रह्माण्याद्यष्टकुम्भेषु वीरभद्रान्तमेव हि ।
 स्वमन्त्रैरेव विन्यस्य पूजयेन्मातृचक्रकम् ॥
 ब्रह्माक्षी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा ।
 वाराह्यैन्द्री च चामुण्डा वीरभद्रस्तथाष्टमः ॥
 मध्ये गणेशमभ्यर्च्य सर्वानुपचरेत्तथा ।
 यद्देवमेदिता या यास्तस्तद्वर्णायुधाहिताः ॥

अथ तन्मन्त्रोद्धारः ।

ॐ हूं ब्रह्माणि ब्रह्मदेवते हूं फट् स्वाहा । ॐ माहेश्वरि
 महेश्वरदेवते सर्वभूतवशह्वरि हां ह्रीं हूं स्वाहा । ॐ कौमारि
 कुमारदेवते सर्वशत्रुविनाशनि ॐ क्रां क्रीं क्रूं स्वाहा । ॐ
 वैष्णवि नारायणदेवते महामायानिपूदनि ॐ हां ह्रीं हूं स्वाहा ।
 ॐ वराणि वरुदेवते ॐ द्रां द्रीं द्रूं स्वाहा । ॐ वाराहि वराह-
 देवते ॐ भां भीं भूं स्वाहा । ॐ इन्द्राणि इन्द्रदेवते दैत्यविना-
 शनि ॐ हां ह्रीं हूं स्वाहा । ॐ वीरभद्र महावीर मातृकागण-
 प्रिय चां चीं चूं स्वाहा । इति मन्त्रोद्धारः ।

पालाशानि तु पत्राणि निम्बिद्राणि समानि वै ।

पटोत्तरसहस्राणि समादायाधिव्यासयेत् ॥

चतुर्भिर्ब्राह्मणैः शान्तैर्ऋग्यजुःसामाथर्वभिः ।

प्रतिप्रक्षवसंयुक्तगायत्र्या क्षपयेच्छुभैः ॥

* पूजयेदिति क-पुनरेव पाठः ।

नासमादाय सम्योश्च धर्मात्पत्रं परित्यजेत् ।
 पूर्वेषु सर्वपत्रेषु ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाः ॥
 ऋत्विजां प्रीतिसिद्धयर्थं दद्याच्छ्रद्धया स धामवान् ।
 सपत्नीं आपयेदित्यमन्तर्वद्वीगु केवलाम् ॥
 अथ तीर्थास्तसुत्तीर्थं परिधायान्यवाससी ।
 सपत्नीकः आपयेत्तु मातृचक्रस्थितैः क्रमात् ॥
 ब्राह्मण्याद्यैर्वरस्त्रीभिर्मध्यकुक्षे तु दैशिकः ।
 स्तुतिमङ्गलनिघोषैर्वीणावेणुरवाहृतम् ॥
 आपयेन्मूलमन्त्रेण गणेशस्य प्रसन्नवान्* ।
 विनायकं पुनः पूज्य मन्त्रलक्ष्यं विसर्जयेत् ॥
 ततःप्रभृति देवेन्द्रं गणनाथं प्रपूजयेत् ।
 आचार्यं पूजयेत्पञ्चादशैरन्यैश्च वाञ्छितैः ॥
 एवं यो विधिना यागं कारयेत्प्रयतोऽग्रतः ।
 पुत्रान् वित्तं तवारोग्यमायुः पूर्णमथाप्नुयात् ।
 दीर्घायुं व्याधिमाधिश्च गर्भनाशं न पश्यति ॥
 इति तत्त्वसागरसंहितोक्तं गणाध्यक्षपूजनम् ।

अथ काम्यानि नानाविधानि ज्ञानानि ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे पुष्कर षाड् ।

ज्ञानान्यन्यानि ते वक्ष्मि निबोध गदतो मम ।

रक्षोघ्नानि यशस्यानि मङ्गल्यानि विशेषतः ॥

ज्ञानं वृतेन कथितमाशुषो वर्धनं परम् ।
 राम गोशक्तता ज्ञानं परं लक्ष्मीविवर्धनम् ॥
 गोमूत्रेण तथा ज्ञानं सर्वाघविनिषूदनम् ।
 ज्ञानं क्षीरेण कथितं बलबुद्धिविवर्धनम् ॥
 ज्ञानञ्च कथितं दध्ना महालक्ष्मीविवर्धनम् ।
 तथा दर्भोदकज्ञानं सर्वपापनिवर्धनम् ॥
 पञ्चगव्यजलज्ञानं सर्वकामार्थसाधनम् ।
 गवां शृङ्गोदकज्ञानं सर्वाघविनिवर्धनम् ॥
 पलाशविश्वकमलकुशज्ञानं पुरो हितम् ।
 वचा हरिद्रा मस्तिष्ठा जराशुचरके† तथा ॥
 ज्ञानमेतद्दिनिर्दिष्टं रक्षोघ्नं पापनाशनम् ।
 वचा हरिद्रे द्वे युक्ते ज्ञानं रक्षोघ्नं परम् ॥
 आयुषश्च यशस्वश्च धन्यं मेधाविवर्धनम् ।
 ज्ञानं पवित्रं मङ्गल्यं तथा काष्ठनवारिणम् ॥
 क्रमादूनतरं किञ्चिद्भीष्यताम्बोदकैस्ततः ।
 तथा रक्षोदकज्ञानं सङ्गमे विजयावहम् ॥
 विकुण्ठं मध्यतः कृत्वा प्रवालैः परिपूरयेत् ।
 तेन पात्रेण यत्ज्ञानं सर्वकामप्रदं हि तत् ॥

* जराशुचरकेः शब्दाः क्षीरेषु च दृश्यन्ते इति भाष्यम् । जराशुचरके तथा इति
 मन्त्रस्यैव पाठः ।

† चारकं नीलोत्पलशृङ्गानि अस्तः ।

तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यदायकम् ।
 तथैवामलकस्नानमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥
 तिलसिद्धार्थकैः स्नानममङ्गलप्रदायकम् ।
 केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्षपैः ॥
 स्नानं वियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् ।
 बन्ध्याकर्कोटकीमूल-कुमारीपद्मवारिणा ।
 स्नानं रोगविनाशाय स्मृतं प्रत्येकशो हिज ॥
 आसीसुरारोचनमागपुष्पैः
 सनागदानैररिनाशकारि ।
 तद्वत्कककोलकजातिपुष्पैः
 फलैः समस्तैश्च सुतप्तदं स्यात् ॥
 इति नामास्नानानि ।

अङ्गुतसागरेऽपि स्नान्दे पिप्पलादिहवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 स्त्रीणां पुत्रविहीनानां नारीणां विहिता यदि ॥
 केनोपायेन मे ब्रूहि सुखसिद्धिः कथं भवेत् ।
 कृपया परया देव तद्ब्रूतं ब्रूहि नः प्रभो ॥
 अथर्वो उवाच ।

पुरा ब्रह्मादयो देवाः सर्वे विष्णुं समान्रिताः ।
 प्रप्रच्छुर्देवदेवेशं राक्षसैः पीडिता वयम् ।
 कथं दुःखोपशमनमस्माकं ब्रूहि तवभो ॥

• तदर्थं तव पुत्र्येति एकादशीतमे वातः ।

श्रीविष्णुस्वाच ।

अहमश्नत्यरूपेण सञ्जयामि च भूतले ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सुखं तदुपेयनम् ॥
 तेन सर्वाणि भद्राणि भविष्यन्ति न संशयः ।
 विष्णुर्यदुक्तं वांस्तैस्तथाहृतं* ते वदाम्यहम् ॥
 न दानेन तपोभिश्च नाध्वरेभूरिदक्षिणैः ।
 अश्नत्यसेवनादन्धत्वात् नो नास्ति प्रतिक्रिया ॥
 तद्विधानं निमित्तानि संख्याद्वयैश्च पूजनम् ।
 हवनं तर्पणं विप्रभोजनं नियमं तथा ॥
 व्रताधिकारिचक्षत्रं नतिं दानं विशेषतः ।
 एतत्सर्वं पिप्पलादेस्तव वक्ष्यामि सुव्रत ॥
 दारुणैर्विविधोत्पातैर्दिव्यभोगान्तरिक्षजैः ।
 परचक्रभये देशे विप्रवे शत्रुविपद्ये ॥
 दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते च सङ्ग्रामेऽकुतदर्शने ।
 मारीभये राजभये तथा चौराग्निजे भये ॥
 अथापस्मारकुष्ठादिप्रमेहे विविधज्वरे ।
 उदरे मूत्रज्वरे च ग्रहग्रस्ते तद्यैव च ॥
 अन्येष्वनुत्तरोगेषु ब्रह्मरोगे तद्यैव च ।
 एतेषां रोगनाशाय† कुर्वादश्नत्यसेवनम् ॥

* तद्वन्नमित्यत्र तदुक्तमिति न-पुस्तके पाठः ।

† उत्तरीनविनाभाव इति च-पुस्तके पाठः ।

प्रातरुत्थाय नद्यादौ स्नात्वाचम्य कृतक्रियः ।
 अश्वत्थदेशमाश्रित्य गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 तमश्वत्थमलङ्कृत्य शुद्धायां गैरिकेण च ।
 पूजाद्रश्वानि सम्पाद्य पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥
 ऋत्विजां वरणङ्कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।
 आराधयेद्यथा विष्णुं ध्यानावाहनपूर्वकम् ॥
 तथैव पिप्पलतर्कं नारायणमयं द्विजः ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 अर्घ्यैस्तुष्टुषस्त्रेण* तथैव ध्यानपूर्वकम् ।
 तेनैवावाहनं कुर्यात्तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् ॥
 श्वेतवर्णं सलक्ष्मीकं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 इति ध्यात्वावाहनादि उपचारैश्च षोडशैः ॥

पूजयेदिति शेषः ।

ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रेण कुर्यात्तु तत्कृच्छ्रं निष्फलं भवेत् ॥
 लक्ष्मीकं हिलक्षं वा त्रिचतुःपञ्चलक्षकम् ।
 कार्यस्य गौरवं ज्ञात्वा† हादशान्तं समाचरेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्ठाशी त्वधःशायी जितेन्द्रियः ।
 मीनी ध्यानपरो भूत्वा पिप्पलस्य स्तुतिं पठेत् ॥

* १०४ पृष्ठे प्रदक्षिणेन पुष्ट्य एवेदमित्यादिना ।

† ज्ञात्वेत्यत्र शेषमिति च-पुस्तके पाठः ।

विष्णोर्नामसहस्रं* पीरुषं† वैष्णवं‡ तथा ।
 वेदत्रयस्य पुण्यानि सूक्तानि च पठेत्पुनः ॥
 तस्य लक्षदशशेन सष्टतं पायसं चरुम् ।
 जुहुयात्पञ्च वक्त्रौ च स्वर्गलोकाविधानतः ॥
 तत्संख्यया तर्पणञ्च कुर्याच्छुद्धेन वारिणा ।
 उक्तपोद्गमभिर्हविः कुर्यात्प्रतिदिनं नतिम् ॥
 हवनस्य दशशेन मिष्टान्नं भोजयेद्द्विजान् ।
 ब्राह्मणानां स्वयं कुर्याद्यथोक्तनियमं तथा ॥
 अश्वमर्त्यञ्च तत्कर्तुं सर्वमन्येन कारयेत् ।
 क्षत्रियादिचिवर्णानां ततो न्यूनं न कारयेत् ॥
 उक्तप्रमाणादधिकं फलं दशगुणं भवेत् ।
 ततश्चतुर्गुणं पीठं राजतं चतुरस्रकम् ॥
 द्रोणमर्द्धं तद्वर्द्धं वा तिलानुपरि निक्षिपेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण सञ्छाद्य पूर्ववत्पूजयेत्ततश्च ॥
 दरिद्राय सुशीलाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 उदङ्मुखाय विप्राय स्वयं पूर्वमुखः स्थितः ॥
 सुवर्णवस्त्रराजश्च यत्नेन प्रतिपादयेत् ।
 इह जन्मनि चान्यस्मिन् बाण्यकौमारवार्हके ॥
 मनोवाक्यायजं दोषं त्वं प्रणाशय पिप्पल ।

* १०२ पृष्ठे किञ्चिदप्रदक्षितम् ।

† पीरुषं पुरुषवृत्तं, तत्र १०४ पृष्ठे प्रदक्षितम् ।

‡ वैष्णवं विष्णवृत्तं, १५ पृष्ठे प्रदक्षितम् ।

पिप्लो वृक्षराजेन्द्रो ज्ञानिगर्भस्त्वमेव हि ॥
 प्रभुर्वनसतीनाञ्च पूर्वजानि यत्कृतम् ।
 अघौघं नाशय क्षिप्रं तव रूपप्रदानतः ॥

अथ दानमन्त्रः ।

अमुं त्वं गृहाण त्वं विष्णुरूपं दिव्योत्तमम् ।
 स्वीकृत्य दुष्कृतं घोरं क्षिप्रं नाशय मे प्रभो ॥
 अन्नादीतरवर्णानामयमेव विधिः स्मृतः ।
 अर्चायां नाधिकारोऽस्ति स्त्रीणां विप्रैश्च कारयेत् ॥
 एवञ्चत्वा व्रतं सम्यग्व्रतस्य परिपूर्तये ।
 हेमाश्वत्थतर्कं दद्याच्छुक्लाङ्गाञ्च पयस्विनीम्
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां वस्त्रादिभिरलङ्कृताम् ।
 पलमेकं तदर्घं वा तदर्धार्हेन वा पुनः ॥
 हेमाश्वत्थतर्कं कुर्यात् स्तब्धशाखासमन्वितम् ।
 उत्तमः प्रथमः कन्यो द्वितीयो मध्यमस्तथा ॥
 तृतीयस्त्वधमः प्रोक्तो दरिद्राणां न चान्यथा ।
 एवं व्रतं यः कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 कन्यार्थी लभते कन्यां वधो मुच्येत बन्धनात् ॥
 अयापस्मारकुष्ठादि-सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतराक्षसपीडिताः ॥
 इमं विधिमनुष्ठाय भवन्ति सुखिनो नराः ।
 न तेषां शत्रुपीडा च न च राजभयन्तथा ॥

इह जसनि वान्धस्मिन् कृतेः परपैः प्रमुच्यते ।

सं यं कामयते कामं तन्माप्नोत्वसंशयम् ॥

इहैव भोगान् भुक्तान्ते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ।

इति चद्रुतसामरे भ्रान्तिप्रकरणे चयर्ध्वोक्ताश्रत्ययेवाप्रकारः ।

अथ अश्रत्यस्य ध्यानस्तोत्रादिकम् ।

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्वाभीष्टफलप्रदम् ।

पुत्रकामस्य देवस्य अश्रत्यस्य सुशोभनम् ॥

समुद्रपीतगगनं वरदाभयपाणिकम्* ।

ध्यायेत्कौम्याननं विष्णुं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अष्टबाहुसमायुक्तं सलक्ष्मीकञ्च सुप्रतम् ।

योगीश्वराय योगाय तस्मै श्रीविष्णवे नमः ॥

अकारमूलरूपाय उकारस्त्वन्धशासिने ।

मकारकसपुष्पाय वृक्षराजाय ते नमः ॥

ॐ अस्य श्रीअश्रत्यस्तोत्रमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिरनुष्टुप् छन्दः

अश्रत्यनारायणो देवता हां वीजं ह्रीं गतिः हूं कीलकं यमा-

श्रत्यनारायणप्रसादसिद्धयर्थे जपे विनियोगः ।

ब्रह्मोवाच ।

शान्त्याभिमुखं देवं मुच्यतः कामरूपिणम् ।

इष्टकाम्यार्थसिद्धयर्थं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ॥

श्वेतवर्णं सलक्ष्मीकं भुजाष्टकविभूषितम् ।

शङ्खचक्रधरं देवं पीतवाससमच्युतम् ॥

अभयं वरदं शान्तं स्वप्नखेटकधारिणम् ।
 धनुर्व्याणसमायुक्तं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
 एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
 सर्वकामप्रदाश्नत्यं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥
 देवाचार्यं नमस्तेऽस्तु नमस्ते शान्तिद प्रभो ।
 क्रूरग्रहैः पीडिताणामश्नत्याय नमोऽस्तु नः ॥
 नीलाञ्जनगिरिं प्रार्थ्य रविपुत्रो महाबलः ।
 कृते पुरुषरूपोऽसि हृत्पराजय ते नमः ॥

श्रीनारद उवाच ।

अनायासेनैकैः सर्वान् काममत्तवाप्नुयात् ।
 सर्वदेवात्मकत्वञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

श्रीब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद सर्वज्ञं शुचं सर्वलोककं तवम् ।
 प्रदक्षिणेन पूतं तं नराणां सर्वकामदम् ॥
 अश्नत्यदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरास्थितः ।
 ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
 स्कान्दोऽस्य स्कान्दे पक्षेऽपि विष्णोः गावस्तथर्षयः ।
 मूलाङ्गुरफलेष्वस्य वेदा यज्ञाः समाश्रिताः ॥
 नदीनदाः सागराद्याः पूर्वदिक्कर्मसंस्थिताः ।
 लोकधर्मो समाश्रित्य अश्नत्यं सेवयेद्बुधः ॥
 पुराणस्मृतितन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य संस्थितम् ।
 प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठञ्चाश्नत्यं सेवयेद्बुधः ॥

त्वं क्षीरे फलितयैव शीतलञ्च वनस्पते ।
 त्वामाराध्य नरो विन्द्यादैहिकामुष्मिकं कलम् ॥
 चलद्दलाय वृक्षाय सर्वदाचलविष्णवे ।
 बोधिरूपाय देवाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥
 अश्वत्थ यस्मादसि वृक्षराजो
 नारायणस्तिष्ठति सर्वकालम् ।
 अतः शुचिस्त्वं सततं तरुणां
 धन्योऽसि दुःस्वप्नविनाशकोऽसि ॥
 क्षीरोदस्त्वाञ्च येनायं येन श्रीस्त्वां निषेवते ।
 सत्येन तेन वृक्षेन्द्र मामपि श्रीर्निषेवताम् ॥
 एकादशोऽसि वृद्धाणां वसूनामष्टमस्तथा ।
 नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥
 अग्निगर्भं शमीगर्भं वेदगर्भं प्रजापते ।
 हिरण्यगर्भं श्रीगर्भं वेदगर्भं नमोऽस्तु ते ॥
 आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजपशुवसूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि* वनस्पते ॥
 आरात्तेऽस्त्वग्निर्नियत-मस्वारात्परशुञ्च ते ।
 निवाते त्वाभिवर्षन्तु स्रस्ति तेऽस्तु वनस्पते ॥
 अक्षिस्यन्दं भुजस्यन्दं दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तनम् ।
 शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयस्व मे ॥

अश्वत्थाय वरेण्याय सर्वैश्वर्यप्रदायिने ।
 नमो दुःखप्रणाशाय सुखप्रफलदायिने ॥
 मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विश्वरूपिणि ।
 अग्रतः शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नमः ॥
 यं दृष्ट्वा मुच्यते रोगात् स्मृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 यस्माद्विष्य च दीर्घायुस्तमश्नत्वं नमाम्यहम् ॥
 अश्नत्य त्वं महाभागः सुभगः सुप्रदर्शनः ।
 मिष्टान्नं भोजनं देहि ग्रन्थूणाञ्च पराजयम् ॥
 पायुः प्रजा धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा शुभम् ।
 देहि देव महावृक्ष त्वामहञ्चाभिवादये ॥
 ऋक्षान्नं यक्षुषो मन्त्रं साम गार्ग्यसि गानवत् ॥
 अश्नत्य वेदमूलस्त्वहपिभिः श्रोत्र्ये सदा ॥
 ब्रह्महा गुरुहा कैव दरिद्रो व्याधिपीडितः ।
 आहत्य दादयं सत्त्वं शुभः पापपातिनो भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्याग्नी ज्ञानः प्राची जितेन्द्रियः ॥
 पापोपहतमर्त्यस्तु व्रतनेतस्तमाचरेत् ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्यान्नोमयलेपनम् ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 पदात्पदान्तरं गत्वा कुर्याच्चक्षनकर्जितः ।
 वाचा स्तोत्रं वृद्धा ध्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥

चासन्नप्रसवा नारी नीरपूर्वं घटं यथा ।
 उद्वहन्ती शनैर्याति तथा क्षुध्यात् प्रदक्षिणम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रिण तत्क्षुध्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अश्वत्थः स्थापितो येन कुलं स्थानन्तथैव च ।
 धनानुसन्ततेर्हृदिर्नरकात्तारयोत्पतन् ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य शक्तेनाग्नेन बोदकैः ।
 एकस्मिन् भोजिते विप्रे ऋषिर्भवेति भोजिता ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य जपहोमसुरार्चनात् ।
 अक्षयं फलमाप्नोति ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
 एवमाश्वासितोऽश्वत्थः सदाश्वासयते च मान् ।
 यन्नार्थं हृदि तेऽश्वत्थे ह्यक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
 अश्वत्थहृदि तो येन हृदिताः पितृदेवताः ॥
 अमायान्तु गुरोर्भारं ह्यश्वत्थस्थापितोदकम् ।
 तत्र स्नात्वा जपन्नित्यं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 अश्वत्थस्य जले पचच्छाया भवति कुचचित् ।
 तत्र यात्रासमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
 पापोपहतमर्त्यानां व्रतान्धेतानि कारयेत् ।
 सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 यः पठेच्छृणुयादापि ह्यश्वत्थस्य समीपतः* ।

पदे पदेऽश्वमेधानां कलमाप्नोति मानवः ॥
 कुर्व्याणो भक्तिभावेन श्वाश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विश्वसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 भातुभौमशृगान्तिरिक्तापातेषु पर्वसु ।
 दुर्हिने वैष्टतो हानान्तराज्ञं च सन्ध्योः ॥
 नन्दा दिनत्रये चैव कुर्यात्ताश्वत्थसेवनम् ।
 अश्वत्थं मन्दवारेण सृष्ट्वा चैयम्बकं* जपेत् ॥
 कालस्यत्युर्न यात्येव किमुत ह्यपस्यत्यवः† ।
 ऋणकायपहारे च रोगदारिद्र्यनाशनम् ॥
 अश्वत्थं सिन्धुराजश्च मिश्रं सेवेत न सृशेत् ।
 मन्दवारे सृशेत्पूर्वं सिन्धुराजश्च पर्वणि ॥
 कौण्डिन्यः पिप्पली बभ्रुः क्षण्डो रौद्रोऽन्तको यमः ॥
 सौरः शनैश्चरो मन्धः पिप्पलादिषु संस्थितः ॥
 एतानि शनिनामानि जपेदश्वत्थसन्निधौ ।
 शनैश्चरता पीडः न कदाचिद्भविष्यति ॥
 अश्वत्थरूपिणं विष्णुं सर्वकामफलप्रदम् ।
 शाखारूपधरं देवं तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
 कालनीलाञ्जनप्रस्थं नीलजीमूतसन्निभम् ॥
 छायाभार्तण्डसूनुश्च प्रणवेन विशेषतः ॥

* चैयम्बकं चाम्बकं यजामहे, इत्यादिकं सर्ग १८१ पृष्ठे मूल एव बध्यमाद्यम् ।

† किमुताकास्यत्यव इति ग. पुस्तके पाठः ।

दृष्ट्वा तु हरते पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मीं च वर्धते ।
 एकं गणाधिपे दद्याद्दे सूर्य्यं त्रीणि शङ्करे ॥
 चत्वारि केशवे दद्यात्सप्ताश्वत्थप्रदक्षिणम् ।
 नमोऽर्कपुत्राय शनैश्चराय
 नीलाम्बरवर्णाजिनमेखलाय ।
 स्पृष्टो हराद्यं प्रणतोऽस्मि नित्यं
 फलप्रदो मे भव सूर्य्यपुत्र ॥
 अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
 गोभाज इत्थिलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥
 यदहं योजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे ।
 आत्मापन्नस्य नश्यन्ति पुरा जीव गृभो यथा ॥*
 पदोषयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिता इव ।
 विप्रः स उच्यते भिषग्वेऽङ्गी वचातनः ॥*
 हा सुपर्णा सशुजा सखाया
 समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृति
 अनन्यन्नन्यो अभिचाकशीति ॥
 शमग्निरग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्य्यः ।
 शं वातो वात्वरपा अपस्त्रिधः ॥
 अश्वत्थं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 ऊर्वाकृकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

वनस्थे गतबलशो विरोधः
 सहस्रबलशो विवर्धं रुहेम ।
 सत्त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः
 प्रणिनाय मङ्गते सौभगाय ॥
 अश्वत्थसेवा तिलपात्रदानं
 गोक्षर्यनं ब्राह्मणभोजनञ्च ।
 एतानि सद्यः प्रहरन्ति पाथं
 गङ्गानदीभारतकीर्त्तनञ्च ॥
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति च वृद्धत्पराशरे ।

अथ पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनसुत्तमम् ।
 अस्मत्तातप्रणीतोऽयं रघुपुत्राय पृच्छते ॥
 अनपत्यस्य पुत्रार्थं कुर्याद्द्वैभाण्डिकीं क्रियाम् ।
 वैभाण्डिकीं क्रियां चरक्रियामित्यर्थः ।
 सहस्रशीर्षापुरुषसूक्तविधानं चरुणा कृतम् ।
 यैर्यैः कृतं तृपेः पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥

सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिवच्च द्विजोत्तमैः ।

उपाधिनानि सङ्गृह्या त्रोटिभ्यः श्रुतिपारमैः ॥

आर्चिर्वाहारेर्ब्रतिभिर्मन्त्रचित्तमैः ।

विज्ञाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति प्रतचारिभिः ॥

पक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ।

द्वादश्यां पुन्रकामाय चरुं कुर्वीत वैष्णवम् ॥

दम्पत्योरुपवासश्च त्वेकादश्यां सुरालये ।

ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥

चरुं पुरुषसूक्तेन* अर्पयेत् पुन्रकाम्यया ॥

अर्चनादिप्रकारस्तु ऋग्विधाने ।

पक्षे पुरुषसूक्तस्य विधानं द्वाचर्चनं प्रति ।

अभिनकार्यं जपविधिं स्तोत्रञ्चैव तदात्मकम् ॥

कुर्व्याद्यथोक्तविधिना प्राप्नुयुः शुभमानसः ॥

प्रथमां† विन्यसेदहमे द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे तथा ।

सप्तमीं वामकव्यान्तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।

एकादशीं स्कन्धदेशे द्वादशीं वामबाहुने ॥

* १८४।१८५ पृष्ठयोः प्रदर्शयिष्यमासेन ।

† प्रथमां पुरुषसूक्तात्मिकामाद्याष्टमिभ्यः । उत्तरपाध्येवम् ।

नयोदशीं दक्षिणे च आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 पक्षोः पञ्चदशीश्चैव षोडशीं मूर्ध्नि चिन्तयेत् ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाक्षीं समाचरेत् ॥

ततः पञ्चाङ्गानि ।

नाम्नापोऽस्येति* हृदयं चन्द्रमेति* शिरस्तथा ।
 नाभ्या आसीदिति* शिखां सप्तेति* कवचं न्यसेत् ।
 यज्ञेने*त्यस्त्रमुद्दिष्टमेवं पञ्चाङ्गसंक्षेपम् ॥

सङ्कल्पस्वस्य यथा ।

अमुककामनया पुरुषसूक्तस्य अपे होमं विष्णोराराधनं
 वा करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य यद्योक्तं न्याससहयं विधाय ऋषिदेवतादि पठित्वा च
 पूजामारभेत ।

आद्ययागं बाह्येहेवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।
 द्वितीययासर्वः॥ दद्यात्पाद्यञ्चैव तृतीयया॥ ॥

* एते मन्त्राः १५६ इति प्रदर्शिताः ।

† सङ्कल्पजीर्वा पुरुषः सङ्कल्पाद्यः सङ्कल्पपान् ।

स मूर्ध्नि सर्व्वतः सत्त्वा चत्वारितन्त्राङ्गुलम् ॥ १ ॥ (११५, १५, यजुः १)

एवंकपशा । सत्तरपाज्येवम् ।

‡ पुरुष एवेवं सर्व्वं सङ्कृतं वच भव्यम् ।

उताशतलक्षेभ्यो यद्विज्ञातिरीदृति ॥ १ ॥ (११५, १५, यजुः १)

§ एतावानल मन्त्रिभ्यो न्यासः पूरुषः ।

पादोऽस्य विद्या भूतानि विपादकावर्तं दिवि ॥ १ ॥ (११५, १५, यजुः १) .

चतुर्थीर्घ्यः प्रदातव्यं पञ्चम्याऽचमेनन्ततः ।
 षष्ठ्याः स्नानं प्रकुर्वीत समम्याऽवस्त्रमेव च ॥
 यज्ञोपवीतमष्टम्याऽनवम्याऽभरणन्तथा ।
 दशम्याः३३ गन्धदानं स्वादेकादश्याऽ०० च मास्यकम् ॥
 द्वादश्याः३३ धूपदानं स्वात्तयोदश्याऽऽ० च दीपकम् ।

- विपादकैः उदैत् पुष्पः पादोऽस्नेहाभवत् पुनः ।
 ततो विषङ्गं स्नानात् सायनाग्नये चभि ॥ ४ ॥ (११च. ४म. यजुः १)
 ततो विराड्जायत विदावी चभि पूषः ।
 स जातो अत्यरिच्यत पञ्चाङ्गमिमघी पुरः ॥ ५ ॥ (११च. ५म. यजुः १)
 १३ तस्मादयश्चास्मैर्भुतः सन्भूतं वृषदाज्यम् ।
 पञ्चाचमे वायव्यानांरण्या वास्याच ये ॥ ६ ॥ (११च. ६म. यजुः १)
 १४ तस्मादयश्चास्मैर्भुतः ऋचः सामानि जग्निरे ।
 ऋन्दासि जग्निरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥ (११च. ७म. यजुः १)
 १५ तस्मादथा अजायन् ये के चोभयतोदतः ।
 गावो ह जग्निरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥ (११च. ८म. यजुः १)
 १६ त यज्ञं वर्द्धिषि प्रीत्यन् पुष्यं जातमयतः ।
 तेन देवा अयजन्त साज्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥ (११च. ९म. यजुः १)
 * यत् पुष्यं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 सुखं किमस्स कौ बाहू किमूरुपादा उच्येते ॥ १० ॥ (११च. १०म. यजुः १)
 १७ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरू तदस्स यवैस्सः पदभ्याम् यद्व्री अजायत ॥ ११ ॥ (११च. ११म. यजुः १)
 १८ अन्धमा मनसो जातचक्षोः सूर्यो अजायत ।
 श्रीवाचायुश्च ब्राह्मणं सुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥ (११च. १२म. यजुः १)
 १९ मात्या चासीदग्निरिचं श्रीर्घो वीः सनवर्षम् ।
 पदभ्यां भूमिर्द्विजः श्रीवातथा लोकानकल्पयन् ॥ १२ ॥ (११च. १२म. यजुः १)

चतुर्हस्ताः निवेद्यन्तु पञ्चदश्याः नमस्त्रियया ॥
 उद्भासनन्तु षोडश्याः उपचारास्तु षोडश ।
 स्नाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाचमनीयकम् ॥
 दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुण्याप्यप एव वा ।
 अर्चितं तेन वै सर्वं वैलोभ्यं सचराचरम् ॥
 दक्षिणान्तु यथा शक्त्या षोडशेन प्रदापयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणकृत्वा जपं कुर्व्यात्कमादितः ॥
 यथाशक्ति जपित्वा च सूक्तश्चात्मै निवेदयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे कुण्डं स्थण्डिलमेव वा ॥
 कारयेत्प्रथमर्चां तु प्रोक्षणञ्च द्वितीयया ।
 तृतीययाम्निमादध्यास्तुर्था तु समिम्बनम् ॥
 पञ्चम्या चान्धसंस्कारं चरोच्च अपणस्तथा ।
 षष्ठ्या चानलमध्ये तु कल्पयेत्पद्ममासनम् ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं कालानलसमप्रभम् ।
 विवृतास्यं बाह्वशीर्षं रक्तास्यं रक्तलोचनम् ॥

* यत् पुत्रवैच इति वा देवा वञ्चनतन्वत ।

वसन्तोऽस्मासीदानीं यीच इषः शरवणिः ॥ १४ ॥ (११च. १४म. वसुः १)

† सप्ताक्षासन् परिपयजिः सप्त समिधः ज्ञताः ।

देवाः सद्वयं तन्मानाः अन्नघ्नं पुत्रं पयम् ॥ १५ ॥ (११च. १५म. वसुः १)

‡ यद्येन वञ्चनयजन् देवास्तानि चर्माणि प्रथमान्वासम् ।

ते च मार्गं महिमानं सक्तन् वन पूर्वे साध्यतः समि देवाः ॥ १६ ॥ (११च. १६म. वसुः १)

इति जन्ता वद्यपि प्रायश्ची व्युत्क्रमेण पूर्वं प्रदर्शितास्तथापि अत्र क्रमेण परिदर्शनं
 न्याय्यं सुनमचेति पुनः पठ्यामिह प्रदर्शिताः ।

बाहो हयः तत्सदृशमूर्धनमित्यर्थः । एवं देवं ध्यात्वा सप्तम्यादि-
पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चोपचारपूजां कुर्यादित्याह ।

ततो गन्धश्च पुष्पश्च धूपं दीपं निवेदनम्* ।

अनुप्राय† ततः कुर्यात्सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥

समिधः प्रत्यृचं पूर्वं शुद्धयादभिचारिताः ।

ततो वृतेन शुद्धयाश्चक्षणा च ततः पुनः ॥

एवं हुत्वा ततस्तस्य समीपे स्तोत्रमुच्चेत् ।

अथ स्तुतिर्यथा ।

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ।

नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥

ॐ नमः ।

भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।

देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ॥

सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ।

एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ॥

अध्वक्ष्णानुमन्ता च गुणमायासमावृतः ।

संसारसागरद्वोरमनन्तक्षेत्रसाधनम् ॥

त्वामिव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ।

न ते रूपं न वाकारो नायुधानि न चासदम् ॥

* निवेदनमित्यत्र निवेदयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† अनुप्राय इत्यत्र अनुप्राय इति ख-पुस्तके पाठः ।

तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशस्यै ।
 नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् ॥
 कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाक्यमुत्तमम् ।
 योगानां परमां सिद्धिं वदन्ति परमं विदुः ॥
 अहं भीतोऽस्मि देवेश संसारेऽस्मित् भयावहे ।
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् ॥
 कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाण्डुत ।
 शयनेऽपि* गतौ चापि वर्हते मे महद्भयम् ॥
 त्वत्पादकमलादन्यन्मम† जन्मान्तरेष्वपि ।
 निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सन्नतिम् ॥
 विज्ञानं यदिदं प्राङ्मुख्यदिदं ज्ञानवर्जितम् ।
 जन्मान्तरेऽपि मे देव मा भूदस्य परिचयः ॥
 दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम ।
 यदि नायञ्च विन्देयं तावतास्मि कृतौ सदा ॥
 अकार्यकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् ।
 कामये वैष्णवत्वन्तु सप्तजन्मसु केवलम् ॥
 इत्येवमनया सुखा देवदेवं दिने दिने ।
 किङ्करोऽस्मीति चात्मानं देवायैव निवेदयेत् ॥
 इति स्तौत्रं सम्पूर्णम् ।
 द्वादशद्वादशीष्वेवं पयसा निर्वपेद्भक्तम् ।

* शयनेऽपीत्यत्र शरीरेऽपीति ख-पुस्तके पाठः ।

† मम इत्यत्र न मे इति पाठो पुनः ।

एवमेकादशुपवासादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

हुत्वाज्यं विधिवत्पूर्वमग्निः षोडशभिस्तथा ।

समिधोऽभ्यत्यवक्षस्य होतव्याः पूर्वमेव तु ।

उपस्थानं हुताशस्य ध्यात्वा च मधुसुदनम् ॥

उपस्थानञ्च पुरुषसूक्तमेवेति ज्ञेयम् ।

हविर्होमं ततः कुर्यात्पत्यृचं वाग्यतः शुचिः ।

हविःशेषे मनः कृत्वा नारी नारायणं प्रति ।

हविःशेषं भक्षयित्वा लघ्वाशी* संविशेत्क्षणम् ॥

लघ्वाशीति ग्रहणम् आहारान्तरनिवृत्त्यर्थम् । संविशेत् वाम-
भागशायिनीं स्यादित्यर्थः ।

ततः कृत्वा त्विदं कर्म कर्त्तव्यं द्विजतर्पणम् ।

अन्यस्त्रीषु निवर्त्तत यावद्गर्भं न विन्दति ॥

यया सह एतत् कर्म कृतं तां भुक्त्वा बहुभार्य्योऽन्यां न तावत्
गच्छेत् यावदेषा कर्मसहाधिकारिणी गर्भं न प्राप्नोति मन्त्रवतः
शुक्रस्य अन्यत्र गर्भाधानाक्षमत्वात्, तस्य अन्यत्र निषेके कर्म-
सहाधिकारिण्यां गर्भानुदयप्रसङ्गाच्च । अनेकाभिः सह एतत्-
कर्मकरणे तु न दीपः ।

प्राप्नुयाद्द्वेष्णवं पुत्रं चिरायुःसन्ततिक्षमम् ।

अपुत्रा नृतपुत्रा वा या च कन्यां प्रसूयते ॥

क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पाराशरवचो यथा ।

* लघ्वाशीति अक्षरं, चिन्तयते लघ्वाशीतीत्येवं रूपं भवेत् ।

होमान्ते दक्षिणां दद्याद्देतुं वासस्त्रिंशंस्तथा ।

भूमिं हिरण्यं वस्त्राणि यथासम्भवेव वा ॥

यः सिद्धमन्त्रः सततं हिजेन्द्रः

सम्पूज्य विष्णुं विधिवत् सुतार्थे ।

इदं विधानं विदधाति सम्यक्

स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥

इति बृहत्पराशरस्मृतौ पुत्रकामस्य पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः यथा ।

पुत्रकामः सभार्यः शुभनक्षत्रचन्द्रताराबलयुक्तायां शुक्लैका-
दश्यां कृतनित्यक्रियः प्राणानायम्य देशकालादि सङ्कीर्त्य श्री-
विष्णुप्रीतिद्वारा आयुष्मत्सुपुत्रावाप्त्यर्थं बृहत्पराशरोक्तवैष्णवचर-
विधानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पुण्याहवाचनादि कृत्वा ओच्चियं
ब्राह्मणमाचार्यत्वेन ब्रूत्वा पुष्पमण्डपे श्रीविष्णुं विधानोक्त-
न्यासादिपूर्वकं स्तोत्रान्तश्च यथाविधि पूजयित्वा विशेषपूजा-
पूर्वकं तां रात्रिं जागरित्वा प्रभाते स्नानपूर्वकं देवस्य दक्षिणे
भागे कुण्डादौ “कारयेत् प्रथमर्चा तु प्रोक्षणन्तु द्वितीयया”
इत्याद्युक्तप्रकारेण अग्निं प्रतिष्ठाप्य पायसं चरुं उपयित्वा आज्य-
भागान्तं कृत्वा “चिन्तयेत्तत्र देवेश”मित्यादिना मन्त्रेण अग्नौ
विष्णुं ध्यात्वा सप्तम्यादिऋग्भिः पञ्चोपचारान् कृत्वा वृताक्ता-
श्वत्थसमिधोऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा ब्रूत्वा पुनस्तथैव आज्य-
होमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन परमात्मानमुपस्थाय च तथैव पायसचरुं

हुयात् । होममन्त्रास्तु षोडश ऋचः पूर्वोक्ताः । ततः स्निष्ट-
दादिहोमशेषं समाप्य नारी होमशेषे नारायणं पतिं ध्यात्वा
होमशेषं भक्षयित्वा वामभागशायिनी भूयात् । पतिरपि
पश्नीयादिति केचित् । तत आचार्याय धेन्वादिदक्षिणां दत्त्वा
प्राज्ञान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् । ऋतौ
भार्यामुपगच्छेत् । एवमग्निमशुक्लहादशहादशीषु कुर्यात् । एवं
कृत्वा सन्ततिचमं वैष्णवपुत्रमाप्नोति इत्याह पराशरः ।

इति पुत्रकामस्य वैष्णवचक्रविधानं समाप्तम् ।

अथ हरिवंशश्रवणविधानम् ।

मदनमहार्णवे शातातपोक्ते ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ।

ब्राह्मणोदाहनस्यैव कर्त्तव्यं तेन शुध्यति ॥

श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।

सुहुयाच्च दशांशेन दूर्वामांशपरिभृताम् ॥

एकादशस्पर्शनिष्का प्रदातव्या च दक्षिणा ।

एकादश यज्ञस्यैव दद्यादित्तानुसारतः ॥

अन्धेभ्योऽपि यथाशक्ति* द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् ।

स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वैष्णवदेवतैः† ।

आचार्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्कारानि च ॥

* यथाशक्ति इत्यत्र यथा शक्त्वा इति न-पुस्तके पाठः ।

† २०५ पृष्ठे प्रदर्शयिष्यमाचैः ।

ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव इत्यादिना ब्राह्मणोद्वाहनस्य पापविमुक्ति-
हेत्वभिधानादेतत्स्वतन्त्रतया भिष्कृतिः । तेन शुध्यतीत्येतत्
काकाद्विगोलकवदुभयत्र सम्बध्यते । अतः श्रवणं हरिवंशस्य
इत्युत्तरवाक्यस्यापि तेन शुध्यतीत्ययं विशेषः । तथाच हरिवंश-
श्रवणं द्वितीया भिष्कृतिः ।

अथ श्रवणविधिः ।

स्मृत्वा गङ्गादिसरिति कृताङ्गिकविधिर्नरः ।

शुचिः श्रीलोचिताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ॥

रूपवान् सुभगो दान्तः कार्यो भारतवाचकः ।

अविलम्बमनायस्समद्भुतं धीरमूर्जितम् ॥

असंसक्ताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् ।

त्रिषष्टिवर्षसंयुक्तमष्टस्थानसमन्वितम् ॥

वाचयेद्वाचकः स्वस्य स्वासीनः सुसमाहितः ।

ईदृशाद्वाचकाद्वाजन् शुत्वा फलमवाप्स्यते ॥

सकृच्च भारतं शुत्वा अर्मिष्टोमफलं लभेत्* ।

स्वस्ति वाचा द्विजास्वादी ततः कार्यं प्रवर्त्तते ॥

वाचकं पूजयित्वाथ वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।

शुश्रूष्यान्भारतं रम्यमादिपर्वपुरःसरम् ॥

इत्यादि सामान्यम् । विशेषस्तु ।

हरिवंशे तथा पूर्वे पायसं तत्र भोजयेत् ।

अपवच्छ्रवणं प्रोक्तं हरिवंशस्य सूरिभिः ॥ इति ।

* लभेदित्यत्र भवेदिति न-पुलके पाठः ।

शास्त्र स्पष्टप्रयोगः यथा ।

दम्पत्योरनुकूले शुभदिने ज्ञानादि नित्यकर्म निवर्त्य स्वस्ति-
वाचनादिकं कृत्वा स्वशक्त्यनुसारेण विनायकशान्तिं तत्पूजां वा
कृत्वा पुत्रकामनया हरिवंशश्रवणमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
अथवा देशादि सङ्कीर्णं पूर्वजन्मोपाज्जितपापजन्मानपत्यत्वदोष-
परिहारपूर्वकं शुभलक्ष्णे नीरोगदीर्घायुःसमुपसन्तानप्राप्तिकामो
आवां दम्पती यद्योक्तनियमपूर्वकं हरिवंशश्रवणं करिष्यावहे,
सन्तानप्राप्तिकामः सङ्कीर्णोऽहं करिष्ये इति वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।
नियमासु ।

एककालाशनस्यैव अर्धःशायी भवेन्नरः ।

स्वातथ्यं ब्रह्मचर्येण यावदुत्तम्यः समाप्यते ॥ इति ।

अथ वाचकवरणम् यथा ।

पूर्वोक्तरीत्या सङ्कल्पवाक्यमुक्त्वा तदर्थं ब्राह्मणवरणं करि-
ष्यावहे इति चरणक्षालन-वस्त्रालङ्कार-चन्दनाक्षत-पुष्पमाङ्गा-
दिभिस्तमभ्यर्च्य शिरण्यताम्बूलपूङ्गीफलैः सहितकरो यजमानः
अमुकगोत्रममुकदेवशर्माणं ब्राह्मणं त्वाममुकवाचकत्वेन दम्पती
आवां वृणीवहे इत्युक्त्वा शिरण्यादि दद्यात् ।

ततो वृत्तोऽस्मीति तेनोक्ते व्रतेन दीक्षाभित्यादि भक्त्येण
तद्दक्षिणकरे रक्षावन्धनं कुर्यात् । ब्राह्मणेन च यजमानयोः
स्वयं रक्षावन्धनं कार्यम् । अनन्तरञ्च दम्पती तं प्रार्थयेताम् ।

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षमाप्नोति दक्षिणम् ।

दक्षिणा अहामाप्नोति अथवा सत्यमाप्यते ॥ (५६ प. १० म. श्रुतः ।)

तस्मिन्नुप यथा ।

नमस्ते भगवन् व्यास सर्वशास्त्रार्थकोविद ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां मूर्ते सत्यवतीसुत ॥

इत्युक्त्वा शुभे देशे कुशासने उपविश्य श्रीकृष्णं परमात्मानं
ध्यायन्ती मृणुयाताम् ।

अवधदेशासु ।

शिवशय्ये गृहे गोष्ठे देवतायत्नं तथा ।

ह्रन्दावने नदीतीरे तथैव च गुरोर्गृहे ॥

पुराणं मृणुयाद्ब्रह्मा यथोक्तविधिना गृही ।

विधानसहितं सम्यक् पुराणं फलदं भवेत् ।

तस्माद्विधानसंयुक्तं पुराणं मृणुयाद्भरः ॥ इति ।

ततश्च प्रतिदिनं पूर्वार्द्धे स्नातावलङ्कितौ दम्पती तदेकचित्तीक्ष्णं
मृणुयाताम् । प्रतिदिनमाचार्यं पुस्तकञ्च पूजयेत्* । अन्ते
च स्वलङ्कृतां गां पयस्विनीं सवत्सां स्वर्णशृङ्गीं रौप्यश्वरां ताम्र-
पृष्ठां कांस्यदोहां सदक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णशृङ्गादिपरिमाणन्तु हेमाद्रौ मात्स्ये ।

दशसीवर्णिके शृङ्गे श्वराः पञ्चपलान्विताः ।

पञ्चाशत्पलकां कांस्यं ताम्रञ्चापि तथैव च ॥

श्वेता गीर्वह्मयेहं रक्ता सौभाग्यदायिनी ।

* तदेकचित्तया इति न-पुस्तके पाठः ।

† यजमान इति शेषः । दम्पतीः कर्तुंले पूजयितानित्येव स्नात् ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्तीति* गोदानमन्त्रः ।

ततश्च ब्राह्मणविवाह एकं प्रायश्चित्तं, द्वितीयं हरिवंशश्रवणं,
तृतीयं महाब्रह्मजप इति । एतानि त्रीण्यपि शक्त्याद्यपेक्षया
समस्तानि व्यस्तानि वा योज्यानि । महाब्रह्मजपं दशांश-
होमप्रकारोऽपि अग्रे वक्ष्यते । एकादश पशून्वेति पशवोऽत्र
भावो याज्ञाः ब्रह्माय गामिति श्रुतेः । ब्रह्मदेवतामन्त्राः
कस्य नूनं कतमस्त्रासृतानां†मित्येवमादयः स्वस्वशास्त्रोक्ता-
वारुणमन्त्रा ज्ञेयाः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते हरिकंश-
श्रवणविधानं समाप्तम् ।

अथ पार्थिवलिङ्गपूजाविधानम् ।

लिङ्गवाशिष्ठे ।

सरस्वत्यास्तटे रम्ये शीनकाद्यास्तपोधनाः ।

सूतं परमया भक्त्या पप्रच्छुः परमादरात् ॥

ऋषय जनुः ।

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यज्जानकाञ्छितं मे स्यादिति लोके परमं च ॥ अग्नेदिनमन्त्रार्थः ।

† कस्य नूनं कतमस्त्रासृतानां मनानि चारुदेवस्य नाम ।

को नो मन्त्रा अदितये पुनर्दापितरश्च द्वितीयं मातरश्च ॥ (१म. १४५. १५५)

सूत शङ्करधर्मज्ञ शृण्वयं कीदृशं शिवम् ।
 लिङ्गं पूज्यं महाभक्त्या विधानन्तश्च कीदृशम् ॥
 किं फलं चास्य तत्सर्वं कथयाशु प्रसन्नधीः ।
 यतो भक्त्यग्निपुष्पाङ्गा नित्यं वृद्धाश्चधारिणः* ॥

सूत उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्वे लिङ्गव्रतमनुसमम् ।
 नारदाय पुरा सम्यक् कथितं सनकादिभिः† ॥
 तेभ्यः सत्यवतीसूनुः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।
 कथयामास मञ्जुश्च व्रतं करुणया गुरुः ॥
 कदाचिन्मरदस्मार्ककन्दरं मन्दरं ययौ ।
 तत्रासीनं महादेवं पार्वतीपतिमीश्वरम्‡ ॥
 प्रदक्षिणक्रियां कृत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पप्रच्छ परया भक्त्या नारदो देवदर्शनः ॥
 केन देव विधानेन भक्तिर्मुक्तिश्च वै नृणाम् ।
 तत्सर्वं कथयाशु त्वमनुयाह्वीऽस्म्यहं यदि ॥
 सर्वपापक्षयकरं सर्वारिष्टविनाशनम् ।
 सर्वसम्पन्नदक्षैव कलौ सर्वत्र सिद्धिदम् ॥

ईश्वर उवाच ।

* वृद्धाश्चधारिणिति छ-पुस्तके पाठः ।

† सनकादिभिरिति छ-पुस्तके पाठः ।

‡ पार्वतीप्राचक्ष्णमिति छ-पुस्तके पाठः ।

शृणु नारद वक्ष्यामि लिङ्गपूजाविधानकम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 मृदचतुर्विधा विधिः सिताः कृष्णाश्च लोहिताः ।
 पीतास्तथा द्विजाद्यैस्ता ग्राह्या भक्त्या यथाक्रमम् ॥
 गत्वा स्थलं नमस्कुर्यात् मन्त्रमेतं समुच्चरेत् ।
 सर्वार्धार धरारूप त्वदूपां मृत्तिकामिमाम् ॥
 ग्रहीष्यामि प्रसन्नोऽहं लिङ्गार्थे त्वदनुग्रहा ।
 यावत्स्यादात्मनः शक्तिर्मृदं तावत्कमुत्तिष्ठेत् ॥
 नो चेत्तदहं तत्सार्धमेवं पलद्वयान्वितम् ।
 तस्माद्भूतं न कर्तव्यमधिकं वा कदाचन ॥
 बहुमानः॥ मृदं यावदुत्तमं मध्यमस्तथा ।
 अल्पमल्पतरं तच्च कनिष्ठं स्यात्ततः परम् ॥
 अस्मादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नवेत् ।
 आनीयारण्यमध्याच्च नदीतीरे सरस्वपि ॥
 जलाशये वा चान्यस्मिन्नन्तिके स्थापयेन्मृदम् ।
 मृत्परिमाणञ्च षड्ग्रहीतिरक्तिकाः । इदञ्च परिमाणं प्रधान-
 लिङ्गस्य न वेदिकाया इति ज्ञेयम् ।
 शुद्धेन वारिणा युक्तामायो देविति० मन्त्रतः ।

० बहुमानमित्यत्र बहुमान इति छ-पुनर्के पाठः ।

+ मायो देवेति ग-पुनर्के पाठः । अत्र आयो देवेति पाठो युक्तः । तथा पाठे च मन्त्रो दृश्यते यथा—आयो देवास ईमहे वामदेवयध्वरे ।

आयो देवास आग्निवो यज्ञियावो हवामहे । (७ अ. ५ म. यशुः ।)

नाममन्त्रेण शैवेन प्रणवेन युतेन च ॥
 त्वणकण्टककायादिकर्करोपलसैकतम् ।
 करकादिविलम्बेन विरुद्धफलदायकम् ॥
 त्यजेद्यत्नेन महता नोहिजेहि कदाचन ।
 स्नातस्त्रिपुण्ड्रबलिभिर्दीप्तिभालः शिवं स्मरेत् ॥
 रुद्राक्षमालासहितो भक्त्या परमया युतः ।
 शुद्धभावसमायुक्तः कृतसङ्कल्पनिश्चयः ॥
 रुद्रसूक्तं* जपन् कुर्याद्द्वारायेति नमो नमः ।
 पीठसङ्घटनं कुर्वन् पीठं कुर्याद्यथाविधि ॥
 शलाकं वर्तुलं त्वस्य मानमौदृशमौरितम् ।
 तत्सूत्रमानं पीठं स्यात्परिणाहसविस्तरम् ॥
 पीठार्धविम्बतो विम्बमपरं दीर्घसूत्रकम् ।
 समानविम्बं तत्सूत्रं मन्त्रं तत्सूत्रमानकम् ॥
 तदहं हि प्रणालं स्यादेवं सूत्रविनिर्मितम् ।
 लिङ्गमेवंविधं कृत्वा सुन्दरं परमं शुभम् ॥
 सर्व्वलक्षणसंयुक्तमभौष्टफलदायकम् ।
 पञ्चवक्त्रं त्रिनयनं चतुर्बाहुं महेश्वरम् ॥
 नागयज्ञोपवीतञ्च व्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ।
 हिमखण्डनिभं दीप्तं नीलकण्ठं शिवान्वितम् ॥
 नमो महेश्वरागच्छ देवदेव जगत्पते ।
 प्रसादं कुरु मे देव सर्व्वपापप्रणाशन ॥

आवाहयेन्महादेवमाद्यो देवेति* मन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण† वा धीमानापो हि हेति पौरुषैः‡ ॥
 मन्त्रैः स्थाप्य महादेवमासबन्धं हि मन्त्रतः ।
 अर्चयेत्कारवीराद्यैर्गन्धाद्यैरुपचारकैः ॥
 धूपदीपादिनैवेद्यैस्ताम्बूलफलसंयुतैः ।
 पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण तथा मृत्युञ्जयेन च ॥
 नाममन्त्रेण वा देवं पूजयेत्परमेश्वरम् ।
 हरो महेश्वरः शम्भुः शूलपाणिः पिनाकभृत् ॥
 रुद्रः पशुपतिश्चैव महादेवविसर्ज्जनम्§ ।
 नमःपूर्वैश्चतुर्थ्यन्तैर्मन्त्रैश्चैतैर्द्विजम्भनाम् ॥
 अन्येषामेकजन्तूनां नमोऽस्तासु प्रकीर्त्तितः ।
 स्त्रीणां सङ्करजातीनां व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
 पार्थिवं पूजयेत्क्षिप्रं सर्वकामप्रदं मुने ।
 पाषाणे दारुजि देशे दर्भान्तरितसंस्थले॥
 पुष्पप्रकरसंयुक्ते॥ पाणौ वा वेदिकासुवि ।

* २०७ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† श्रीं नमः शिवाय एवंरूपेण ।

‡ ४८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

§ महादेवेति विसर्ज्जनमिति ग-पुस्तके पाठः ।

॥ संस्थले इत्यत्र संसारे इति ग-पुस्तके पाठः ।

॥ प्रकरेण च प्रकाशंति ख-पुस्तके पाठः ।

पूजयेत्पार्थिवं लिङ्गं सद्यःप्रत्युपकारकम् ॥

ॐ आयाहि भगवच्छब्धो सर्वज्ञ गिरिजपति ।

प्रसन्नो भव देवेश नमस्तुभ्यश्च शङ्कर ॥

इति आवाहनम् ।

विश्वेश्वर महाराज राजराजप्रियेश्वर ।

आसनं दिव्यमीशान दास्येऽहं परमेश्वर ॥

इति आसनम् ।

सद्वादेव महेशान महानन्दपरायण ।

पादां गृह्णन् देवेश पार्श्वस्था सहितेश्वर ॥

इति पाद्यम् ।

अश्वत्थ त्वं सद्वादेव विद्यदादिविधायक ।

अर्घ्यं गृह्णन् देवेश साय्य सर्वार्थसाधक ॥

इति अर्घ्यम् ।

त्रिपुरास्तक दीनार्तिनाथ श्रीकण्ठमूर्तिर्धृक् ।

गृह्णाणाचमनं चाह पवित्रोदककल्पितम् ॥

इति आचमनम् ।

त्रिकाल्मिकालकालादिसंहारकरचोद्यत ।

ज्ञानं तीर्याकृतैस्त्रोयैर्गृह्णन् परमेश्वर ॥

इति ज्ञानीयम् ।

कालाग्निरुद्र सर्वज्ञ वरदाभयदायक ।

वस्त्रं गृहाण देवेश दिव्यगन्धोपशीतम् ॥

इति वस्त्रम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा दद्यादयन्त्रोपवीतकम् ।

नीलकण्ठोपवीतञ्च मया दत्तं गृहाण भोः ॥

इति यन्त्रोपवीतम् ।

सर्व्वेश्वर जगद्गन्ध दिव्यासनसमास्त्रित ।

गन्धं गृहाण देवेश दिव्यगन्धसमर्चितम् ॥

इति गन्धम् ।

सदाशिव शिवानन्द कारणेश गणेश्वर ।

पुष्पाणि विल्वपत्राणि विचित्राणि गृहाण भोः ॥

इति पुष्पम् ।

महादेव गृह्णीय जगदीश निरञ्जन ।

धूपं गृहाण देवेश सगन्धं गुग्गुलधूपितम् ॥

इति धूपम् ।

हिरण्यबाहो सेनानाम्नीशानशायते शिव ।

दीपं गृहाण देवेश कपिलान्धत्रिवर्त्तिकम् ॥

इति दीपम् ।

भक्तानामपि सर्व्वेषाम्यते दीनार्त्तिनाशन ।

चङ्गसेन समायुक्तं गृहाणाकं निवेदितम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

राजाधिराज सर्वेश निराकार निरासद ।

फलं गृहाण सहिव्यं नारिकेलादिकं परम् ॥

इति फलानि ।

शाश्वत प्रमथाधीश मदनात्मक धूर्जटे ।

गृहाण पूगताम्बूलदलचूर्णं सुखादिरम् ॥

इति ताम्बूलम् ।

हिरण्यगर्भ लोकेश हेम बीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दक्षिणाम् ।

हर विश्वाखिलाधार निराधार निराश्रय ।

पुण्याञ्जलिमिमं शशो गृहाण वरदो भव ॥

इति पुण्याञ्जलिम् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।

गृहाणेश मया दत्ता नाशयन्तु प्रदक्षिणाः ॥

इति प्रदक्षिणम् ।

गृह्णानीनाथ मे सर्वानपराधाननेकशः ।

क्षमस्वेति प्रणामं तेऽ गृहाणाष्टाङ्गसंयुतम् ॥

इति नमस्कारम् ।

ईशान सर्वविद्यानामोङ्कार भुवनेश्वर ।

मन्दिरं गच्छ देवेश पुनरायाहि शङ्कर ॥

इति विसर्जनम् ।-

तडागादाहृतं लिङ्गं जले सम्यङ्निवेशयेत् ।

अदृष्टविषये वापि स्थापयेद्भक्तिमान् सुधीः ॥
 श्रौतस्मार्त्तसदाचारैर्ब्राह्मणैर्वेदमन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण सम्पूजा कर्त्तव्या नियतात्मभिः ॥
 सृदानयनसात्वीककरणं लिङ्गयोजनम् ।
 प्रतिष्ठाह्वानस्त्रपनं पूजनञ्च विसर्जनम् ॥
 भवः सर्वो महारुद्रस्तथा पशुपतिश्च यः ।
 उग्रस्त्राक्षो महाभीमस्तथेशानोऽष्टभिः क्रमात् ॥
 हरो महेश्वरः शम्भुः शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 शिवः पशुपतिश्चैव महादेवविसर्जनम् ॥

इति शिवपूजा ।

ऋषे सर्वप्रयत्नेन पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 कर्त्तव्यं हि नृभिर्नित्यं काममुद्दिश्य यत्नतः ॥
 तस्मिन् पार्थिवं स्मृत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 न करोति यदि ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥
 दैशिकात्सकलं ज्ञात्वा कुर्यात्लिङ्गं फलप्रदम् ।
 विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रं धनार्थी च तदर्शकम् ॥
 पुत्रार्थी सार्धसाहस्रं कन्यार्थी तु शतत्रयम्* ।
 बन्ध्या लिङ्गायुतं कुर्यात्स्वरया गर्भिणी भवेत् ॥
 राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ।
 मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ॥
 रूपार्थी तु त्रिसाहस्रं तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।

* पुत्रार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकमिति क-पुस्तके पाठः ।

सुहृत्कर्त्तव्यं सहस्रं* स्वाच्छास्त्रार्थी शतमष्टकम् ॥
 मारणार्थी सतशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ।
 उच्चाटनपरश्चैव सहस्रान्तु यथोक्ततः ॥
 स्तम्भे तु सहस्रेषु जारणे तु तदर्धकम् ।
 निगङ्गान्मुक्तिकामस्य सहस्रं सार्धमीरितम् ॥
 महाराजभये पञ्चशतं चौसादिसङ्कटे ।
 शतद्वयञ्च जाकिन्था भये पञ्चशतं परम् ॥
 दरिद्रः पञ्चसाहस्रमयुतं सर्वकामदम् ।
 एकं पापहरं प्रोक्तं हिलिङ्गचार्थसिद्धिदम् ॥
 त्रिलिङ्गं सर्वकामाणां कारणं परमाहुतम् ।
 उत्तरोत्तरमेवं स्वात्पूर्वोक्तगणनाविधिः ॥
 कृत्वा यथोक्तविधिना पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
 लिङ्गानामयुतं कृत्वा महाराजभयं हरेत् ॥
 सहस्रमेकं लिङ्गानां चौरादीनां भयं हरेत् ।
 सहस्राणि तथा पञ्च पुत्रकामेण कारयेत् ॥
 कृत्वा नित्यं विधानेन सगुणं पुत्रमाप्नुयात् ।
 लक्षमेकान्तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ॥
 शिव एव भवेन्नित्यं नात्र कार्या विचारणा ।
 लिङ्गानामयुतञ्चैव कन्यकासन्ततिं सुने ॥
 एकलिङ्गार्चना नित्यमनुयां त्रियमाप्नुयात् ।
 पञ्चात्पार्थिवलिङ्गानां कोटियज्ञफलं लभेत् ॥

* सुहृत्कर्त्तव्यं सहस्रान्तु इति पाठो शुभः ।

वार्धं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।

नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमथान्यदपि लिङ्गवत् ॥

लिङ्गवलिङ्गाकारम् ।

सृङ्गच्छगोशक्त्यिष्टतान्त्रिकांश्चमयं तथा ।

कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्याणं दिवि ॥

ब्रह्मा स्वकाममुद्दिश्य विधानं तच्चकार वै ।

रुद्रं* पुत्रं समासाद्य निर्व्यमे सचराचरम् ॥

पुत्रकामो वशिष्ठोऽपि ह्यकरोल्लिङ्गपूजनम् ।

शक्तिं पुत्रं समासाद्य निर्व्ययो ज्ञानवानभूत् ॥

तथा पराशरो योगी लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।

चकार ज्ञानलाभार्थं सर्वज्ञः शिववत्सभः ॥

व्यासोऽपि परया भक्त्या लिङ्गव्रतमिदं परम् ।

चकार सकलं शास्त्रं व्रतस्यास्य प्रभावतः ॥

शतर्चनादयः सर्वे बालाद्याः सकला गणाः ।

गोविन्दप्रमुखा देवाः श्रीश्च शम्बादयः पराः ॥

अरुन्धत्यादयश्चैव गीतमाद्यास्तपीधनाः ।

दधीचिप्रमुखाः सर्वे चक्रुः प्राप्तमनोरयाः ॥

तस्मात्कारद यत्नेन कथयाद्य ऋषीन् प्रति ।

नारद उवाच ।

कथमुद्यापनञ्चास्य कुर्यात्पुष्पं महाफलम् ।

कथयस्व महादेव लोकानामुपकारक ॥

* रुद्रमित्यत्र शक्तिमिति च-पुष्पके पाठः ।

ईश्वर उवाच ।

दैशिकन्तु समरसाय पूज्यं प्राप्तमनोरथः ।
 तत्प्रमाणन्तु सौवर्णं यथा शक्त्याथवा पुमान् ॥
 रौप्यं ताम्रं तथापि स्यादष्टम्याश्च यथोक्ततः ।
 चतुर्दश्यां तथाद्र्यायां सोमे वाथ प्रपूजयेत् ॥
 उपोष्य प्रथमे चाङ्गि सम्पूज्य परमेश्वरम् ।
 चतुर्दश्या क्षमा युक्ता अष्टम्या नवमी तथा ॥
 पारणं तत्र कुर्वीति रौद्रयुक्तः पुनर्वसुः ।
 पञ्चैकादश च द्वाभ्यामधिका विंशतिः परा ॥
 चत्वारिंशच्चतुर्भिश्च* ब्राह्मणान् वरयेद्भृती ।
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्जागरैर्विविधैरपि ॥
 स्तोत्रैश्च वैदिकैः सूक्तैः संस्तूयात्परमेश्वरम् ।
 आचार्यं प्रथमं पूज्य ब्राह्मणञ्च ततः परम् ॥
 गणेशमृत्विजादींश्च पूजयेच्च विधानतः ।
 वस्त्रैश्च दक्षिणाभिश्च पूजयेच्चिखतत्परान् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण अग्निं हुत्वा स्वशक्तितः ।
 लिङ्गं तत्पूजया युक्तं गीतवाद्यसमन्वितम् ॥
 महाह्रदे प्रनिक्षिप्य नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ।
 सोद्यापनं व्रतं कृत्वा प्राप्नुयात् परमं फलम् ॥
 ततः शैवपदं प्राप्य तत्रैव रमते भुवम् ।

इति श्रीवृद्धक्षिप्रवाशिष्ठे अगस्तिधर्म्यं त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

* चतुर्भिश्च इत्यत्र चतुर्विंशदिति ग-पुनश्चै पाठः ।

■य प्रकारान्तरेणापि अस्त्र प्रयोगो यथा तथैव ।

मार्गशीर्षे कार्तिके च माघे वैशाखसंज्ञके ।

श्रावणे बहुले पक्षे गृह्णीयाद्भुतमुत्तमम् ॥

नारी वा पुरुषो वापि कृत्वा व्रतमिदं शुभम् ।

ईप्सितांस्तभते कामाच्छिवस्य वचनं यथा ॥

रागादिरहितः शान्तो हविष्यान्नस्य सेवकः ।

नक्षत्रादिशुभे काले व्रतमेतत्समाचरेत् ॥

इति यथोक्तकाले श्रावणं कृत्वा कामानुसारेण सङ्कल्प्य हराय
नम इति तोलकमितां तोलकद्वयमितां वा मृत्तिकामाहृत्य
महेश्वराय नम इति लिङ्गं सङ्कल्प्य च महादेवं ध्यायेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकल्योक्त्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् सुतममरणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विश्वाद्यं विश्वबीजं* निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

अनेन मन्त्रेण आम्नि लिङ्गे च ध्यानं कार्यम् ।

शूलपाणये नमः ॐ आं ह्रीं क्लौं यं रं लं वं शं षं सं हं शूल-
पाणिः प्राणा इह प्राणाः । ॐ आं ह्रीं क्लौं यं रं लं वं शं षं सं हं
शूलपाणिः सर्वेन्द्रियाणि इह सर्वेन्द्रियाणि । ॐ आं ह्रीं क्लौं
यं रं लं वं शं षं सं हं शूलपाणिर्वीर्यनसक्तुःश्रीनन्नाणप्राणा इहा-
गत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य पिनाकपाणे

अत्रागच्छ यावत् पूजां करोमि तावदत्र अधिष्ठानं कुरु इति स्थापयेत् ।

ततो मृत्युञ्जयेन पशुपतये नम इति नाममन्त्रेण च आवा-
हनादि-स्नान-वस्त्रालङ्काराचमन-चन्दनाक्षत-पुष्पविष्णुपत्रधूपदीप-
नैवेद्याचमन-करोडहर्षन-फल-तन्त्रमूल दक्षिणा-नीराजनानि कृत्वा
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ईशान्यादिक्रमेण अष्टमूर्त्तयः पूजयेत् ।

तत्र मन्त्रा यथा । ॐ शर्वाय पृथिवीमूर्त्तये॥ नम इति
ईशान्याम् । भवाय सलिलमूर्त्तये† नम इति प्राच्याम् । रुद्राय
तेजोमूर्त्तये नम इत्याम्नेय्याम् । उग्राय वायुमूर्त्तये नम इति
दक्षिणस्याम् । भीमाय आकाशमूर्त्तये नम इति नैऋत्याम् ।
पशुपतये यजमानमूर्त्तये नम इति वारुण्याम् । महादेवाय
क्षीममूर्त्तये नम इति बायव्याम् । ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नम
इत्युत्तरस्याम् । ॐ नमः शिवायेति च लिङ्गोपरि पुष्पाणि
दद्यात् । वस्त्रभावेऽपि भावना कार्या ।

ततो वामे गौर्यै नमः दक्षिणे विष्णवे नमः सपरिवारेभ्यो
देवेभ्यो नम इत्युक्ता—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वेशामरवत्सभ ।

शरणं भव भूतेश कर्षणां कुरु शङ्कर ॥

इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः॥मन्त्रैर्नमस्कृत्य सुवीत ।

• चितिमूर्त्तये इति ग-पुस्तके पाठः ।

† जलमूर्त्तये इति ग-पुस्तके पाठः । एतावन्तं चक्षुर्दृष्टेः प्रचलितम् ।

‡ ११९ इति उक्तैः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

ॐ नम ओङ्काररूपाय नमोऽक्षयवपुर्धृते ।

नमो नादात्मने तुभ्यं नमोऽविन्दुकलात्मने ॥

अलिङ्गलिङ्गरूपाय रूपातीताय ते नमः ।

त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः धिता ॥

त्वं भ्राता त्वं सुहृन्निबन्धं त्वं प्रियः प्रियरूपष्टक् ।

त्वं गुरुत्वं गतिः साक्षी त्वं पिता त्वं पितामहः ॥

नमस्ते भगवन् रुद्र भास्करामिततेजसे ।

नमो भवाय देवाय उभया सहिताय च ॥

शर्वाय चितिरूपाय सदा सुरभिणे नमः ।

ईशान वायवे तुभ्यं संस्पर्शाय च ते नमः ॥

घशूनां पतये चैव पावकामिततेजसे ।

भीमाय व्योमरूपाय शब्दमात्राय ते नमः ॥

महादेवाय सोमाय असृताय नमोऽस्तु ते ।

उधाय यजमानाय नमस्ते कर्मयोगिने ॥

पार्थिवस्य च लिङ्गस्य यन्मया पूजनं कृतम् ।

तेन श्रीभगवान् रुद्रो वाञ्छितार्थं प्रयच्छतु ॥

इति सुत्वा तु तस्मिन् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ॥

शिवः षण्पतिश्चैव क्षमस्तेति विसर्जनम् ।

सहस्राणीति पठेत् । अशक्तौ तु पूजामात्रम् ।

इति पार्थिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ।

अथ सर्पसंस्कारविधानम् ।

यथा ग्रीनकीये ।

अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिमुत्तमम् ।
 सिनीवास्यां पौर्णमास्यां पञ्चम्यां कारयेत्ततः ॥
 अश्लेषान्धशुक्लायामन्यस्यां वापि कारयेत् ।
 कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वेद वा ॥
 अनेकादुःखजातानि प्राप्नोति सततं नरः ।
 सन्ततिप्रतिबन्धश्च जाता सा च विनश्यति ॥
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
 ज्ञात्वागत्य ततो ब्रह्मन् दण्डं दद्याद्विजातये ॥
 वधं प्रख्यापयेत्पापी चरैः कच्छांश्चतुर्हस ।
 वधेहजन्मनि कृते लोहदण्डं द्विजातये ॥
 दद्यात्पापविमुक्त्यर्थं श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

वधेहजन्मनि कृते इत्यत्र इह जन्मनि वधः कृतो येन इति विग्रहः
 आहिताग्न्यादिवात् परनिपातः अलुक् च । यद्वा इहशब्दस्य
 इकारलोपश्छान्दस इति द्रष्टव्यम् ।

विप्राय दण्डमूर्खं वा ह्यभावे सति दापयेत् ।
 साक्षाद्वधे कर्मकर्तुरेतदेव प्रदापयेत् ॥
 निष्कर्मयं द्विगुणं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।
 अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्थं तदर्हकम् ॥
 वित्तशायं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ।

अनुज्ञाञ्च गुरोर्लब्ध्वा संस्तुत्यास्तदनन्तरम् ॥
 प्रियङ्गुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा यवैः ।
 कृत्वा सर्पाकृतिं तेन नवशूर्पे निधाय ताम्* ॥
 अनेन वक्ष्यमाशेन मन्त्रेण प्रार्थयेदहिम् ।
 एहि पूर्वमृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविश ॥
 संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ।
 वस्त्रोपवीतगन्धाद्यैरक्षतेः कुसुमादिकैः ॥
 कर्त्ता पुण्याञ्जलिं दत्त्वा प्रणिपत्य हरिर्हृदि ।
 प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिसु आचम्योपविशेदुभवि ॥
 कुर्यात्संस्कारसङ्कल्पं प्राणायामपुरःसरम् ।
 यज्ञोपवीतिना भाव्य† सर्पसंस्कारकर्मसु ॥
 लौकिकान्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ।
 अग्नेरान्नेयदिग्भागे भूमिं सम्प्रोक्ष्य वारिभिः ॥
 चितिं कृत्वाय संस्तुत्य कुशैरान्नेयकापकैः ।
 पर्युष्मान्निम्परिस्तुत्यैः परिषिञ्च्य समर्चयेत् ॥
 कृत्वेधाधानपर्यन्तं षट्पात्रासादनादिकम् ।
 आधारचक्षुषीं कृत्वा सर्पिणा च यथाविधि ॥
 सर्पं दृष्ट्वा यत्नेन चितिमारोपयेत् सुधीः ।
 अपः सृष्ट्वा सृष्टेच्छ्रोत्रं गत्वा चान्निं समीपतः ॥
 स्रुवेण जुहुयादान्धमग्नी व्याहृतिभिस्त्रिभिः ।

* निधाय तामित्यत्र निधापयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† भाव्यमित्यत्र कार्यमिति न-पुस्तके पाठः ।

त्रिभिरित्यार्धं तिस्रभिरित्येव युक्तं व्याहृतिविशेषणत्वात् ।

सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समस्तया* ॥

आज्यशेषं स्रवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ॥

स्रवं तत्र निधायाद्य यज्ञपात्राणि वर्हिषम् ।

त्रिभिः प्रदक्षिणङ्कृत्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥

चमसस्यैर्जलैः सर्पं व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना ।

अग्ने रक्षाण इत्यृचा† सर्पायाम्निम्रदापयेत् ॥

उपतिष्ठेद्ब्रह्ममानं नमोऽस्तु सर्प इत्यतः ।

ते च मन्त्रा बाजसनेयके अग्निचयनकाण्डे अभिहिताः ।

तत्पाठस्तु ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

या इषको यातुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।

ये वावटेषु शिरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदस्लतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

एतान् मन्त्रानुच्चार्य वक्ष्यमाणान् पठेत् ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

* भूर्भुवः स्त्रः एवंप्रपञ्चः ।

† अग्ने रक्षाणो अंशसः प्रतिष्ठा देव रोषतः ।

तापिष्ठेरजरो दह ॥ (७म. १५पृ. १११पृ.)

पूर्वजन्मनि वाः सर्पं तत्सर्वं क्षमयस्व मे ॥

प्रजां देहि पशून्देहि चारोग्यं सर्वदासु मे ।

जन्मजन्मनि नैवेयं बुद्धिरसु सदा मम ॥

इति सम्प्रार्थ्य नागेन्द्रं स्नात्वागत्य ततः पुनः ।

क्षीराज्येन ततश्चाग्निम्योष्य व्याहृतिभिस्त्रिभिः ॥

ॐ भूः प्रोक्षामि ॐ भुवः प्रोक्षामि ॐ स्वः प्रोक्षामि इति च
प्रयोगः ।

हृते सर्पे जलेनाग्निमभिषिच्य ततः परम् ।

नास्थिसञ्चयनं कुर्यात् स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् ॥

नास्थिसञ्चयनं कुर्यादिति अस्थिसञ्चयनमात्रनिषेधादन्यत्रेत-
क्रियापि अत्र भवतीति केचित् । यावद्दहनं वाचनिकमिति
न्यायान्न भवतीति सम्प्रदायविदः ।

ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते सचेलं स्नानमाचरेत् ॥

घृतपायसभक्ष्यैश्च विप्रानष्टौ तु भोजयेत् ।

कर्त्ता नामपदैर्विप्रानर्चयेद्वृत्त्यमाणकैः ॥

सर्पेऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कालीयः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः ॥

पादप्रक्षालनं कुर्यादेभिर्नामपदैः पृथक् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्भिजान् ॥

एवङ्कृते विधानेऽग्निं सर्पसंस्कारकर्मणि ।

सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कुष्ठादिव्याधियुक्तानां सर्वथा भेषजनिन्दम् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्राप्य कामानवाप्नुयात् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रानधनो धनमाप्नुयात्* ।
 रोग्यारोग्यमवाप्नोति शौनकस्य वचो यथा ॥
 इति शौनकीये सर्पसंस्कारमूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः ।
 दक्षिणोत्तरायणयोरमावस्यायां पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
 अश्लेषानक्षत्रान्वितायामन्यस्यां वा त्रिथौ सर्पसंस्कारः कार्यः ।
 इत्यादिविधायनसूत्रोक्तविशेषधर्मविशिष्टः स कथ्यते साकाङ्क्षाणा-
 मन्यतः पूरणं कर्त्तव्यमिति वचनात् । स यथा इह जन्मनि
 जन्मान्तरे वा कृतसर्पवधो विप्रः पौर्णमास्याममावस्यायां वा
 पञ्चम्यां वा अश्लेषानक्षत्रे वा दक्षिणायने उत्तरायणे वा सर्पवध-
 संस्कारं कुर्यात् । जन्मान्तरे सर्पवधज्ञानन्तु कुष्ठरोगापुत्रत्वा-
 धनत्वादिना लिङ्गेन भवति ।

तत्र प्रायश्चित्तं यथा चतुर्दशकृच्छ्रात्मकद्रव्यक्रियार्थादिप्रत्या-
 ख्यायेन ।

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥”

* धनवान् भवेदिति छ-पुस्तके पाठः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तमुख्यपक्षेण वा पूर्वोत्तराङ्गसहितं प्रायश्चित्तं कार्यं सुहर्तदिनात्माक् ।

तत्रायं विशेषः । तत्पूर्वेषुः कृतसर्पवधो यजमानः परिषद-
मुपवेश्य तीर्थं नद्यादौ वा सचेलं स्नात्वा वहिरागत्य समस्तसम्प-
दित्यादिश्लोकान् पठन् परिषदं* प्रदक्षिणीकृत्य तत्पुरतो ब्रह्म-
दण्डं निधाय किं ते कार्यमिति परिषदा† पृष्ठो मया इह
जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पवधः कृतस्तस्य मे प्रायश्चित्तं भवन्त-
सपदिशन्त्विति ताम्‡ प्रति ब्रूयात् ।

अथ परिषदा परस्परानुमत्या तस्य शक्तिं विमृश्य मुख्य-
पक्षेण प्रत्यान्नायेन वा चतुर्दशकृच्छ्राचरणपूर्वकं सर्पसंस्कारे कृते
कृतार्थो भविष्यसीति वक्तव्यम् ।

अथ एवमाज्ञप्तो ब्राह्मणान् सम्पूज्य विमृज्य वपनकृत्वा दश
स्नानानि विधाय प्रायश्चित्तपूर्वार्हानि कृत्वा मुख्यपक्षेण वा
वादिप्रत्यान्नायेन वा चतुर्दश कृच्छ्रांश्चरित्वा त्रिजयाय कुटु-
म्बिने महान्तं लौहदण्डं दद्यात् । लौहदण्डाभावे तन्मूल्यं देयम् ।
लौहदण्डदानन्तु साक्षाद्वधकर्तुरेव । जन्मान्तरे वधकर्तुर्न भवति
साक्षात्त्वाभावात् । अन्यानुमत्या वधकर्तृणान्तु त्रिनिष्कहि-
निष्कैकनिष्कार्द्वनिष्काणां दानं विभवानुसारेण कर्त्तव्यम् । सति
वित्ते श्राव्यं न कुर्यात्, कृते च तस्मिन् कश्चासमृद्धिः स्यात् ।

* परिषदमित्यत्र ब्राह्मणान् इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिषदा इत्यत्र तैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ तामित्यत्र तामिति ख-पुस्तके पाठः ।

एवं पूर्वमङ्गं विधाय तद्दिने कृतनित्यक्रियः सम्भृतसम्भारो-
यजमान आचार्यं वृणुयात् । तत्रकारो यथा । अस्मिन्
सर्पवधसंस्कारकर्मणि आचार्यत्वेन भवन्तमहं वृषे इति प्रयोगेण
तस्य हस्ते पूगीफलं दत्त्वा वस्त्रादिकं दद्यात् । ततोऽस्मिन्
सर्पसंस्कारे मम आत्मा दत्तेति ब्रूयात् ।

तत ओमनुतिष्ठेति आचार्येण अनुज्ञातः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य आपो हिंसा इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वारिणा सम्प्रोक्ष्य
पञ्चगव्यमन्त्रैः* पञ्चगव्येन च सम्प्रोक्ष्य इयं वेदिः परो अन्तः‡
इति वेदिं सृष्ट्वा—

“यदन संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।

सर्वेषामविरोधिन सर्पसंस्कारमारभे ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः§ ।

ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥”

इति मन्त्रैर्गौरिसर्पान् सर्वतो विकिरेत् ।

* ५८ पृष्ठे प्रवर्धितैः ।

† पञ्चगव्यमन्त्रा यथा—नाथपत्रा गीमूनेष, गन्धारामिति गीमवेन, आप्यायस्तेति श्रीरुचि,
दधिकान् इति दद्या, हतं मिमिसे इति हृतेन । एते मन्त्राः १४६ पृष्ठे प्रवर्धिताः ।

‡ इयं वेदिः परो अन्तः इतिव्या अयं वस्त्रो मुच्यते नामिः ।

अयं सोमो वृषी अत्रस्थ रितः क्रद्गायं वाचः परमं व्योम ॥ (२१च. ६१म. वज्रः ।)

§ भूमिसंस्थिता इत्यत्र भूमिपासना इति आश्रिततत्वे पाठः ।

ततो देवा भयान्तु यातुधाना भययान्तु विष्णो देवयजन्
रक्षस्व इति वेदिं संशोध्य प्रसहयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिगोधूम-
तिलयवानामन्यतमेन पिष्टेन मिश्रितेन वा सर्पाकृतिं कृत्वा मध्ये
कुशानास्तीर्थं नवशूर्पे स्थापयेत् । सशूर्पं शूर्पं सूक्ष्मेष्टयेदिति
केचित् ।

ततोऽनन्ताय काश्यपगोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति
सङ्कल्प्य—

ॐ तत्ते पदं न विचिकीतं विद्याद् य उक्त ।

पुनरथेति जीवान् ॥

त्रिष्टद् यद् भूतं नश्य ये व्यरन् ॥

जीवो मर्भो मृतः स जीवः ॥

इति उच्चैरुक्त्वा पुनर्मनः पुनरायुर्म भागात् । पुनर्नः पितरः ।

एहि पूर्व्वं मृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविश ।

संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥

वैदिकपौराणमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ भुजगीशाय
गृहे सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति सर्प-
गायत्र्या अभिमन्त्र्य असुनीतः इति सूक्तद्वयेन व्याहृत्या चाभि-

० अग्नियं वेदिष्वदत्तया आदन्नेषु यथादष्टं निवेष्टिता ।

† असुनीते मनो अस्मात् भारव जीवातवे सुप्रतिरा न आयुः ॥

रात्रिं नः सूर्यस्य संहसि हृतेन त्वं तन्वं वर्यस्य ॥ (१० म. ५२ पृ. ५ अक्ष.)

असुनीते पुनरस्मात् चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धिहि जीवन् ।

अ्योक् पश्येन सूर्यसुचरन्मनुमते चक्षुषा नः स्वाहा ॥ (१० म. ५२ पृ. ६ अक्ष.)

मन्त्रा श्रीमदनन्तप्रीत्यर्थं सर्पपूजां करिष्ये इति सङ्कल्प्य कलसो-
दकेन सर्पगायत्र्या अनन्ताय नमः आवाहनं समर्पयामि इत्या-
वाह्य आसनं पाद्यम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्कञ्च प्रयोगेण दत्त्वा
पञ्चासृतेन आपयित्वा आपो हि षेति तिसृभिः पुरुषसूक्तेन
च कलसोदकेन आपयित्वा आचमनं दत्त्वा वस्त्रद्वयेनावेष्ट्य
यज्ञोपवीतं दत्त्वा गन्धपुष्पधूपदीपपायसशर्कराज्यनैवेद्यं समर्प्य
आचमनं दत्त्वा सुगन्धिद्रव्येण करोद्धर्तनं दत्त्वा ताम्बूलदक्षिणा-
दाननौराजनानि समर्प्य—

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

इति पूर्वोक्तमन्त्रत्रयेण* सर्पगायत्र्या च कर्त्ता पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

ततः—

पापोऽहं पापकर्मज्ञं पापात्मा पापसम्भवः ।

आहि मां क्षपया देव शरणागतवत्सल ॥

इति पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः प्रणिपत्य—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।

तानि सर्वाणि मे देव क्षमस्व परमेश्वर ॥

इति क्षमापयेत् ।

अथ सशूर्पं नागं नद्यादितीरं प्रत्यानीय प्रक्षालितपाणिपादः
कुशासने उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालादिकं स्मृत्वा

मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानतोऽज्ञानतो वा मनोवाक्काय-
कर्मादिभिर्नागहनननिमित्तदोषनिर्हरणद्वारा शरीरस्थपीडा-
दारिद्र्यानपत्यत्वादिनिवृत्तिपूर्वकम् आयुष्यत्सुगुणानेकपुत्रपौत्र-
धनाद्यभिष्टदार्थं शौनककल्पोक्तप्रकारेण सर्पस्योत्तमलीकप्राप्त्य-
र्थञ्च सर्पसंस्कारकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीत्येव
भूमसंस्कारपूर्वकं लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य चाधानं कुर्यात् ।

तद्यथा अन्वापतदान्नेयदेशे भूमिं प्रोक्ष्य चितिं कृत्वा
आग्नेयाग्नैः कुशैः परिरक्ष्य अप उपसृज्येत् ।

ततः अस्मिन्नावाहिते अग्नी इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्त-
सुप्तं अग्निं वायुं सूर्यञ्च अग्नी जुहुयात् ।

ततः समस्ताया व्याहृत्या सुवपूर्णमाज्यं सर्पदेहे निधाय
चितौ नागशरीरं स्थापयेत् ।

ततो हविःशेषेण अग्निं स्निष्टकृतमित्यादिना सदोऽहं यच्छे
इत्यन्तेन च मन्त्रेण भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न ममेति
ऋचा च आधानं कुर्यात् ।*

ततः अन्वाहितस्याग्नेः पर्युक्षणाद्याज्यभागान् कुर्यात् ।

ततश्चितिं गायत्र्या प्रोक्ष्य सर्पं चितिमारोप्य अप उपसृज्य
क्षिणश्रोत्रं स्पृष्ट्वा सुवेण आज्यमादाय व्यस्ताभिव्याहृतिभि-
र्हस्त आज्याहुतीर्हुत्वा एकामाज्याहुतिं समस्ताभिव्याहृतिभिः
सर्पास्ये हुत्वा शेषमाज्यं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ।

* आधानस्य प्रकारमिदोऽपि ग-पुष्पके दृश्यते ।

ततः प्रणीताजलैः पाणिना व्याहृतिभिः सर्पमभ्युक्ष्य अग्ने-
रक्षाण इत्युच्चा* सर्पस्य देहे अग्निं दद्यात् ।

मन्त्रपाठक्रमसु । अग्नेरक्षाण इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिरग्नि-
देवता गायत्री ऋग्वेदः सर्पाय अग्निदाने विनियोगः ।

ततो दह्यमानं सर्पं नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः†-
स्त्रिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठेत । ततः—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

पूर्वजन्नि वा सर्पं मम दोषं प्रणाशयः‡ ॥

इति सम्प्रार्थ्य सचेलं ज्ञात्वा क्षीराज्येन व्याहृतिभिश्चितिं प्रोक्ष्य
हुतजलेन भस्म सम्प्रोक्ष्य उदके क्षिप्त्वा चितिमभिषिच्य ज्ञात्वा
आचम्य प्राचीनावीती सदा वेदिकां निर्धाय तत्र तिस्रः शलाका-
निक्षिप्य अस्त्रनाभ्यस्त्रनस्त्रानवस्त्रयश्चोपवीतगन्धाक्षतादिभि-
स्त्रासामेकामभ्यर्च्य तदुपरि दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तीर्थं अनन्ताय
काश्यपगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठतामिति उदकानामञ्जलि-
त्रयं दद्यादित्येके । एकमेव पिण्डं दद्यादित्यपरः ।

ततः कर्षसाहुष्यार्थं गवादिदक्षिणां दद्यात् । अथ शुद्ध-
ज्ञानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय आचम्य गृहं व्रजेत् ।

* २१२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† इति मन्त्रैर्दह्यमानं नागमुपस्थाप्य सुतरां दाहयित्वा तत्राग्नौ क्षीराज्येन चित्ताग्निं
प्रोचेत् । ओं भूः प्रोचामि ओं भुवः प्रोचामि ओं स्वः प्रोचामि इति । ततस्तद्वज्र-
भावायित्वा आचामेत् । नात्र अस्त्रिः अत्रयं दाहप्रसङ्गादस्त्रिसचयस्य प्रातिरसस्यविधेः ।
एतावत्कार्यं उपनीतिनैव कार्यम् । इति न-पुस्तके अधिकः पाठः ।

‡ मम दोषः प्रणश्यतु इति ख-पुस्तके पाठः ।

कैचित्तु पूर्वरीत्या सर्पद्वयं कृत्वा सम्पूज्य तयोरेकं विधिव-
प्रधाय परं सर्वलक्ष्मीके प्रवेशयेदित्याहुः ।

ततोऽधःशयनब्रह्मचर्यहविष्याशनानि कुर्वन्स्तिरात्रमशुचिः
जातः । ततश्चतुर्थेऽङ्गि सचेलं ज्ञात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
शीलगुणसम्पन्नान् ब्राह्मणान्—

“सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कालियः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः* ॥”

इत्यष्टसर्पनामभिरामन्त्रा पादप्रक्षालनगन्धाक्षतधूपदीपाच्छाद-
नाद्यैः सम्यगभ्यर्च्य घृतपायसादिभिर्मधुरद्रव्यैस्तान् भोजयेत् ।

ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा क्षमापयित्वा च तान् सर्वान्
विसर्जयेत् । ततः सुहृन्निजादिभिः सहितो भुञ्जीत ।

इति शौनकोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथ बौधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । स
च दक्षिणोत्तरयोः परमावस्थायां पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
अश्लेषानक्षत्रे वा प्रक्रियते । तत्र कृतसर्पवधो विप्रः पूर्व्वद्युः सचेलं
ज्ञात्वा उपोष्य परेद्युर्वपनादिकं कृत्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-
लिप्य प्रस्यद्वयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिगोधूमतिलयवानामन्यतम-
पिष्टेन संप्रक्षतिं कृत्वा नवशूर्पे निधाय अनन्ताय काश्यप-
गोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ तत्ते पदमिति

* प्रकीर्तित इत्यत्र तथाष्टम इति क पुस्तके पाठः ।

† दक्षिणोत्तरायणयोरेत्यर्थः ।

पूर्वोक्तया कृत्वा* उच्चैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भुजगेशाय विद्महे
सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति अभिमन्त्र्य
असुनीत इति सूक्तद्वयेन† व्याहृत्या च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा
आपो हि छेति नवर्चन‡ प्रोक्ष्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभि-
र्ऋग्भिर्नागं संस्पृशन् जपित्वा गायत्र्याभिषिच्य गन्धाक्षता-
दिभिरभ्यर्च्य नवसूत्रेण परिवेष्ट्य तत्रैकधाक्षपं भावयेत् ।

अथ वेदविदो ब्राह्मणानाह्वय तत्पुरतो ब्रह्मदण्डं धृत्वा
सङ्कल्पसुचार्यं मम पूर्वजन्मनि इह जन्मनि वा ज्ञानेन वा
अज्ञानेन वा मनोवाक्कायकर्माभिर्नागहननजनितदोषनिवर्हण-
द्वारा शरीरपीडादारिद्र्यानपत्यत्वादिदोषनिवृत्तिपूर्वकम्
आयुषस्तत्पुण्यनिकपुत्रपौत्राद्यभिवृद्ध्यर्थं बोधायनकल्पोक्तप्रकारेण
सर्पसंस्कारकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य अथ मे प्रायश्चित्तमुप-
दिशन्तु भवन्त इति ब्रूयात् ।

तत्रैष श्लोको भवति ।

वधं प्राच्यापयेत्पापी चरेत्कच्छ्रांसतुर्ह्रश ।

दद्यात्पापविशुद्ध्यर्थं लौहदण्डं द्विजातये ॥ इति ।

साक्षादधकर्तुरेतत् ।

* १२७ पृष्ठे मूलं उक्तया ।

† १२७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ १२९ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

॥ अतिरिक्तं प्राच्येति कः-पुस्तके पाठः ।

निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।

अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

वित्तशास्त्रं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ॥

इति वचनाद्वाङ्मणेभ्यो वित्तानुसारतो दक्षिणां दत्त्वा कृतप्राय-
श्चित्तोऽस्मीति भवन्तो भुवन्तु इति त्रिर्वाचयित्वा लौकिकैर्वाग्नि-
मुपसमाधाय चाधानं कुर्यात् ।

अस्मिन्नन्वाहिते अग्नौ इत्यादि चक्षुषि आन्धेन इत्यन्तमुक्त्वा
चित्तौ अग्निं वायुं सूर्यं नागमुखे समस्तया व्याहृत्या
चतुर्गृहीतेन* आन्धेन चित्तौ नागशरीरे हविःशेषेण स्वष्टकृत-
मित्यादिना सद्यो यक्ष्ये भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न
ममेत्यन्तेन जुहुयात् ।

ततोऽग्नेराग्नेयदिङ्गागे भूशुचिं कृत्वा सम्प्रोक्ष्य चितिं कृत्वा
हुगैराग्नेयवायव्याद्यैश्चितिं परिस्तीर्य स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेः परिसमूहनादि चक्षुष्यन्तं हुत्वा अष्टोत्तरशत-
प्रशविंगतिं वा व्याहृतिभिरान्यं हुत्वा नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति
पूर्वोक्ताभिर्ऽस्तिष्ठभिर्य हुत्वा—

सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कालियो नाग एव च ।

कपिलः शङ्खपालश्च भूधरश्च तथाष्टमः ॥

इति चतुर्थ्यन्तैरष्टभिर्नाममन्त्रैश्च हुत्वा होमशेषं समाप्य, आयं

* चतुर्गृहीतेन इत्यत्र चतुर्गर्भाहितेनेति क-पुस्तके पाठः ।

† २२२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

गौः*रिति चितिं प्रोक्ष्य क्रव्यादमग्निमिति† सर्पगायत्र्या च
(वा) अनन्ताय काश्यपसगोत्राय अयं तेऽग्निरुपतिष्ठतामिति.
सर्पशरीरे अग्निं दत्त्वा सुवेण सुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
समन्ताभिर्व्याहृतिभिः सर्पांस्तु दत्त्वा आज्यशेषं सुवेण सर्पदेहे
निषिष्य दग्धशूकेभ्यः स्वाहा इति त्यागं कृत्वा उदकुम्भजलैस्त्रिः
परिभ्रमन् प्रदक्षिणं कृत्वा चितिसमीपे कुम्भं स्कीटयित्वा अपः
सृष्ट्वा च प्रार्थयेत् । नमोस्तु सर्पेभ्य इति पूर्वोक्ताभिस्त्रिद्विभिः
सर्पगायत्र्या च ।॥

ततः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

संस्कारं कुर्वतो भक्त्या मम दोषः प्रणश्यतु ॥

इत्युक्त्वा ततो नागशरीरं सुतरां दाहयित्वा तद्गन्धं व्याहृतिभिः
सम्प्रोक्ष्य उदके प्रावयित्वा आचामेत् ।

* चार्थं गौः पृथिवरक्तसौ दसदन्तातरं परः । पितरश्च प्रयत्नः ॥ (१५. ६म. यजुः ।)

† क्रव्यादमग्निं प्रहिषोमि दूरं धमराज्यं गच्छतु रिपवाहः ।

इहेवायमितरी जातवेदा देवेभ्यो ज्यं बहन् प्रजानन् ॥ (१५. १८म. यजुः ।)

ब्रह्मर्षीके च ये सर्पाः शेषनागपुरीमसाः ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रोताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

विष्णुर्षीके च ये सर्पा वासुकिप्रसन्नाकसाः ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रोताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

इन्द्रर्षीके च ये सर्पाः शङ्खकप्रसन्नाकसाः ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रोताः प्रसन्नाः सन्तु ते मम ॥

इत्यादिकाः भार्गवात्मना च धर्मसिन्धौ नागवलिप्रकारेण कथ्याः ।

एतावदुपवीतिना कार्यम् । अथ प्राचीनावीती वेदिं
निर्माय तत्र तिस्रः शलाका निक्षिप्य अस्त्रनाभ्यस्त्रनस्त्रानवस्त्र-
यस्त्रोपवीतगन्धाच्चतैस्ताः शलाका अभ्यर्च्य दक्षिणाग्रान् दर्भा-
नाम्नीर्य्य अनन्ताय काश्यपसगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठता-
मिति द्वीनुदकाक्षलीन् दत्त्वा त्रियङ्गुयवादिपिष्टनिर्मितांस्त्रीन्
पिण्डान् दत्त्वा पिण्डोपरि तिलोदकं दद्यादित्येके ।

ततो यथाशक्ति चतुर्विधप्रायश्चित्तं कुर्यात् । ततः शुद्ध-
ज्ञानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय गृहमागत्य अधःशयनमग्राचर्य्य-
हविष्याशनादीनि कुर्व्वस्त्रिरात्रमशुचिः स्यात् ।

ततश्चतुर्थेऽहनि सचेलं स्नात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
ब्राह्मणान् अष्टभिः पूर्व्वोक्तसर्पनामभिरामन्त्रं गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनैरभ्यर्च्य परमासैनानाविधैर्भक्ष्यैश्च भोजयेत् । ततो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्म्मणि ।

सर्पहिंसाकृता पीडा नश्येत् नात्र संशयः ॥

कुष्ठव्याधिविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रादिमान् भवेत् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ इति ।

अथ नागः प्रीयतामित्याशिषो वाचयित्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।
एवं कृते नागपीडापरिहारो भविष्यति इत्याह भगवान्
बोधायनः ।

इति बोधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ॥*

इति विधानपारिजाते अनपत्यत्वहराणि
विधानानि समाप्तानि ।

अथ गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे हृदयगौतमीये ।

स्त्रवद्गर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विषैः ।

यज्ञोपवीतं कुर्वीत काञ्चनञ्च स्वशक्तितः ॥

अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजतश्चोत्तरीयकम् ।

अत्यन्तवर्णयुक्तेन काञ्चनेनेति पूर्व्वेणान्वयः । तथैव समीचीनं
राजतमुत्तरीयञ्च कुर्यात् ।

उभयोरपि प्रमाणमाह ।

पलाईनं तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

अन्यप्रदेशे देयन्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥

पलादिलक्षणञ्च परिभाषायामुक्तम्* । यज्ञोपवीतस्य अन्यप्रदेशे
मौक्तिकं देयमुत्तरीयस्य तु वज्रमिति विवेकः ।

प्रज्वाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या ताम्रभाजने ।

द्रोणप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेद्दधि मध्यतः ॥

ख-पुस्तके पूर्व्वमेव विधानं प्रदर्शितम्, क-ग-पुस्तकयोस्तु हयोरेव धृतत्वादुभे एव विधाने
अत्र सम्मिश्रिते ; सन्ति च केषुचिदर्थानां भेदा अनधीरिति ।

* ७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

आज्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितम् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरपि भक्तितः ॥

पञ्चगव्यस्नाने गायत्र्या मन्त्रत्वेनोपादानादवशिष्टपूजायामपि सैव मन्त्रः ।

एवं प्रक्षालितमुपवीतमुत्तरीयञ्च ताम्रभाजने निक्षिपेत् । ऋयमित्यत आह द्रोणप्रमाणमित्यादि । अयमर्थः । द्रोण-प्रमाणं दधि तस्मिंस्ताम्रभाजने मध्ये निक्षिप्य दध्ना उपरि तत्परिमाणं यथालाभोपपन्नप्रमाणं वा आज्यं स्थापयेत् । तत्राज्ये उपवीतमुत्तरीयञ्च स्थापयेत् । तदुपवीतं गन्धपुष्पादिभिः सुपूजितं कुर्यात् । साहचर्यादुत्तरीयमपि तथैव पूजनीयमित्यायातम् ।

पूजनानन्तरं कृत्यमाह ।

ततो ब्राह्मणमाह्वय होमन्तत्रैव कारयेत् ।

तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतम् ॥

होममन्त्रा व्याहृतयो गायत्री वा भवेदिह ।

तस्मै हुतवतं देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ॥

मन्त्रेनानेन विधिवत्प्राञ्जुखायोपवीतकम् ।

मन्त्रो यथा ।

उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा विधृतं पुरा ।

भवनौकास्य दानेन गर्भं सन्धारयाम्यहम् ॥ इति ।

प्रवनीकृति । भवे संसारे द्विजकर्मनिष्पादकत्वेन यतस्तारक-मुपवीतमतो नौका । यद्वा भव उत्पत्तिस्तस्यामनपत्याना-

मपत्न्योत्पत्तिदायकत्वेन नरकार्णवोत्सारकत्वान्नौरिव नौकीत्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ।

धनान्यपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन् काले प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥

गर्भस्त्रावकराहोषादेवं कृत्वा विमुच्यते ।

आचार्योऽत्र दानपात्रम् । अस्मिन् कर्मणि स्त्रिया एव अधि-
कारः ।

इति गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

अथ प्रस्रवद्योनिगोणितहरविधानम् ।

तत्रैव महार्णवे ।

मासोपवासिनी नारी रेतः प्रस्रावयेद्यदि ।

पतिसम्पर्कदोषेण जायते सान्ध्याजन्मनि ॥

स्रवद्रक्ता सदा योनी तन्निष्कृतिरिहोच्यते ।

मासोपवासं कुर्वीत तथा मासं पयोव्रतम् ॥

मासोपवासविधानं हेमाद्रौ मदनमहार्णवे च कृच्छ्रप्रकरणेः
द्रष्टव्यम् । पयोव्रतमेवात्र लिख्यते । यथा ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रपयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मासमात्रमेकग्रासमात्रपरिमितं ॥

* कृच्छ्रप्रकरणे इत्यत्र त्रतकाष्ठे इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिमितेत्यत्र परिपूर्णेति ख-पुस्तके पाठः ।

पयसा वर्त्तनं पयोव्रतमिति कथ्यते । यस्मिन् नतं येन वर्त्तनं
क्रियते तद्व्रतं तेन नाम्ना व्यपदिश्यते । अतएव मार्कण्डेयः ।

पचैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तृकच्छ उच्यते ।

मूलकच्छस्ततो मूलैस्तोयकच्छो जलेन तु ॥ इति ।

इति प्रस्रवदुयोनिशोणितहरविधानम् ।

वन्दे गोविन्दमानन्दब्रानदेहं पतिं श्रियः ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगत्कर्तारमीश्वरम् ॥

अथ गर्भधारण-तद्रक्षणविधानानि ।

तत्र गर्भधारणविधानं प्रयोगपारिजाते श्रौतकः ।

षोडशस्वृतसंज्ञेषु दिनेष्वप्यं चतुर्द्विंशम् ।

आर्चवाशौचसंयुक्तं वर्जयित्वा पशुषु तु ॥

दिनेषु हादशस्वेतदन्यस्मिन् पतिभार्ययोः ।

उभयोरपि जन्मर्क्षानुगुणं तारके ध्रुवम् ॥

स्नापयित्वाथ गन्धाद्यैर्भूषयित्वा च गोभने ।

सुहृत्ते त्वष्ट्रगन्धाया मूलं सम्प्रीक्ष्य तत्पुनः ॥

कृत्वा नवास्त्ररगतं परिगृह्याग्रपाणिना ।

उदीर्ष्यातः पतिवतीत्याद्याः सृचमुदीर्य तु ॥

उदीर्ष्यातः पतिवती स्त्रिया विचार्यं नमसा गीर्भतीक्षे ।

अन्धानिष्ठ पित्रवदं अक्षां स ते भागी जनुषा तस्य विधिः (१०म. ८५मू. २१श्लो.)

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।
 उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम् ॥
 उपगच्छेद्बधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।
 गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भलम्बनमूचिरे ॥ इति ।

ऋग्विधाने तु ।

विष्णुः नंजं* जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती ।
 गर्भाधानन्ततः कुर्यात्सुपुच्छो वै प्रजायते ॥
 त्रिभिरङ्गुलैरित्यर्थः । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
 गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति ।
 अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं ततः ॥
 इति गर्भधारणविधानम् ।

अथ गर्भिणीधर्माः ।

यथाह पाप्मे कश्यपः ।

नावस्करेषूपविशेन्मुषलीन्खलादिषु ।
 जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् ॥
 वल्मीकं नाधितिष्ठेत् न चोद्दिग्ममना भवेत् ।
 विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥

* विष्णुर्बोभिमित्यादि १०६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† नेत्रमेष इत्यादि ६५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

न शयीतोत्तरशिरा न चैवाधःशिराः क्वाचत् ।
 न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
 वर्जयेत्कलङ्गं लोकैर्गात्रभङ्गन्तथैव च ।
 न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्थात्कदाचन ॥
 नामङ्गलं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।
 न वस्त्रहीना नोद्दिग्ना न चार्द्रचरणा सती ॥
 कुर्याच्छरयोर्नित्यं पूजां मङ्गलतत्परा ।
 तिष्ठेत्सन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ॥
 सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या हि प्रयत्नतः ।
 न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥
 सर्वाङ्गैर्षधिभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ।
 कृतरक्षा सुभूषा च वासुपूजनतत्परा ॥
 दानशीला दृढतीयायां पार्ष्वत्यं भक्तिमाचरेत् ।
 गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ॥
 व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ।
 शोकश्च रक्तमोक्षश्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ॥
 खट्वाच्छायां दिवास्त्रापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ।
 पतिव्रता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥
 अतिक्षारन्तु नाश्रीयादत्यस्त्रमतिभोजनम् ।
 लघ्वाहारश्चातितरां गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥
 गर्भरक्षा सदा कार्या नित्यं ग्रीचनिषेवणात् ।
 प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमास्थानुलेपनात् ॥

विशङ्खगृहवसनाहानैरक्षादिपूजनैः ।
हरिद्रा कुङ्कुमचैव सिन्दूरं कज्जलन्तथा ॥
केशसंस्कार*ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥

अन्यथापि ।

अङ्गारभस्मास्त्रिकपालपुञ्जी-
शूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी ।
नो माङ्गनीगोमयपिण्डकादौ
कुर्यान्न वारिष्यवगाहनं सा ॥
अङ्गारभूत्या न नखैर्लिखेत् क्ष्मां
कलिं वपुर्भङ्गमथो न कुर्यात् ।
नो मुक्तकेशी विवशाद्यवा स्यात्
भुङ्क्ते न सन्ध्यावसरे न श्येते ॥

यस्तु तस्या भवेत्पुनः स्त्रिरायुर्वृद्धसम्मतः ।

अन्यथा गर्भपतनं सा चाप्नोति न संशयः ॥ इति ।

गर्भिण्या यात्राप्राप्तौ विशेषमाह वृद्धस्मृतिः ।

चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्वादाषाढे तु विशेषतः ॥ इति ।

---

* केशसंस्कारेण च शूर्पासकच इति निर्वचयित्री पाठः ।

अथ गर्भिणीपतिधर्माः ।

यथाह याज्ञवल्करः ।

दोहदस्त्राप्रदानेन गर्भी दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं निधनं वापि तस्मात्कार्त्थं स्त्रियाः प्रियम् ॥
गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्यादयथोचितम् ।
सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

तथा ।

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
आहञ्च सप्तमाश्रासात्पूर्वञ्चैवाप्यवेदवित् ॥

श्राद्धं श्राद्धभोजनमित्यर्थः ।

सिन्धुस्नानं ह्रस्वच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

सुहृत्तदीपिकायाम् ।

क्षीरं शकानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धञ्च वासुकरणत्वतिदूरपातम् ।
उद्वाहमग्न्यभिजलस्य ह्यधोपयोग-
मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम्* ॥

अन्यथापि ।

---

* उद्वाहनीपनयनं जलपेषणं वा। उद्वाहः चर्वाहमिति निर्बन्धसिन्धौ पाठः ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं
 सृतस्य वाहं क्षुरकम्भं सङ्गम् ।
 तस्या नु यत्नेन गयादितीर्थं
 यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥
 प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात्परम् ।
 इति गर्भिणीपतिधर्मः ।

अथ सूतिकागृहनिर्माणविधानम् ।

तत्रैव स्मृतिभास्करे गर्गः ।
 वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ।
 खानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥
 रत्नकोषेऽपि ।
 आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
 तद्दत्तसवकाले स्यादिति भास्त्रेषु निश्चयः ॥
 तत्स्थानमाह ज्योतिर्वशिष्ठः ।
 ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमान्वेद्यां पचनालयः ।
 कारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥
 याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
 कौर्वेद्यान्तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।
 तद्गृहप्रवेशमपि स एवाह ।
 अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम् ।

मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ।

प्रसूतिसम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥

तत्र नक्षत्रादीन्याह गर्गः ।

रीहिण्यैन्दवपौण्ये स्वातीवरुणयोरपि ।

पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठाचुत्तरासु च ॥

मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ।

स्मृत्यर्थनाशौ मृत्युश्च वृद्धिपुष्ट्यायुरीक्षितम् ॥

मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणश्च ततस्त्रिषु ।

मेषादिक्रमशो विद्यात्सूतिकागारवेशनम् ॥

अङ्गुलकूले राशौ तु रिक्ताषष्ठाष्टवर्जिते ।

सर्व्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषङ्गायगाः ।

शुभांशे शुभदृष्टौ तु सूतिकावेशनं शुभम् ॥ इति ।

चुत्तरासु उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदेषु ।

तत्प्रवेशप्रकारमाह पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं

प्रति पुष्करः ।

प्रविशेत्सूतिकागारं* कृतरक्षं समन्ततः ।

सुभूमौ निर्मितं दिव्यं वासुविद्याविशारदैः ॥

प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ।

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गवां कृत्वा च पूजनम् ॥

विप्रपुण्याहगन्धेन शङ्खवाद्यरवेण च ।

प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशक्षमाश्च याः ॥

* सूतिकागारमित्यत्र सूतिकासंज्ञमिति छ-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

हृद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् ।
 ताशानुलेपनेर्हृद्वैस्तत्रैवमुपचारयेत् ॥
 आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।
 एरण्डमूलचूर्णेन सष्टतेन तथैव ताम् ।
 सुखप्रसवनार्थाय पञ्चात्काये तु निक्षिपेत् ॥
 इति प्रयोगपारिजाते सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशनविधानम् ॥

अथ सूतकिर्घ्याः ।

सूतके सूतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विज ॥
 इति चन्द्रिकायाम् । अस्यार्थः । प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्त-
 मन्त्रान् मनसा उच्चारयेत् प्राणायाममन्त्रान् मनस्यपि नोच्चा-
 रयेत् ।

सन्ध्यां स्नाने त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।
 तस्मात्स्नानश्च सन्ध्याश्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥
 शिवविष्णुर्चनं श्रौतकर्माणि कुर्वीत “स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्”
 इति । तत्र अर्घ्यान्ते च सन्ध्या कार्या, सूतके सावित्राञ्जलिं
 प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यादिति च पैठौनसिस्मृतः ।
 तथाच भरद्वाजः ।

सूतके सूतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जनन्तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

शुलस्थश्च ।

सन्ध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

इति सूतकिधर्म्याः ।

अथ प्रकारान्तरेण गर्भधारणविधानम् ।

प्रयोगपारिजात एव ।

यस्या गर्भः प्रसीयेत तन्नाम्नी जुहुयाद्विधिः ।

ब्रह्मणाग्निः संविदानम् इत्याद्येन यथाविधि ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रचाङ्गा वाधतामिति ।

अभीवा यक्षे गर्भे दुर्गाया योनिमाश्रये ॥ १ ॥

यक्षे गर्भममोवा दुर्गाया योनिमाश्रये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सङ्गं निष्कृष्यादमनोमशत् ॥ २ ॥

यक्षे हृदि पतयन्तं निषत्कुं यः सरौष्टयम् ।

जातं यक्षे जिघांसति तमिती नाशयामसि ॥ ३ ॥

यक्ष ऊरु विह्वलयन्तरा दम्पतीश्वरे ।

योनिं यो चत्वारिङ्गं तमिती नाशयामसि ॥ ४ ॥

यन्ता माता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यक्षे जिघांसति तमिती नाशयामसि ॥ ५ ॥

यन्ता स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यक्षे जिघांसति तमिती नाशयामसि ॥ ६ ॥ (१०म. १६१पृ. १-६ अक्षः १)

इदं सूक्तं षडृचम् ।

तथाचानुक्रमणिका ।

ब्रह्मणा षड्यस्ते रक्षोहा गर्भस्त्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभ-
मिति ।

अन्यशेषेण जुहुयाद्भिर्भिर्गोप्रसवेति च ।

पिबेत चान्यशेषेण जीवस्तस्याः प्रजायते ॥ इति ।

अन्यच्च ।

उरोष्ट इति सूक्तेन* उपतिष्ठेच्छतक्रतुम् ।

प्रजाकामो यजेन्नित्यं चक्षुषा दैवतं नरः ॥

उपहृत्योपहारश्च शिष्टं भुञ्जीत वाग्यतः ।

उच्छिष्टञ्च प्रदातव्यं भार्यायै पुनर्मिच्छता ॥

धेन्वाः सरूपवत्सायाः पयसा साधयेच्चरुम् ।

अनुरूपां प्रजामाशु लभते नात्र संशयः ॥

जपरूपाण्यपि कर्माण्याह स एव ।

यज्ञो देवानां सूक्तं वै त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ।

मृतपुत्रोऽनपत्यो वा सुपुत्रः सर्वथा भवेत् ॥

इदं सूक्तं षट् कुल ऋषिरिन्द्रस्त्रिष्टुप् ।

आमनीषा जपेदग्रे वृहत्कन्यां लभेद्यदि ।

सुपुत्रं लभते पश्चात्त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ॥

* उरोष्ट इन्द्र राक्षसो बिम्बो रातिः शतकृती ।

अथानो वित्रवर्षणे दुषा सुचक्षु मंजय ॥ (१ म, १८ म, १ ऋक् ।)

स यो वृषाः जपेत्सूक्तं बभूया लक्षं शिवालये ।

आयुष्मन्तं सुपुत्रं च भाग्यवन्तं प्रसूयते ॥

सूक्तमिदमेकोनविंशत्युचमिति द्रष्टव्यम् ।

व्यासोऽपि ।

सुदर्शनं महामन्त्रं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

नित्यमष्टोत्तरशतं जपन् पुत्रं लभेत्सुखम् ॥ इति ।

अथीषधान्यपि उच्यन्ते ।

तथाच श्रीधरीये व्यासः ।

अङ्गोलमूलं कल्कञ्च चूर्णीकृत्य गुडेन युक् ।

काकाण्डमितमश्रीयात्पुच्छिणी सा भविष्यति ॥

वशिष्ठश्च ।

उत्तमं कर्णिकामूलं पेषयित्वा ततः पिबेत् ।

पायसान्नं समश्रीयात्पुच्छिणी सङ्घसा भवेत् ॥

गीतमोऽपि ।

क्षीरद्राक्षाङ्गुरं गृह्य पेषयित्वा पयः पिबेत् ।

दैवोदरकृतो दोषो विनश्यति सुखं भवेत् ॥

दैवमदृष्टम् उदरं गर्भः । तत्कृतस्तज्जन्यो दोषो नश्यतीत्यर्थः ।

मुद्गलोऽपि ।

वटाग्रं निम्बवीजं गव्येन पयसा पिबेत् ।

पुत्रं प्रसूयते नारी दैवदोषो विमुच्यते ॥

* स यो वृषाः नरा नरी दस्योः श्रीभिर्लक्षं जीवपितृसमः ।

प्रथः सखायः शिष्योति योनी ॥ (१म. १४६मू. २४६मू. १)

अथ तीर्थरूपाणि । तत्र पराशरः ।

महातीर्थं महायोगे महानद्योस्तु सङ्गमे ।

पलाशस्य दलास्त्रानं कुर्यात्पुत्रसुखार्थिनी ॥

देवराजश्च ।

पलाशदलसाहस्रात्सावित्रेण दलं प्रति ।

अपयेत्सपवित्रेण एकादश्यां प्रजार्थिनीम् ॥ इति ।

एवं पुष्टोत्पत्त्यर्थमनेके उपायाः कर्त्तव्याः “नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
त्यादिश्रुतेः । “पुष्टेण लोकान् जयति पोष्टेणानन्त्यमश्रुते”
इत्यादिस्मृतेषु ।

अथ प्रकारान्तरेणापि गर्भधारणोपायः कथ्यते ।

तथाच ऋग्विधाने ।

पुष्पं दृष्ट्वा तु या गर्भे न गृह्णीयादयोऽन्विता ।

विष्णुर्योनिं* नेजमेव† योनिं स्पृष्ट्वा ततो जपेत् ।

ततोऽभिगमनं कुर्यान्नर्भं धत्ते न संशयः ॥ इति ।

अन्यत्रापि गर्भधारणविधानं पारस्करस्मृतौ ।

सा यदि गर्भे न दधीत तदा सिंघ्नाः‡ खेतपुष्पा उपोथ

पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थ्या§ स्नातायां निशायामुदपेध

पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति—

* विष्णुर्योनिमिति सूत्रं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† नेजमेव इति सूत्रं ६५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ कष्टकारिकाया इति जयरामहरिचरी ।

§ चतुर्थेऽङ्गीति पारस्करस्मृतौ पाठः ।

इयमौषधी चायमाणा सहमाना सरस्वती ।
अस्या अहं वृहत्वाः पुनः पितुरिव नाम जयभम् ॥
इति मन्त्रेण ।

अथ गर्भरक्षाविधानम् ।

विधानमालायां शिशुरक्षारत्ने ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य मास्याद्ये बलिमाचरेत् ।
श्वेतवस्त्रं पायसञ्च गव्यं क्षीरं तथा घृतम् ॥
श्वेतपुष्पं चन्दनञ्च सरत्रश्चाङ्गुलीयकम् ।
कुम्भे निधाय देयो वै बलिर्धूपैस्तु धूपितः ॥
दीपैर्नीराजितश्चापि ताम्बूलेन समन्वितः ।
हिरण्यसहितं भक्त्या गवां दोहे निधापयेत् ॥

गवां दोहे प्रदोषकाले गोष्ठे देशे वा ।

एष्टेहि भगवन् ब्रह्मन् प्रजाकर्त्तः प्रजापते ।
बलिं परिगृह्णाणमं सापत्न्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इति मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

इति बलिविधानम् ।

अथ औषधानि ।

तत्र आद्ये मासि गर्भवेदनाहरमौषधम् ।
नारायणीयटीकायामपेक्षितार्थद्योतिन्याम् ॥
प्रथमे मासि यदि गर्भिण्या गर्भवेदना स्यात्तदा दर्भमूल-

सुशीरं तगरञ्च समभागमुदकेन पिष्ट्वा क्षीरेण सह पाय-
येत् ।

तथाच क्रियाकालोत्तरे ।

यदि स्याद्यथमे मासि गर्भिण्या गर्भवेदना ।

नीलोत्पलं सनालञ्च शृङ्गाटककशेरुकम् ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इति प्रथमे मासि गर्भपीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये मासि बलिः ।

समुद्दिश्याश्विनौ देवी देवो मन्त्रेण मन्त्रितः ।

दध्यन्नं पायसं लाजाः पिष्ट्वाकं कुसुमानि च ॥

गन्धश्च धूपो दीपश्च वस्त्रेण वेष्टितो घटः ।

हेम्ना युतोऽश्वशालायाः समीपे निक्षिपेद्वलिम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

सुगन्धवस्त्रपुष्पाणि कृष्णा च गिरिकर्णिका ।

नीलोत्पलानि चाभावे ह्युत्पलानां* समाहरेत् ।

गोदोहस्यानमालञ्च निक्षिपेद्वलिमुत्तमम् ॥

तन्मन्त्रस्तु ।

भगवन्तौ प्रभावन्तौ प्रगृह्णीतां बलिं त्विमम् ।

सरूपौ देवभिषजौ रक्षतां गर्भिणीमिमाम् ॥

अथ शीषधम् । द्योतिन्यामेव ।

* सुत्पलानामित्यत्र सुत्पलानां पाठी युक्तः ।

शालूकमुत्पलं नीलं कशेरुं शृङ्गवेलकम् ।
समांशमुदके पिष्ट्वा क्षीरेणालोष्ट तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ तृतीये बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं बलिर्मासे तृतीयके ।
बुद्रानेकादशोद्दिश्य देयो मन्त्रेण मन्त्रितः ॥
घृतमन्त्रश्च लाजाश्च ध्वजश्च श्वेतचन्दनम् ।
श्वेतवस्त्राणि पुष्पाणि श्वेतधूपप्रदीपकम् ॥
श्वेतानि चम्पकान्याशु विप्र शान्तिकराणि तु ।
एतत्सर्वं समाहृत्य कलशे सन्निधापयेत् ॥
ऐशान्यां दिशि रात्रौ च निक्षिपेत्पयतः शुचिः ।
नदीतीरे गवां गोष्ठे राजद्वारे चतुष्पथे ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

महादेवः शिवो रुद्रः शङ्करो नीललोहितः ।
ईशानो विजयो भीमो देवदेवो भवोद्भवः ॥
कपाली शम्भुरीशानो रुद्रैकादशमूर्त्ययः ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ताः प्रगृह्णन्तु* बलिं त्विमम् ।
युष्माकं तेजसा वृद्धा नित्यं रक्षन्तु† गर्भिणीम् ॥

अथ तृतीये मासि औषधम् ।

पद्मञ्च चन्दनं तोये तगरं समभागिनम् ।

* प्रगृह्णन्तु इत्यत्र प्रगृह्णीत इति क-पुष्पके पाठः ।

† रक्षन्तु इत्यत्र रक्षत इति क-पुष्पके पाठः ।

पूर्व्ववहारिणा पिष्टं क्षीरेणालोच्य तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ इति ।

अथ चतुर्थे बलिः ।

बलिर्मासे ढ्ढतीयो यः स च प्रोक्तः चतुर्थके ।
देयः प्रयत्नतो विद्वन्नाच कार्थ्या विचारणा ॥

अथ औषधम् ।

क्षीरञ्च कदलीमूलमुत्पलं वाकलं तथा ।
आलोच्य समभागेन पिबेद्भोगोपशान्तये ॥

कालोत्तरे तु ।

चतुर्थे मासि गर्भिण्या भाले जायेत वेदना ।
उशीरं कदलीमूलं पद्मनालं सशर्करम् ॥
शीततोयेन पिष्ट्वा च पिबेत्क्षीरेण संयुतम् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ पञ्चमे बलिः ।

कर्णविपाकसमुच्चये ।

गर्भिणीगर्भरक्षणार्थं पञ्चमे मासि वै बलिः ।
विनायकं समुद्दिश्य देयः संयतचेतसा ॥
विनायकं गोमयेन कुर्यात्पिष्टेन वा पुनः ।
चतुरस्रे स्थण्डिले च स्थापयेत्तं गणाधिपम् ॥
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पैश्च बलिं तत्पुरतः क्षिपेत् ।
सरितः पुलिने वाथ पर्व्वतायेऽथवा तले ॥

छायाभाश्रित्य वृक्षस्य कस्यचिच्छैलकं विना ।
 तत्र तं सुप्रतिष्ठाप्य गणराजं कृताकृतिम् ॥
 अन्नं पक्वं तथाऽपक्वं मांसं पक्वमपक्वकम् ।
 पायसञ्च मधु द्राक्षा गुडश्चीरफलानि च ॥
 कदलीफलपिण्डालमधूकानि च मूलकम् ।
 लड्डुका नारिकेलञ्च कन्दमूलानि सर्पिषा ॥
 सर्वधान्यानि लाजाश्च वराहं तिलपिष्टकम् ।
 इक्षुञ्च तद्रसश्चैव माध्वी पैष्टी तथा सुरा ॥
 गौड़ी चैव विशेषेण धूपदीपैस्तथाविधैः ।
 मयाभ्यक्तैः समस्तैश्च पूजयेत्तं गणाधिपम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

पक्वापक्वे तु मांसे च मत्स्या अपि विशेषतः ।
 पाटलीसहकाराणां मूलं मधुसमुद्भवम् ॥
 अन्येषां पादपानाञ्च विख्यादीनाञ्च मूलकम् ।

अथ आदिशब्देन दशमूलानि ग्राह्याणि ।

एतत्सर्व्वं समाहृत्य वंशपात्रे मनोरमे ॥

मनोरमे अभ्रकादिरचनामण्डिते । स्थापयेदिति शेषः ।

तन्मन्त्रो यथा ।

एकदन्ताम्बिकापुत्र चिनेत्र गणनायक ।
 रक्ताम्बरधर श्रीमन् रक्तमाल्यानुलेपन ॥
 स्कन्दप्रिय महाबाहो पाशहस्त नमोऽस्तु ते ।
 प्रगृह्णीष्व बलिहोमं सापत्यां रक्त गर्भिणीम् ॥

स्त्रिप्रदायकं मर्त्यमायुषाभिविवर्धय ।
 अलक्ष्मीनामकं पापं मम सदो विनाशय ॥
 एवं मन्त्रं समुच्चार्य प्रदद्याद्गर्भिणी बलिम् ।
 नमस्कृत्याग्रयज्ञेन सम्प्रार्थ्य च पृथक् पृथक्* ॥

नमस्कारमन्त्रस्तु ।

वक्रतुण्ड महावीर्ये महाभाग महाबल ।
 शिरसा त्वामहं वन्दे सापत्यां रक्ष मां सदा† ॥
 इत्यनेन बलिं दत्त्वा पठेद्ब्रह्मामनुं पुनः ।
 अयं बलिर्मया देव त्वदर्शे प्रतिपादितः ।
 रक्षेमं शिशुमानन्दरूपं शैलसुतासुत ॥
 इति बलिः ।

अथ औषधम् ।

पञ्चमे मासि गर्भिण्या गर्भं चेद्देदना भवेत् ।
 तन्निवारकमेवाशु भेषजं कथ्यते मया ॥
 नीलोत्पलं मृणालञ्च कोलीचीरं तथैव च ।
 केसरं पद्मकञ्चैव तोयेनालाढ्यं तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ।
 येषां कोलीचीरं न सेव्यं तेषामजाचीरं याच्यम् ।
 इत्यौषधं पञ्चमे ।

* बलिं दत्त्वा पठेन्ननुमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सापत्यां रक्ष गर्भिणीमिति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ षष्ठे मासि बलिः ।

वसुनष्टौ समुद्दिश्य बलिर्देवोऽभिमन्त्रितः ।

घृताक्षश्च हरिद्राक्षं खण्डं लाजाञ्च पायसम् ॥

पीतवर्णानि पुष्पाणि तथा नीलोत्पलानि च ।

सकाञ्चनः पूर्णकुम्भः सर्व्वं नद्यास्तटे क्षिपेत् ॥

पूर्णे जलेनेति शेषः ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

प्रभासः पावकः सोमः प्रत्यूषो मारुतोऽनलः ।

धरोऽधर इति ह्येते वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

प्रगृह्णन्तु बलिं चेमं सर्व्वं रक्षन्तु गर्भिणीम् ॥

अथोषधम् ।

षष्ठे सृद्धीकोत्पलकेसरं पिबेत् । अन्यञ्च—

अथास्या मासि षष्ठे तु गर्भे भवति वेदना ।

पिप्पलीबीजमूले च सोत्पले च सकेसरे ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोक्ष्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति* ॥

इति षष्ठे ओषधम् ।

अथ सप्तमे मासि बलिः ।

पूर्व्ववद्बलिर्दृष्टो देवताञ्च च घबमुखः ।

मन्त्रस्तु ।

* वेदना सा च शाम्यति इति ग-पुस्तके पाठः ।

स्कन्द प्रमुख देवेश शिवप्रीतिविवर्धन ।

प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्न्यां रक्ष गभिणीम् ॥

बलिलेपणस्थानं नदीतटमेव ।

अथ औषधम् ।

: कपित्थमूलं* शालूकं शर्करायुक्तमञ्जसा ।

अञ्जसेति शर्करासमभागमित्यर्थः ।

श्रीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोष्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शुलः प्रशाम्यति ॥

इत्यौषधं सप्तमे ।

अथ अष्टमे मासि बलिः ।

दुर्गामुद्दिश्य दातव्यो बलिरेवं न सीदति ।

पायसश्चैव लाजाश्च त्वणधान्यं तथा दृतम् ॥

अपूपाः कृशराश्चैव माद्विषं दधि मूलकम् ।

माषाणि यावका सुहाः श्यामाकाः कुसुमानि च ।

नीलोत्पलानि च तथा पूर्णकुम्भः सकाञ्चनः ॥

एतन्निषेददीतीरे मन्त्रेणाग्नेन संयुतम् ॥

गिरौ वा सरितस्तीरे देवखाते तडागके ।

राजमार्गे हुमाधस्ताद्वलिमेनं विनिक्षिपेत् ॥

तन्मन्त्रस्तु ।

कात्यायनि महादेवि पूज्येऽनिन्द्ये निशाग्रिने ।

दुर्गे देवि महाकालि सिंहशार्ङ्गलवाहिनि ॥

* कपित्थमूलमित्यत्र कपित्थमूलं च इति छ-पुस्तके पाठः ।

धनुःखड्गधरे देवि दुष्टदैत्यविनाशनि ।
 नदीशैलप्रिये देवि कुमारि सुभगे ॥ शुभे ॥
 अष्टहस्ते चतुर्वक्त्रे पिङ्गले शुकनासिके ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 इत्यष्टमे बलिः ।

अथ षोडशम् ।

अष्टमे मासि विज्ञेयं धान्यकं केशरन्तथा ।
 शालूकमुत्पलञ्चैव तथाच गजपिप्पली ।
 निष्काथ्य सितया सन्धे देयं रोगोपशान्तये ॥
 कालोत्तरे तु ।

अथास्यास्त्वष्टमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 पद्मकं गजकृष्णा च धान्यमुत्पलकन्तथा ॥
 शीततोषेण पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोष्य तत्पिबेत् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥
 इत्योषधम् ।

अथ नवमे मासि बलिः ।

गर्भिण्या गर्भरक्षार्थं मासेऽथ नवमे बलिः ।
 देयः स्यान्मातृकोद्देशे ततः स्वाद्भोगमोक्षणम् ॥
 दध्योदनञ्च लाजाञ्च मुद्गाञ्च पुनर्दधि ।
 कशरञ्च तथा श्वेतपङ्कजानि च चन्दनम् ॥

शतपत्राणि पुष्पाणि तथाग्यानि शुभानि च ।
धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥
तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिचेमं मया दत्तञ्च मातरः ।
यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्यां गर्भिणीमिमाम् ॥
इति नवमे मासि बलिः ।

अथ औषधम् ।

नवमे मासि कङ्कलिनं पलाशस्य तु वीजकम् ।
एरण्डमूलसंयुक्तं पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥
क्षत्वा तु सोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।
जीर्णाग्ने भक्षितञ्चैव हरेद्गर्भव्यां ध्रुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भं भवति वेदना ।
पालाशवीजकङ्कलिमूलं स्यात्पौष्करं तथा ॥
सोशीरं सोदककृत्वा जीर्णाग्ने सघृतं पिबेत्* ॥
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिदोषश्च चतुष्यये कर्त्तव्यः ।

इत्यौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।
उद्दिश्य नैऋतं देवं बलिर्देयसु मन्त्रितः ॥

* सघृतं पिबेदित्यत्र भोजयेदघृतमिति क-पुस्तके पाठः ।

पक्षाक्षं कश्यपं लाजाः पक्षापक्षफलं तथा ।
 कण्ठागन्धं कण्ठावस्त्रं कण्ठानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रसं राक्षसमन्त्रतः ।
 धूपो दीपश्च नैवेद्यं बलये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुम्भान्तः* सज्जलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणाशाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रस्तु कुकुटाचार्यमते ।

ॐ हूं ह्रां ह्रीं स्वाहा ।
 बलिं गृहाण रक्षस्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलोकस्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्विघ्नं कुरु नैर्ऋत्य गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुमुदेश वरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अत्र कलौ ब्राह्मणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु इक्षुरसो देयः ।

अथ श्लोचधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पन्नं मधूकं तत्सन्धिततण्डुलेन पिष्ट्वा क्षीरेणालोच्य
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 शर्करोत्पलकञ्चैव मधूकं मुहमेव च ॥

* कुम्भान्तरित्यत्र कुम्भान्ते इति ग-पुस्तके पाठः ।

शतपत्राणि पुष्पाणि तथान्यानि शुभानि च ।

धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिचेमं मया दत्तञ्च मातरः ।

यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्न्यां गर्भिणीमिमाम् ॥

इति नवमे मासि बलिः ।

अथ औषधम् ।

नवमे मासि कङ्कलिं पलाशस्य तु बीजकम् ।

एरण्डमूलसंयुक्तां पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥

कृत्वा तु मोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।

जीर्णाग्ने भक्षितश्चैव हरेर्हर्भय्याः भुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भे भवति वेदना ।

पालाशबीजकङ्कलिमूलं स्यात्पौष्करं तथा ॥

सोशीरं सोदककृत्वा जीर्णाग्ने सघृतं पिबेत्* ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिचेपञ्च चतुष्पये कर्त्तव्यः ।

इत्यौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।

उद्दिश्य नैर्ऋतं देवं बलिर्देयस्तु मन्त्रितः ॥

* सघृतं पिबेदित्यत्र भोजयेद्घृतमिति क-पुस्तके पाठः ।

पक्वाभं कशरं लाजाः पक्वापक्वफलं तथा ।
 कृष्णगन्धं कृष्णवस्त्रं कृष्णानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रसं राक्षसमन्त्रतः ।
 धूपो दीपश्च नैवेद्यं बलये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुम्भान्तः* सजलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणाशाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रसु कुकुटाचार्यमते ।

ॐ हूं ह्रां क्लीं स्वाहा ।

बलिं गृहाण रक्षस्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलोकस्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्विघ्नं कुरु नैर्ऋत्य गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुसुदेश वरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अत्र कलौ ब्राह्मणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु इक्षुरसो देयः ।

अथ शौषधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पलं मधूकं तत्सम्प्रिततण्डुलेन पिष्ट्वा स्त्रीरेणालोद्य
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।

शर्करोत्पलकश्चैव मधूकं सुहमेव च ॥

शीतलोयेन पिष्टा तु क्षीरेणालीढ तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शुलः प्रशाम्यति ॥

इति दशमे मासि औषधम् ।

अथ एकादशे बलिः ।

यद्यपि दशमे मासि जायत इति श्रुतिवचनाद्दशमे मासि
प्रसवेन एकादशद्वादशमासयोर्गर्भरक्षणानुपपत्तिस्तथापि देवा-
न्मानुषाद्वा प्रतिबन्धाद्दशमे मासि अप्रसवस्तदा एकादशे द्वादशे
वा प्रसवस्तयोः परमावधित्वात् । तदभिप्रायेणेदम् ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासि चैकादशे बलिः ।

वासुदेवं समुद्दिश्य देयो नाच विचारणा ।

पायसापूपपिष्टञ्च गुङ्गलाजाञ्च सक्तवः ॥

पिष्टं पिष्टान्नम् ।

श्यामो ध्वजस्तथा धूपः श्यामं वै पुष्पचन्दनम् ।

कुम्भे निधाय श्यामे तु बोधिवृक्षतले* शुभे ॥

वृन्दावने नदीतीरे निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ।

तत्तन्मस्तु ।

पाञ्चजन्यप्रभायुक्तं कौस्तुभोद्योतितार्जुनम् ।

प्रगृह्णीष्व बलिस्त्रेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इत्येकादशे बलिः ।

औषधन्तु दशमे मासि उक्तमेव ।

क्रियाकालोत्तरे तु ।

* अथत्यतस्तले, बोधिवृक्षतले इत्यमरीतेः ।

पद्मोत्पलं मधूकञ्च तालकेनापि संयुतम् ।
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च रोगः प्रशाम्यति ।
 इत्यौषधमेकादशे ।

अथ द्वादशे मासि बालः ।

अथास्या द्वादशे मासि पूर्व्ववद्वलिमाचरेत् ।
 औषधन्तु ।
 पद्मं शृङ्गाटकञ्चैव उत्पलञ्च सनालकम् ।
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भो वेदना सा च शाम्यति ।
 इति शिशुरक्षारलोक्तं द्वादशसु मासेषु गर्भरक्षणविधानम् ।

अथ सुखप्रसवोपायाः ।

विधानमालायाम् ।

उपोदक्यान्तु* मूलानि तैलयुक्तानि कारयेत् ।
 योनेः प्रलेपो दातव्यः सुखप्रसवहेतवे ॥ इति ।
 अन्यत्रापि ।

पत्राणि निम्बस्य च सम्पपिथ
 त्वक्संयुतां वा तुलसीं रसाक्याम् ।
 मूलाप्रधानञ्च कपित्थपत्रं
 करञ्जबीजञ्च समस्तमेतत् ॥

अजापयःसंयुतमेव पथं
 घृतञ्च तैलेन युतं समस्तम् ।
 योनेः प्रलेपं विदधीत तेन
 तच्चापि तस्याः खलु सौख्यसिद्धौ ॥
 गर्भान्तरादर्भक एति सम्यग्-
 हारन्तु योनेर्न करोति दुःखम् ।
 एवं विधानं न करोति जानन्
 स भ्रूणहा नात्र विचार्यमस्ति ॥

तत्र योनिनिपनमन्त्रः ।

हिमवत्युत्तरे पार्श्वे शङ्खिनीः* नाम पक्षिणी ।
 तस्या नूपुरशब्देन विश्रव्या भव गर्भिणी स्वाहा ॥

अथ जलाभिमन्त्रणम् ।

ॐ ऐं ह्रीं भगवति भगमालिनि चलय चलय भ्रमय
 भ्रामय पुष्पं विकाशय विकाशय स्वाहा । ॐ नमो
 भगवते मकरहेतवे पुष्पधन्वने चूतचालितसकलसुरा-
 सुरचेतनाय युवतिभगवासिनि रते ॐ ह्रीं गर्भे चालय
 चालय स्वाहा । ॐ नमो भगवति पद्मासनस्थे सित-
 हंसमसारूढे षष्ठीरूपिणि अभयवरपुस्तककमलधारिणि
 ॐ ह्रीं नमः ।

* शङ्खिनीर्लव्यं श्रेष्ठरीति क-पुस्तके पाठः ।

† चतुर्लव्यं दूतेति दूतेति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

एभिर्मन्त्रैः सप्तवारमभिमन्त्रितं पात्रस्थमुदकं पाययीत* । एवं कृते सुखेन प्रसवो भवति ।

यहा । प्रमन्दिने इति मन्त्रस्य आङ्गिरसः कुत्सः कृषिः गर्भस्त्रावो देवता जगती छन्दः सुखप्रसवार्थं जपे विनियोगः ।

ॐ प्रमन्दिनेऽपि तु मदर्चतावचो

यः कृष्णगर्भा निरह्वृजिज्ञना ।

अवश्यवो वृषचं वषट्क्षिपं

मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ (१म, १०१२, १३८१ ।)

अनेन मन्त्रेण सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रितं पानीयं गर्भिणीं पाययेत् ।

एवञ्च सुखप्रसवो भवति ।

इदमुक्तम्विधाने ।

प्रमन्दिन इत्यस्यन्त्यां जपेद्गर्भप्रसोचनीम् ।

इन्द्रश्च मनसा ध्यायेन्नारी गर्भं विमुञ्चति ॥ इति ।

अन्यञ्च ।

विजिहीष्व वनस्यते तदिदं आवनं स्मृतम् ।

प्रआवयितुकामः स्याच्चआवयेत्तदिदं जपन् ॥

द्विषन्तं वा पदाक्तम्य भूमौ जन्तुं समीकृतम् ।

निष्पिषन्निव संग्रामाच्चआवयेन्नाच संग्रयः ॥

इत्युक्ताभिहितम् ।

स्त्रियं गर्भप्रसूदां वा पाययेदनुमन्त्रितम् ।

उदकं आवनेनैव गर्भोऽधश्चरते सुखम् ॥ इति ।

* पाययीत इत्यत्र पायर्थेदिति पाठो युक्तः ।

पाठस्तु । विजिहीष्वेति पञ्चर्षस्य सूक्तशेषस्य आचयेः सप्त-
वह्निर्ऋषिः गर्भस्त्रावो देवता अनुष्टुप् छन्दः सुखप्रसवसिद्धार्थं
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः ।

विजिहीष्व वनस्पते योनिः स्रूयन्त्या इव ।

श्रुतं मे अग्निनाह्वं सप्तवह्निष्व सुशतम् ॥

(५म, ७८सू, ५ऋक् ।)

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवह्निष्वे ।

मायाभिरग्निना युवं वृक्षं सञ्च विचाचथः ॥

(५म, ७८सू, ६ऋक् ।)

यथा वातः पुष्करिणीं समिद्धयति सर्व्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥

(५म, ७८सू, ७ऋक् ।)

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहापेहि* जरायुणा ॥

(५म, ७८सू, ८ऋक् ।)

दशमासाञ्छयानो कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥

(५म, ३८सू, ९ऋक् ।)

इति पञ्चर्षेण जलमभिमन्त्र्य वा पाययेत् । एवं कृते च सुख-
प्रसवो भवति ।

इशमासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।

निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥

इति पीशाणमन्त्रेणापि जलाभिमन्त्रणं कार्यमिति कश्चित् ।

पुरुषं हवा भयमादितो इत्याद्यारण्यकं वृहदारण्यकञ्च
अपेत् ।

इति सुखप्रसवविधानम् ।

अथ जातकर्म्म ।

प्रयोगपारिजाते वशिष्ठः ।

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचेलं स्नानमाचरेत् ।

मनुः ।

प्राङ्ग्राभिर्वर्जनात्पुंसो जातकर्म्म विधीयते ॥

वर्जनं छेदनम् ।

हेमाद्री वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म्म यथाविधि ।

दैवादतीतः कालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥

कार्ष्णीजिनिः ।

प्रादुर्भावे पुत्रपुत्रगोर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वानन्तरमात्मीयान् पितॄन् आदेन तर्पयेत् ॥

पुत्रप्राप्त्यमन्त्रकं कार्यम् ।

तृथीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रक इत्युक्तेः ।

इदं राजावपि कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्वार्थामपि कारयेत्*

इति व्याख्योक्तेः ।

इदञ्च जननानन्तरमेव कार्यम् । न जातेष्टिवदशौचापगमे ।

जातमात्रकुमारस्य जातकार्यं विधीयते ।

स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्शनतोऽपि वा ॥

इति वैजवापीक्तेः ।

एतेन नैमित्तिकमपि इदं जातेष्टिवदशौचास्ते न कार्यमिति
गम्यते । जाते कुमारे पितृणामामोदात् पुण्यं तद्वद्वरिति
हारीतोक्तेः ।

अत्र श्राद्धमात्रेण हेन्ना वा कार्यम् ।

श्रामश्राद्धेन हेन्ना वा पितृणां श्राद्धमाचरेत् ।

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्काञ्च ब्राह्मणेष्वपि ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ।

पुत्रजन्मनि कुर्व्वीत श्राद्धं हेन्नाव बुद्धिमान् ।

यद्दामात्रेण कुर्व्वीत पक्कात्रेण कदाच न ॥

इति स्मृतेः ।

इदं जातकार्यं जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्युक्तं मिता-
क्षरायाम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

* अपि कारयेदित्यत्र दत्तमवधमिति क-पुस्तके पाठः ।

अशीचे तु समुत्पन्ने पुन्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशीचेन शुध्यति ॥

केचित्तु ।

स्यताशीचस्य मध्ये तु पुन्रजन्म यदा भवेत् ।

अशीचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तमृताशीचमध्ये चेत् पुन्रजन्म तदा तदशीचाप-
गमे जातकर्म कार्यमित्याहुः ।

स्मृत्यर्थसारे चैवमेवोक्तम्* ।

यावन्न क्षियति नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ।

दुष्टकालेऽपि कुर्वीत जातकर्म यथाविधि ॥

दुष्टकालेऽपि विधानान्नात्र अशीचादिदोषः । अत्र सर्वत्र जात-
कर्मनामकरणादौ कालातिक्रमेण कालान्तरे क्रियमाणे नक्षत्रा-
द्यादरः कार्यः ।

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।

अनन्तगेज्येन्दुसिते तत्कार्यञ्चीत्तरायणे ॥

इति नारदोक्तेः ।

मुख्यालामे विधिज्ञेन विधिसिन्धुः प्रसादजः ।

नक्षत्रतिथिलम्भानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥

इति वृहस्पत्युक्तेय ।

नक्षत्राणां श्रीधरः ।

मृदुध्रुवचरन्निप्रमेवेषामुदयेऽपि च ।

गुरौ शुके वायु केन्द्रे जातकर्त्तव्यं च नाम च ॥

कार्यमिति शेषः ।

मृदादिलक्षणमपि तेनैवोक्तम् ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगादावृणो

क्षिप्रं चाग्निदिनेशपुण्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।

उद्यं पूर्वमघान्तकं मृदुगति त्वाष्ट्रान्धमैषं चरं

विष्णुस्वातिशतोदुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंघाफलम् ॥

शतोदुः शततारका ।

इति जातकर्त्तव्यविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सूतकिधर्मविशेषकथनम्* ।

सूतके सूतके चापि सन्ध्याकर्त्तव्यं न सन्ध्यजित् ।

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायामविवर्जितान् ॥

प्राणायामात्मनसापि नोच्चारयेदित्यर्थः ।

सन्ध्यां ज्ञानं त्यजन् विप्रः सप्ताष्टाष्टूद्रतां व्रजित् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्ध्यजित् ॥

* यद्यपि सूतकिधर्माणां २७६ एते प्रदर्शनं कर्त, तथापि ते तत्राप्रदर्शितैर्विशेषैः
सह पुनरप्यप्रदर्शिताः, इत्यनेन च संशङ्गीतुरीहमो निसर्गः ।

शिवविष्णुर्वचनं दीक्षां जपश्चाग्निपरिग्रहम् ।

श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

सम्यादौ पुनस्त्यः ।

सम्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

होमोऽन श्रौतः ।

होमं श्रौते तु कर्त्तव्यं शुष्काग्नेन फलेन वा ।

अकृतं हावयेत्स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ॥

इति कात्यायनवचनात् । अकृतं व्रीह्यादि, कृताकृतं तण्डुलादि,

हावयेदन्येनेत्यर्थः ।

सूतके समनुप्राप्ते स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

इति जातूकर्णोक्तेः चरुः स्थालीपाकः श्रवणाकर्मादिष्वेति ।

विघ्नान्श्वर आह ।

वैश्वदेवस्तु अन्येनापि न कार्यः,

“विप्रः स्यात्सूतके नित्यं वैश्वदेवविवर्जित” इति सम्बर्त्तोक्तेः ।

अत्र अध्यातैव सम्या कार्या ।

अध्याता मानसी सम्या कुशवारिविवर्जिता ।

इति वचनात् ।

पैठीनसिस्तु अत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह ।

सूतके सावित्र्या जलाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं

ध्यायन् दिग्भ्यां नमस्कुर्यादिति ।

सूतके सूतके कुर्यात्प्राणायामममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य्यं मार्जयेत् ॥
 गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्यं सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
 मार्जनन्तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥

इति च भारद्वाजः ।

जाबालस्तु ।

संख्यां पञ्च महायज्ञाद्वैत्तिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये द्वापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

तन्मध्ये अशौचमध्ये, द्वापयेत् त्यजेत् । स्मृतिकर्म वैधस्नानादि ।
 अत्र च मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यादिति वचनादस्पृश्यस्पर्शनादौ
 शौचस्य स्वकृतिसाध्यत्वात्तदर्थं स्नानादिकं कर्तव्यं, सूत्रोक्तर्गादि-
 निमित्ताशौचे हस्तप्रक्षालनादिवत् । एवं भोजनाश्रितत्वात्
 प्राणाहुत्यादिः च कर्तव्यम् । एवञ्च कर्माभ्यन्तरे चाप्रायत्ये
 शौचसम्पादकतया स्नानादिकं नैमित्तिकाङ्गत्वात् व्यवधायकम्,
 अतएव पूर्वकृतानां न पुनः कारणम् ।

तथाच जाबालः ।

कर्ममध्ये तु यः कश्चिदयदि स्यादशुचिर्नरः ।

स्नात्वा कर्म पुनः कुर्यादन्यथा विफलं भवेत् ॥

यज्ञपार्श्वेऽपि ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके विनिवर्त्तते ॥

अशुचिर्देवपितृषिनामानि च न कीर्त्तयेत् ।

इति वचनन्तु विष्णुनामातिरिक्तपरम् ।

न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।

नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति विष्णोर्नामनि लुब्धके ॥

इति वचनात् ।

अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्कः ।

नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्निति ।

नारदोऽपि ।

अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।

ज्ज्ञात्वा नित्यञ्च निर्वर्त्यमानस्याक्रियया तु वै ॥

वाङ्मपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

यदा कामी न चेत्कामी नित्यं पूर्व्ववदाचरेत् ॥

नित्यञ्चाशुचिकर्त्तव्यं प्रेततर्पणादि, कामी ज्ञततादृशसङ्कल्पः ।

अन्यत्रापि ।

जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

अतएव मन्त्रग्रहणदिने तथाविधा प्रतिज्ञा राघवभट्टेन लिखिता ।

यथा ।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् ।

न त्वनभ्यर्थं भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ इति ।

अपूजितं शिवे भुङ्क्ता प्रासादादृशतं जपेत् ।

त्रिलोचनमित्यत्र अधोऽक्षजमिति केचित् पठन्ति ।

यत्तु ।

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नक्तं न तूचरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

इति वचनं तन्मूत्रोच्चारणशौचपरं मन्त्रभेदपरं वा ।

अन्यत्रापि ।

अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान्ननसैव सदाभ्यसेत् ॥

मरीचिश्च ।

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठलण्डेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्यङ्गहे ।

पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥

पक्वं शुष्कान्नं शक्नुलाजादि, अपक्वं तण्डुलादि । पण्डेषु चेति

पृथगभिधानास्तेषु अशौचिना दत्तेष्वपि न दोषः ।

मानसमप्यशुचीति मानसोऽपि जननमरणयोरनध्याय इति
च बोधायनः ।

इति सूतकिधर्मविशेषविधानम् ।

अथ रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

नञ्च सदाचारात्प्राप्तं तदपि शान्तिसूक्तजपपूर्वकं जप्तव्यम् ।

शान्तिसूक्तानि यथा ऋग्विधाने ।

आनीमद्रीयः*मायुषं वैश्वदेवं* जपेन्मुनिः ।

सुमूर्षुरपि जघैतद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

तथा ।

स्वस्त्याचैयंऽ जपेन्नित्यं प्रति प्रातः शुचिर्द्विजः ।

एतत्स्वस्त्ययनं पुण्यं सर्वकल्पापनाशनम् ॥

सुहृदं ज्ञातिनश्चैव गच्छन्तमनुमन्त्रयेत् ।

स्वस्ति पन्थामितिऽ प्रोच्य स्वस्तिमान् व्रजतेऽध्वनि ।

शम्बतीः॥ शम्ब दन्द्राग्नी॥ इत्येतान्सततं जपेत् ॥

एतत्सूक्तजपफलञ्च तत्रैवोक्तम् ।

न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो न भयं भवेत् । इति ।

तथा ।

आनीमद्रीयं ०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

देवीः षड्वर्णैरुचनः कृणोत विभेदेवास इह वीरयध्वम् ।

साहाय्यहि प्रणया मा तन्ममिर्मांरधाम हिवते सोम राजन् ॥

इत्यादिकम् ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि स्वयम् ।

अंहीमव मागिरसं गयं च स्वस्त्याचैयं मनसा च ताप्यम् ।

प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये स्वस्ति संवापेत्प्रभयं मी अमु ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

स्वस्ति पन्थामनुवरेम सूर्याचन्द्रसप्तारिव ।

पुनर्ददता घ्नता जानता सङ्गमेमहि ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

शम्बतीः पारयन्त्येते तं पृच्छन्ति वधो युजा ।

अभ्यारं तं यमाक्रेतुं य एवेदमिति ब्रवन् ॥ ऋग्वेदपरिशिष्टे ।

शम्ब दन्द्राधिपूतां ६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

जपेदप्रतिरथं सूक्तं सर्व्वविघ्ननिवारणम् ।

अनूयेति स्वस्वयनं जपेत् निश्चयव्रतः ॥

इति श्रान्तिसूक्तानि ।

अथ रात्रिसूक्तं यथा ऋग्विधाने ।

रात्रिं प्रपद्येत सदा शुचिश्चीर्णव्रतो निशि ।

यं कामयेत* न पुनर्जायेद्यमिति योनिषु ।

सहस्रकृत्वो मनसा जपेद्वाचीति मानवः ॥

रात्रीत्याद्युक्ता फलमभिहितम् ।

रात्रिसूक्तं जपन्नेव तं कालं प्रतिपद्यते ।

न योनिं पुनरायाति सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ रात्रिसूक्तानि । तानि च अल्पत्वाद्भिख्यन्ते ।

रात्रीत्यष्टर्चस्य रात्रिसूक्तस्य (१० म, १२७ सू.) सौभरः कुशिक-
ऋषी रात्री देवता गायत्री ष्छन्दः रात्रिसूक्तजपे विनियोगः ।

रात्रीव्यख्य दायती पुरुषा देव्यक्षभिः ।

विश्वा अधि त्रियोऽधित ॥ १ ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युदतः ।

ज्योतिषा बाधति तमः ॥ २ ॥

निरुस्वसारमस्तुतोषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

सानो अय यस्या वयं निते यामन्न विक्षमिह ।

वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

यं कालं प्रतिपद्येत इति ग-पुस्तके पाठः, स च छन्दोभङ्गादयुक्तः ।

निशामासो अविन्नत् निपइस्तो निपन्निषः ।

निश्चेनासन्निदर्शिनः ॥ ५ ॥

यावया वृक्यं वृकं यवय स्तेन मूर्ख्ये ।

अथानः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उपमा पेपिशस्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उष ऋषेव यातय ॥ ७ ॥

उप ते गा इवाकरं वृषीष्व दुहितर्दिवः ।

रात्रिस्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

आरात्रिपार्थिवमित्यादिकं परिशिष्टमपि पठनीयम् ।

तच्च यथा ।

आरात्रिपार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि वृहतीवितिष्ठस आत्वेषं वर्त्तते तमः ॥

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव ।

अशीतिः संत्वष्टा उतो ते सप्तसप्ततिः ॥

रात्रिं प्रपद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीम् ।

भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥

संवेशनीं संयमनीं ग्रहणक्षत्रमालिनीम् ।

प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारमशीमहि ॥

भद्रे पारमशीमहि ॐ नमः । (ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

वेदान्तराध्यायिभिस्तु स्वस्ववेदे प्रसिद्धानि शान्तिसूक्तारात्रि-
सूक्तानि पठनीयानि न्यायसाम्यात् ।

इति विधानपारिजातं रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

अथ बालसम्बन्धीनि विधानानि ।

स्कान्दे स्कन्दसूर्यसंवादे ।

श्रीसूर्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन बालानां जायते गदः* ॥
जातमात्राण्यपत्यानि न पापं परिकुर्वते ॥
आहारस्यैव निद्रा च रुदितं हास्यमेव च ।
स्वाभाविकमिदं देव कर्म चैषां षड्वानन ॥
कर्मणस्त्वस्य करणात्कथं पापं प्रजायते ।
पापं विना कथं व्याधिः पीडयत्यखिलाञ्छिशून् ॥
तेषां कर्मफलं किंवा मातापित्रोस्तु कर्मजम् ।

स्कन्द उवाच ।

येन कर्मविपाकेन शिशूनां जायते गदः ।
तत्सर्वं कथयिष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ॥
लङ्कायां रावणो नाम पीलस्थो राजशेखरः ।
स्वसारस्तस्य वीरस्य दादशासन्महाभयाः ॥
ताभिः कृतं तपो घोरं सर्वलोकभयप्रदम् ।
पीडितं ताभिरखिलं जगत्तीव्रतपोबलात् ॥
रुद्रस्वाराधितस्ताभिस्तपसा तीव्रतजसा ।
प्रसन्नो भूतवान्देवस्ताभ्य एवं वरं ददौ ॥

* गद इत्यत्र व्यथेति ग-पुसके पाठः ।

श्रीरुद्र उवाच ।

वरदोऽहं वरार्हाभ्यो युष्मभ्यं रजनीचराः ।
युष्माकं भविता भक्ष्यं प्राणिनां देहसम्भवम्* ॥
वसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रात्मकं सदा ।
एवमुक्ते महादेवे पुनस्ता जलुरञ्जसा ॥
देहि देवेश भक्ष्यं नो जीवतामेव शङ्कर ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तासां चुकीप परमेश्वरः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

ब्रह्मवंशसमुद्भूतास्तपोवृद्धिपरायणाः ।
तत्कथं ब्रह्मघाताय चेतो वः परिवर्त्तते ॥

राक्षस्य जुहुः ।

यदि प्रसन्नो भगवान्ददात्वस्मत्प्रियं शिवः ।
सर्व्वेषामपि बालानां मेदसा हृदिरेव नः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

या स्त्री निशामुखेऽश्नाति बालं स्पृशति भुञ्जती ।
प्रसूतिसमयेऽभ्यङ्गं न करोति प्रमादतः ॥
नग्ना निद्राति रात्रौ या निष्पन्नसुरता सती ।
तस्या बालं दिनं मासे वर्षे वापि विग्रेषतः ॥
आद्ये तु दिवसे मासे वर्षे वाय विमोचनी ।
गृह्णातु मत्प्रसादेन ज्वराद्यैर्वदनोच्चरैः ॥

द्वितीये मोहिनी नाम सुनन्दा तु* तृतीयके ।
 चतुर्थे पूतना नाम पञ्चमे द्यासुरी तथा ॥
 षष्ठे तु रेवती नाम बालं गृह्णातु सत्वरम् ।
 सप्तमे शकुनी नाम अष्टमे च पिशाचिका ॥
 देवता पाशिनी नाम गृह्णातु नवमे शिशुम् ।
 महाभारी तु दशमे कालिकैकादशे तथा ॥
 द्वादशे भामिनी देवी पीडाकरणतत्परा ।
 पूर्वमेवं कुरुध्वं भोः पीडां बालकविग्रहे ॥
 आत्मनो दिवसे मासे वर्षे वापि पृथक् पृथक् ।
 निमित्ते सति गृह्णीध्वं शुचौ तु न कदाचन ॥
 युष्मभ्यं बलिदानं ये विधास्यन्ति यथाविधि† ।
 तेषान्तु बालकान् यूयं सन्तुष्टाः परिमुञ्चत ।
 एवं लम्बवराः सर्ज्वाः पीडयन्ति शिशून् हि ताः ॥

अथ दिनमासाब्देवतापीडाशमनविधानम् ।

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे देवी विमोचनी ।
 रुद्रप्रसादादासाद्य रन्ध्रं गृह्णाति बालकान् ॥
 तस्यास्तु जायते पीडा शिशूनां तीव्रवेदना ।
 ज्वरस्तु प्रथमं तावन्नेचरोगस्ततः परम् ॥

* सुनन्दा तु इत्यत्र सुनन्दा तु इति ग-पुस्तके पाठः ।

† यथाविधि इत्यत्र अस्मिन् परिमिति क-पुस्तके पाठः ।

न गृह्णाति स्तवं डिम्बो वान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ।
 मुष्टिं बध्नाति वेगेन दम्भान्दन्तैर्दशत्यलम् ॥
 इत्थं प्रजायते पीडा विमोचन्या दिवाकरः ।
 तस्याः पूजां प्रवक्ष्यामि बालानां शान्तिकारिणीम् ॥
 करवी* रक्तपुष्पाणि चन्दनं रक्तमुत्तमम् ।
 धूपस्तु शिवनिर्झार्यं सविल्वदलमुत्तमम् ॥
 दीपास्तु पञ्च विज्ञेयास्तथा पञ्चैव पोलिकाः ।
 मुष्टिकाः पञ्च विज्ञेया ध्वजाः पञ्च सुपीतकाः ॥
 ताम्बूलवीटिकाः पञ्च पूगीफलसमन्विताः ।
 रक्ततण्डुलभक्तस्तु प्रोक्तः सान्ध्यगुहस्तथा ॥
 शरावे नूतने प्राङ्ग निधेयं सर्वमेव तत् ।
 ततस्तु पुत्तलीङ्गत्वा नद्या उभयतो मृदा ॥
 निदध्यात्तत्र तां धीमान् पीतवस्त्रपरीवृताम्† ।
 पीतसूत्रोपवीताञ्च पूजयेद्भक्तिमाधरः ॥
 पूर्वोक्तैरेव सन्धारैर्गन्धधूपादिभिर्बुधः ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रार्थयेत्तां समाहितः ॥

मन्त्रस्तु यथा ।

ॐ नमो (भर्गं) भक्तवत्सले विमोचनि स्वाहा ।

अमुं मन्त्रं समुच्चार्य सर्वां पूजां प्रकल्पयेत् ।

त्रैधात्रिभ्यते अन्धस्मिञ्छरावे पुत्तली निधेया । अन्धस्मिन्

* करवी इत्यत्र कर्त्रीरिति ग-पुस्तके पाठः ।

† परीवृतामित्यत्र आर्षत्वाद्दीर्घभावः ।

गन्धादिसम्भार इति । केषाञ्चिन्मते एकस्मिन्नेवेति । एक एव नेता भवति ।

पूजाक्रमस्तु ।

पुत्तलिकामादौ शरावे निधाय तत्पुरतः सर्वं गन्धादि-
सम्भारं निक्षिप्य तत्रैवोपचारान्निधाय पञ्च पल्लवानेकीकृत्य
बालकाङ्गापामार्ज्जनेन मातरं निःसार्य नीराजनं विधाय तत्सर्वं
सकम्बलः सशस्त्रो नेता नयेन्मन्त्रमुच्चारयन्निति ।

तथाच ।

जम्बून्मोडुम्बराश्वत्थवटानां पल्लवैस्तथा ।

सर्वाङ्गेभ्यः समुत्सार्य पीडां बालस्य स व्रजेत् ॥

इत्थं रात्रित्रयं कुर्याद्विधानन्तु समाहितः ।

ग्रामादुत्तरतो नित्यं पूर्वरात्रे विचक्षणः ॥

तस्मिन् स्थाने जपेन्मन्त्रं बालानां शान्तिहेतवे ।

एवमशान्तिमायाति शिशुपीडा न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तं प्रथमदिनमासाब्देवताविमोचनी-

पीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये विधानम् ।

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।

मोहिनी नाम देव्यञ्च कुरुते पीडनं शिशोः ॥

ज्वरं नेत्ररुजं कासं श्वासश्चैव विशेषतः ।

छर्द्दनं गृहिणीद्वेषं जनयत्यनिशं शिशोः ॥

तत्र शान्तिविधानञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।

मालतीकुसुमैः पूजा चन्दनं मलयोद्भवम् ॥
कुङ्कुमं केशरं दिव्यं सकंपूरं विलेपनम् ।
दिव्यभक्तसमाहारो दशाङ्गं धूपनं तथा ॥
नैवेद्यं पूर्ववद्देयं तथैव पञ्चवक्रिया ।
पूर्ववत्पुत्तलीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्सर्वमतन्द्रितः ॥
सर्वेश्वरी सर्वजनप्रियङ्गुरी त्राहि जगत्सर्वं ॐ नमो भगवति
विमोहिनि स्वाहा ।

एवञ्चानेन मन्त्रेण सर्व्वङ्गत्वा विधानकम् ।
रात्रित्रये निधातव्यं पश्चिमे ग्रामतो वह्निः ।
प्रथमे यामिनीयामे कृतं भवति सौख्यदम् ॥
इति द्वितीये विधानम् ।

अथ तृतीयदिनमासाब्दविधानम् ।

स्कन्द उवाच ।

तृतीये दिवसे मासे वर्षे शृणु विधिं रवे ।
 सुनन्दा नाम देव्यत्र बालानां भयदा भवेत् ॥
 अथस्थां कुरुते घोरां सुनन्दा नाम भामिनी ।
 हृद्गोमर्हन् श्वासी ज्वरेण सह जायते ॥
 आकुञ्चयति गात्राणि शिशू रोदित्यर्हन्निग्रम् ।
 इत्थं सञ्जायते पीडा सुनन्दाकोपसम्भवा ॥
 तस्याः शान्तिविधानस्तु प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 शतपत्राणि पुष्पाणि चन्दनस्यानुलेपनम् ॥

हरिद्रा कुङ्कुमं नागकेशरं बालकान्वितम् ।
 गन्धार्थं धूपनं दद्याद्गुल्मच्छातिशोभनम् ॥
 घृताक्तं खदिराङ्गारैः सम्प्रताप्य विरोचन ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 प्रसूतित्रयशालीनामोदनं सर्पिषाक्षितम् ।
 दीपाश्च पोलिकाः पञ्च तावन्तोऽसुष्टिकाः स्मृताः ॥
 ध्वजास्तु पञ्च विज्ञेयाः सहिताः पञ्चपक्षवैः ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण बलिं सर्व्वं समाहरेत् ॥
 ॐ नमो भगवति सुनन्दे हुं फट् स्वाहा ।
 एवञ्चानेन मन्त्रेण ग्रामात्पूर्व्वं विनिक्षिपेत् ॥
 त्रिरात्रं रजनीपूर्व्वयामे बालोपशान्तये ॥
 एवं कृते विधाने तु व्याधिमात्रं विनश्यति ।
 वर्ज्जते दीपवद्बालः शुक्लपद्मेन्दुवच्च सः ॥

इति तृतीये विधानम् ।

अथ चतुर्थदिनमरसाद्विधानम् ।

स्नान्द उवाच ।

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे चैव विभाकर ।
 पूतना नाम देव्यत्र पीडां प्रकुरुते शिशोः ॥
 सन्तापो जायते पूर्व्वमतिसारस्ततः परम् ।
 सुष्टिबन्धस्तथा कम्पो वारं वारं प्रजायते ॥

• तावन्ता इत्यत्र तावन्ता इत्येव पाठो युक्तः, सुष्टिकाशब्दस्य स्त्रीत्वात् ।

† विनिक्षिपेदित्यत्र बलिं क्षिपेदिति ग-पुञ्जके पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानां दिवाकर ।
 पूर्ववत्पुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 वेष्टयेद्रक्तस्त्रेण कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 धूसूरैः पूजयेत् पुष्पैर्वर्च्यरीः*पत्रसंयुतैः ॥
 मत्स्यमांसस्य धूपोऽत्र गन्धेनान्धेन संयुतः ।
 त्रयो दीपास्त्रिकोणासु साज्यवर्त्तिसमन्विताः ॥
 तिस्रस्तु पोलिका त्रयास्तावत्यो मुष्टयस्तथा† ।
 ध्वजास्त्रिस्तम्भः समाख्याता नात्र कार्या विचारणा ॥
 प्रसूतित्रयमुद्दिष्टं तण्डुलानां प्रभाकर ।
 तद्भक्तं सर्पिषा युक्तं शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य नमस्कृत्वा‡ तु पुत्तलीम् ।
 दध्यक्षतसमारोपं विदध्यात्तु समाहितः ॥
 पञ्चवैः पञ्चभिर्बालं सर्वाङ्गेषु प्रमार्जयेत् ।

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः पूतने मातर्बलिं पश्य सुशोभने ।
 बालकं मुञ्च योगेन बलिदानेन हर्षिता ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य सर्व्वं बलिमुपाहरेत् ।
 प्रदोषे क्षणनिवृत्ते सप्तसप्ते विधिं शृणु ॥

* वर्च्यरी चन्द्रधमेदः, वायु इति यल्ल शान्तिः ।

† मुष्टयस्त्रिस्तम्भ एव च, मुष्टीनां त्रितयं तथा इति ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ तिल इत्यत्र त्रय इत्येव पाठौ युक्तः, विशेष्यस्य पुंस्त्वनैयत्यात् ।

§ नमस्कृत्येव नमस्कृत्येति युक्तः पाठः ।

दक्षिणां दिशमाश्रित्य निक्षिपेदग्रामतो वंहिः ।
 बलिमेवं कृते सम्यग्बालकः सुखमाप्नुयात् ॥
 इति चतुर्थे विधानम् ।

अथ पञ्चमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथातः पञ्चमे वाङ्मि मासे वर्षे दिवाकर ।
 आसुरी नाम देव्यत्र बालकं बाधते भृशम् ॥
 तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि बालानां यत्प्रजायते ।
 ज्वरस्तु प्रथमं पश्चाद्द्रुगो ग्रहणीगदः ॥
 सुष्टिबन्धः प्रलापः स्यादुद्देशोऽनशनन्तथा ।
 शिरोरुग्जायतेऽत्यन्तमेतद्वै लक्षणं रवे ॥
 तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीं कृत्वा पीतसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
 पीतवासो वसानां तां शरावे सन्निवेशयेत् ।
 घृताभ्यङ्गो विधेयोऽत्र हरिद्रालेपनन्तथा ॥
 ततः पूजां प्रकुर्व्वीत कुसुमैः करवीरजैः ।
 जवापुष्पैर्बभ्रुजीवैर्बालकस्य तु चानघ ॥
 चन्दनेनानुलिप्तां तां दिव्यगन्धोपशोभिताम् ।
 राजिकासर्पपैर्धूपो घृताक्तोऽत्र प्रशस्यते ॥
 दीपकाः सप्त विघ्नेया ध्वजास्तावन्त एव च ।
 सुष्टिकाः पोलिकाः सप्त सप्त सौबालिकास्तथा ॥
 नैवेद्यायं समुद्दिष्टमोदनं सघृतं हविः ।
 पल्लवैस्तु यथापूर्व्वं कारयेन्मार्जनं शिशोः ।

मन्त्रमेनं समुच्चार्य त्रिवारं प्रतिपूजनम् ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ सुकले सुभगे देवि सर्व्यशत्रुनिवारिणि ।
 कुरु शान्तिं शिशोश्चात्र बलिदानेन राक्षसि ॥
 इत्युच्चार्य क्षिपेत्पूष्यं मध्यरात्रे त्रिवासरम् ।
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य ग्रामादुत्तरतो रवे ॥
 इति पञ्चमे विधानम् ।

अथ षष्ठदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ षष्ठे च दिवसे मासे वर्षे दिवाकर ।
 रेवती नाम देव्यत्र शिशुं गृह्णात्यसंशयम् ॥
 आदौ तु जायते पौष्टा प्रबला शिशुमूर्धनि ।
 ज्वरस्तु मुखशोषोऽपि तृषा समभिजायते ॥
 प्रकम्पन्ति च गात्राणि रुदितश्च पुनः पुनः ।
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु सूर्य्य समाहितः ॥
 पूर्व्ववत्पुत्तलीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
 गङ्गातोयेन संस्त्राप्य शुक्लवस्त्रेण वेष्टिताम् ॥
 शुक्लसूत्रेण संवीतां शुक्लमाल्यानुलेपनाम् ।
 शुक्लधूपोऽत्र निर्दिष्टो विस्वपत्रैः सहानघ ॥
 आज्येनाक्तास्तु विश्वात्मन्दीपाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
 तावत्यो मुष्टिका ज्ञेयाः पोलिकाभिः समन्विताः ॥
 प्रसृतित्रयमात्राणां व्रीहीणामोदनं स्मृतम् ।
 दध्ना सह गुडेनाक्तं ताम्बूलञ्च विशेषतः ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रक्षिपेच्च समाहितः ॥

मन्त्रस्तु ।

राक्षसि त्वं महाभागे बालं सुचु शुभानने ।

क्षेमं कुरु जगत्प्रसिद्धोभना भव रेवति ॥

इति मन्त्रेण सम्पन्नं प्रदोषः* बलिमाहरेत् ।

सम्पन्नं बालकं तच्च सर्वार्थं पञ्चपञ्चवैः ॥

ग्रामादुत्तरतो देशे रेवत्यै बलिमाहरेत् ।

एवमग्रशान्तिमायाति बालपीडा प्रभाकर ॥

इति षष्ठदिनमासाऽविधानम् ।

अथ सप्तमदिनमासाऽविधानम् ।

सप्तमे च दिने चैव मासे वर्षे दिवाकर ।

शकुनी नाम देव्यत्र बालं गृह्णाति दारुणा ॥

ज्वरस्तु प्रथमं तावच्छिरोरोगस्ततः परम् ।

प्रलापश्चातिसारः स्याद्दान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ॥

अन्धोर्निमीलनश्चापि गात्रकम्पोऽपि जायते ।

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शकुनीप्रीतिवर्चनाम् ॥

रक्तचन्दनलिताङ्गीं पूर्ववत्पुत्तलीकृताम् ।

यथाकालोद्भवैः पुष्पैः पूजयेद्यत्नतः शुचिः ॥

धूपस्तु गुग्गुलुः श्रेयान् दीपाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

पोलिका मुष्टिकाः पञ्च कर्त्तव्यास्तु सुशोभनाः ॥

* प्रदोष इत्यत्र प्रदोषे इति ग-पुस्तके पाठः ।

नैवेद्यमोदनं सर्पिः प्रसूतित्रयसंश्रितम्* ।
 तण्डुलानां सुरश्रेष्ठ मन्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 ॐ नमः पद्मपत्राक्षि विशालवदने शिवे ।
 संगृह्य बलिमेनं त्वं बालं मुञ्च सुशोभने ॥
 इत्युच्चार्य ततो धीमान् बलिं निशि समाहरेत् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य विधाय पङ्कवक्रियाम् ॥
 एवङ्कृते विधाने तु त्रिरात्रं सुरसत्तम ।
 व्याधिसुक्तो भवेद्बालो नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति सप्तमदिनमासाद्विधानम् ।

अथ अष्टमदिनमासाद्विधानम् ।

अथाष्टमे दिने मासे वर्षे देवी पिशाचिका ।
 पीडयत्येव बालन्तु ज्वरच्छर्द्दिललाटजैः ॥
 नेत्रपीडाङ्गसङ्कोचो हृद्रोगश्चाभिजायते ।
 शृणु तत्र प्रतीकारं येन तुष्टोत्पिशाचिका ॥
 प्रकुर्त्याच्च त्रिरात्रन्तु शान्तिं बालार्तिहारिणीम् ।
 पूर्ववत्पुत्तलीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 पञ्चामृतैस्तु संस्त्राय्य देवीं तां शिशुना सह ।
 चन्दननानुलिमाङ्गीं खेतपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥
 ध्वजाः सप्त समाख्यातास्तावत्यः पोलिकाः स्मृताः ।
 मुष्टिकाद्यापि विज्ञेया हरिद्राक्ताः शुभाः स्मृताः ॥

* सङ्घितं प्रसूतं सतमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पीतवर्णेन बस्त्रेण सूत्रेणापि सुसंस्कृतः ।
 विजयाचूर्णधूपोऽत्र घृताक्तः सम्यक्कीर्तितः ॥
 दीपास्तप्त घृतेनैव पूरयित्वा नियोजयेत् ।
 प्रसूतित्रयभक्तस्य घृताक्तस्य विशेषतः ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्दीमान् देव्यै तस्यै न संशयः ।
 साम्बूलञ्च सकपूर्वं पिशाच्यै तु प्रदापयेत् ॥
 शक्त्या च दक्षिणा तत्र देया तत्प्रीतये रवे ।
 वस्त्रमापेन मन्त्रेण सर्वमेव विधीयते ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः सर्वभूतेशि शोभने त्वं पिशाचिके ।
 बलिश्चैनसुरीकृत्य त्वरितं मुञ्च बालकम् ॥
 यथा पूर्व्यं तथा कार्या पञ्चपल्लवसत्क्रिया ।
 त्रिरात्रं रजनौवृत्तौ* पूर्व्यं ग्रामादहिः क्षिपेत् ।
 एवङ्कृते विधानेऽस्त्रिविद्यशान्तिः प्रजायते ॥

इति अष्टमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ नवमदिनमासाब्दविधानम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।
 देवता पाश्विनी नाम बालार्तिं कुरुते भृशम् ॥
 तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि समासेन दिवाकर ।
 ऋग्मन्त्रैर्ह्रियले पीडा सङ्कोचो नेत्रयोस्तथा ॥

* इतो इत्यत्र मासे इति क-पुस्तके पाठः ।

तर्जनीमध्यमायोगमग्राभ्यां कुरुते भृशम् ।
 अक्षत्यागोऽपि सन्तोषो मुखगन्धोऽभिजायते ॥
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि पाशिनप्रीतये रवे ।
 पूर्ववत्पुत्तलीकृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 शूलवस्त्रेण संवीतां शूलसूत्रेण वेष्टिताम् ।
 पूजयेच्छुक्लपुष्पैश्च मन्दाराद्यैः सुगन्धिभिः ।
 गन्धार्थे घनसारेण युक्तां चन्दनमर्पयेत् ॥

घनसारः कर्पूरः ।

दशाङ्गधूपो धूपोऽत्र ततो दीपान् प्रकल्पयेत् ।
 नव वा सप्त वा पूपाः पोलिका वा नवैव च ॥
 तावत्यो मुष्टिकाश्चैव ध्वजाश्चैव विशेषतः ।
 नवप्रसृतिमानेन तण्डुलौदनमुत्तमम् ॥
 दध्ना क्षीरेण वाभ्यक्तं नैवेद्यं परिकल्पयेत् ।
 ग्रामादहिर्भध्वरात्रे पश्चिमे प्राक्षिपेद्दलिम् ॥
 एतावता विधानेन रोगमुक्तो भवेच्छिशुः ।
 पञ्चानां पञ्चवानाञ्च विदध्यात्पूर्ववत्क्रियाम् ॥
 इति नवमदिनमासाद्विधानम् ।

अथ दशमदिनमासाद्विधानम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
 शक्तिरत्न महामारी राजसी घोररूपिणी ॥
 स्रत्युक्लं ज्वरं शूलं विदधाति दिवानिशम् ।
 विष्टम्भं कुरुतेऽत्यन्तं हिक्काकासमतिशयम् ॥

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकाम्यया ।
 पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 स्नापयेत्करितो वारा चन्दनेनानुलेपयेत् ।
 पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य पुष्पमाल्योपशोभिताम् ॥
 दशाङ्गं धूपने/धूपं महामार्ग्यं प्रकल्पयेत् ।
 दीपास्तु पञ्च विज्ञेयास्तावत्यः क्षीरषाष्टिकाः ॥
 मुष्टिकाः पञ्च वै शस्ता ध्वजाः पञ्च सुशोभनाः ।
 संस्कृतं सर्पिषा भक्तं तण्डुलानाञ्च पौष्कलम् ॥
 नैवेद्यार्थं न्यसेत्तत्र शरावे सुमनोहरम् ।
 ताम्बूलसहितं भानो दक्षिणासहितन्तथा ॥
 दक्षिणार्थं नवं वस्त्रं रजतं वाथ शक्तिः* ।
 पल्लवैः पञ्चभिर्युक्तं बलिं सर्व्वं समर्पयेत् ॥
 मध्यरात्रादवक्षीणं बलिं कुर्याद्दिनत्रयम् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य प्रक्षिपेन्नगरादहिः ।
 स्तोत्रेणानेन मार्त्तण्ड वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

स्तोत्रन्तु ।

ॐ नमो रक्तवर्णाक्षि रक्तपद्मनिभानने ।
 रक्तोष्ठदशने रक्तमहामारी† महाभये ॥
 महाबले महाकाये महाभयनिवारिके ।
 अनेन बलिदानेन तुष्टा भव शुभानने ॥

* वाथ शक्ति इत्यत्र वाद्यशक्ति इति क-पुस्तके पाठः ।

† महामारी इत्यस्य इस्लामलसैव युक्तमुपस्थापः ।

व्याधिना पीडितं बालं रक्ष मे परमेश्वरि ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य सर्व्वं बलिमुपाहरेत् ।
क्षेमाय बालकानां हि नात्र कार्या विचारणा ॥
इति दशमदिनमासाव्द्विधानम् ।

एकादशदिनमासाव्द्विधानम् ।
एकादशे दिने मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
कालिका नाम देव्यत्र तत्पीडा जायते शिशोः ।
ज्वरस्तु प्रथमं तावद्धृद्रोगस्तदनन्तरम् ।
मुखशोषो मङ्गलग्नानिस्ततः स्याच्चित्तविभ्रमः ॥
रोदनं सर्व्वगात्राणि कम्पन्ते च पुनः पुनः ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकाम्यया ॥
पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
गङ्गातोयेन संस्त्राप्य चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
करवीरस्य पुष्पैस्तु पूजयेद्दरीदलैः ।
धूपयेत्पुत्तकेशैश्च सर्पनिर्मोकसर्षपैः ॥
वचालशुनकैश्चैव* छृतयुक्तैः ससर्ज्जकैः ।
दीपैस्तु पञ्चभिः सूर्य्य तैस्तु नीराजयेत्तु ताम् ॥
नैवेद्यं पायसं क्षीरं षष्टिकास्तिलमोदकाः ।
अपूपा मुष्टिकाः पीलीः पञ्च पञ्च प्रकल्पयेत् ॥
ध्वजाश्च पञ्च विघ्नेयाः शरावे सर्व्वमेव तत् ।

* लघुनकैरित्यत्र लघुनफलैरिति क ख-पुस्तकयोः पाठः ।

निवेश्य सकलं देव्यै कालिकायै निवेदयेत् ।
मन्त्रेणानेन सप्ताश्व वस्त्रमाणेन ते मया ॥

मन्त्रो यथा ।

ॐ नमो घोररूपायै विकटे घोरदर्शने ।
त्राहि सर्वजगद्भानि बालं मुञ्च बलिप्रिये ॥
एवंविधं विधिं कुर्यात्पूर्ववत्पञ्चवक्रियाम् ।
बलिः प्रदोषसमये ग्रामाद्दक्षिणतो वहिः ।
निधेयो मन्त्रमुच्चार्य नरेण च सहेतिना ॥

सहेतिना सख्येनेत्यर्थः ।

इति एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ द्वादशदिनमासाब्दविधानम् ।

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे चैव दिवाकर ।
भामिनी नाम देव्यत्र पीडयत्यनिशं शिशुम् ॥
आदौ ज्वरं प्रकुर्याच्च हृद्रोगान्तदनन्तरम् ।
कासं श्वासमतीसारं प्रलापं जृम्भणन्तथा ॥
कम्पन्ते सर्वगात्राणि तथा जाड्यञ्च नेत्रयोः ।
इत्थं नानाप्रकारस्य शिशूनां जायते गदः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकारिणीम् ।
पूर्ववत्पुनर्लोलित्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
गन्धपुष्पाद्युक्ता धूपा दीपाश्च विविधाः स्मृताः ।
नैवेद्यं विविधञ्चात्र भामिन्यै परिकल्पयेत् ॥
वस्त्रं शस्त्रं ध्वजाः सूत्रमोदनं पयसाचितम् ।

अपूपैः पायसं क्षीरं वष्टिकाभिश्च संयुतम् ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्भक्ष्या सन्ध्याकाले निशामुखे ।
 ग्रामादुत्तरतो देशे बहिरेव बलिं क्षिपेत् ॥
 इत्थं पञ्चदिनेष्वेव कर्त्तव्यं रोगमुक्तये ।
 मन्त्रेणानेन सप्ताश्व मन्त्रयेत्सर्वतो बलिम् ॥

अथो यथा ।

ॐ बलिं गृह्णाण बालस्य व्याधीन् संहर संहर ।
 पञ्चवक्त्रप्रसादेन प्रसन्ना भव भामिनि ॥
 एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् बालकः क्षेममाप्नुयात् ।
 इत्थं ते कथितं सूर्य्य शान्तिकृत्तुञ्जयातकम् ।
 अनुष्ठितेन येन स्याद्बालानां दुःखमोचनम् ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे स्कन्दसूर्य्यसंवादे ब्रह्मयामलसंवादितां
 प्रथमदिनमासाब्दादिद्वादशदिनमासाब्दपर्य्यन्तं
 बालपीडाशमनविधानं समाप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण रावणोक्तं बालपीडाशमनविधानम् ।

दशाननमतं वक्ष्ये बालानां सुखकारकम्* ।

अथ प्रथमे ।

अथास्य प्रथमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति माता नन्दा
 ताम् ।

* सुखकारकमित्यत्र उपकारकमिति ग-पुलकै पाठः ।

तथा गृहीतमात्रस्य शिशोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
ज्वर आलस्यं रुदितं दुर्बलत्वं छर्द्दिरतिसारो गात्रसङ्कोचोऽरुचि
स्तनपाने एते भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
नद्या उभयतीरतो मृदमानीय पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा पीतवस्त्र
सूत्राभ्यां वेष्टयित्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य प्रस्थतण्डुलस्यौदः
दधिगुडमिश्रितम् पञ्च पोलिकाः दोषद्वयं ध्वजत्रयं शरावे दत्त्वा
बालं सम्प्रोक्ष्य विजयाधूपेन धूपयित्वा पञ्चपङ्कवेः संस्त्राप्य वस्त्र-
माणेन मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

ॐ नमो रावणाय मातर्नन्दे बलिं गृह्ण गृह्ण बालं सुखं सुखं
स्वाहेति मन्त्रेण बलिमभिमन्त्र्य अपराह्णे प्रदोषसमये वा दिन
त्रयमेव ग्रामाद्वहिः पूर्व्वस्यां दिशि पूर्व्वोक्तं मन्त्रमुच्चारयन् बलि
हरेत् ।

एवं कृते सुखी बालः सम्पद्येत न चान्यथा ।

इति प्रथमे बलिः ।

अथ द्वितीये ।

अथास्य द्वितीये दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुनन्द
नाम माता ।

तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

अरुचिश्छर्द्दिर्हस्तपादादिसङ्कोचो रोदनमतिसारो दुर्बलत्वम् ।

सुनन्दागृहीतमात्रेण* ह्येतद्भवति लक्षणम् ।

* मात्रेण इत्यत्र मात्रस्येति पाठो युक्तः, अन्यत्रापि तथा दर्शनात् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

[पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रादिना संवेष्ट्य स्वस्तिकादशकं
मालिख्य तत्र तां निधाय सुगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस्न-
दीदनं दधिगुडसन्निभं पञ्च पोलिका दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च
निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं प्रोक्ष्य सुगन्धधूपेन धूपयित्वा—ॐ
रावणाय सुनन्दे मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
गङ्गा इति मन्त्रेण अपराह्णे प्रदोषसमये वा उत्तरतो बलिं
रित् ।

एवङ्कृते सुखी बालः सम्पद्यते न चान्यथा ।

इति द्वितीये ।

अथ तृतीये ।

अथ तृतीये दिने मासे वर्षे वा पूतना नाम माता गृह्णाति
तलम् ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते स्वरः ।

त्रिसङ्कोचः कण्ठशोषः प्रलापोऽतिसारो रीदनञ्च ।

तया गृहीतमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

एवं पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
स्यसन्धिततण्डुलीदनं दधिगुडसन्निभं पोलिकापञ्चकं मुष्टिका-
ञ्चकं दीपत्रयं ध्वजचतुष्टयं तिलचूर्णञ्च शरावे निधाय पञ्च-
पल्लवैर्बालाङ्गानि सम्पृण्य सम्प्रोक्ष्य सर्जरसधूपेन* धूपयित्वा च—

• सर्जरसधूपेन इत्यत्र दद्यात्तु धूपेनेति न-पुस्तके पाठः ।

ॐ नमो रावणाय पूतने मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं सुश्रु सुश्रु
स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमायां दिशि पूर्वोक्ते काले निराचं बलिं
हरेत् ।

इति तृतीये ।

अथ चतुर्थे ।

अथास्य चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा मुखमण्डिका नाम
माता बालकं गृह्णाति ।

तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते प्लवः ।

गात्रसङ्कोचो मुष्टिवन्धः श्वासः कासश्छर्द्दिरतिसारो दुर्बलत्वञ्चेति
लक्षणानि भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेषावेक्ष्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
प्रसृतकुलौदनं दधिगुडयुतं पोलिकाः पञ्च मुष्टिकाः पञ्च दीप-
द्वयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य दशाङ्गेन धूपेन
धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय मुखमण्डिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण
बालं सुश्रु सुश्रु स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिशि पूर्वोक्तकाले
बलिं हरेत् ।

इति चतुर्थे ।

अथ पञ्चमे ।

अथास्य पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति विहाली
नाम माता । तल्लक्षणम्—प्लवश्चक्षुरोगो गात्रसङ्कोच आहारा-
ग्रहणमतिसारश्छर्द्दी रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य बालं
शिक्ष पञ्चवैः सम्पूज्य किजयाधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय विहासि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण प्रस्त्रोदनं दक्षिणुदयुतं दश पोलिका ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे
निधाय पश्चिमस्यां* पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

इति पञ्चमे ।

अथ षष्ठे ।

अथास्य षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति शकुनी
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नानि यथा—ज्वरादिर्हस्तपद-
मङ्गीचोऽतिसारः कासो मुखशोषश्च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रस्त्रोद-
नं पोलिकादशकं तिलचूर्णं दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे
निधाय बालं पञ्चवैर्माञ्जयित्वा सुगन्धेन धूपयित्वा—ॐ नमो
रावणाय शकुनि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण पश्चिमदिशि त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

इति षष्ठे ।

अथ सप्तमे ।

अथास्य सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुखना

* पश्चिमाशानिन्त्रेण भवितुं युक्तं, पश्चिमशब्दस्य असन्धेनामत्वात् ।

नाम माता । तदगृहीतचिह्नं यथा—ज्वरादि पूर्ववत्पीतवर्णता च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा गन्धादिना सम्पूज्य गुडमिश्रौदनम्
जालिका चारिकाश्चैव पोलिकाः पूरिकास्तथा ।
साङ्गिका घृतपक्वाश्च शरावे सन्निवेशयेत् ॥
ध्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च । ततो बालं पङ्क्तवैर्माञ्जयित्वा विजयेन
धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखनानाममातर्बलिं
गृह्ण गृह्ण बालं सुखं सुखं स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि बलिं
निराचं हरेत् ।

इति सप्तमे ।

अथ अष्टमे ।

अथास्याष्टमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति कुलिका
नाम माता । तदगृहीतचिह्नं पूर्ववत् ।

बलिस्तस्या यथा ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेष्ट्य पूजयित्वा ओदनं दधि-
मिश्रं पञ्च पोलिकास्तिलचूर्णम्

क्षीरिकाः पूरिकाश्चैव दीपकद्वयमेव च ।

चतस्रो मुष्टिका एरण्डिका उरिकौदनं गुडमिश्रितं ध्वजत्रयञ्च
शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य पङ्क्तवैर्माञ्जयित्वा दशाङ्गधूपेन धूप-

यित्वा च—ॐ नमो रावणाय कुलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं
मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणदिशि पञ्चरात्रं बलिं कुरेत् ।

इत्यष्टमे ।

अथ नवमे ।

अथास्य नवमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति आर्जिका
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं ज्वरादि पूर्व्ववत् पीतवर्णता च ।
तस्या बलिर्यथा ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य
ओदनं दधिमित्थं पञ्च पोलिकादिलक्ष्णं सङ्कुलिकाः पर्पटिका-
दीपद्वयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं सम्भार्ज्यं धूपयित्वा च
—ॐ नमो रावणाय आर्जिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च
मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण उत्तरदिशि त्रिरात्रं बलिं कुरेत् ।

इति नवमे ।

अथ दशमे ।

अथास्य दशमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति रेवती
नाम माता । तद्गृहीतलक्षणं ज्वरादि पूर्व्ववत् अतिसारः स्नेहा
कण्ठशोषो रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्ण-
प्रसृतङ्गुलीदनं दधिगुडमिश्रितं तिलचूर्णं पञ्च पोलिका दश
शर्करा दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं सम्भोज्य
विजयेन धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय रेवति मातर्बलिं

गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि अपराह्णे
सम्भ्यायां वा बलिं हरेन्निराचम् ।

इति दशमे ।

अथ एकादशे ।

अथास्य एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति
पिच्छलिका नाम माता ।

तया गृहीतमात्रस्य ज्वरः शोषश्च जायते ।

रक्तञ्च क्षवते विष्ठा मूत्रं शूलञ्च* जायते ॥

सीदन्ति सर्वंगात्राणि आहारश्च न रोचते ।

जर्द्वट्टिः प्रलापश्च रोदनञ्च पुनः पुनः ।

पिच्छलिकागृहीतस्य ह्येतद्भवति लक्षणम् ।

बलि तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य गन्धादिना सम्पूज्य
पूर्वप्रस्थमितीदनं दक्षिणद्वारं पोलिकाः पूरिका घाटिका-
वटकाः पञ्च पञ्च तिलचूर्णे दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय
पञ्चपद्मवैर्बालं सम्भार्य विजयधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय पिच्छलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण दक्षिणां दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रदोषे वा एकां रात्रिं
बलिं हरेत् ।

इति एकादशे ।

अथ द्वादशे ।

अथास्य द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति पिप्पली
नाम माता ।

तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

शोषश्च जायते तस्मात्कम्पो वैवर्ण्यमेव च ॥

कुक्षिशूलं प्रजायेत रोदनञ्च पुनः पुनः ॥

जर्जुदृष्टिः प्रलापश्च श्वासश्चैव निरन्तरम् ॥

पिप्पल्याक्रान्तमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

नद्या उभयकूलतो मृत्तिकामानीय तथा पुत्तलिकां कृत्वा पीत-
वस्त्रेषु संवेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस्थौदनं दधिगुडसन्निभं
पोलिकाः पञ्च तिलचूर्णं चारिकाद्वयं शर्करा विटपपत्रं सुगन्धधूपं
अजचयं दीपपञ्चकञ्च शरावे निधाय बालं सम्प्रोक्ष्य पञ्च पञ्चवै-
मार्ज्ययित्वा विजयधूपेन धूपयित्वा च—ॐ नमो रावणाय
पिप्पलि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण
पूर्वस्थां दिशि पूर्वोक्ते काले चिरात् बलिं हरेत् ।

एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् बालरोगः प्रशाम्यति ।

अथशं नात्र सन्देहो रावणस्य वचो यथा ॥

इति विधानमालोक्तं बालस्य प्रथमदिनाद्यवधि द्वादशदिन-
मासाब्दपर्यन्तं शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ षष्ठीपूजनविधानम् ।

यथा बालतन्त्रे ।

उत्पन्नस्य तु बालस्य षष्ठे वा पञ्चमे दिने ।
 विघ्नेशो जन्मदा षष्ठी देवी जीवन्तिका तथा ॥
 प्रदोषे पूजनीयास्ता गन्धपुष्पादिदानतः* ।
 अपूजिताश्च ता देव्यः कुमारं पीडयन्त्यलम् ॥
 कुङ्कुमेनाथ गन्धेन कुम्भसंस्थाः† प्रकल्पयेत् ।
 पीठे वाक्षतपुञ्जादौ पुष्पाः शस्त्रहस्तकाः ॥
 स्त्रियञ्च पानं कुर्वन्त्यो जागृयुस्तां निशां पराम् ।
 गृहं धूपाम्निदीपैश्च संयुतं कारयेत्ततः ॥
 सर्षपान् चर्ब्वतो दद्याद्वलिर्देयश्च पुष्कलः ।
 विप्रेभ्यश्चैव ताम्बूलं दक्षिणादिकमर्पयेत् ॥

तत्रादौ सविनायकगौर्यादिमातृकापूजां विधाय

आवाह्यं पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ।

देवीं षष्ठीं गिरिं मन्यानमन्दरं मन्यानमन्दरोऽसीति मन्त्र-
 लिङ्गात् ।

* अथ षष्ठीपूजयेद्दीशमातः ।

अत्रोच्यते तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं मातात्मनो हविः पूज्यामीषादिश्रम्यति ।

इति वचनात् । अथ पुत्रजन्मेति वचनात् पितुर्देवामीषाभावः । इति ज्ञेयतत्त्वम् ।

† कुम्भसंस्था इत्यथ कुम्भसंस्था इति ग-पुसके पाठः ।

मातरो यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

शान्तिः पुष्टिर्धृतिसुष्टिरात्मदेवतया सह ॥

ततः ।

ॐ आयाहि वरदे देवि महावष्टीतिविश्रुते ।

शक्तिभिः सह बालं मे रक्ष जागरवासरे ॥

ति मन्त्रेण षष्ठीं देवीमावाह्य—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

मातर्बालमिमं रक्ष महावष्टि नमोऽस्तु ते ॥

ति मन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

हिरण्यवस्त्रशय्यादि यथावित्तं प्रदापयेत् ।

इति कृत्वा ततो देवीं षष्ठीं सम्यार्थयेन्नरः ।

मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन सर्वारिष्टनिवृत्तये ॥

मन्त्रस्तु ।

गौरीपुत्री यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ।

तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्षतां नमः ॥

इति मन्त्रेण तां देवीं विघ्नेशदीन् प्रणम्य च ॥

अन्वेऽपि प्रायेणामन्त्राः सन्ति, ते च यथा—

सम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

प्रसादात्तव विघ्नेन चिरं जीवतु मे शिशुः ॥

(एतद्विज्ञापयितुं परहृते द्रष्टव्यः ।)

गीतवादित्रनिर्घोषैस्तां रात्रिं जाग्रयात्वरः ॥
 एवं विधानं यः कुर्यात् षष्ठीप्रीत्यै नरोत्तमः ।
 चिरायुर्भविता तस्य शिशुर्नात्र विचारणा ॥
 इति बालतन्त्रीकं षष्ठीपूजनविधानं समाप्तम् ।
 प्रयोगपारिजाते तु व्याप्तः ।
 सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
 तासां यागनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
 तथा ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
 त्रिधाशीचं न कुर्वीत सूतके पुन्नजन्मनि ॥
 दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठसप्तमयोरपि ।
 बलिदानन्तु दशमे ह्यत्र दानं प्रद्वस्यते ॥
 मार्कण्डेयश्च ।

रक्षणीया तथा षष्ठीनिशा तत्र विशेषतः ।
 रात्रौ जागरणं कार्यमत्र दानं तथा बलिः ॥
 पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।
 रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्याश्चैव सूतके ॥ इति

जगती सर्वभूतानां बालानाञ्च विशेषतः ।
 नारायणोत्तरूपेण बालं नै रक्ष सर्वदा ॥
 सूतप्रेतपिशाचैश्चो डकिनीबीगिनीषु च ।
 आतेन रक्ष बालं नै चापदे पद्मिनीषु च ॥

सूतिकागृहस्थाप्यानि द्रव्याणि यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्यम्बुपशुशून्ये च निर्यूपे सूतिकागृहे ।

प्रदीपशस्त्रमुषलभूतिसर्षपवर्जिते ॥

अनुप्रविश्य जातन्तु अपङ्क्त्यात्मसम्भवम् ।

क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजति हि ज ॥

स जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।

तस्याः संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥

शुग्धागः यूपोऽपि तस्यैव उपस्थितत्वात् ।

इति प्रयोगप्रारब्धातोक्तं षष्ठीपूजनविधानम् ।

अथ सूतिकासनम् ।

यथा ज्योतिःशास्त्रे ।

करेन्द्रयाभ्यानिक्षवासवाख्य-

मैत्रेन्दवाग्निध्रुवमेऽङ्गि पुंसाम् ।

तिथावरिते शुभमामनन्ति

प्रसूतिकासनविधिं सुनीन्द्राः ॥

करो हस्ताः इन्द्रो ज्येष्ठा अनिलः स्वाती मैत्रमशुक्राधा अन्यं
रेवती ॥

इति सूतिकासनम् ।

अथ नामकरणम् ।

वृहस्पतिः ।

द्वादशे दशमे चापि जन्मतो दिवसे शुभे ।

षोडशे विंशतौ चैव द्वाविंशे* वर्णतः क्रमात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणेऽपि ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां मासि केचन ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करो-
तीति ।

दशम्यामुत्थाप्य एकादशेऽङ्गि नाम कुर्यादिति तद्वाक्यान्तम्,
अशौचापगमे नामधेयमिति विष्णुस्मृतौ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरण-
मिति ।

व्युष्टे अतीति ।

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

---

* द्वाविंशे इत्यत्र द्वाविंशे इति क-पुस्तके पाठः ।

अमासंक्रान्तिविद्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् ।

गर्भाधानादिकर्माणि शुभे काले समाचरेत् ॥

श्रीधरः ।

मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्नातोधनिष्ठाश्रुत-

प्राजेशाश्विशशाङ्कपोष्णदिनकृत्युषेण राशौ स्थिरे ।

किद्रां पञ्चदशौ विहाय नवमीं शुक्लेऽष्टमे भार्गव-

ज्ञाचार्य्यामृतपादभागदिवसे नामानि कुर्याच्छिशोः ॥*

मतुः ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादश्वान्तं क्षत्रियस्य तु ।

वैश्ये गुप्तसमायुक्तं शूद्रस्य प्रेथसंयुतम् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतशक्ती वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।

उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।

योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमत् ॥

ततोऽत्र मार्गशीर्षादिः । तथा शिष्टाचारदर्शनात् ।

तस्मासनाम प्रथमं दद्यात्सम्बुध्य चैव हि ।

देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ॥

सर्वापगानां पुण्यानां चिह्नार्थं योषितां नृणाम् ।

* भुवस्त्रदुश्चरभे वाजिहस्तासमेते चक्षुमुदयनधैवा सरसु केन्द्रस्थितेपु ।

दिगर्वाविश्वमताङ्गं तत्कुलाचारतो वा समदिगतिविधीनि नाम कुर्यात्प्रशक्तम् ॥

इति च दोषिकायाम् ।

काव्यानाञ्च कवीनाञ्च पञ्चादीनाञ्च सर्वशः ।

राजप्रसादवस्तूनां नष्टमकार्थं विशिष्यते ॥

नाञ्चनमपि नाम कार्थम् । अभिवादनीयञ्च समीचेत तस्मात्ता-
पितरौ विद्यातामोपनयनादिस्वाश्रयनसूत्रात् । तच्च नञ्च-
पादाद्यञ्चरं कुर्यादिति परिशिष्टे । स्वाभीष्टं व्यावहारिकं नाम
कुर्यादिति तन्मकारः ।

काव्यायनसूत्रे ।

ह्यञ्चरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं
कुर्यान्न तद्धितमयुजाञ्चरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितं शर्थं
ब्राह्मणस्य वर्धं चन्द्रियस्य गुप्तं वैश्यस्य दासं शूद्रस्य इति ।
दीर्घं द्विमात्रम् अभिनिष्ठानो विसर्गः कृतं कदन्तं यथा विश्वम्भर
इत्यादि । अयुजाञ्चरमयुग्माञ्चरं यथा यशोदा इत्यादि, अयुग्मान्तं
स्त्रीणामिति गोभिलोक्तेः ।

मनुः ।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मयार्थं मनोहरम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥

बालनामकरणं स्थिरलग्ने

केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये ।

ब्राह्मणपञ्चमधितपापे

जीवशुक्रशिशौम्यदिनेषु ॥

इति च नारायणपद्धतौ ।

इति नामकरणविधानं समाप्तम् ।

ग्रन्थस्थानि विधानानि मया सङ्गृहितानि च ।
 परोपक्त्यै विष्णुर्मे तेन प्रीषातु सर्व्वदः ॥
 विधानपारिजातेऽस्मिन् पञ्चस्तवकसंयुते* ।
 समाप्तिमागात्† प्रथमो गुच्छो विष्णोरनुग्रहात् ॥
 अम्बा भागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।
 तेनानन्तेन रचितः प्रथमः स्तवको गतः ॥

इति श्रीमत्परमवैदिकनागदेवभट्टसूनुना सकलविद्वज्जन-
 कृपापात्रभूतेन श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते
 विधानपारिजाताभिधे निबन्धे
 प्रथमः स्तवकः समाप्तः ।

---

* दशाष्टस्तवकान्विते इति ग-पुस्तके पाठः ।

† समाप्त एव इति क-पुस्तके पाठः ।

अथ द्वितीयः स्तवकः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ दुष्टनक्षत्रादिजननशान्तिविधानानि प्रीच्यन्ते ।
तानि च जननाशौचोत्तरकाल एव कर्त्तव्यानि सङ्गतिकत्वात्* ।
जन्मतो द्वादशाहे वा इत्यादि वक्ष्यमाणवचननिचयात् शुचि-
कर्त्तृकत्वाच्च ।

अथ नक्षत्रदेवताः कथ्यन्ते ।

यथा रत्नमालायाम् ।

मेषा दस्ययमाग्निधातृशशिनः शर्क्वाऽदितिर्वाक्पतिः

कद्रूजः पितरो भगोऽर्थमरवी त्वष्टा हयो मारुतः ।

इन्द्राग्नी त्वथ मित्र इन्द्रनिर्ऋतौ तोयश्च विश्वे विधि-

र्गोविन्दो वसवोऽम्बुपाजचरणाहिर्नभ्रपूषाभिधाः ॥ इति ।

भानामीशा नक्षत्राणामधिदेवताः अश्विन्यादयः अश्विन्यादि-
क्रमेण बोद्धव्यास्ते च अष्टाविंशतिसंख्याकाः अभिजितोऽपि
नक्षत्रमध्ये परिगणितत्वात् । एतानि जनननिमित्तशान्ति-
विधानानि नामकरणपूर्व्ण कर्त्तव्यानि नैमित्तिकत्वात् ।

दुष्टनक्षत्रजातानां शान्तिं कृत्वा विधानतः ।

द्वादशैकादशे वाङ्गि नाम कुर्यात्ततः परम् ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च शान्तिविधानात्परं नामकरणमिति केचित् ।
द्वादशैकादशे इत्यत्र सन्धिरार्थः । यदा तु बहुनिमित्तसम्प्रात-
स्तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायेन सर्वार्थेणैव नैमित्तिक-

कानि कार्याणि । यथा अमावास्यायां ज्येष्ठानक्षत्रे व्यतीपातादौ
जातस्य अमावास्यादिशान्तिः क्रियते तत्र क्रमस्त्वैष्टिकः । यद्वा
तन्त्रेणैव कार्याणि कर्त्तादीनामेकत्वात् । कुमार्या अपि एतत्
कार्यं न्यायसाम्यात्, सुतः सुता वेत्यादिवक्ष्यमाणवचनाच्च ।

तत्र तावत् सर्वारिष्टशान्तिसाधारणत्वाद्गोमुखजननशान्ति-
विधानमादावभिधीयते ।

तथाच प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

प्रणिपत्य रविं वक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुस्मरन् ।

सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिरर्णवे ॥

पितृरिष्टे सुतारिष्टे मातृरिष्टे तथैव च ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्तत्तद्दोषोपशान्तये ॥

पूषाग्निर्गुरो सपं मघाचित्रेन्द्रमूलमे ।

एषु ऋषेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥

पूषा रेवती अश्विनी प्रसिद्धा गुरुः पुष्यः सर्पः अश्लेषा मघा प्रसिद्धा
चित्रा च इन्द्रो ज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धम् । एषु नक्षत्रेषु जातस्येत्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तत्र इतिकसंव्यतामाह ।

जन्मर्चे वा त्रिजन्मर्चे शुभे वारे शुभे दिने ।

स्रत्वाभ्यङ्गादिकं सर्वं गृह्णालङ्कारपूर्वकम् ॥

गोमयेनोपलिप्याथ गृहस्थेशनभागके ।

पङ्कजं कर्षिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ॥

श्वेतवर्णकै रजोभिस्तण्डुलादिपिष्टैरित्यर्थः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्य यथाविस्तानुसारतः ।
 नवशूर्पन्तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥
 स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 प्राञ्जुखं तमवाक्पादं तिलगर्भगतं शिशुम् ॥
 गोमुखं दर्शयित्वाथ पुनर्जातन्तु गोमुखात् ।
 विष्णुर्योनिमितिसूक्तेन* गव्येन स्रपयेच्छिशुम् ॥
 गवामङ्गेषु मन्त्रेण† गवामङ्गेषु संस्पृशेत् ।
 विष्णोः श्रेष्ठेन मन्त्रेण‡ गोप्रसूतन्तु बालकम् ॥
 आचार्यस्तु समादाय पञ्चाङ्गानि ददेत्तदा ।
 माता जघन्यभागस्या शिशुमानीय तन्मुखात् ॥
 ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ।
 वस्त्रे स्थाप्य पितास्थाय पुत्रस्य मुखमीचयेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिश्च संयुतम् ।
 आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः§ रभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ॥
 मूर्ध्नि चाघ्राय तं पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पिता ।
 अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ॥

* १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† गवामङ्गेषु लिङ्गानि भुवनानि चतुर्दश ।

यथातथाङ्गिणं मे स्वादिह लोके परत्र च ॥ अग्नेदित्रप्राचम्येति ।

‡ विष्णोः श्रेष्ठेन कपेच अस्यां नार्यां गवीन्वाम् ।

पुमांसं पुत्रमावेष्टि दशमी मासि नूतने स्वाहा ॥ अग्नेदित्रप्राचम्येति ।

§ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

धाम्न वै पुन्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।
 मूर्धनि त्रिस्वप्नाय तं शिशुं स्थापयेत्ततः ॥
 पुण्याहं वाचयेत्पश्चाद्वाङ्मणैर्वेदपारगैः ।
 दरिद्रायाश्च विप्राय तां गां चाभ्यर्च्य दापयेत् ॥
 मोवस्त्रस्त्रर्णधान्यानि दद्यादर्कादितः क्रमात् ।
 यथाशक्ति धनं दद्याद्वाङ्मणेभ्यस्तदा पिता ॥
 अर्कादितः सूर्यादिग्रहेभ्य इत्यर्थः ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्वशाखोक्तमार्गतः ।
 उल्लेखनादिकङ्कत्वा चान्यभागान्तमाहरेत् ॥
 होमस्थेशानदिग्भागे धान्योपरि घटं शुभम् ।
 पञ्चगव्यं घटे स्थाप्य तिलं तत्र विनिक्षिपेत् ॥
 क्षीरद्वुमकषायांस पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ।
 क्षीरद्वुमकषायाः पञ्चपक्त्वाः पञ्चत्वच इत्यर्थः ।
 वस्त्रयुग्मेन संकाव्य गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
 विष्णुं वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः ॥
 यत इन्द्रादिभिर्मन्त्रैः कुशं स्पृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ।
 दधिमध्वाज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः ॥

यत इन्द्र भवामहे ततो नो चमयं कृषि ।

मधवन्धवि तव तन्न कृतिमिर्विधिको विचक्षो ऋषि ।

(८म. ६१म. १२स्तक्. १)

आपोहिष्ठेति तिसृभिः*रप्सु मे सोम† इत्यथ ।

तद्विष्णोः परमं पदम् अक्षीभ्यां तेऽथ सूक्ततः‡ ॥

ऋग्भिराभिः प्रत्यृचञ्च अष्टाविंशतिसंस्थया ।

अशक्तश्चाष्टसंस्थं वा दधिमध्वान्यसंयुतम् ॥

आदित्यादिग्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

मन्त्राञ्च विष्णुर्योनिमित्यादय ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । दधिमध्वान्य-

युक्तेनेति । अत्र भावे क्तप्रत्ययः तथाच दधिमध्वान्यमेकीकृत्य

होमयेदित्यर्थः । अध्याहारस्यान्याय्यत्वात् । अन्यत् स्पष्टम् ।

इति विधानपारिजाते गोमुखप्रसवशान्तिविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

उक्ते काले अस्य अमुकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोमुखप्रसवं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशं
सम्पूज्य चाचार्यं वृणुयात् । तत आचार्यः पूषाश्विनोरित्या-
दिषु नक्षत्रेषु जातस्य गोजननङ्कृत्वा —

जन्मर्चे वा त्रिजन्मर्चे शुभे वारे शुभे दिने ।

कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्व्वं गृहालङ्कारपूर्व्वकम् ।

गोमयेनोपलिप्याथ गृहस्थेशानभागके ॥

* १० पृष्ठे प्रदक्षिताभिः ।

† अप्सु मे सोमो अन्नबौदन्निर्विज्ञानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वस्यन्तमापन्न विश्वमेषजीः ॥

(१म. २१२. २० ऋक् ।)

‡ सूक्तमिदं ५५ पृष्ठे प्रदक्षिंतम् ।

पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्येति ॥

पङ्कजानभागस्थपङ्कजमध्ये यथाशक्ति व्रीहीन् निक्षिप्य तेषु शूर्पे
निधाय शूर्पे रक्तवस्त्रं प्रसार्य तत्र तिलान् विकीर्य शूर्पे प्राप्नुवन्
शिशुं निधाय रक्तसूत्रेण शूर्पे वेष्टयित्वा शिशुसमीपे गोमुख-
मानीय प्रसवं भावयित्वा विष्णोर्नुकमिति सूक्तेन* मिलितेन
पञ्चमर्थेन शिशुं स्नापयित्वा—

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

(१०म, १८४सू, १ऋक् ।)

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजा ॥

(१०म, १८४सू, २ऋक् ।)

हिरण्ययो अरणी यं निर्मथतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥

(१०म, १८४सू, ३ऋक् ।)

नेजमेघ परापत सुपुत्रः पुनरापत ।

अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् स्वाहा ॥

यथेयं पृथिवी मङ्गुत्ताना गर्भमादधे ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुन्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णुर्यौनिमिति षष्ठां त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
पञ्चगव्येन शिशोरभिषेके विनियोगः । इति एभिर्वेदिकैर्मन्त्रैः

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

गावो मे चाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

इति पौराणमन्त्राभ्याञ्च अभिषेकः कार्यः ।

विष्णोः श्रेष्ठेनेत्यस्य त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
मात्रे शिशुदाने विनियोगः ।

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुन्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

ततो माता बालं पित्रे दद्यात् । तत आचार्य्यो बालं पित्रा
मात्रे प्रदापयेत् । वस्त्रे संस्थाप्य तं पिता तन्मुखमीक्षयेत् ।
पञ्चगव्येन बालमभिषिञ्चेत् ।

आपो हि ष्ठा इति ढचस्य सिन्धुद्वीप ऋषिरापो देवता
गायत्री छन्दः शिशोरभिषेके विनियोगः ।

आपो हि ष्ठा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

ततः पिता अङ्गादङ्गादिति सौत्रमन्त्रस्य हिरण्यगर्भं ऋषिर्धाता
देवता अनुष्टुप् छन्दः शिशुमूर्धन्यवज्राणि विनियोगः ।

अङ्गादङ्गास्तम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

नन मन्त्रेण त्रिरवन्नाय मादृहस्ते दत्त्वा अस्य गोमुखप्रसवाख्य-
कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्त्वा तान् तदाचयित्वा गा-
माचार्याय दत्त्वा ग्रहप्रीत्यर्थं प्रत्येकं गोवस्त्रस्पर्शधान्यानि दत्त्वा
पञ्चाशक्तिं भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ।

तत आचार्योऽग्निं ग्रहांश्च प्रतिष्ठाप्य अन्वाधानं कुर्यात् ।
तत्र प्रधानं विष्णुं सकृत् यस्मिन्मन्त्रेण अष्टाविंशतिसंख्यया वा
द्विधिमध्वान्यद्रव्येण नवग्रहांश्चान्यद्रव्येण यक्ष्ये शेषेण स्त्रिष्टुत-
मित्वा अन्यभागान्तं कृत्वा अग्नेरीशान्यां कुम्भमेकं संस्थाप्य तत्र
पञ्चगव्यं तिलान् ग्रीहीन् क्षीरद्रुमकषायान् पञ्च रत्नानि च
निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन सञ्चाल्य पूर्णपात्रोपरि तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
विष्णुप्रतिमां तत्त्वा यामीति* वरुणप्रतिमाञ्चाभ्यर्च्य कुम्भं स्पृष्ट्वा
वस्त्रमाणसम्भान् जपेत् ।

यत इन्द्रेति षष्ठां कण्वपुत्र ऋषिः इन्द्रो वार्हतो देवते
प्रनाथं इन्द्रः जपे विनियोगः ।

ॐ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवच्छग्धि तव तन्न जतिभिर्विद्विषो विमृधो जहि ॥

(ऽम, ६१८, १३ऋक् ।)

* तत्त्वा यामि सुदीर्घं तदङ्गं पूर्वोच्यते ।

येन यतिभ्यो ऋगवे धने हिते येन प्रस्तुतमाविध ॥

(ऽम, ६१८, ८ऋक् ।)

त्वं हि राधस्यते राधसो महः क्षयस्यासि विधतः ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वर्णः सुतावन्तो हवामहे ॥

(८म, ६१सू, १४ऋक् ।)

इन्द्रः सङ्कुत वृत्रहा परस्या नो वरेण्यः ।

स नो रविषश्चरमं स मध्यमं स पश्चात् पातु नः पुरः ॥

(८म, ६१सू, १५ऋक् ।)

त्वन्नः पश्चादधरादुन्नरात् पुर इन्द्र निपाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत् कणुहि दैव्यं भयमारे इतीरदेवीः ॥

(८म, ६१सू, १६ऋक् ।)

अद्याद्या श्वः श्व इन्द्र चास्व परे च नः ।

विश्वं च नो जरितृन् सत्यते अहा दिवा नक्तञ्च रक्षिषः ॥

(८म, ६१सू, १७ऋक् ।)

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः सन्निभो वीर्याय कम् ।

उभा ते बाह्व हृषणा शतक्रतो नि या वयं मिमिक्षतुः ॥

(८म, ६१सू, १८ऋक् ।)

एतैर्मन्त्रैः कलशमभिमन्त्रयेत् ।

ततो मिलितदधिमध्वाण्यैर्हीमं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—

आपो हि छेति तिसृणां सिन्धुद्वीप आम्बरीष ऋषी आपो
देवता गायत्री छन्दः होमे विनियोगः ।

आपो हि छ्वा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

अप्सु मे इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरापो देवतानुष्टुप् छन्दः होमे
नियोगः ।

ॐ अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वाणि भेषजा ।

अग्निं विश्वशब्धुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक् ।)

अदभ्य इदं न मम ।

तद्विष्णोरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता गायत्री छन्दः
होमे विनियोगः ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (१म, २३सू, २ऋक् ।)

विष्णवे इदं न मम ।

अग्नीभ्यां ते इति षष्ठां विवृष्टा ऋषिर्यज्ञहा देवतानुष्टुप्
छन्दः होमे विनियोगः ।

अग्नीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुतुकादधि ।

यज्ञं शीर्षं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, १ऋक् ।)

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कौकसाभ्यो अनूक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यमप्साभ्यां बाहुभ्यां विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, २ऋक् ।)

शान्तेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मतस्त्राभ्यां यक्ष्मः प्राशिभ्यो विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ३ऋक् ।)

जह्मभ्यां ते अष्टीवज्रां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यस्मिन् श्रीणिभ्यां भासदाहसो विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ४ऋक्।)

मेहनाहनं करणाक्षोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यस्मिन् सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ५ऋक्।)

अङ्गादङ्गाक्षोन्त्रो लोन्त्रो जातं पर्वणि पर्वणि ।

यस्मिन् सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ६ऋक्।)

यस्मिन् हणे इदं न मम ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्वकम् ।

ग्रहाणाञ्च होमं दधिमध्वान्यसंयुतं कुर्यादित्यन्वयः । ततः

स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । तत आचार्य्यादिभ्यो दक्षिणां

दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति गर्गीक्षं गोमुखप्रसवविधानं समाप्तम् ।

अथ कृष्णचतुर्दशीशान्तिविधानम् ।

मन्दरस्थं सुखासीनं गगं मुनिवरं शुभम् ।

नमस्कृत्याथ पप्रच्छ शौनको मुनिसत्तमः ॥

शान्तिकर्माणि सर्वाणि त्वत्तो जानाम्यहं पुरा ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

जननस्य फलं तस्यां कौटुशं मुनिपुङ्गव ॥

गर्ग उवाच

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रभृतेः षड्विधं फलम् ।

चतुर्दशीञ्च षड्भागां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ॥

इश्वरिकात्मक एको भागस्तत्र आद्यो भागः शुभः ।

द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरन्तथा ।

चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशकः ॥

षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥

आचार्यं वरयेद्दीमान् पुत्रदारसमन्वितः ।

स्वकर्म्मनिरतं शास्त्रं श्रोत्रियं वेदपारगम् ॥

सर्व्वीलङ्कारसंयुक्तं सर्व्वलक्षणसमन्वितम् ।

ब्रह्माण्डवृत्तिजस्यैव स्वस्तिवाचनपूर्व्वकम् ॥

रुद्रोऽधिदेवता तस्याः कर्षमात्रसुवर्णतः ।

तदर्वाङ्मेन वा कुर्याद्विस्तृताब्जविवर्जितः ।

प्रतिमां कारयेच्छ्रेष्ठोः सर्व्वलक्षणसंयुताम् ॥

अधिदेवता प्रधानदेवतेत्यर्थः ।

तृषभे च समासीनं वरदाभयपाणिनम् ।

शुक्लस्फटिकसङ्काशं खेतमात्म्याम्बरान्वितम् ।

त्रैलोक्येन मन्त्रेण पूजां कुर्याद्विधानतः ॥

अभयेन पश्यते इत्यभयपाणी तम् ।

स्वापयेच्चतुरः कुशांश्चतुर्दश्विंशं यथाक्रमम् ।

पुण्यतीर्थजलोपेतान् धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 एवञ्च पञ्च कलसाः स्थाप्याः पञ्चामृतचिताः ॥
 पञ्चामृतञ्च रत्नानि पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवान् ।
 पञ्चधान्यं* सुवर्णञ्च तत्तन्मन्त्रैर्विनिक्षिपेत् ॥
 शतौषधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टयेत् ।
 सुरभीणि च पुष्पाणि श्वेतानि परिवेष्टयेत् ॥
 सर्व्वं समुद्राः सरितस्तोद्यानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आवाह्य वारुणैर्मन्त्रैरनेन च विधानतः ।
 इमं मे वरुणेत्यनया† तत्त्वायामीत्यृचा‡ तथा ॥
 त्वं नो अग्ने इत्यनया§ स त्वं न इति मन्त्रतः¶ ।
 अग्नेयकलसानारम्य॥ पूजां कुर्व्यादुपशान्तमात् ॥
 पूजा तु वरुणस्यैव मन्त्रलिङ्गात्प्रतीयते ।
 आनी भद्राश्च सूक्तेन॥ भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम्## ॥

* समधान्यमिति न-पुस्तके पाठः ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ अक्षय्यं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ आश्रयं षटमारम्य इति पाठे हन्दीमङ्गी न स्यात् ।

॥ ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

भद्रा अग्नेर्वाग्वाक् संहती शाली प्रकीर्तिः सुरसा वरुणः ।

जज्ञा पुरुषसूक्तञ्च* कद्रुद्रञ्च† क्रमाज्जपेत् ।
 ईश्वरस्याभिषेकञ्च ग्रहपूजाञ्च कारयेत् ॥
 पूजाकर्त्तुं तु निर्व्वर्त्त्य होमं कुर्याद्विधानतः ।
 गेहस्थेशानदिग्भागे कुण्डं कुर्याद्विधानतः ॥
 विस्तारायामखातञ्च अरन्निहयसंयुतम् ।
 कुण्डकण्डं परित्यज्य योनिं कुर्याद्विधानतः ॥
 योनिं षडङ्गुलां तिर्य्यग्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकाम् ।
 अश्वत्यदलसङ्काशां किञ्चिन्निस्रायतां शुभाम् ॥
 कुर्यादाधारपर्य्यन्तं खग्टश्चोक्तविधानतः ।
 समिदान्यचरुंश्चैव तिलमाषाञ्च सर्षपैः ॥
 अश्वत्यप्लव्चपालाशसमिद्भिः खादिरैः शुभैः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिमेतैश्च होमं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

एतैर्दशभिः समिदादिभिरित्यर्थः ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान्याहुतिभिः क्रमात् ।
 ग्रहानेवञ्च होतव्यः‡ मन्त्रदुक्तविधानतः ॥
 एवंक्रमेण हुत्वाथ होमशेषं समापयेत् ।
 सर्वाङ्गहारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥

त्रयाणां मातृपितृबालानामित्यर्थः ।

* १२५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ यज्ञा एवञ्च ज्ञेतव्या इति पाठो बृहत्, यज्ञानिति पाठो उद्दिश्येतव्या इत्यर्थम् ।

चतुर्भिः कलसैरग्निरुहकुम्भसमन्वितम् ।

चतुःकलसोदकं वृहत्कुम्भे निषिध्य आचार्य्योऽभिषेकं कुर्यादित्यर्थः ।

धौताम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यावलोकनम् ।

पूर्णाहुतिञ्च जुहुयाद्यजमानः समाहितः ॥

तत्सर्व्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ।

सर्ब्बालङ्कारसंयुक्तां सवक्त्रां गां पयस्विनीम् ॥

प्रतिमां वस्त्रयुग्मञ्च आचार्य्याय निवेदयेत् ।

अन्येषामृत्विजाश्चैव कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥

तस्मादनेन विधिना वित्तशाल्यविवर्जितः ।

य एवं कुरुते शान्तिं सर्ब्बारिष्टैः प्रमुच्यते ॥

सर्ब्बान् कामानवाप्नोति स्थिरजीवी सुखी भवेत् ।

इत्युत्तरगर्गीतकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिविधानम् ॥

अथ सिनीबालीकुहजननशान्तिविधानम् ।

अमायुक्ता चतुर्दशी सिनीबालीत्युच्यते दृष्टचन्द्रा सिनीबालीत्यभिधानात् । नष्टचन्द्रा अमावस्या कुह्नरित्युच्यते सा नष्टेन्दुकला कुह्नरिति कोषात् ।

सिनीबाल्यां प्रसूता स्याद् यस्य भार्य्या पशुस्तथा ।

गजाश्वा महिषी चैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥

ये सन्ति सकलाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः ।

वर्जयेत्तानग्रेषांस्तु पशुपक्षिमृगादिकान् ॥

कुङ्कुमप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरो भवेत् ।
 कुङ्कुमप्रसूतिरेतेषां तस्यायुर्धननाशनम् ॥
 सर्वगण्डसमस्तत्र दोषस्तु प्रबलो भवेत् ।
 शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते ॥
 परित्यागात्तत्र शान्तिं कुर्याद्दोषाद्विचक्षणः ।
 तत्फलं तत्क्षणादेन पुनरेवानुपालनम् ॥
 तद्योगं नाशयेत्किञ्चित् स्वयं वा नाशमश्रुते ।
 कल्योक्तशान्तिः कर्त्तव्या शीघ्रं दोषापनुत्तये ॥
 रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ।
 कर्ममात्रसुवर्णेन तदहर्द्धेन वा पुनः ॥
 अथवा शक्तिः कुर्याद्विद्वत्प्राप्त्यविवर्जितः ।
 प्रतिमां कारयेच्छश्वत्सुर्भुजसमन्विताम् ॥
 त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् ।
 श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेताम्बरहृष्यिताम् ॥
 जैयम्बकेन मन्त्रेण पूजां कुर्यादयथाविधि ।
 इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्राङ्कुशचापः ससायकः ॥
 रक्तवर्णो गजारूढो यत इन्द्रेति मन्त्रतः* ।
 पितरः क्षत्रवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः ॥
 अक्षयाम्बुजकमण्डलभयस्यैव च धारिणः ॥

* यत इन्द्र मयामहे ततो नो अभयं कृषि ।

मघवच्छि तव तन्न कतिभिर्विहिषो विमधी जहि ॥ (ऋ. ६.१२. १२५५ ।)

† अक्षयाम्बुजकमण्डलभयस्यैव च धारिणः ।

ये सत्या इति मन्त्रेण* पूजां कुर्यादनन्तरम् ।
 आग्नेयीं दिशमारभ्य कुम्भान् कोषेषु विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 तेष्वेव पञ्चगव्यादि तत्तन्मन्त्रैश्च निक्षिपेत् ॥
 कल्पोक्तशान्तिः कर्त्तव्या कुर्याच्छीघ्रं स्वशक्तितः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च सुवर्णं चोर्वरां शुभाम् ॥
 दश दानानि चोक्तानि क्षीरमाज्यं गुडास्तथा ।
 आज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रैश्च कारयेत् ॥
 इदं दानं होमाभिषेकानन्तरं कार्यम् । अन्यत्र सर्वशान्तिषु
 तथाक्रमोपलब्धेः ।

समिदाज्यचरोर्होमं तिलमाषैश्च सर्षपैः ।
 अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
 अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं जुहुयाद्भिजः ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान् व्याहृतिभिः पुनः ॥
 मुख्यपदोपादानमशक्तौ संख्येतरस्य ज्ञापकम् । तेन अष्टाविं-
 शतिरपि संख्या भवति ।

चतुर्भिः कलसैर्युक्तं बृहत्कुम्भसमन्वितम् ।
 शान्तिवत्कलसं कार्यमभिषेकञ्च कारयेत् ॥

* ये सत्यासी इतिरदो इतिषा इन्ध्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आप्रे याहि सङ्घं देववन्दैः परैः पूर्वैः पिष्टभिर्घन्धैः ॥

पितृमातृशिशूनाञ्च अभिषिञ्चेत् वाक्पणैः ।
 शङ्करस्याभिषेकञ्च कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥
 अन्येषाञ्चैव सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् ।
 कार्यं शक्त्यनुसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
 इत्युत्तरगार्ग्योक्तसिनीबालीकुङ्कजननशान्तिविधानम् ।

अथ दर्शजननशान्तिविधानम् ।

नारदः ।

अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दरिद्रता ।
 तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥
 पुण्याहं वाचयित्वादौ क्रतुसङ्कल्पपूर्वकम् ।
 कुण्डं वा मण्डलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्दृढम् ॥
 तत्कुण्डे निक्षिपेद्ब्रह्मं दधिक्षीरघृतादिकम् ।
 न्यथोधोदुम्बराश्लथाः सचूता निम्बकास्तथा ॥
 एतेषां वृक्षवर्याणां त्वगादीन् पक्षवांस्तथा ।
 पञ्च रत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आपो हि ष्ठा दृचेनाथः कथा नक्षित्रा इत्युच्यते ।

दृचेनेत्यत्र दृचेनेति पाठो युक्तः, दृचमित्यस्य अर्थविशेषे निपातसिद्धत्वात् ।

कथा नक्षित्रं चाभुव दूतो सदा उषः सखा ।

अथा नक्षित्रवा इति ॥ (४म. ३१८. १५५.) (टीकाशेषः पृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

अभिमन्त्रोदकं पश्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके ॥
 हारिद्रं रक्तकक्षैव कर्णं श्वेतञ्च नीलकम् ।
 एतेषां तण्डुलैश्चैव सर्व्वतोभद्रमुच्चारैत् ॥
 दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्य्यस्वरूपकाः* ।
 प्रतिमां चूर्णजनितां राजतीं ताम्रजां तथा ॥
 अयं धातुक्रमो दर्शे सोमसूर्य्यक्रमापेक्षया द्रष्टव्यः ।
 सर्व्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् ।
 ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णं गन्धपुष्पकम् ॥
 ग्रहवर्णं श्वेतरक्तवर्णमित्यर्थः ।
 आप्यायस्वेति† मन्त्रेण सवितारं तथैव च ।
 उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् ॥
 सोमसूर्य्यपूजापि सर्व्वतोभद्र एव सान्निध्यात् ।
 ततो वज्रं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसङ्कल्प ईदृशः ।
 आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं सर्व्वारिष्टप्रशान्तये ॥

कक्षा सखी मदानां मंडिष्ठौ भक्तदन्तसः ।

दृक्छा चिदाकथो वसु ॥ (४म. ३१पृ. १५८क.)

अभीषुषः सखीनामविता करितृणां ।

अर्तं भवास्तृतिभिः ॥ (४म. ३१पृ. १५८क.)

* प्रतिमा इति शेषः ।

† आप्यायस्य समे तु ते विवृतः सोम इच्छाम् ।

भवा वाजस्य संगथे ॥ (८म. ३१पृ. ४५८क.)

पुनस्त दर्शजननदोषनिर्हरणाय च ।

मातापित्रोः कुमारस्य सर्ञ्चारिष्टप्रशान्तये ।

तेषामायुःश्रिये चैव शान्तिहोमं करोम्यहम् ॥

प्रयं सकल्पः पूर्वमपि कार्यः । तत्रैतावान् विशेषो दर्शजनन-
शान्तिं करिष्ये इति ।

ततः ।

समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही ।

हुनेत्सविष्टमन्त्रेण* सोमो धेनुश्च मन्त्रतः† ॥

अविष्टमन्त्र आकृष्टेनेत्यादिः ।

एतैर्मन्त्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।

दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥

दर्शदेवतामन्त्रस्तस्मिन्निहोमाद्याः । यद्वा दर्शदेवतापूजाहोमादि
मन्त्रेण कार्यम् (वेदमन्त्रेण न कार्यम्) वेदमन्त्रानुपदेशात् ।

होममेवन्तु कृत्वाथ विहाराचाराभिषेचनम् ।

अभिषेकस्तु पूर्वस्थापितकुम्भेन कार्यः ।

आकृष्टेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नस्यतन्मन्त्रं च ।

हिरण्यधेन सविता रथेना देवो खाति सुवर्णानि पश्यन् ॥

(११३. ४१म. यजुः ।)

सोमी धेनुं सोमी चर्वन्तमाशुं सोमी कीरं कर्षणं ददाति ।

सादत्वं विदधं समेयं पितृभ्यश्च धी ददाश्रदधौ ॥

(१म. ८८सू. २०ऋक् ।)

त्रीसूक्तं मायुथसूक्तं समुद्रज्येष्ठषडृचम् ।

एतैर्मन्त्रैर्वाभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ॥

कुर्यादिति शेषः ।

ततः खिष्टकदादि स्याद्बोमशेषं समापयेत् ।

हिरण्यं रजतञ्चैव कृष्णा धेनुः सदक्षिणा ॥

हिरण्यवर्णं हरिणौ सुवर्णरजतवर्णम् ।

चन्द्रां हिरण्यौ लज्जौ जातवेदो न चावह ॥ इत्यादिकसंवेदपरिमिते सम्यक्

समुद्रज्येष्ठाः सखिलस्य सध्यान् पुनाना सन्निविशमानाः ।

इन्द्रो वा बलौ इवमी रराद तां चापो दीवोरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४८ सू. १ श्लक् ।)

वा चापो दिव्या उत वा सवन्नि सनिविमा उत वा याः क्षवंताः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकासा चापो दीवोरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४८ सू. १ श्लक् ।)

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यावृते अवपच्छन्नानाम् ।

मधुच्युतः शुचयो वाः पावकासा चापो दीवोरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४८ सू. १ श्लक् ।)

यासु राजा वरुणो यासु सीमो निषे देवा यातुर्लोकं मदनि ।

वैश्वानरो यास्तपिः प्रविष्टसा चापो दीवोरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४८ सू. १ श्लक् ।)

यासां निनावरुणेह रचतं कृत्वावसहिन्वयमान चागन् ।

अजकारं दुर्दृशीकं तिरोदधे मा मां पथेन रपसा विदत् त्वहः ॥

(७म. ५० सू. १ श्लक् ।)

यदिज्ञायन् पवसि वन्दनं सुवदष्टीवन्तो परिकुक्षौ च दीहत् ।

अग्निष्टब्धोचन्नपमाचतामिदो मा मां पथेन रपसा विदत् त्वहः ॥

(७म. ५० सू. १ श्लक् ।)

अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥

इति नारदीयदर्शनजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ मूलजननशान्तिविधानम् ।

यथा ग्रीनकीये ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च ।
मातापित्रोर्धनस्यापि कुलशान्तिहिताय च ॥
त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दाप्रदर्शनम् ।
अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥

तल्लक्षणमाह वृहवशिष्ठः ।

ज्येष्ठान्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् ।
अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत् ॥
अदर्शनाद्वापि पितुः समुत्तिष्ठेत्तमाष्टकम् ।
एवञ्च दुहितुर्भ्रंयं मूलजातफलं बुधैः ॥

अन्तरे तु कन्यकायाः फलमन्यथोक्तम् ।

न बाला हन्ति मूलार्धं पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् ॥
माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदेवजा ।
शान्तिर्वा पुष्कला स्वाश्वेतदा दीपो न कश्चन ॥

मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिस्तत्र प्रशस्यते* ।

जातस्यैकादशाहे तु जन्मर्चे वा शुभे दिने ॥

समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ।

यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्यते ॥

सुसमे पुण्यदेशे तु मण्डप कारयेद्बुधः ।

पुण्यार्गमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षितायां क्षितौ ततः ॥

पुण्यर्चः आपोहिष्ठादयः ।

तत्रोदकुम्भं सुस्रवणं रत्नं ब्रह्मविवर्जितम् ।

आचूडमूलनिर्णितं पूरयेद्विष्मलाश्रया ॥

वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ।

कूर्चहेमसमायुक्तं चूतपल्लवसंयुतम् ॥

कूर्चं पञ्चगव्यम् । स्वस्तिकोपरि विन्यस्य पञ्चकूर्चेन पीतेनेति
स्तान्दे तथा दर्शनात् ।

स्वस्तिकोपरि विन्यस्य सक्षीरदुग्धमपल्लवैः ।

द्रोणप्रमाणब्रौह्मींश्च ऐशान्याञ्च निधापयेत् ॥

पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सज्जीषधिसमन्वितम् ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रञ्च स्पृशन् जपेत् ॥

श्रीरुद्रं रुद्राध्यायम् ।

षडङ्गसहितं सम्यक् जपेद्गुद्रस्य संख्यया ।

वह्मचो रुद्रसूक्तेर्वा ह्यन्धोगो रुद्रसामगेः ॥

* शान्तिकालं कर्तुं शुभमिति ग-पुस्तके पाठः ।

रुद्रमूक्तानि चत्वारि । कद्रुद्रायेति नवर्चमेकम्* ।

इमा रुद्राय तवसे इत्येकादशर्चं द्वितीयम्* ।

कद्रुद्राय प्रथितसे मीळ्वृष्टमाय तवसे ।

वीचेम शलमं वृद्धे ॥ (१म. ४३५. १५५५ ।)

यथा नो अदितिः करन् वने वृथी यथा गवे ।

यथा तीक्षाव रुद्रियम् ॥ (१म. ४३५. १५५६ ।)

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रचिकेतति ।

यथा विश्वे सलोवसः ॥ (१म. ४३५. १५५७ ।)

जायपतिं मेघपतिं रुद्रं जलावमेवजं ।

तच्छंथीः सुखमीमहे ॥ (१म. ४३५. ४५५८ ।)

यः युक्त इव सूर्यो विररक्षामिव रीचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ (१म. ४३५. ५५५९ ।)

शं नः करण्यवते सुगं मेघाय मेघे ।

वृथी नारिथी गवे ॥ (१म. ४३५. ६५६० ।)

अखे सोम त्रियमधि मिधेहि शतस्य वृथाम् ।

महि अवनु विवृण्वम् ॥ (१म. ४३५. ७५६१ ।)

मा नः सोम परिबाधी मारातथो जुहुरम ।

आ न इन्द्रो वासि भज ॥ (१म. ४३५. ८५६२ ।)

यासो मजा अस्तस्य परस्मिन् धामवृत्तस्य ।

सूत्रां गामा सोम वेग आभूषन्तोः सोम वेदः ॥ (१म. ४३५. ९५६३ ।)

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने अयसीराय प्रभरामहे मतोः ।

यथा शलसहिपदे वतुषदे विन्धं पुष्टं यानि अखिन्नानुरम् ॥ (१म. ११४५. १५६४ ।)

खड़ा नो रुद्रोत नो मयस्वधि अयसीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च धीव मनुरायेजि पिता तदस्याम तव रुद्र प्रथीतिषु ॥

(१म. ११४५. १५६५ ।)

अस्मान् ते सुमतिं देववज्रया अथहीरक्ष तव रुद्रमौहः ।

सुखामग्निविश्वी अस्माक मा अरारिष्टवीरा मुह्वान ते हविः ॥

(१म. ११४सू. १५८क् ।)

त्वेवं वयं रुद्रं वज्रसाधं वयं अविमवसे निह्वयामहे ।

आरि अस्मादेव्यं हेको अस्म तु सुमतिमिहयमस्मा उचीमहे ॥

(१म. ११४सू. ४५८क् ।)

दिवी वराह मरुवं कपाईनें त्वेवं रूपं ममसा निह्वयामहे ।

हस्ते विश्वदेवज्ञा वाय्यांवि शर्म्यं वर्म्यं ऊर्हीरकाश्च यंसत् ॥ (१म. ११४सू. ५५८क् ।)

रुद्रं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्नादोः स्नादोवी रुद्राय वईमम् ।

रास्त्रा च नो अस्यतमर्तभोजनं त्वमे तोकाय तमयाय अष्ट ॥

(१म. ११४सू. ६५८क् ।)

मा नो मङ्गान्मुत मा नो अर्भकं मा न उच्यन्मुत मा न उचितम् ।

मा नो वधोः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्त्यो रुद्र रौरिवः ॥

(१म. ११४सू. ७५८क् ।)

मा नसोके तनये मा न आवी मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिवः ।

वीरान् मा नो रुद्र मामितो वधोईविष्मन्ः सदमित्ता ह्वामहे ॥

(१म. ११४सू. ८५८क् ।)

उप ते सोमान् पशुपा इवाकारं रास्त्रा पितर्मरुतां सुखमखे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मुहु वनमाया वयमवहते उचीमहे ॥

(१म. ११४सू. ९५८क् ।)

आरि ते मीघमुत पूरुषघ्नं अथहीर सुखमखे ते अन् ।

महा च अवि च ब्रूहि देवाया च नः शर्म्यं यच्छविबर्होः ॥

(१म. ११४सू. १०५८क् ।)

अवीचान नमी अस्मा अरस्यः शचीतु नो हवं रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामङ्गला सदितिः सिन्धुः पृथिवी उत योः ॥

(१म. ११४सू. ११५८क् ।)

आ ते पितरिति पञ्चदशर्चं तृतीयम्* ।

आ ते पितर्भूतां सुखमेषु मा नः सत्यैश्च संदृशी युयोषाः ।

अभि नी वीरो अर्धति अमेत प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ (१म. १३तृ. १५क.)

त्वा दत्तेभौ रुद्र शन्तमेभिः शतं हिमा अश्वीय मेघजेभिः ।

व्यस्यद्देवी वितर्कं व्यङ्गी व्यनीवासातयस्त्रा विवृषीः ॥ १ ॥

मेघो जातस्य रुद्र श्रियासि तवसप्तकावसां वज्रबाहो ।

पर्विणः पारमंरुतः अस्ति विश्वा अभीतो रपसो युयोषि ॥ १ ॥

मा त्वा रुद्र जुहुवामा नमीभिर्मा दुष्टतो हवम मासङ्गती ।

उन्नो वीरां अर्धय मेघजेभिः भिषक्तमं त्वा भिषकां श्यमी ॥ ४ ॥

हवीमभिर्धवते यो हविर्भि रवसीमेभौ रुद्रं दिवौष ।

कद्रुदरः सुहवी मा नो अस्ते वभुः सुश्रिमी रौरधन्मनाये ॥ ५ ॥

उन्मा ममन्द हवभो मरुत्वान् त्वचौयसा वयसा नाधमानम् ।

हृषीव ह्यायानरपा अश्वीया विवाकियं रुद्रस्य सुखम् ॥ ६ ॥

कस्य ते रुद्र रुद्रयाकुर्हंशो यो अस्ति मेघजो जलापः ।

अपमर्ता रपसो देव्यस्याभौ तु मा हवम अचनीयाः ॥ ७ ॥

प्रबभवे हवभाय श्रितौषे मङ्गो मङ्गौ सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कालाक्षीकितं नमीभिर्गुणीमसि त्वेर्षं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

स्थिरभिरहैः पुरुषप उयो वभुः धुक्तेभिः पिपिशे हिरत्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य सूर्येनवा उ योषदुद्रादस्यैव ॥ ९ ॥

अर्हन् विमर्षि सायकानि चन्वाहंश्रिण्यं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हंश्रिदं दमसे विश्वमर्भं नवा चीनीयो रुद्र त्वदसि ॥ १० ॥

कुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं खनं न नीमसुपङ्क्तुमुपम् ।

खडा गरिने रुद्र कवानोऽन्यं ते अस्मिन्नवपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति* चतुर्दशं चतुर्थम् । सामग
आवो राजान*मित्येकादशरुद्रसामानि जपेत् । बह्वृचसा

कुमारचित् पितरं वन्दमानं प्रति मामास रुद्रोपयन्तम् ।

भूरिदितारं सत्यतिं यथोषे कृतस्त्वं मेवजा राक्षस्य ॥ १९ ॥

या वो मेवजा मरुतः युचीनि या जलसा उपयो या मधोभु ।

यानि मनुरदधीता पिता नसा ब्रं च योच रुद्रस्य वशम् ॥ २० ॥

परि षो द्विती रुद्रस्य उज्याः परित्वेषस्य दुर्मतिर्महोगात् ।

अवस्थिरा मघवदध्वस्तुव्य मीढधीकाय तनवाय वृङ् ॥ २४ ॥

एषा वयो उपम र्वाकताम सद्य देव न ह्यथोषे न हंसि ।

हवनयुक्ती रुद्रेण वाधिं रुद्रदेवे विदधे सुधीराः ॥ (२म. ११२. १५ ऋक् ।)

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः शिमेयवे देवाय क्षधाम्ने ।

अवाङ्महाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता श्योतु नः ॥ (७म. ४६२. १ ऋक् ।)

स हि चयेच सम्यस्य जग्ननः सामाज्येन हिव्यस्य चेतति ।

अवन्नवनीरुप नी दुरधरा नभोवो रुद्र जासु मो भव ॥ २ ॥

या ते दिशुदवष्टष्टा दिवस्यरि ऋषा चरति परि सा उच्यन्तु नः ।

सहस्रं ते क्षपि वात मेवजा मा नभोकेषु तनयेषु रौरिवः ॥ ३ ॥

मा नो वयो रुद्र मा परादा मा ते भूम भसितो षोडितस्य ।

आनो भज वहिष जीवशंसे यूथं पात क्षतिभिः सदा नः ॥

(७म. ४६२. ४ ऋक् ।)

आवो राजानमध्वरस्य रुद्रे ऋतारं सत्ययज्ञं रोदहोः ।

आधिं पुरा सनयिषीरचित्ताहिरण्यरुप मवसे जगध्वम् ॥ (४म. १२. १ ऋक् ।)

अयं योनिश्चक्रमा यं वयं ते जायेव पत्य उग्रशी सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नियोदेमा उ ते क्षपाकप्रतोषोः ॥ २ ॥

आश्रयते अहपिताय मन्त्र वृचचसे सुष्टङ्गीकाय वेधः ।

देवाव शस्त्रिमद्यताय शंस यावेव सीता मधुपुद्ग यमीडे ॥ ३ ॥

गयोरयं विशेषः । श्रीरुद्रसु सर्वसाधारणः । यजुर्वेदिन एव
श्रीरुद्र इत्यख्ये । एकादशाष्टविंशकसंख्यया वा श्रुतितो जपेदिति
क्षिचित् । एतद्व्रतजपसंख्येयं श्रीरुद्रस्य संख्यान्तरव्याप्तत्वात् ।

तत्राप्रतिरथं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ।

अप्रतिरथं सूक्तम् आशुः शिशान इति॥ ।

त्वं चित्रः श्रव्या अपरे अस्या ऋतस्य बोध्यतचित् स्वाधीः ।

कदात उक्त्वा सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

कथाह तद्वराय त्वमग्रे कथादिने गर्हसे कत्र आगः ।

कथामिवाय मौल्यवृत्ते पृथिव्यै ब्रवः कदर्थ्यसे कङ्गाय ॥ ५ ॥

कङ्गिण्यासु वधसानी अग्रे कथाताय प्रतवसे शुभं ये ।

परिजमने नासव्याय जे ब्रवः कदग्रे रुद्राय वृत्ते ॥ ६ ॥

कथामहं पुष्टिभराय पूषं कदुद्राय सुमखाय वृदिदे ।

कहिण्वव उरुगायाय रैतो ब्रवः कदर्थं ब्रवणे वृत्त्यै ॥ ७ ॥

कथा शर्षाय मरुतामृताय कथा सुरे वृत्ते पुण्यमानः ।

प्रति ब्रवीऽदितये तुराय साधादिवो जातवेदसिकित्वा ॥ ८ ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीड आगो वाना सचा मधुमत् पञ्चमग्रे ।

कृष्णासतौ रुद्रताधासि नैषा कामत्येव पवसा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन हि आ वधमसिदक्तः पुमां अग्निः पुष्टेयम् ।

अस्यन्दमानी अचरदयोधा वधा युक्तं दुदुष्टे पुष्टिदधः ॥ १० ॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन् भिदन्तः समञ्जिरसो नवन्त गोमिः ।

शुभं नरः परिवदन्नुवास नाभिः स्र रुमवप्यते अग्री ॥ (उम. १५. ११५५क. १).

आशुः शिशानो वधमो न भौमो घनाचनः श्रीमनश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनो निमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ (१७५. १७५. यजुः १)

वद्वानुवाकः त्वमग्ने वद इत्यादिः* ।

रक्षामन्त्रं तथा पुण्यं रक्षोघ्नञ्च स्पृशन् जपेत् ।

रक्षामन्त्रो रक्षाणो अन्त्र इति* । रक्षोघ्नं सूक्तं रक्षोहणमिति*
पञ्चविंशर्चम् ।

• त्वमग्ने वदो असुरो मघोदिवस्त्रं अघो मावतं इव इतिवि ।

त्वं वातेरवधैर्यासि जंगयस्त्रं पूषा विधतः पासि तुल्यमा ॥ (१म. १सू. ६च्छक् ।)

† रक्षाघो अघं तव रक्षयोभी रावचाघः तुमस्त्र प्रीषामः ।

प्रतिस्फुर विरुज विडु'ङो जङ्गि रघो मङ्गि चिहावधानम् ॥ (४म. १सू. १४च्छक् ।)

‡ रक्षोहणं बाजिनमालिचार्थं मित्रं प्रथिहस्तुपयामि अर्थम् ।

शिशानी अघिः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिपः पातु नक्तम् ॥

(१०म. ८७सू. १च्छक् ।)

अथोदङ्गो अर्चिषा यातुधानातुपस्यज्जातवेदः समिद्धः ।

बाजिह्वया मूरदेवानामस्त कव्यादो वृक्षपि चतुस्त्रासन् ॥ २ ॥

उभो भयाविस्तुपधेहि दंष्ट्रा ह्विषः शिशानो अवरं परं च ।

उतान्तरिधे परियाहि राजस्त्रधेः संधेस्त्रमि यातुधानान् ॥ ३ ॥

यथेरिषूः संममनानो अघं बाचा अष्टानम्रनिभिर्दिकानः ।

तामिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतौषो वाङ्मन् प्रतिभङ्गेयान् ॥ ४ ॥

अघं त्वचं यातुधानस्य मित्थि हिंसाग्रनिर्हरसा हन्वेनम् ।

प्रपर्वाणि जातवेदः श्यथोहि क्रव्यात् क्रविष् विचिनीतु वृक्षम् ॥ ५ ॥

यथेदानो पश्यसि जातवेदस्त्रिहस्तमघ उतवा अरन्तम् ।

यद्वात्तरिधे पथिभिः पतन्तं तमसा विध्य अर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

उतान्त्र्यं स्पृशहि जातवेद आलिभागा इटिभिर्यातुधानान् ।

अघे पूर्वो निजहि शीघ्रपान आमादः चिह्वास्तमदन्वेनोः ॥ ७ ॥

इह मज्जूहि यतमः सो अघं यो यातुधानो य इदं कथोति ।

तमा रभस्त समिधा यविष्ठ दृषत्तसचक्षुषे रथ्यैनम् ॥ ८ ॥

तोष्णेनाग्ने चक्षुषा रश्मिं प्राचं वसुभ्यः प्रणम्य प्रचेतः ।
 द्विलं रक्षांसिभिः शीघ्रधानं मा त्वा दधन् यातुधाना नृचक्षः ॥ ८ ॥
 नृचक्षः रश्मिः परिपश्य विष्टु तस्य नीषि प्रतिग्रहं क्षया ।
 तस्याग्ने पुष्टोर्हरसा श्यौहि वैधा मूर्त्तं यातुधानस्य हव्य ॥ १० ॥
 त्रिधायातुधानः प्रसितिं तत्र त्वृतं यो अग्ने अमृतेन हव्यि ।
 तमर्चिषा स्तूय्यं यज्ञातवेदः समचक्षेनं श्रूयते निष्ठहि ॥ ११ ॥
 तदग्ने चक्षुः प्रतिषिद्धि रमे श्रद्धाकृतं येन पश्यसि यातुधानम् ।
 अथर्ववज्जीतिदैव्येन सत्यं श्रूयन्ममचितं न्यीष ॥ १२ ॥
 यदग्ने अद्य मियुनाश्रपातो यज्ञाचष्टं जगयन्त रभाः ।
 मय्यामनसः श्रव्या जायते या तयाविध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥
 परा श्यौहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा श्यौहि ।
 परार्चिषा सूरदेवाञ्छ्यौहि परासुष्टपो अभि शीघ्रधानः ॥ १४ ॥
 पराद्य देवा हविर्नं श्रूयन्तु प्रत्यगेनं श्रपया यन्तु वटाः ।
 वाचाकेनं श्रव चक्षन्तु मर्त्येन विचक्षन्तु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥
 यः पौरुषेयेष कृषिषा समज्जुते यो अत्रेण पशुना यातुधानः ।
 यो अग्न्याया हरति चौरमग्ने तेषां शीघ्राणि हरसापि हव्य ॥ १६ ॥
 संवत्सरीचं पय उल्लियायास्तस्य माश्रीदुयातुधानो नृचक्षः ।
 पौयूषमग्ने यतमस्तितस्तानं प्रत्यक्षमर्चिषा विध्य मर्त्येन ॥ १७ ॥
 विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वज्रात्मा मदितये दुरिवाः ।
 परैरान् देवः सविता ददातु पराभागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥
 सनादग्ने सचक्षि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्मुः ।
 अमुदह सङ्क्षूरान् कृत्वादी मा ते हव्या सुचत दैव्यायाः ॥ १९ ॥
 त्वं नो अग्ने अथरादुदक्तास्त्वं पचादुत रक्षा पुरस्तात् ।
 प्रति ते ते अजरासक्तापिष्ठा अघशंसं शीघ्रचतो दहन्तु ॥ २० ॥
 पचान् पुरस्तादधरादुदक्तात् कविः काव्येन परिपाहि राजन् ।
 सखि सखायमजरो गरिष्ठेऽग्ने मर्त्यां अमर्त्यं नः ॥ २१ ॥

त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरं सहस्रकम् ।

एकवारं तथा जापी पावमानीं स्पृशन् जपेत् ।

संस्थाप्य पञ्च कुम्भांश्च इयं वा तदलाभतः ॥

तथाच रुद्रकलसां मध्ये स्थाप्यस्तस्य चतुर्दिक्षु चत्वारः स्थाप्य
तत्र मध्ये रुद्रप्रतिमां सम्पूज्य तं कुम्भं स्पृशन् रुद्राध्यायं* रुद्र
सूक्तानि† च जपेत् । इतरेषु पूर्वोदिकुम्भेषु वरुणमावाह्य क्रमे
अप्रतिरथकदुद्रानुवाकरक्षामन्तरक्षोन्नानि जपेत्त्रयम्बकं मधं
एवेत्यर्थः । पावमानमपि चतुर्थं एव । अथवा रुद्रकुम्भ
एकः इतरसूक्तजपार्थं द्वितीय इति द्वौ कुम्भौ । यदा पञ्चमुख
मेकमेव कुम्भं स्थापयित्वा पञ्चमुखकुम्भेति कर्त्तव्यता कार्य
इत्याह कश्चित् यथा ।

श्रीरुद्रस्यैव कुम्भस्य सर्वसूक्तानि तत्र तु ।

तथान्यच्च शुभं कुम्भं पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतम् ॥

परित्यागे पुरं वयं विप्रं सहस्रं क्षीमहि ।

धृषवर्षे दिवे दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ ११ ॥

विवेच भङ्गुरावतः प्रतिष्ठा रक्षसो दह ।

अग्ने तिरमेन शोचिषा तपुस्वामिर्हर्षिभिः ॥ १२ ॥

प्रत्यग्रे मिथुनादह यातुषाना किमोदिता ।

सं त्वा शिशानि लागृष्टदम्बं विप्र मन्त्रभिः ॥ १३ ॥

प्रत्यग्रे हरसा हरः श्यौहि विजतः प्रति ।

यातुषानस्य रक्षसो बलं विहव्य वीर्यम् ॥ (१० म. ८० सू. ११ मन्त्रः) ।

* रुद्राध्यायः प्रसिद्धत्वाद्विष्णुतत्वाच्च नात्र प्रदर्शितः ।

† ३१३—३१८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

चतुःप्रस्रवणं कुर्यात्पञ्चवक्त्रं तद्वेत् ।
 वस्त्रावशुद्धितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तमाभ्यपञ्चवसंयुतम् ।
 गजाश्वरथ्यावल्लीक-सङ्गमाद्भद्रगोकुलात् ॥
 राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ।
 कुम्भस्य नैर्ऋते देशे होमस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
 गोमयोक्षेपिते देशे कुर्यात्स्थण्डिलमुत्तमम् ।
 कृत्वाग्निमुखपर्यन्तमुक्षेखादि स्वशाश्वतः ॥
 पूर्णपाननिधानान्तं कृत्वा पूजां समाचरेत् ।
 निष्कमानेन चार्धेन पादेनाथ स्वशक्तितः ॥
 प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विचक्षणः ।
 यद्वा मूर्त्तं सुवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥
 सुवर्णं सर्वदेवतं सर्वदेवात्मकोऽनलः ।
 सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ॥
 संस्मरेन्निरर्हति श्यामं सुमुखं नरवाहनम् ।
 रक्षोऽधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् ।
 पङ्कजं कारयेत्पूर्वं रक्ताभैर्व्रीहितण्डुलैः ॥
 चतुर्विंशहलोपेतं शुक्लैर्वा कर्णिकान्वितम् ।
 तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रूप्यमृत्पायम् ॥
 शुद्धवस्त्रेण संछाद्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥

तत्र कलशे इत्यर्थः । तदलामे तु ।

विष्णुकान्ता सहादेवी तुलसी तु शतावरी ।
 मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥
 स्थापयेत्कार्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
 कूर्चहेमजलोपेतं कुङ्कुमौषधिसंयुतम् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेद्दिहान् मूलनक्षत्रदेवतम् ।
 अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयोः ।
 अधिदेवं न्यसेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् ॥
 निर्ऋतिं स्थापयित्वा तद्दक्षिणदेशे इन्द्रं संस्थाप्य तदुत्तरतः
 अग्नेवतां स्थापयेदित्यर्थः ।
 ततः प्रागादित्यतुर्विंशतिदलेषु भूसंस्थेषु उत्तराषाढाद्य-
 नुराधान्तानि नक्षत्राणि स्थापयित्वा प्रपूजयेदित्याह ।
 उत्तराषाढादक्षत्राद्यमनुराधान्तमर्चयेत् ।
 ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं स्थापयेत् स्वस्वनामतः ।
 खलिङ्गोक्तैस्तथा मन्त्रैः प्रधानादीन् प्रपूजयेत् ॥
 खलिङ्गोक्ता मन्त्रा मोषूणः इत्यादयः ।
 पञ्चामृतेन संस्त्राप्य आवाह्याथ प्रपूजयेत् ।
 उपचारैः षोडशभिर्यज्ञा पञ्चोपचारकैः ॥
 रक्तचन्दनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः ।
 मेघमृङ्गादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च ॥

मोषूण इन्द्राव इत्यु देवैरिति हि आ ते शुभिनववशाः ।

महर्षिदत्तस्य मीमांसुषो यस्या इतिधत्तो मरुतो वन्दते गौः ।

(१म. १७१त. १२श्रृङ्ग.)

सुरापोलिकमांसाद्यनैवेद्यैर्भोजनादिभिः ।
 मत्स्यमांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ॥
 सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैन्धवमिश्रितम् ।
 पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥
 उक्तगन्धाद्यभावे तु यथास्त्राभं समर्पयेत् ।
 पुष्याञ्जल्यन्तमभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथाविधि ॥
 निर्वापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि ।
 हविर्गृहीत्वा विधिवन्निर्हतिञ्च ऋचा हुनेत् ॥
 मोषूणः* परापरे प्रियं ते देवीति वा पुनः ।
 पायसं घृतसन्मिश्रं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 समिदाज्यचरून् पञ्चाच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ॥
 अधिदेवतयोसैव जुहुयात् स्वस्वमन्त्रतः ।
 चतुर्थ्यन्तेर्नमोऽन्तैश्च स्वाहान्तैश्च स्वमन्त्रकैः ॥
 नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ।
 कण्ठ्येति पञ्चदशभिर्गर्जुहुयात्कसरं ततः ॥
 गायत्र्या जातवेदसेऽर्च्यं त्रियम्बकमिति क्रमात् ।
 सौरा युञ्जन्तिऽ तामग्निं वास्तोस्यत्यग्निमेव च ॥

ऋग्विंशं १४४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

अनन्तरमेव सूत्रे दर्शयिष्यमाणभिः ।

जातवेदसे सुनवाम सोम सरातोयसो निदहति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिताव्यग्रिः ॥ (१म. २२म्. १च्छक्.)

सौरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

सौरा देवेषु सुखवा ॥ (१०म. १०१म्. ४च्छक्.)

अग्निमग्निं दूतं वृषीमहे* इतिमन्त्रसाम्यात् ।

चेवस्य पतिना† गृथाना‡ अग्निं दूतं पुरोदधे§ ।

असूक्तेन¶ तथा विद्वान् समिदाज्यचक्रन् क्रमात् ॥

अष्टोत्तरशतैर्वीथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात् ।

अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ॥

त्वं नः सोमेति॥ पायसं जुहुयात्सु त्रयोदश ।

चतुर्गृहीतमाज्यञ्च या ते रुद्रेति मन्त्रतः ॥

सुवेण जुहुयादाज्यं महाव्याहृतिभिः क्रमात् ।

हुत्वा स्निष्टकृतं पञ्चाभायश्चिन्ताहुतीर्हुनेत् ॥

आचार्य्यो यजमानो वा अग्नौ पूर्णाहुतिं हुनेत् ।

* अग्निं दूतं वृषीमहे होतारं विश्वेदेवम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ (१म. ११८. १५५.)

† चेवस्य पतिना त्रयं हितेनेव जयामसि ।

गामत्रयं योषयित्वा स नो अकामोदये ॥ (४म. ५७८. १५५.)

‡ गृथानां जमदग्निना योनाहतस्य सोदतम् ।

पार्तं सोमस्यता वृथा ॥ (३म. ६१८. १८५.)

§ अग्निं दूतं पुरोदधे ज्यम्याहसुपतुवे ।

देवां प्रासादयादिह ॥ (८म. ४४८. १५५.)

¶ संयद्यीथा अमन्तरमेव दर्शयिष्यामि ॥

॥ त्वं नः सोम विश्वमी गीषा अदासी जय ।

सेव राजन्नपासिषी विषीषदे मा नो दुःशंस ईशता विवचसे ।

(१०म. १४८. ७५५.)

समुद्रादूर्ध्वसूक्तेन* प्राजापत्यञ्च तथा ॥
 पूर्णां दर्शितुं सप्त तेऽग्नेः एतैः पूर्णाहुतिं हुनेत् ।
 होमशेषं समाप्याथ जपेन्नैयम्बकं शतम् ॥
 रुद्रकुम्भोक्तमार्गेण रुद्रमन्त्रं स्पृशन् जपेत् ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं कुम्भयुग्मे निवेदयेत् ॥
 प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्यमादरात् ।
 तस्मिन् काले ग्रहातिथ्यं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छताः ॥
 पृथक् प्रशस्तं तेनैव नक्षत्रेणा सहैव वा ।
 अभिषेकविधिं वक्ष्ये सर्वार्थायैवदीरितम् ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य ऋत्विजः ।
 दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ॥
 अक्षीभ्यामिति सूक्तेन* षड्विंशतीभिरेव च ।
 आपोऽहिष्ठेति नवभिर्नाराप इहा हयेन॥ च ॥

६१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ऋग्विंशं १०८ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

सप्त ते अग्ने समिधस्तस्य जिह्वास्तस्य ऋचयः सप्तधामप्रियाणि ।

सप्त होमास्तस्य ता यजन्ति सप्त योनीरापृणस्त घृतेन स्वादा ॥ (१७च. ७८म. यजुः।)

१२१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

आप इवा च भवकीरापो अनीवचातनीः ।

आपः सर्वेण भवजीलाके जलानु भवजन् ॥ (१०च. १२७म. ६ ऋक् ।)

इलाभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा नाचः पुरीनयो ।

अनामयिनुभ्यां ता ताभ्यां त्र्योपसृशामसि ॥ (१०म. १२७म. ७ ऋक् ।)

सहस्राक्षद्वयेनापि* देवस्य त्वेति मन्त्रकैः* ।
 शिवसङ्कल्पमन्त्रेण वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रकैः ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हृतभुक्षेपवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥
 योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशमयतु मूलोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्तवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगत्प्राणो मार्ततो मृगवाहनः ।
 प्रशमयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
 आस्त्रेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेपो दुर्गा लोकापाला नवग्रहाः ।

सहस्राक्षो विचर्षणिरघो रक्षांसि सेवति ।

हंता गृहीत लब्धः ॥ (१म. १८६. १२६७.) इत्यादिना ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्गोर्वाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

अपथं गृहं गृह्णात्यग्नीषोमाभ्यां गृहं गृह्णाति ॥ (१च. १०म. वज्रः)

सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 तच्छंयोरभिषेकन्तु सर्वदोषोपशान्तिदम् ।
 सर्वकामप्रदं दिव्यं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ॥
 वस्त्रान्तरितकुशभाभ्यां पश्चात्तु स्रपयेद्बुधः ।
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाभ्यानुलेपनः ॥
 यजमानो दक्षिणाभिस्तोषयेदृत्विगादिकान् ।
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवस्त्रकाम् ॥
 निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं कुशं हेम च दापयेत् ।
 ग्रहार्थवस्त्रप्रतिमां तत्तद्द्रव्यञ्च दापयेत् ॥
 श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनड्वान् प्रयत्नतः ।
 तत्कुशवस्त्रप्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥
 इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यः शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 उक्तालामे ततो दद्यादाचार्यब्रह्मऋत्विजाम् ॥
 तत्तन्मूल्यं प्रदातव्यं शक्त्या वाथ प्रदापयेत् ।
 आचार्याय च यद्दत्तं तदर्धं ब्रह्मणे भवेत् ॥
 सदस्याय ब्रह्मणोऽर्धं ऋत्विग्यश्च तदर्धकम् ।
 गृह्णीयादाग्निषस्तेभ्यः प्रणम्याथ क्षमापयेत् ॥
 दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान् भोजयेच्छतम् ।
 अलामे सति पश्चाद्गृह्यकं तदलामतः ॥
 सर्वशान्तेश्च पठनं ब्राह्मणैराग्निषस्तथा ।
 गृही क्षमापयेद्दिद्वान्निर्ऋतिः प्रीयतामिति ॥

विधाने चरितेऽस्मिंस्तु ततः शान्तिर्भवेद्भुवम् ।

गण्डान्तेऽप्येवं कर्त्तव्यं पुण्यार्थं तद्देव तु ॥

समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमाचरेत् ।

इत्युक्तं मनुना सम्यङ्मूलजातहिताय च ।

मातापिनोर्धनस्यापि बभ्रुशोकोपशान्तये ॥

इति शौनकीये मूलादिजननदोषशान्तिवाक्यानि ।

अथास्य षष्टप्रयोगो लिख्यते ।

मूलस्य प्रथमे पादे जनने पितृनाशः द्वितीये मातृनाशः
तृतीये धननाशः चतुर्थे बालनाशः कुलारिष्टं वा, तत्र न दोष
इति कर्त्तव्यं । कन्यापुत्रयोरविशेषेण मूलजनने ऋशुरनाशः ।

सुतः सुता वा नियतं ऋशुरं हन्ति मूलजा ।

इति नारदसंहितावचनात् ।

मूलाद्यनवघटिकाऽभुक्तजातस्य दोषबाहुल्याद्बालत्यागः ।
तत्राप्याद्यघटिकादये दोषातिशयः । यदा तु त्यागस्तदा न
शान्तिः त्यागमात्रविधानात् । जेहादिना त्यागाभावे तु षष्ट-
वर्षपर्यन्तं षण्मासपर्यन्तं वा पिता तद्दर्शनशब्दश्रवणे न कुर्यात् ।
तदा षष्टवर्षानन्तरं षण्मासानन्तरं वा द्वादशाहे शान्तिः कार्या ।
यद्वा द्वादशदिनं मूलनक्षत्रान्तरे वा अन्यस्मिन् शुभे दिने पुष्कला
शान्तिः कार्या । यदा तु मूलनक्षत्रे व्यतीपातयोगामावास्या-
द्यनेकनिमित्तसन्निपातस्तदा निमित्तभेदाकैमित्तिकानि शान्ति-
कानि पृथक् तन्त्रेण वा कार्याणि । शान्तिकर्मणि नवग्रह-

अष्टोऽङ्गत्वेनावश्यकः । सर्वत्र पाञ्चिकत्वेन प्राप्तस्य मुख्यता-
वृत्तिपादनार्थं तत्तत्प्रकरणे ग्रहमखस्य पुनः कथनात् ।

तत्र समे देशे अष्टहस्तादिकं मण्डपं कूटं वा कृत्वा तन्मध्ये
ब्रह्मिलं कुर्यात् । अथ उत्तरे काले गोमुखप्रसवं कृत्वा कृत-
सामग्रीको यजमानः सपत्नीकः प्राणानायस्य देशकालादिकं
कृत्वा मम अस्य कुमारस्य कुमार्या वा मूलप्रथमचरणादि-
जननसूचितपित्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौन-
कोक्तविधिना नवग्रहमखसहितां मूलशान्तिं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनादि नान्दिशान्तिं कृत्वा
आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यमृत्विजोऽष्टौ चतुरो वा कृत्वा मधुपर्का-
दिभिः पूजयेत् ।

अथाचार्यः प्राणानायस्य अस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म
करिष्ये इति सङ्कल्प्य यदत्र संस्थितं भूतमित्यादिमन्त्रेणः
मण्डपे सर्षपान् विकीर्य आपो हिष्ठादिमन्त्रैः* कर्मभूमिं
सम्प्रीक्य मण्डपं यज्ये इति मण्डपदेवताः पूजयित्वा मण्डप-
स्थानदेशे पञ्चवर्णकैः स्वस्तिकं कृत्वा तत्र मर्ही द्यौरितिमन्त्रेणः‡
भूमिं स्पृष्ट्वा ओषधयः संवदन्तः§ इति मन्त्रेण द्रोणप्रमाणान्

* यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य कर्म्यतः ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्कर्म सर्वस्य तत्र गन्तव्यम् ।

† ५८ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ ७७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

ब्रीह्रीन् प्रक्षिप्य तत्र कलशं संस्थाप्य तं तीर्थवारिणा आपूर्य्य
तत्र गन्धाक्षतदूर्वापल्लवपञ्चसृत्तिकाफलरत्नानि पञ्चगव्यं सुवर्णञ्च
सर्व्वं तत्तत्क्षिप्तकमन्त्रेण क्षिप्त्वा वस्त्रेण कलशमावेष्ट्य तदुपरि
ताम्ब्रं वंशादिमयं वा पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

अथ तत्कलशाक्षतुर्हिस्तु भूस्पर्शनादिपूर्व्वकं समन्त्रं चतुरः
कलसान् संस्थाप्य मध्यकलसे सुवर्णनिर्मितां रुद्रप्रतिमां
त्र्यम्बकमन्त्रेणावाह्य तेनैव तं षोडशोपचारैः पूजयेत् । तेनैव
त्र्यम्बकमन्त्रेणेत्यर्थः ।

तत एक ऋत्विक् रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा न्यासपूर्व्वकं साङ्गं रुद्रैका-
दशिनीं जपेत्, यदि स याजुषः स्यात् । बह्वृचस्तु चत्वारि
रुद्रसूक्तानि* जपेत् । छन्दोगस्तु रुद्रसामानि† । अत्रोभयत्र
एकादशाष्टत्रिंशकसंख्या शक्तितो आह्वा । केचित्तु रुद्रः सर्व्व-
साधारणः बह्वृचसामगयोस्तु सूक्तसाम्नो रुद्रेण सह विकल्प-
इत्याहुः ।

तत्र सूक्तऋत्यादि । कद्रुद्रायेति नवर्चस्य‡ घोरः कालऋषी
रुद्रो देवता गायत्री छन्दः जपे विनियोगः । इमा रुद्राय
तवसे इत्येकादशर्चस्य§ कुत्सऋषी रुद्रो देवता आद्या नव जगत्तो-
ऽन्ये हे त्रिष्टुभौ जपे विनियोगः । आ ते पितरिति पञ्चदश-

* ३१५—३१८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

† ३१८।३१९ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

‡ ३१५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ ३१५।३१६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

॥४॥ गृहमदक्षणी रुद्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः ।
 तत्रा रुद्राय स्थिरधन्वने इति चतसृषांः वशिष्ठक्षणी रुद्रो
 देवताभित्तो जगत्योऽन्त्या त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः । तथा
 तत्रा वो राजानमित्येकादशरुद्रसाम्नांः वामदेवक्षणी रुद्रो देवता
 आद्यसाम्नास्त्रिष्टुप् ततश्चतुर्णां गायत्री ततस्त्रयाणां त्रिष्टुप् तत-
 स्त्रयाणामुत्कृतिश्छन्दः जपे विनियोगः ।

ततोऽन्य ऋत्विक् तत्रैव कुम्भे त्र्यम्बकमन्त्रमष्टोत्तरशतं
 जपेत् । अन्येषु पूर्वादिकुम्भेषु अप्रतिरथादीनि चत्वारि सूक्तानि
 क्रमेण जपेत् । तानि च । आद्यः शिशान इति त्रयोदशर्चस्य
 सूक्तस्य इन्द्रोऽप्रतिरथऋषिरिन्द्रो देवता चतुर्थ्यां वृहस्पतिस्त्रिष्टुप्
 अन्त्यानुष्टुप् जपे विनियोगः । त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाकस्यऽ हव्य-
 वाङ्मिरिन्त्याम्ना रुद्रो देवता जगती छन्दः जपे विनियोगः ।
 रक्षा नो अग्ने इति रक्षामन्त्रस्यऽ वामदेवऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप्
 छन्दः जपे विनियोगः । रक्षोहन्मिति पञ्चविंशर्चस्य सूक्तस्य
 आङ्गिरसऋषिर्वायुरग्निर्देवते त्रिष्टुप् छन्दश्चतस्रोऽन्त्या अनुष्टुभः
 जपे विनियोगः । अत्रापि संख्या पूर्व्ववत् । चतुर्थकुम्भे पव-
 मानमप्येकवारं जपेत् ।

● ३३०।३३८ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

+ ३३८ पृष्ठे प्रदर्शितानाम् ।

† ३३८।३३८ पृष्ठयोः प्रदर्शितानाम् ।

‡ ३४० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ३४०—३४१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

एवं पञ्चकुम्भासम्भवे कुम्भद्वयं स्थाप्यम् । अत्र पक्षे रुद्रकुम्भे सर्वसूक्तजपः कार्यः । अन्यकुम्भे वरुणमावाह्य रुद्रजपं कुर्यात् । अथवा एक एव पञ्चमुखः कुम्भः स्थाप्यः । तत्र मध्यकुम्भकार्याणि मध्यमुखे, कुम्भचतुष्टयकार्याणि तु चतुर्षु प्रस्रवणेषु कार्याणीति विवेकः ।

ततः कुम्भस्थानादुत्तरतश्चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः शुक्लतण्डुलपिष्टेन वा कृत्वा तत्र कर्णिकायां मन्त्रपूर्वकं कुम्भं स्थापयित्वा जलादिपूर्णं कृत्वा तत्र शतमूलानि निक्षिपेत् । तानि च—सुवर्णमयमूल ग्रीहि यव तिल माष प्रियङ्गु श्यामाक मुह कर्करौ॥ सहदेवी॥ अपराजिता बाला पाठा शङ्खपुष्पीः॥ मधुयष्टिका चक्राङ्किताऽ मयूरशिखाया काकजङ्घा॥ कुमारी- हयः॥ जीवन्तिका॥॥ अपामार्ग भृङ्गराज रक्तचन्दन लक्ष्मण सुलक्ष्मण जाती व्याघ्रपत्रः॥॥ चक्रमर्दकऽऽ सिद्धेश्वर अश्वत्थ पलाश उदुम्बर जम्बू षट् अर्क दूर्वा शतावरीणा शमी रोहितक कुश रक्तोत्पल चम्पक विष्णुक्रान्ता॥॥ वर्हिष तुलसी अश्व- गन्धाः॥॥ निर्गुण्डी॥॥॥ रक्तपीतसर्पप पनस जीरक पद्मपत्र

* वंशलोचना ।

† बला (बैलेडा) ।

‡ जलकुनि ।

§ पद्मगङ्गुली ।

¶ उपभेद ।

॥ गुप्ता ।

•• छतकुमारी, अपराजिता ।

†† ह्योपरिजातश्च ।

‡‡ करञ्ज रत्नेरञ्ज

§§ उपभेद ।

¶¶ शतमूल ।

॥ नौवापराजिता

••• उपभेद ।

††† सिन्धवार (सिन्धु) ।

श्रीलोत्पल कुरण्टक* गुह्या वच मद्रक मुह्यता कचोरा† कोष्ठ
 नीलात्मज‡ कुङ्कुम पञ्चत्वक् पञ्चरत्न पञ्चगव्य पञ्चाभूत पत्रज
 केसर शैलज गुह्युषी शुभ्रचन्दन सप्तमृत्तिका नागवल्ली पूगीफल-
 मुष्पाणि इति । तदलाभि तु विष्णुकान्ता-सहदेवी-तुलसी-शता-
 बरो-कुशान् कुङ्कुमञ्च क्षिपेत् । तदुपरि पूर्णपात्रं ग्यस्य तत्र
 अष्टदलसंयुक्तं वस्त्रं धृत्वा कर्णिकायां मेषू ण§ इति निर्ऋति-
 प्रतिमां पञ्चाभूतस्त्रापितां संस्थाप्य तद्दक्षिणत इन्द्रं वज्र इति
 इन्द्रम् तदुत्तरतः अप्सु म इति॥ अग्नेदेवताञ्च स्थापयेत् ।

ततो भूमिस्थवत्स्विंशतिदलेषु प्रागादित उत्तराषाढाद्यनु-
 राधान्तानि नक्षत्राणि तत्तद्देवताञ्च स्थापयेत् । ता देवताश्चैवं—
 विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात् अहिब्रध्नः (अहि-
 ब्रध्नः) पूषा अश्विनौ यमः अग्निः ब्रह्मा इन्दुः रुद्रः दितिः वाक्-
 पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्थ्यमा रविः खट्वा मारुतः इन्द्राग्नी
 मित्रः इति ।

ततो लोकपालानावाह्य नैऋतदेशे अग्निं स्थापयित्वा
 तदीयानभागे नवग्रहानावाह्य अन्वाधानं कुर्यात् । तच्चेत्यं—

* वीतभण्टी ।

† धान्यमन्द ।

‡ वर ।

§ अग्नियं १४४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

¶ इन्द्रं वी नरः सख्याय सेपुर्महो यमः सुमतये चक्राणाः ।

सर्पादि दाता वज्रहन्त्री अशि मङ्गलसु रत्नमवधे मज्जन्तम् ॥

(६म. २४पृ. १ अक्ष् ।)

॥ अग्नियं २०१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

समिह्यमादाय चक्षुषी आग्नेन इत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिमिन्द्र-
मग्निं सोमम् एता आग्नेन । आदित्यं सोमं भौमं बुधं बृह-
स्पतिं शुक्रं शनैस्वरं राहुं केतुमिति नवग्रहानर्कादिसमिह्निः ।
ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं चित्रगुप्तमित्यधि-
देवताः अग्निमपो विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं प्रजापतिं सर्पान्
ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः विनायकं दुर्गां वायुमाकाशमश्विना-
बिति पञ्च लोकापास्तान् तथा क्षेत्रपालं वासुपुरुषमिन्द्रमग्निं
यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुबेरमीशानं ब्रह्माणमनन्तञ्च प्रत्येक-
मसुकसंख्याभिः पालागादिसमिह्न्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्ट-
संख्यया अहं यक्षे अपदशांशेन तिलान्याद्युपकल्पितद्रव्येण
यक्षे ।

अथ प्रधानं निर्ऋतिं हृतमित्रितपायससमिदान्यचर्वा-
हुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्यया अहं यक्षे तथा अधि-
देवतामिन्द्रं प्रत्यधिदेवता अपो हृतमित्रितपायससमिदान्य-
चरुद्रव्यैरष्टाष्टसंख्याभिरहं यक्षे ।

अथावरणदेवताः—उत्तराषाढां श्रवणां धनिष्ठां शततारकां
पूर्वभाद्रपदाम् उत्तरभाद्रपदां रेवतीमश्विनीं भरणीं ज्येष्ठां
रोहिणीं मृगशिरसम् आर्द्रां पुनर्वसुं पुष्यम् अश्लेषां मघां पूर्वाम्*
उत्तरां† हस्तां चित्रां स्वातीं विशाखां मगुराधाम् यहा विश्वान्
देवान् विधिं विष्णुं वसुन् वरुणम् अजैकपदम् अहिब्रह्मं पूषण-

• पूर्वां पूर्वफल्गुनीम् पूर्वाषाढाञ्च ।

† उत्तराशुक्लपक्ष-गुनीम् उत्तराषाढाञ्च ।

महिनीं यममग्निं ब्रह्माणं चन्द्रमसं रुद्रमदितिं वृहस्पतिं
सर्पान् पितॄन् भगमर्यमणं सूर्यं त्वष्टारं मरुतः इन्द्राग्नी मित्रं
प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः* रक्षोहणं कणध्वेति पञ्च-
दशग्भिः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः कसराहुतिभिर्वा
सवितारं दुर्गां चरुं कृत्विक्स्तिं देवतां वास्तोस्पतिम् अग्निं
क्षेत्राधिपतिं मित्रावरुणौ च एताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसरा-
हुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशग्भिः† प्रत्येकमष्ट-
संख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमं चयोदशवारं पायसा-
हुतिभिः रुद्रं चतुर्गृहीतनाज्येन अग्निं वायुं प्रजापतिमेकैकया
आज्याहुत्या अहं यज्ये ।

ग्रेयेण अग्निं स्विष्टकृतमग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ
अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान्
वरुणं प्रजापतिम् एता अङ्गप्रधाना देवता आज्येनास्मिन् कर्ण-
स्थं यज्ये इति संकल्प्य उपयमनकुगादानादि पर्युक्षणात्
कृत्वा स्वस्वमन्त्रैर्निर्ऋत्यादिपूजां कुर्यात् ।

वस्त्रयुग्मं रक्तचन्दनगन्धः कृष्णसुरभीणि पुष्पाणि धूपो मेघ-
शृङ्गस्य आज्यदीपः पुरुषाहारात्तं पोलिकाः । ब्राह्मणस्य सुरा-
स्थाने सैन्धवमित्रं क्षीरं मांसस्थाने लवणमयुक्तं पायसम् । क्षत्रि-
यादीनां तु सति सन्धवे मुख्यमेव । एतावन्नैवेद्यम् । एवं पुष्पा-

* कसराहुतिभिरित्यत्र पायसाहुतिभिरिति ग-पुस्तके पाठः ।

† अमरमेव सूत्रे (३६१—३६५ वृत्तवृत्तं) वक्ष्यमाणाभिः ।

अल्यन्तं पूजनं कृत्वा असुप्तौ त्वेति अन्वाधानक्रमेण निर्व्वीण-
प्रोक्षणादिपूर्व्वकं पायसकसरचक्रं अपयित्वा आन्यभागात्
कुर्यात् ।

ततो यजमानस्यागं कुर्यात् । ततः सत्विगाचार्य्यो जुहु-
यात् । तद्यथा — अन्वाधानक्रमेण नवग्रहक्रमेण नवग्रहनि-
र्ऋतीन्द्रादेवताहोमं कृत्वा ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इत्या-
दिभिश्चतुर्व्विंशतिनाममन्त्रैः प्रत्येकमष्टसंख्याः पायसाहुतीर्हुत्वा
ऋग्भिर्जुहुयात् ।

कणुष्वेति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य गीतमो वामदेवो रक्षाहा-
निष्टुप् कसरहोमे विनियोगः ।

कणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं

याहि राजिवामवाँ इमेन ।

तृष्वीमनुप्रसितिं दूणानो-

ऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्टैः ॥ (४म, ४ सू, १ ऋक् ।)

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु

सृश धृषता शोशुचानः ।

तपूंथग्ने जुह्वा पतङ्गा-

नसन्दितो विष्टज विष्वगुक्ताः ॥ २ ॥

प्रति स्यगो विष्टज तूर्धितमो

भवा पायुर्विशो अस्या अदव्यः ।

यो नो दूरे अघशंसो यो अन्ध-

ग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ३ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व-
 न्यमित्राँ ओषतात्तिग्महेते ।
 यो नो अरातिं समिधान चक्रे
 नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥
 जह्वीं भव प्रतिविध्याध्यक्ष-
 दाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।
 अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां
 • जामिमजामिं प्रमृणीहि शन्नून् ॥ ५ ॥
 स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ
 यद्वैवते ब्रह्मण गातुमैरत् ।
 विश्वान्यश्मै सुदिनानि रायो
 द्युम्नान्यर्थ्यो विदुरो अभिद्यौत् ॥ ६ ॥
 सेदग्ने असु सुभगः सुदानु-
 र्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।
 पिप्रीषति स्त्र आयुषि दुरोणे
 विश्वेदस्मै सुदिना मासदिष्टिः ॥ ७ ॥
 अर्चामि ते सुमतिं घोषर्वाक्
 सं ते ववाता जरतामियङ्गोः ।
 स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जथेमा-
 स्मै चाम्नाषि धारयेरनुद्युन् ॥ ८ ॥
 इह त्वा भूर्या अरदुपकान्
 दीषाबभ्रुर्दीदिवांसमनुद्युन् ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपिमा-
 भि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ८ ॥
 यस्त्वा स्वर्गः सुहिरण्यो अग्न
 उपयाति वसुमता रथेन ।
 तस्य चाता भवसि तस्य सखा
 यस्त आतिथ्यमानुषग् जुजोषत् ॥ १० ॥
 महो रुजामि बभ्रुता वचोभि-
 स्तन्मा पितुर्गौतमादन्वियाय ।
 त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्भि
 होतर्यविष्ठ सुकृतो दम्भूनाः ॥ ११ ॥
 अश्वप्रजस्तरणयः सुशेवा
 अतन्द्रासोऽष्टका अश्वमिष्ठाः ।
 ते पायवः सध्राश्चो
 निषद्याग्नि तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥
 ये पायवो मामतेयं ते अग्ने
 पश्यन्तो अश्वं दुरितादरक्षन् ।
 ररक्ष तान् सुकृतो विश्ववेदा
 दिक्षन्त इन्द्रिपवीनाह देभुः ॥ १३ ॥
 त्वया वयं सधन्व स्वीता
 स्तव प्रणीत्यश्याम बाजान् ।
 उभा शंसा सृदय सत्य-
 तातेऽनुष्ठुया कुरुच्छक्रयाण ॥ १४ ॥

अथा ते अग्ने समिधा विधेम
 प्रतिस्तीमं शस्यमानं गृभाय ।
 दहाशसो रक्षसः पाद्भ्याम्
 द्रुहो निदो मित्रमहो अवस्थात् ॥ (४म, ४४, १५ ऋक् ।)
 इति प्रत्यर्च्य*मष्टसंख्यया हुत्वा तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र-
 ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।
 ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (३५, ३५म, यजुः ।)
 इदं सवित्रे ।

जातवेदसे इत्यस्य कश्यपऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
 कसरहोमे विनियोगः ।

ॐ जातवेदसे सुनवाम सोम
 मरातीयतो निदहाति वेदः ।
 स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा
 नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म, ८८, १ ऋक् ।)
 इदं जातवेदसे । इदं दुर्गायै ।

त्राव्यकमित्यस्य वशिष्ठऋषी रुद्रो देवता अशुष्टुप् छन्दः
 कसरहोमे विनियोगः ।

त्राव्यकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 ऊर्वाऋकमिव बन्धनामृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
 इदं रुद्राय । (३५, ६०म, यजुः ।)

* प्रत्यर्चमित्यत्र प्रत्यर्चयामि पाठो बृहः ।

सीरा युञ्जन्तीत्यस्य बुधः सौम्य ऋषिर्ऋत्विक्सुतिर्देवता
गायत्री छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुञ्जया ॥ (१०म, १०१सू, ४ऋक् ।)

इदमृत्विक्सुतिदेवतायै ।

तामग्निवर्णामित्यस्य सौभरिर्ऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
कृसरहोमे विनियोगः ।

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं

परिरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये

सुतरसितरसे नमः सुतरसितरसे नमः ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं दुर्गायै ।

वास्तोस्पते इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिर्वास्तोस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

वास्तोस्पते प्रतिजानीह्यस्मान्

स्वावेशो अममीवो भवा नः ।

यत्स्विमहे प्रति तन्नो जुषस्व

शं नो भव हिपदे शं चतुष्पदे ॥ (७म, ५४सू, १ऋक् ।)

इदं वास्तोस्पतये ।

अग्निः कस्य इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

अग्निः कण्वो मेधातिथिमग्निः सा तमुपसृतम् ।

अग्निना तुर्वशं पङ्कपरावत उग्रादेवं ज्वामहे ॥

इदमग्नये ।

क्षेत्रस्य पतिर्नित्यस्य वामदेव ऋषिः क्षेत्रपाली देवता अनुष्टुप्
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्चं पोषयित्वा स नो सृष्टातीदृशे ॥

(४म, ५७सू, १ऋक् ।)

इदं क्षेत्रपालाय ।

गृणाना जमदग्निवदित्यस्य मित्रावरुणाहृषी गायत्री छन्दः
कृसरहोमे विनियोगः ।

गृणाना जमदग्निवत् सुवाना च वशिष्ठवत् ।

जनीयन्तो त्वस्त्रवः पुत्रीयन्तः सुदानकः । वः ।

सरस्यन्तं ज्वामहे ॥

इदं मित्रावरुणाभ्याम् ।

अग्निं दूतमित्यस्य आङ्गिरमऋषिर्विरूपोऽग्निर्देवता गायत्री
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

अग्निं दूतं हृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ (१म, १२सू, १ऋक् ।)

इदमग्नये ।

हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्चस्य त्रीसृक्तस्य आनन्दकर्म-
चिकीर्तेन्द्रिरासुता ऋषयः त्रीदेवता आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः चतुर्थी

प्रस्तारपङ्क्तिः पञ्चमीषष्ठौ त्रिष्टुभौ ततोऽष्टावनुष्टुभः अन्त्या
प्रस्तारपङ्क्तिः समिदान्यचक्रहोमे विनियोगः ।

ॐ ऐं—हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

ॐ ऐं ह्रीं—तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

ॐ ह्रीं श्रीं—अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

त्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

ॐ श्रीं क्लीं—कां सोमितां हिरण्यप्राकारा-

मार्द्रां ज्वलन्तीं द्रुमां तर्पयन्तीम् ।

पद्मे स्थितां पद्मवर्णां

तामिहोपह्वये त्रियम् ॥ ४ ॥

ॐ क्लीं वद वद—चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं

त्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये

अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

ॐ वद वद वाग्वादिनि—

आदित्यवर्षे तपसोऽधिजातो

वनस्यतिस्तव वृक्षोऽयं विष्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु

या अन्तरा याच वाङ्मा अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

ॐ वाग्वादिनि ॐ ऐं—

उपेतु मां देवसखः कीर्त्तिञ्च मणिना सह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्त्तिमृच्चिं ददातु मे ॥७॥

ॐ ऐं सौं—क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्व्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

ॐ सैं हं सः—गन्धहारां दुराधर्वां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये त्रियम् ॥ ९ ॥

ॐ सोऽहम्—मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।

पशूनां रूपमन्नस्य मयि त्र्यैः त्रयतां यशः ॥ १० ॥

ॐ ह्रीं—कईमेन प्रजाभूता मयि सम्भव कईम् ।

त्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥

ॐ ह्रीं क्रीं—आपः स्रजन्तु स्निग्धानि चिकीत वस मे गृहे ।

नि च देवीं मातरं त्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥

ॐ क्रीं क्रीं—आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१३॥

ॐ क्रीं ह्रीं—आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।

चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१४॥

ॐ ह्रीं हूं—तां म आवह जातवेदो

लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो

दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं त्रियै । प्रत्युचमष्टयताद्यन्यतमसंस्थया जुहुयात् ।

त्वन्नः सोमेत्यस्य प्रगाथ ऋषिः सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दः
पायसहोमे विनियोगः ।

ॐ त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा-
स्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।
त्वं न इन्द्र जतिभिः सजोषाः
पाहि पञ्चातादुत वा पुरस्तात् ॥

(८म, ४८सू, १५ऋक् ।)

इदं सोमाय ।

या ते रुद्रेत्यस्य कश्यप ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
चतुर्गृहीताज्यहोमे विनियोगः ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तन्वाशन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥

(१६अ, २म, यजुः ।)

इदं रुद्राय ।

तत आज्येन सक्तदुग्धहीतेन चतस्रो व्याहृतीर्हुत्वा स्निष्ट-
क्तदादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कृत्वा दिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो
निर्ऋतये इन्द्राय अदुभ्यो रुद्राय क्षेत्रपालाय च बलीन् दद्यात् ।
तत आचार्यी यजमानो वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

तत्र मन्त्राः ।

समुद्रादूर्ध्वरित्येकादशर्चस्य सूक्तस्य गौतमवामदेवावृषी
अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अन्त्या जगती पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः ।

समुद्रादूर्ध्वमधुमाँ उदार-
 दुपांशुना सममृतत्वमानट् ।
 घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
 जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ (१७अ, ८८म, यजुः।)
 वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्या-
 स्मिन् यज्ञे धारयामानमोभिः ।
 उपब्रह्मा मृणवच्छस्यमान-
 क्षतुःमृङ्गोऽवमीहीर एतत् ॥ ८० ॥
 चत्वारि मृङ्गा चयो अस्य पादा
 द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
 त्रिधा बहो वृषभो रोरवीति
 महोदेवो मर्त्याँ आविवेश ॥ ८१ ॥
 त्रिधाहितम्यणिभिर्गुह्यमान-
 क्कवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।
 इन्द्र एकं सूर्य एकं ज्ञान
 वेनादेकं स्वधयानिष्टतनुः ॥ ८२ ॥
 एता अर्षन्ति हव्यान्समुद्रा-
 च्छतव्रजा रिपुणा नावचने ।
 घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
 हिरण्यो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ८३ ॥
 सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
 अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्धून्मयो घृतस्य
 मृगा इव क्षिपणो रीषमाणाः ॥ ८४ ॥
 सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो
 वातप्रमियः पतयन्ति यक्षाः ।
 घृतस्य धारा अक्षो न वाजी-
 काष्ठा भिन्द्वूर्ध्वभिः पिब्यमानः ॥ ८५ ॥
 अभिप्रवन्त समनेव योषाः
 कल्याणः स्मयमानासो अग्निम् ।
 घृतस्य धाराः समिधो न सन्त
 ता जुषाणो हृष्यति जातवेदाः ॥ ८६ ॥
 कन्या इय वहतु मेत वा उ
 अस्त्रास्त्राना अभिचाकशीमि ।
 यत्र सोमः स्रूयते यत्र यज्ञो
 घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ८७ ॥
 अभ्यर्षत सुष्टुतिर्व्यमाजि
 मस्मासु भद्राद्रविणानि धत्त ।
 इमं यज्ञं नयत देवतानो
 घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ८८ ॥
 धामन् ते विश्वभुवनमधिष्ठित-
 मन्तःसमुद्रे हृद्यन्तराशुषि ।
 अपामनोक्ते समिधे य आभृत-
 स्तमश्शाम मधुमन्तस्त जर्णिम् ॥ (१७अ, ८८म, यजुः ।)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । पूर्णा दर्वि विश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । सप्त ते अग्ने सप्तवानग्निर्जगती पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः ।

इति पूर्णाहुतिं कृत्वा प्रणीतानिनयादिकर्मशेषं समाप्य रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं शतवारं जपेत् । याजुषयेदयजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं जपेत् । बह्वचसेद्बृहस्पतानि* । सप्तगणैर्बृहस्पतानि† । आथर्वणयेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । अथवा एकादशाष्टत्रिंशेकसंख्यया रुद्रजपः कार्यः ।

ततो रुद्रं निर्वृतिञ्च पञ्चोपचारैः सम्पूज्य त्र्यम्बकं मोषू ष इति मन्त्राभ्याम्‡ ।

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेषु-

महो यन्तः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति

महामु रणम मवसे यजध्वम् ॥ (६म, २८ सू, १ ऋक् ।)

अप्सु मे सोमोऽब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निञ्च विश्वशंसुवम् ॥ (१०म, ८ सू, ६ ऋक्)

इत्येताभ्याञ्च नक्षत्रदेवता उपख्याय सर्वकलशोदकं पाचान्तरे गृहीत्वा सर्वाङ्गाचार्यो यजमानं सर्वार्थधीभिरनुलिप्ताङ्गं धृत-

* ११५—१२८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

† १२८ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

‡ १८१।१४४ पृष्ठयोः प्रदर्शिताभ्याम् ।

नववस्त्रं तन्नामभागे धृतनववस्त्रां सपुत्रां तत्पत्नीसुपवेश्य वस्त्र-
माणैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ।

ते च मन्त्राः—आपो हि हाः॥ चातारमिन्द्रं॥ इमं॥
मापोमौषधीः॥ भगप्रणेतः॥ इदमापः॥ समुद्राय त्वा॥॥
पुनन्तु मा पितरः॥॥ आप्यायस्व॥॥ पञ्चनद्याः॥॥ (नव) शिरोमे

• ५८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† १४१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मापोमौषधीर्होसोहाको आसी राजासती वरुच नो सुच ।

सदाहुरन्ना इति वरुचैति श्रयामर्ह ततो वरुच नो सुच ॥

सुमित्रिया न आप सोवचयः सनु दुर्मित्रियासोमे सनु

योऽजान् देष्टि यच्च वर्यं द्विषः । (६५. २१म. यजुः १)

¶ भगप्रणेतर्भेन सवराधो भगे मा पियसुदवाददयः ।

भगप्र नो जनय गोभिरवैर्भेनप्रदभिर्भुवनः स्नाम ॥ (१४५. १६म. यजुः १)

॥ ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

•• समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय त्वा वाताय स्वाहा । अनाधुव्याय
त्वा वाताय स्वाहा । अमतिधुव्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा ।
अग्निमिदाय त्वा वाताय स्वाहा । (६८५. ७म. यजुः १)

†† पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः ।

पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण ज्ञतायुषा ॥

पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेण ज्ञतायुषा विश्वमायुर्व्यग्रवे ॥ (१८५. १०म. यजुः १)

‡‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§§ पञ्चनद्याः सरस्वतीमपि वामि सकोतयः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सो द्विरेऽभवत्कारित् ॥ (१४५. २१म. यजुः १)

वस्य त्वाः सोमस्य त्वा युञ्जेन† यज्जायतः‡ ।

पालाशं भवति तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो
ब्रह्मणे चैनमभिषिञ्चति ।

शौदुम्बरं भवति तेन खोऽभिषिञ्चति अश्वं वा जग्ं यदुदुम्बरं
जग्ं वै खं यावहै पुरुषस्य सश्ववति नैव तावदशनायति तेनोक्त्
सर्वं तस्मादुदुम्बरेण खोऽभिषिञ्चति ।

नैयग्रोधपादं भवति तेन मित्रो राजन्योऽभिषिञ्चति पद्भि-
न्यग्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैयग्रोध-
पादेन मित्रो राजन्योऽभिषिञ्चति ।

आश्वत्थं भवति तेन वैश्योऽभिषिञ्चति स यदेवादावश्वत्थे
(यदेवाद्रावश्वत्थे) तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्यत तस्मादाश्वत्थेन
वैश्योऽभिषिञ्चति ।

सर्वसुरभ्युत्थानं भवति परमो वा एष गन्धो यत्सर्वसुरभ्यु-
त्थानं गन्धेनैवमेतदभिषिञ्चति ।

• देवस्य त्वा मविनः प्रसवेऽविनीर्वाह्याः पूर्वाः कृताभ्याम् ।

आददे रावासि गभीरमिममश्वरं कथीन्द्राय सुवृतमम् ।

उतमेन पविनाऽर्ज्यमन्त्रधुमनाम्ययन्त्रानात्रिषाभ्याः स्व देवमुतकर्षयत मा ।

(६७. १० म. वसुः १)

† सोमस्य त्वा युञ्जेनाभिषिञ्चाश्वप्रेक्षाजसा नृत्यस्य श्वसेन्द्रसोऽन्धेषु ।

अजाचाः अश्वपतिरेज्यतिदियून् पाठि ॥ (१० म. १० म. वसुः १)

‡ यज्जायतो दूरस्तुतेति देवनादु सुमस्य तथैवेति ।

दूरकर्म ज्योतिषां ज्योतिरेवं तन्मे मनः शिवसहस्रमसु ।

(१४ म. १ म. वसुः १)

यद्देवकल्पान् लुङ्घीति प्राणा वै कल्पा असृतं वै प्राणा
असृतेनैवेनमेतदभिषिञ्चति ।

सर्वेषां वा वेदानामेष रक्षो यत्सोम सर्वेषामेवेनमेतद्देवानां
रक्षेनाभिषिञ्चति ।

नवग्रहमन्त्राश्च ।

मूलं प्रजां (व्रजां) वीर (चीर) इन्द्रो ज्येष्ठां यादिव्या आपः*
वाम्बकं यजामहे इत्यादिरूपाः ।

अथ ऋग्नन्दाः ।

अग्नीभ्यामिति षष्ठां कश्यपो विहङ्गा पञ्चमाश्वनोऽनुष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

त्रिभिर्द्वं देवेति† सप्तानां वशिष्ठ ऋषिराद्यानां त्रयाणा-

* यादिव्या आपः पयसा सवभृशुयां अन्तरिक्षा उत्त पाद्विगीर्षाः ।

हिरण्यवर्णा अश्विनाः ॥ आपः शिवाः संस्थीनाः सुहवा भवन्तु ॥

(ब्राह्मणम् १)

† त्रिभिर्द्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम आसभिः ।

अग्रे दक्षेः पुनोहि नः ॥ (८म. ६०सू. २६च्छब् १)

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वेदेवाः पुनोत मां जातवेदः पुनोहि माम् ॥ १० ॥

प्रप्यायस्व प्रसन्दस्व सोम विश्वेभिरंघभिः ।

देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ १८ ॥

उपप्रियं पतिव्रतं बुधानमाहुतोऽथम् ।

अगन्ध विधतो नमः ॥ १९ ॥

अलायस्व परशूर्मनाम् तमापयस्व देव सोम ।

आयुं विश्वे देव सोम ॥ १० ॥ (टीकाशिवः परपृष्ठे द्रष्टव्यः १)

अग्निर्देवता चतुर्णां विश्वेदेवा आद्या गायत्री द्वितीयानुष्टुप्
ततस्त्रिस्तो गायत्राः अन्धे हे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः ।

आपो हि छेति नवर्चस्य* अम्बरीषसिन्धुहीप आपो गायत्री
पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्धे हे अनुष्टुभौ अभिषेके
विनियोगः ।

आप इहेति इयस्य† सप्तर्षयो विश्वेदेवा अनुष्टुप् अभिषेके
विनियोगः ।

सहस्राक्षेणेत्यस्य‡ प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो यक्ष्महा त्रिष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

यदा सहस्राक्षं शतधारमित्यृचम्§ । तच्छ्रियोः शंयुर्विश्वे
देवाः शक्रो अभिषेके विनियोगः ।

अचीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षस्थं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते ॥

(१०म, १६१छ, १जटक ।)

सः पावमानोऽथ्यन्तृषभिः संश्रुतं रसम् ।

सम्बै स पूतमत्राति स्त्रादितं मातरित्रना ॥ ११ ॥

पावमानोऽथ्यो अथ्यन्तृषभिः संश्रुतं रसम् ।

तस्यै सरस्वती दुहं चोर् सपिंसधूदकम् ॥ (८म, ६०पृ, १२जटक ।)

• १८ पृष्ठे मदाश्रितम् ।

† १०६ पृष्ठे वक्ष्यमाणम् ।

‡ सहस्राक्षेण शतशरदेन शतायुषा हविषा चार्धमेतम् ।

शतं यथैवं शरदो न यातोऽहो विवृणु दुहितम् पारम् ॥ (१०म, १६१पृ, १२जटक ।)

§ १०६ पृष्ठे वक्ष्यमाणम् ।

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कौकसाभ्यो अनूक्वात् ।
 यक्षं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते ॥ २ ॥
 भ्रान्तेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
 यक्षं मतस्त्राभ्यां यक्षः प्रागिभ्यो विवृहामि ते ॥ ३ ॥
 जखभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
 यक्षं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गसंघां विवृहामि ते ॥ ४ ॥
 मेहनाहनं करणाक्षोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।
 यक्षं सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ ५ ॥
 अङ्गादङ्गाक्षोक्षो लोको जातं पर्व्वणि पर्व्वणि ।
 यक्षं सर्व्वस्त्रादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ ६ ॥
 त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोमधामभिः ।
 तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ७ ॥
 पावमानीः स्रस्ययनीः सुदुघा हि घृतस्युरतः ।
 ऋषिभिः सम्भृतो रसो ब्राह्मणेभ्यश्च तं हितम् ॥

(१म, १६३ सू, ८८८ क०)

प्रदेव सच्छा मधुमन्त इन्दवः*

धर्ता दिवः पवते कल्पो रसः† ।

* प्रदेव सच्छा मधुमन्त इन्दवोऽसिच्यन्त्या नाव चा न धेनवः ।

वर्षिषद्भ्यो वषणावन्ता जघभिः परित्तुतुस्त्रिणा निर्विजं धिरे ।

(२म, ६८ सू, १८८ क०)

† धर्ता दिवः पवते कल्पो रसो दक्षो देशनामनुनायो ऋषिः ।

इतिः स्रजामो चत्वांन सत्वभिर्धवा पात्रांसि कृच्छते नदीषा ।

(२म, ७६ सू, १८८ क०)

पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्यते
 प्रभुर्गानाणि पर्येषि विश्वतः ।
 अतस्ततनूर्न तदामो अमृतं
 मृतास इह हन्तस्तत्समाश्रत ॥ (८म, ८३ सू, १ ऋक् ।)
 तपोः पवित्रं विततं दिवस्यदे
 शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्मिरन् ।
 अवन्त्यस्य पवीतारमाश्रयो
 दिवस्यष्टमधितिष्ठन्ति चेतसा ॥ (८म, ८३ सू, २ ऋक् ।)

स्वादुः पवस्व* ।

त्वं पवित्रे रजसो विधन्मणि
 देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
 त्वामुषिजः प्रथमो अष्टभूत्
 तत्सुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥
 (८म, ८४ सू, ३० ऋक् ।)

आपो हि छाः† शन्नो देवीः† ।

ईशाना वार्याणां जयन्तीष्वर्षणीनाम् ।
 आपो याचामि मेवजम् ॥ (१०म, ८ सू, ५ ऋक् ।)
 अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि मेवजा ।
 अग्निश्च विश्वगन्धुवम् ॥ (१म, २३ सू, २० ऋक् ।)
 आपः पृथीत मेवजं वरुणं तन्वे मम ।
 ज्योक् च सूर्य्यं दृगे ॥ (१०म, ८ सू, ७ ऋक् ।)

* अग्निं ७९ पृष्ठे प्रदक्षिणा ।

† अग्नेयं १० पृष्ठे प्रदक्षिणम् ।

इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोहं यद्वाशेष उतानृतम् ॥

(६अ, १७म, यजुः ।)

आपो अस्यान्वचारिषं रसेन समगच्छहि ।

पयस्वानन्म आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

(१०म, ८सू, ८ऋक् ।) ४

आप इवा उ मेघजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य मेघजीस्तास्ते कृण्वन्तु मेघजम् ॥

(१०म, १३७सू, ६ऋक् ।)

इस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामइद्व्यभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोपसृशामसि ॥

(१०म, १३७सू, ७ऋक् ।)

सहस्राक्षेण शतशारदेन* । यद्वा ।

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनकृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगन्ते वइणो राजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

यत्ते केशेषु दीर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटेः कर्णयोरन्धोरापस्तदघ्नन्तु सर्व्वदा ॥

अङ्गाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः ।

विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते रविः ॥

रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागोचः सुधाग्रजः ।
 विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते विभुः ॥
 भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा ।
 वृष्टिकवृष्टिहर्ता च पीडां दहतु तं कुजः ॥
 उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः ।
 सूर्यप्रियङ्गरो देवः पीडां दहतु ते बुधः ॥
 ईशमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः ।
 अनेकशिष्यसम्पूर्णः पीडां दहतु ते गुरुः ॥
 दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः ।
 प्रभुस्तारायहाणाश्च पीडां दहतु ते भृगुः ॥
 सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रियः ।
 मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां दहतु तेऽर्कजः ॥
 महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः ।
 असुरसोर्ध्वबाहुश्च पीडां दहतु ते तमः ॥
 अनेकरूपवर्णैश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उत्पातभूतो जगतां पीडां दहतु ते शिखी ॥
 सुदर्शन महाज्वालविदीपितदिगन्तर ।
 त्रायस्व चैनमापन्नो भद्रं प्रदिशते नमः ॥
 दैत्यनिकराभोगशैलनिर्भेददीक्षित* ।
 पद्मशङ्खमनोनन्द चाज्ञोऽतमपि नन्दक ॥

* शैलादीर्भेददीक्षित इति क-पुस्तके पाठः ।

† चाज्ञोऽतम पाठोति पाठो युक्तः, चाज्ञोऽतम अविद्यमानः ।

विपक्षकायमथन तच्छिरोलुलितानन ।
 कमलाकान्तदैतेय पाञ्चनं सुशलायुध ॥
 विश्वोद्भवलयत्राणलीलस्य परमात्मनः ।
 लीलारविन्दसुभग पाञ्चनमपि पङ्कज ॥
 कौमोदकी गदा श्रीरयासौ दिशतु मङ्गलम् ।
 या मुकुन्दकराभ्यो जे विलसद्भूषणायिताः ॥
 स्वविस्फारहृताशेषरक्षोदनुजजीवित ।
 एनसो रक्षतादेनं विष्णोः शार्ङ्ग धनुर्वर ॥
 दैत्यसीमन्तिनीगर्भनिर्भेदचतुरस्वन ।
 स्त्रवदच्युतवक्त्राक्षमधुपूर्णं सुशङ्कराट् ॥
 दैत्यरक्षोऽधिपप्राणवसारुधिरभोजनाः ।
 एनं सर्वत्र रक्षन्तु शार्ङ्गपाणिः शरोत्कराः ॥
 अपरातिहेतिप्रमुखशक्त्योजःक्षपणक्षमा ।
 आपद्भरो रक्षतादेनं शक्तिर्विष्णोर्वरायुधम् ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुक्षेपवाहनः ।
 सप्तजिह्व देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं व्यपोहतु यमो मम ॥

योऽसौ खड्गधरो देवो निर्वृती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थदोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगन्नाथो मारुतो मृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृदाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
 अश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकापाला नवग्रहाः ।
 सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्वृतिस्तथा ॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा* ॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिः अह्ना चमा धृतिः† ।
 बुद्धिलेख्या वयुः शान्तिः कान्तिसुष्टिश्च मातरः ॥

* पान्तु ते सदा इत्यत्र खापयन्तु ते इति च-पुस्तके पाठः ।

† चमा धृतिरित्यत्र क्रिया नतिरिति च-पुस्तके पाठः ।

ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ॥

देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।

अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥

औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।

सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥

एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ।

आदित्यचन्द्रमा भौमो बुधो जीवः सितोऽर्कजः ॥

ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

ततस्तच्छंयोरारुहणीमहे इति पठेत् । ततो रुद्रनिर्ऋति-
कलशोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रमन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो
धीते वाससी परिधाय तिलकं विभूतिञ्च धृत्वा सङ्कल्पपूर्वक-
माचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवस्त्रां धेनुं ब्रह्मणे हृषभं रुद्रजापिने कृष्ण-
मनङ्गाहम् ।

तत्र मन्त्रः ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनङ्गांस्तव दानतः ।

शिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भरो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत नैऋत्या-
दीनामुत्तरपूजनं कृत्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”* इति विसृज्य

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव यं तत्त्वमहे ।

उपग्रथं तु मन्त्रतः सुदानव ईदं प्राणर्भवा स वा ॥ (१३. ४०. १. १३५.)

आचार्याय प्रतिमादिकं दत्त्वा रुद्रप्रतिमादि रुद्रजापिने दत्त्वा
भूयसीं दक्षिणामन्येभ्यो दत्त्वा शततदर्शदिसंख्याकान् ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा सर्वं कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य स्मृत्या इत्युक्ता
शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृदयुतो भुञ्जीत ।

इति शौनकोक्तमूलजातशान्तिप्रयोगः समाप्तः ।

अथ कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलजातशान्तिविधानम् ।

यथा हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे ।

अथातो मूलजातस्य शान्तिविधिं व्याख्यास्यामः । मूलांशे
प्रथमे पितुर्नाशो द्वितीये मातुस्तृतीये धनधान्यस्य चतुर्थं कुल-
शोकावग्रहः स्वयं पुण्यभागी स्यात् । मूलनक्षत्रे जातो मूल-
शान्तिविधानं कुर्यात् ।

तत्रादौ सर्ववैषध्या सर्वगन्धैश्च संयुक्तमुदकुम्भं वस्त्रगन्धपुष्प-
सहितं खेतसिद्धार्थकुसुमयुक्तञ्च कुर्यात् ।

ततस्तस्मिन्नुद्रमभ्यर्च्य रुद्रानप्रतिरथं रक्षोघ्नञ्च स्नानं जपित्वा
द्वितीयोदकुम्भं चतुःप्रस्त्रवणसंयुक्तं कृत्वा तदुपरिष्ठात् मूलानि
निधाय वंशपात्रे कृत्वा वस्त्रेण बद्धा तस्मिन् प्रधानानि मूलानि
वक्ष्याम्यष्टादश मापद्द्विरक्षयमूलं सप्तधान्यानि प्रथमा कार्श्वंथी
सहदेवी अपराजिता बाला पाठा शङ्खपुष्पी मधुयष्टिका चक्रा-
ङ्किता मयूरशिखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्ती अपामार्गी
शृङ्गारको लक्ष्मणा च सुलक्ष्मणा जाती व्याघ्रपञ्च चक्रमर्हक

सिद्धेश्वराश्च पलाशोदुम्बर भूच वटार्क दूर्वा शतावरी शमी
रोहितकान्येवमादिमूलानि पूरयित्वा तस्मिन्निविहानि मूलानि
वक्ष्यामि वैकङ्कत वैष्णव धव निम्ब कदम्ब राजवृक्षाश्च शाल
पियाल दधि कपित्थ कोविदार श्लेष्मातक शाल्मलि सर्वकण्टकि-
वर्जम् ।

तत्राभिषेकं कुर्यात् पितुः शिशोर्जनन्याश्च “देवस्य त्वे”*-
त्थोदुम्बर्था यथालिङ्गमङ्गं संस्त्रुत्य जङ्घं नैर्ऋतं पयसि पायसं
अपयित्वा कार्पाथ्यमयं सुक् सुवच्च प्रतप्य सम्भृज्य च आचारा-
ज्यभागौ हुत्वा असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति† चतस्रः स्थाली-
पाकेन जुहुयात् ।

ततः कृणुष्व पाजः‡ इति पञ्चदशाग्राहुतीर्हुत्वा चतुर्गृहीतेन
जुहोति । मा नः स्तोत्रे इति§ हाभ्यां या ते रुद्र शिवा तनू-
रिति॥ षड्भिः अग्ने रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः शुचिः
पावक इति॥ त्वन्नः सोम विश्वतः॥ इति च खिष्टकृदादिप्राशनान्ते

* मन्त्रोऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति अनेत्येतानि तत्परस्य ।

अन्वयमपिदिच्छेत् सात इत्या नमो देवि निर्वृते तुभ्यमन् ॥ (१९५.६१३.५जुः १)

‡ कृणुष्वेत्यादिकवक्त्रपञ्चदशकं १५८।२५८ पृष्ठयोक्तव्यम् ।

§ मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ ययिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मन्त्रः ।

देवावीरचमसङ्गा ॥ (८३. १४५. ७५५ ।)

०० अग्नियं ३६६ पृष्ठे उक्ता ।

कृष्णा गौः कृष्णा च तिला हेममयमूलं सप्तधान्यसमेतमाचार्याय
देयानि कृष्णोऽनङ्गान् ब्राह्मणे देयः नक्षत्रसूचकेभ्यो वासो दद्यात्
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात् । कसरपायसेन ब्राह्मणान्
भोजयेत् । सर्पदेवते गण्डान्तजातानामयमेव विधिरेवं कृते
शान्तिर्भवतीति ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलाश्लेषा-
गण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ अश्लेषाजननशान्तिविधानम् ।

मानवसंहितायाम् ।

अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् ॥
असम्भवे तु जन्मर्चे अन्यस्मिन् वा शुभे दिने ।
ज्ञानाभ्यङ्गादिभिः स्तस्मिन् वरयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥
विभवे पञ्चकुम्भाः स्युर्द्वयं वा तदलाभतः ।
देवतास्थापनं चैकमेकं रुद्राभिमन्त्रणं ॥
मूलर्चोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ।
गोमयालेपिते देशे धान्यार्घ्यैः परिशोभितं ॥
पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विध्यहलान्वितम् ।
तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितासितैः ॥

इत्युक्तेन विधानेन सर्व्वरिष्टं व्यपोहति ।
 सर्व्वकामाश्च सिध्यन्ति वेदीक्षायाभविष्यति ॥
 इत्युक्तं वेदशास्त्रार्थसारभागमचोदितम् ।
 मानवानां हितार्थाय मनुना सार्व्वकामिकम् ॥
 सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गन्धाधिप ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्व्वरिष्टप्रशान्तये ॥
 इति मन्त्रेण सर्पाणां दद्यादर्घ्यं सुशोभितम् ।
 मूलनक्षत्रवत् कुर्यात् सर्पगण्डे च नामतः ॥

इति मानवसंहितायामश्लेषाजननशान्तिमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते ।

स च मूलर्क्षोक्तप्रकारेण इति मूलोक्तेन विधानेन च इत्या-
 द्यतिदेशान्मूलशान्तिवत् कार्य्यः ।

यथा ।

द्वादशाहादिके शुभे दिने कृताभ्यङ्गोऽ यजमानः प्राणाना-
 यम्य देशादि सङ्कीर्त्य ममास्य कुमारस्य कुमार्था वा अश्लेषा-
 नक्षत्रजननसूचितमाचरिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
 सनवयहमखां गोमुखप्रसवशान्तिसंहिताम् अश्लेषाजननशान्तिं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदङ्गतया गणेशपूजनपुण्याहवाचनादि
 कृत्वा आचार्यादीन् वृत्वा अष्टावृत्तिजो वृणुयात् ।

अथ आचार्याऽस्मिन् कर्मणि आचार्य्यकर्म करिष्ये इति
 सङ्कल्प्य—

ः कृताभ्यङ्ग इत्यत्र कृताभ्यङ्गादिक इति ग-पुस्तके पाठः ।

यदन संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सञ्चदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

इति मन्त्रेण सर्षपान् सञ्चतो विकीर्य आपो हि छेत्यादिनाः
कर्मभूमिं संप्रोक्ष्य गोमुखप्रसवं कृत्वा मण्डपेशानदिग्भागे पञ्च-
वर्षकैः स्वस्तिकं विरच्य† मही यौरिति‡ भूमिं स्पृष्ट्वा
आषधयः संवदन्ते इति§ द्रोणप्रमाणान् ग्रीहीन् प्रक्षिप्य तत्र
मन्त्रपूर्वकं कलशं निधाय जलेनापूर्य गन्धपुष्पैश्चाभ्यर्च्य यवदूर्वा-
श्वत्यादिपल्लवपञ्चक-ममसृत्तिका-फल-हिरण्य-रत्न-पञ्चमव्यानि
तत्तलिङ्गकर्मन्त्रैः कलशे निधाय कष्टे वस्त्रेणावेष्ट्य तदुपरि
पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

ततस्तत्कलसात् पूर्वोदितुर्दिक्षु यवराश्यापरि पूर्ववत्कलश-
चतुष्टयं स्थापयेत् ।

अथ मध्यकलशे वस्त्रोपरि सौवर्णी* रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा
त्र्यम्बकमन्त्रेण पूजयेत् । तत्रैक ऋत्विक् कुम्भं स्पृष्ट्वा रुद्रैका-
दशिनीं न्यासपूर्वकं साङ्गां जपेत् । चत्वारि रुद्रसूक्तानि च
तेषामृथादिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् । ततोऽन्य ऋत्विक्
तत्रैव कुम्भे त्र्यम्बकमन्त्रमष्टोत्तरसहस्रं पावमानीमप्येकवारं
जपेत् । उत्तरदिक्स्थकुम्भे पावमानीजप इति केचित् ।

* ५२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† विरच्य इत्यत्र विरचय्यति पाठो युक्तः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ सगिय ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ३३५ ३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

ततः प्रागादिकुम्भचतुष्टये आशुः शिशान इत्यादि सूक्त-
चतुष्टयं* मूलशान्धुक्तं क्रमेण जपेत् ।

ततः कुम्भोत्तरदेशे चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः कृत्वा
कर्णिकायां ब्रीह्यैः कृत्वा निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा
तत्रौषधिफलरत्नादीनि निधाय पूर्णपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि
सर्पाख्यामङ्गेषाप्रतिमां पञ्चासृत्स्नापितां प्रतिष्ठाप्य नमोऽस्तु
सर्पेभ्य इति मन्त्रेण† सर्पमावाहयेत् ।

ततः ।

सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।

फलकासिधरस्त्रीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥

इति मन्त्रेण सर्पं ध्यात्वा तद्वर्णितो वृहस्पति अतीतिः॥ इति वृह-
स्पतिमावाह्य तदुत्तरत उदीरतामिति§ पितृनावाह्य पूजयेत् ।

ततः पङ्कजस्य चतुर्विंशतिदलेषु पूर्वामारभ्य पुनर्वसुपर्यन्तं
नक्षत्राणि तत्तद्देवता वा पूर्वोदिदलेषु आवाहयेत् । देवता-
स्त्यम्—भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः
निर्ऋतिः आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात्
अहिर्ब्रह्मः पूषा अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः

* ३३८ ३४२ प्रलेप प्रदर्शितम् ।

† २२२ प्रलेप प्रदर्शितम् ।

‡ अग्नियं ३२ प्रलेप प्रदर्शितम् ।

§ उदीरतामवर उल्लेखः उल्लेख्यमाः पितरः सोम्यासः ।

अथ य इन्द्रका सतशालं नाऽवन् पितरं हविष ॥

रुद्रः अदितिरिति चतुर्विंशतिदेवानावाह्य लोकपालानावा-
हयेत् ।

ततः पदार्थानुसमयेन काण्डानुसमयेन वा सर्वान्
पूजयेत् । नैवेद्यादिद्रव्यं मूलशान्तिवज्रयम् ।

तत आचार्योऽग्निं स्थापयित्वा नवग्रहस्थापनं कृत्वा तदी-
शान्यां ग्रहकलशं स्थापयित्वा वरुणं सम्पूजयेत् ।

ततः समिहयमादाय देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा नवग्रहान् प्रत्येक-
ममुकसंख्याभिः समिधर्वाहुतिभिरधिदेवताः प्रत्यधिदेवतासामुक-
संख्याहुतिभिर्विनायकादीं लोकपालादीं सामुकसंख्याभिः समि-
धर्वाहुतिभिः प्रधानदेवतां सपं प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृत-
मिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिर्बृहस्पतिं पितृं च प्रतिद्रव्यमष्टा-
विंशतिसंख्याकाभिर्घृतमिश्रपायस-समिदाज्य-चर्वाहुतिभिर्भगादि-
चतुर्विंशतिदेवताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभि रक्षाह्वणं
कृणुष्वेत्यादिपञ्चदशगर्भिः* प्रत्यृचमष्टसंख्याभिः कृसरान्हुतिभिः†
सवितारं दुर्गां त्र्यम्बकं ऋत्विक्कुतिं वास्तोस्पतिम् अग्निं
क्षेत्राधिपतिं मित्रावरुणौ अग्निश्च एता देवताः प्रत्येकमष्टाष्ट-
संख्याभिः कृसरान्हुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशगर्भिः‡

* ३४८।३४८ प्रथमोक्त्याभिः ।

† कृसरान्हुतिभिरित्यत्र पायसाहुतिभिर्भिर्भिः त्र्यं पुनर्कं पाठः ।

‡ ३४४।३४४ प्रथमोक्त्याभिः ।

प्रतिमन्त्रमष्टाष्टसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमम् अणु-
मे सोम इति* त्रयोदशसंख्याभिः पायसाहुतिभ्यो रुद्रं चतु-
र्गृहातेनाज्येन अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिञ्चाज्येन हुत्वा सुवे-
णाग्निं स्विष्टकृतमित्यादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कर्त्तुं कृत्वा पायसं
क्षमरचरुञ्च सहैव अर्पयित्वा आज्यभागान्ते यजमानेन अग्ने-
र्दक्षिणत उपविष्टेन त्यागं कारयित्वा सर्त्विगाचार्योऽन्वाधान-
क्रमेण तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि होमं कुर्यात् । होममन्त्राणासृष्ट्या-
दिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् ।

ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो ग्रहेभ्यो
विनायकादिभ्यः सर्पेभ्यो बृहस्पतये पितृभ्यश्च रुद्राय क्षेत्रपालाय
च सदोपमाषभक्तञ्जलीन् दत्त्वा मूलशान्तिवत् पूर्णाहुतिं हुत्वा
प्रणीतानिनयनादिकर्मशेषं समाप्य रुद्रकुक्षं स्पृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा याजुषयेदयजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं
जपेत् । बह्वचयेत्तदा चत्वारि रुद्रमूक्तानि कद्रुद्रायेत्यादीनि† ।
सामगंखेद्रुद्रसामानि‡ । आयर्ब्बणखेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । एका-
दशाष्टविष्टैकसंख्या अत्र सूक्तजपे द्रष्टव्या ।

ततो रुद्रं सर्पांश्च पक्षोपचारैः पूजयित्वा तत्तन्मन्त्राभ्यामुप-
स्थाय सर्व्वकलसोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा तत्र होमसम्पातकं

* ऋगिण ३२१ पृष्ठं उक्ता ।

† ३३५ ३३८ पञ्चषु प्रदर्शितानि ।

‡ ३३८।३३८ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

प्रक्षिप्य च ऋत्विगाचार्यास्तिष्ठन्तः सकुटुम्बं यजमानमभि-
षिञ्चेयुः ऋक्षीभ्यामित्यादिभिर्मूलशान्त्युक्तैर्मन्त्रैः* ।

तथा ।

योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्ब्यपोहतु ॥
योऽसौ खड्गधरो देवो निर्वृत्ती राक्षसाधिपः ।
प्रशमयतु सर्पदोषं गण्डान्तमश्ववम् ॥
योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
नक्रवाहः प्रचेता नः सर्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ देवो जगन्नाथो मारुतो मृगवाहनः ।
प्रशमयतु सर्पदोषं बालस्य शान्तिदः ॥
योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुङ्क्षेऽपवाहनः ।
सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निः सर्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥
योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
मातापित्रोः शिशोश्चैव सर्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाको वृषवाहनः ।
अश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥

योऽसौ वज्रधरो देव इत्यादयः सर्वे कुर्वन्तु शान्तिदा इत्यन्ताश्च
मन्त्रा जहिता द्रष्टव्याः । अभिविक्रमयाचरेदित्युपक्रमस्य दार-
पुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववदिति मूलशान्तिदेशात् । एवं
गण्डान्तशान्त्यादावपि द्रष्टव्यम् । गण्डान्तेऽप्येवं कर्त्तव्यं पुष्पा-
श्लेषा ते हे देवते इति वचनात् ।

किञ्च अनूहिता अपि वक्ष्यमाणमन्त्राः पाठ्याः । यथा ।

अश्लेषाऋचजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।

भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दीपं सर्वं व्यपोहतु ॥

योऽसौ वागीश्वरो नाम अधिदेवो बृहस्पतिः ।

मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डान्तं स व्यपोहतु ॥

पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।

सर्पेनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिश्च बान्धवान् ॥

ततः सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादिभिः॥रभिषिच्य तच्छंयो-
रावृणीमहे शंयुर्विश्वेदेवा इत्यादिकं पठेत् ।

ततो रुद्रकलशसर्पकलसोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रं कलश-
मन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो धौते वाससो परिधाय तिलकं
कृत्वा सङ्कल्पपूर्वकमाचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां
दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवक्त्रां दोम्भीं धेनुं ब्रह्मणे वृषं रुद्रजापिने
कृष्णवर्णमनड्डाहं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनङ्गुस्तव दानतः ।

शिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

ततः ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा रुद्रसर्पादीना-
मुत्तरपूजनं विधाय ताम्रपात्रे फलपुष्पादिभुतं जलं प्रक्षिप्य
सर्पायार्घ्यं दद्यात् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गणाधिप ।

गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं सर्व्वीरिष्टं प्रणाशय ॥ इति ।

तत उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पतेः अभ्यारं यान्तु देवगणा इति
विस्तृज्य सङ्कल्पपूर्व्वकं प्रतिमादिकमाचार्याय दत्त्वाः अग्निं
सम्पूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ इति विस्तृज्य शततदर्शदशान्यतम-
ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य स्मृत्येत्युक्ता
शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृद्भूतो भुञ्जीत इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते अश्लेषाजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वमह ।

उपप्रयन्तु मन्त्रः सुदानव इन्द्रादिभिरुवाच यथा ॥

(१ न. ४४. १ म. १)

+ अङ्गारमिदं दक्षो निषिद्धं पुनरङ्गं जपुः ।

अथ तस्य विस्तृज्ये ॥ (म. ७२. ११ म. ११)

‡ आचार्यार्घ्ये प्रतिपाद्य इति क पुनर्वा पाठः ।

अथ ज्येष्ठाजननशान्तिविधानम् ।

हृद्गर्ग्यसंहितायाम् ।

सुखासीनं मुनिश्रेष्ठं गार्ग्यं मुनिगणान्वितम् ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपप्रच्छ शौनकः ॥
 ज्येष्ठानक्षत्रसम्भृतगण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च वद मे मुनिसत्तम ॥
 शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः ।
 शृणु शौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च यथावत्कथयामि ते ॥
 घटिकैका च मैत्रान्ते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् ।
 तयोः सन्धिरिति त्रयं शिशुगण्डं समीरितम् ॥

मैत्रमनुराधा ।

प्रथमं च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयके ।
 पादत्रये जातनरो ज्येष्ठोऽप्यत्र प्रजायते ॥
 ज्येष्ठाश्चघटिकाद्वयं परित्यज्य प्रथमादिचरणत्रये जातो नरो
 ज्येष्ठः श्रेष्ठ इत्यर्थः दोषाभावात् ।

ज्येष्ठान्त्यपादजातस्तु पितुः स्वस्य च नाशकः ।
 जायते नात्र सन्देहो दशाहाभ्यन्तरे तथा ॥
 ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता इति शीघ्रं धवायजम् ।
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ॥

* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा इति न पुनरुक्ते पाठः ।

सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।
 सूतकान्ते तथा कुर्यात्प्रेषाशान्तिं विधानतः ॥
 वज्राकुशधरं देवमैरावतगर्जास्थितम् ।
 कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरपूजितम् ॥
 कर्ममात्रसुवर्णेन तदर्हनाथ पादतः ।
 तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तशास्त्रं न कारयेत् ॥
 शालितण्डुलसम्पूर्णकुम्भस्थोपरि पूजयेत् ।
 इन्द्रायेन्दो मरुत्वतः* इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः ।
 पूजयेद्विधिना विप्र लोकपालगणान्वितम् ॥
 रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्सुरनायकम् ।
 तत्पुरः स्थापयेत्कुम्भांश्चतुर्दिक्षु विशेषतः ॥
 पुष्पोदकसमायुक्तान् वस्त्रयुग्मविवेष्टितान् ।
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ॥
 कुम्भेषु विन्यसेद्दीमान् पञ्चगव्यं समन्वकम् ।
 पञ्चामृतं पञ्चरत्नं सृत्तिकाः पञ्चसंख्यकाः ॥
 पञ्चवक्त्रकषायांश्च पञ्चपञ्चवकांस्तथा ।
 सुवर्णं कुशदूर्वाश्च शतीषधिमपि क्षिपेत् ॥

* इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः ।

सप्तस्य योनिनामदम् ॥ (राम. ६४५. ३२२३३. ॥)

पूजयेद्वाक्पैर्मन्त्रैः कुम्भान् धीमान् प्रयत्नतः* ।
 त्वनो अग्ने॑ जपेदादौ स त्वन्नोऽपि॑ द्वितीयके ॥
 तृतीये पौरुषं सूक्तं‡ कद्रुद्राय‡ चतुर्थके ।
 समुद्रज्येष्ठा इति॥ चेमं मे गङ्गे॥ चतुर्थके ॥
 पूजयेदस्त्रयुग्माद्यैस्तुरः कलशानपि ।
 जपं कुर्युः प्रयत्नं मन्त्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ॥
 आनो भद्राः* जपन्नादौ भद्रा अग्ने॑ द्वितीयके ।
 आचार्यो मूलमन्त्रेण होमं कुर्याद्विशेषतः‡‡ ॥

मूलमन्त्र इन्द्रायेन्दो इति ।

इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं सत्युज्जयजपन्ततः ।
 इत्थं सम्पूज्य देवेन्द्रं वरुणं कुम्भसंस्थितम् ॥
 सुसङ्कल्प्य विधानेन होमकर्म्म ततश्चरेत् ।
 समिन्निर्ज्वालावृत्तस्य शतमष्टोत्तरं तथा ॥

* प्रयत्नत इत्यत्र विशेषत इति क-पुस्तके पाठः ।

+ मन्त्रवृत्तं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ११५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ ६२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

* मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ अग्नियं ७२४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ जप कुर्यात् प्रयत्नत इति न पुस्तके पाठः ।

सर्पिषा चरुषा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ।
 हुनेज्जाप्यञ्च* तेनैव यत इन्द्र भयेति† च ॥
 तिस्रान् व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् ।
 भार्याशिशुसमीपे तं यजमानं विशेषतः ॥
 अभिषिक्तं प्रकुर्वीत मन्त्रैर्वारुणसंज्ञकैः ।
 समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैः‡ रिमं मे वरुणैः§ स्थाया ॥
 योः शान्त्यादिभिर्मन्त्रैः॥ रभिषेकमथाचरेत् ।
 अभिषेकं निवर्त्याथ यजमानः समाहितः ॥
 शुक्लाम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यविलोकनम् ।
 रूपं रूपेति मन्त्रेण॥ चिचं## तच्चक्षुरेव†† वा ॥

* जाप्यञ्च इत्यत्र आज्यञ्चेति पाठो युक्ततया प्रतिभाति ।

† अग्नियं ३१८ पृष्ठे उक्ता ।

‡ ३३२ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

§ मन्त्रोऽयं ०४ पृष्ठं प्रदर्शितः, शेषा आकर्ष मूल्याः ।

॥ योः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्दिशे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः मन्त्रं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिर्गन्धिः ।

(३६५. १०म. यजुः ।)

॥ ०६ पृष्ठं प्रदर्शितेन ।

चिचं देवानामुदगादनाकं चक्षुर्मिवस्य वरुचक्ष्वाद्यः ।

आप्रा खावापृथिवी अनरीचए॑ मृत्यं आत्मा जगतस्तस्युषसः ॥ (१३५. ४६म. यजुः ।)

†† तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्लमुचरन् । पश्येन्न श्रवदः शतं जीवेन श्रवदः शतए॑ मृषयाम श्रवदः शतम्ब्रह्मणाम श्रवदः शतमदीनाः श्रान श्रवदः शतम्भूयस श्रवदः शतान् ।

(३६५. २४म. यजुः ।)

देवतापुरतः स्त्रित्वा धूपदीपौ निवेदयेत् ।

दद्यादाचमनं सम्यक्ताम्बूलार्घ्यं तथैव च ॥

अक्षमन्त्री यथा ।

नमस्ते सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते ।

गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं गण्ढदोषप्रशान्तये ॥

कारयेत्पूजकादीनां कारितं यत्फलं शुभम् ।

लब्ध्वा तु तत्फलं सर्व्वं देवेन्द्राय निवेदयेत् ॥

आचार्याय च गां दद्यात् सुशीलाच्च पयस्विनीम् ।

रक्तवर्णां वस्त्रयुक्तां सर्वाङ्गहारभूषिताम् ॥

वस्त्रयुग्मपिधानाच्च यथाविभवसारतः ।

यच्चगन्धर्व्वसिद्धैश्च पूजितोऽसि शचीपते ॥

दानेनानेन देवेश गण्ढदोषं विनाशय ।

इति सम्प्रार्थयेद्देवमिन्द्राणीसखमुत्तमम् ।

अष्टोत्तरशतं संख्यां कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥

कुर्यात् कारयेदित्यर्थः ।

तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।

इमाङ्गत्वा ज्येष्ठशान्तिं* यथाविध्युक्तमार्गतः ।

गण्ढदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायते नरः ॥

इत्युक्तं बृहदारण्येण शौनकाय विशेषतः ।

ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्ढदोषप्रशान्तये ॥

अग्रानाहायवा ज्ञानाद्वैकल्याहा धनस्य च ।
यश्चूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं चक्षुमर्हसि ॥
इति वृद्धगार्ग्यसंहितायां ज्येष्ठानक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथैकनक्षत्रजननशान्तिः ।

तथैव वृद्धगार्ग्यः ।

एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः ।
प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युभवेदेकस्य निश्चयः ॥
तद्दोषनाशाय तदा प्रशस्तां
शान्तिञ्च कुर्यादभिषेचनञ्च ।
सम्युज्य ऋक्षप्रतिमां तदग्रे
दानञ्च कुर्यादभिवातुरूपम् ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु ।
शुभर्चं शुभवारं च चन्द्रताराबलान्वितं ॥
रिक्ताविष्टिवियुक्ते तु प्रारभेद्विषे सुधीः ।
आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥
मुख्याहं वार्चायत्वा तु शान्तिकर्म समाचरेत् ।
अग्नेरीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥
तत्तत्तत्रोक्तमन्त्रेष्वभर्षयेत्कलशोपरि ।
रक्तवस्त्रेष्वसृष्ट्याथ वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
स्वशास्त्रोक्तेन मन्त्रेष्वकुर्यादग्निमुखं ततः ।
अर्चनैव तु मन्त्रेष्वहुनेदष्टोत्तरं यतम् ॥

प्रत्येकं समिदन्नाज्यैः प्रायश्चित्तान्तमिव च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः ॥
 वस्त्रास्त्रहारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्नाषत्रयसुवर्णकम् ॥
 देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह ।
 यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्दोषशान्तये ।
 भोजयेद्वाक्पाणान्मूर्त्तीन् वित्तशाल्यविवर्जितः ॥
 इति बृहगार्योक्तमेकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।
 अथ प्रकारान्तरेण एकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।
 ज्योतिर्निबन्धे ।

समानमे यदा देवि पितापुत्री च सोढरो ।
 भगिन्यौ वा स्वबन्धू वा तदा पूर्वस्य नाशनम् ॥
 विधानं तत्र कर्त्तव्यं जन्मनक्षत्रपूजनम् ।
 नक्षत्रदेवता पूज्या साधिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रदेवते अधिदेवताप्रत्यधिदेवते ।
 यस्य ऋक्षस्य यद्व्यं दक्षिणापूजनादिकम् ।
 तस्य तच्च विधातव्यसूक्तदेवततुष्टये ॥
 गृह्योक्तेन विधानेन हवनं तत्र कारयेत् ।
 समिच्चरितिलैश्चैव पृथगष्टोत्तरं शतम् ।
 भक्त्या हरिहरो देवो स्वर्णकृष्णमयो शुभो ॥
 पूज्याविति शेषः ।
 तद्दानमन्त्रो यथा ।

विविधस्यास्य विश्वस्य पितरो विश्वतोमुखी ।
 प्रीयेतां मूर्त्तिदानेन देवो हरिहरावुभौ ॥
 दानं होमविधेः पश्चाद्दानादन्वभिषेचनम् ।
 अभिषेचनपूर्वात् विप्रपूजा स्मृता शिवे ॥
 ततोऽभिगम्य गोविन्दशूलिनोश्च निकेतनम् ।
 तूर्याणाञ्च निनादेन जयघोषेण पार्वति ॥
 पूजाविधिं समाप्यैवं सर्वोपस्करसंयुतम् ।
 प्रार्थयेद्देवदेवैर्गौ लक्ष्मीशैलसुतेश्वरौ ॥
 दण्डवत्प्रणिपातेन पूजनीयो पुनः पुनः ।
 ततः स्वष्टहमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥
 तोषयेद्दक्षिणादानैर्यथाशक्ति वरानने ।
 एवं कृते विधानं न विघ्ननाशो भवेद्भुवम् ।
 तृष्टिदं पुष्टिदं नृणां विधानमिदमत्तमम् ॥
 इति शिवसंहिताधृतज्योतिर्निबन्धोक्तमेकनक्षत्रजनन
 शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अत्रेदमवगन्तव्यं यत्र सजातीयान्येकविधानानि उपलभ्यन्ते
 तत्र इच्छयान्यतमं विधातव्यं तावदेव शास्त्रार्थमिद्विरिति ।

अथ नक्षत्रगणान्तशान्तिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते एव गर्गः ।

अश्विनीमघमूलादौ त्रिषट्कनवनाडिकाः ।
 रेवतीशक्रसर्पान्ते मासाश्च ऋतुसायकाः ॥

शक्रो ज्येष्ठा सर्पोऽश्लेषा मासा द्वादशघटिका ऋतुः षट् सायकाः
पञ्च दुष्टा इत्यर्थः ।

अन्यान्तरे तु ।

अश्विनीमघमूलादी नाङ्किकादितयं तथा ।

रेवतीशक्रसर्पान्ते नाङ्किकादितयं तथा ॥

अपिच ।

अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्धे बाध्यते पिता ।

पूर्वाह्निशक्रपञ्चार्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥

पितृघ्नश्च दिवाजातो रात्रिजातस्तु मातृहा ।

आत्मधृक्कन्ययोरजातो नास्ति गण्डे विरामयः ॥

दिवादिजननमपि एष्वेव नक्षत्रेषु दुष्टमित्यवगन्तव्यम्, तस्यैव
प्रकरणाद्गण्डशब्दिर्हेशाच्च ।

सर्वेषां इन्द्रजातानां* परित्यागो विधीयते ।

वर्जयेद्दर्शनं तावद्गयावत् घातमासिको भवेत् ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि सोममन्त्रेण भक्तिमान् ॥

सोममन्त्र आप्यायस्वेत्यादिः† ।

कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत फलैः षोडशभिर्हृतम् ।

अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा हाभ्यां वा शोभनं तथा ।

* इन्द्रजातानामित्यत्र गण्डजातानामिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† तावदित्यत्र वापोति धर्मसिन्धौ पाठः ।

‡ आप्यायस्व ममेतु ते विश्वतः सोम इष्याम् ।

भवावाजस्य संग्रहे ॥ (१२७. ११२३. यज्ञः ।)

तन्मध्ये पायसं शङ्खे नवनीतेन पूरिते ॥
कांस्यपात्रे पायसं निक्षिप्य तत्र नवनीतपूर्णं शङ्खं स्थापयित्वा
चन्द्रप्रतिमामर्च्येदित्याह ।

राजतं चन्द्रमभ्यर्च्य सितपुष्पसहस्रकैः ।
दैवज्ञः क्षीमवासास्तु शुक्लमाख्याम्बरार्चितः ॥
सोमोऽहमिति सच्चिन्म्य पूजां कुर्यात्समाहितः ।
दद्याद्द्वै दक्षिणामिष्टां गण्डदोषोपशान्तये ॥
शुक्लं वागीश्वरश्चैव ताम्रपात्रे समर्चितम् ।
गण्डदोषप्रशान्त्यर्थं दद्याद्देविदे शुचिः ॥ इति ।
इदं शान्तिकं गोमुखप्रसवपूर्वकं कर्तव्यम् ।
पूषाश्विनोर्गुरो सर्पमघाक्षितेन्द्रमुलभे ।
एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्भोजनं तथा ॥
इति गर्गोक्तनक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अभुक्तेतरजातस्य सूतकान्त्यदिनंऽथवा ।
शान्तिं शुभेऽङ्गि वा कुर्यात्तावत् पुष्टं न लोकयेत् ॥
ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।
पूर्वानन्दाख्ययोस्त्रिथ्योः सन्धिर्नाहीदृश्यं तथा ।
गन् सं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिकम् ॥

नन्दा प्रतिपत् ।

कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मनिमेषयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्याद्वटिकाङ्गं मृतिप्रदम् ॥ इति ।

तिथिगण्डे त्वनङ्गाहं नक्षत्रे धेनुमेव च ।

काञ्चनं लग्नगण्डे तु दद्याद्दीपो विनश्यति ॥

आद्यभागे पितुर्गण्डं चयाणामभिषेचनम् ।

इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकश्च कारयेत् ॥

उत्तरे तिलपात्रं स्यात् पुष्टे गोदानमुच्यते ।

आज्यप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च काञ्चनम् ।

त्वाष्ट्रं चित्रानक्षत्रम् ।

उत्तरातिथ्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च ।

कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारतो बुधः ॥

नक्षत्राकारत इत्यत्र व्यङ्ग्ये पञ्चमी नक्षत्राकारं विधायित्यर्थः ।

सुवर्णेन तदङ्गेन यथावित्तानुसारतः ।

नक्षत्राधिपते रूपं कृत्वा वस्त्रदयान्वितम् ॥

वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।

शतौषधानि रत्नानि मृत्त्वक्पल्लवसंयुतम् ॥

वरुणपूजा कलशे कार्या लिङ्गात् ।

पूजान्ते समिदन्नाण्यैर्हीमं तिलयवैस्तथा ।

कुर्यादिति गोषः ।

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा वेदाध्यायिकुटुम्बिने ।

उत्तराप्रथमे पादे तिलपात्रं तथैव च ॥

तिथे तु गां सवत्साञ्च सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
 अजां चित्रासु वै दद्यात् पूर्वाषाढे तु काञ्चनम् ॥
 यवाञ्च ब्रीहिमाषाञ्च तिलमुद्गान् प्रदापयेत् ।
 यथावित्तानुसारेण कुर्याद्वाघ्न्यभोजनम् ।
 पितरायुष्यवृद्धार्थं शान्तिरत्न विधीयते ॥
 एवं यः कुरुते सम्यक् शान्तिकर्म समाहितः ।
 न दोषैर्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवाश्रया ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं समाप्नोति दिने दिने ।
 धनधान्यसमृद्धिञ्च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ॥

नक्षत्रगण्डान्तलक्षणमुक्तं नारदेन ।

सार्पेन्द्रपौष्पभेष्वन्यषोडशांशा भसंज्ञकाः ।
 तदयभेष्वद्वयापादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥
 सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
 वर्जयेद्दर्शनं त्रावं तच्च षाण्मासिकं भवेत् ॥

त्रावं त्रवणं षण्मासपर्यन्तं तदुत्पत्तिमपि न शृणुयादित्यर्थः ।

इत्युत्तरगार्गीकृतित्यादिगण्डान्तशान्तिः ।

अथ दिनचयादिसर्वगण्डान्तशान्तिः ।

अथातः सम्यक्स्थामि जन्मकाले विशेषतः ।
 गण्डान्तानाञ्च नामानि महादोषकराणि वै ॥
 दिनचये व्यतीपाते व्याघ्रान्ति विष्टिवैधृती ।
 शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिवे यमघण्टके ॥

कालगण्डे मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे ।
 तस्मिन् गण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
 अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
 विचार्य तत्र धर्मज्ञः शान्तिं कुर्यादयथाविधि ॥
 यजनं देवतानाञ्च ग्रहादेशैव पूजनम् ।
 दीपं शिवालये भक्त्या घृतेन प्रतिपादयेत् ॥
 अभिषेकं शङ्करस्य चाख्यस्य प्रदक्षिणम् ।
 आयुर्वृद्धिकरं जाप्यं सर्वारिष्टविनाशनम् ॥
 गुरुदेवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्धनम् ।
 पुष्ट्यायुस्तुष्टिद्वयार्थमभीष्टफलसिद्धये ।
 सर्वारिष्टहरार्थाय ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥
 शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ।
 अखण्डं गोघृतेनैव स वै मृत्युञ्जयेन्नरः ॥
 पुनर्यज्ञपूजनशिवदीपदानादिकथनं गुणफलसम्बन्धार्थम् । ततो
 न कर्मान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।

विश्वामूर्त्तिश्चहापुण्यमग्न्यं श्रीकरं सदा ।
 प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्वा मृत्युञ्जयेद्भुवम्* ॥
 अर्थसम्पत्कसृष्टार्थं नित्यकल्याणवृद्धये ।
 अभीष्टफलसिद्धार्थं कुर्याद्वाङ्मनभोजनम् ॥
 अभिषेकं शिवे शान्तिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः ।
 अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥

विधानान्तरमाह ।

गाणपत्यं* पुरुषसूक्तं सौरं* मृत्युञ्जयः* शभम् ।
शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यं कृत्वा मृत्युञ्जयो भवेत् ॥
मूले वा सर्पगण्डे वा कुर्यादेतानि यत्नतः ।
आयुर्वृद्धिकरार्थाय गण्डदोषप्रशान्तये ॥
इत्युत्तरगार्ग्योक्तदिनक्षयादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

* गणेशसूक्तं यथा—

आतु न इन्द्र क्षमन्तं चित्रं यामं संग्रभाय । सङ्गाह्यो दक्षिणेन ॥ १ ॥
विष्णुं हि त्वा तु विष्णुं त्विदं त्विदं त्विदं त्विदं त्विदं त्विदं ॥ २ ॥
नहि त्वा मरु देवा न मतांसी दिक्षन्तं । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥
पतंगीः निन्दन्तं क्षवामं शानं वस्त्रं स्वराजं । नराधसा मर्दिषन्तः ॥ ४ ॥

(इत्यादिकमृगवेदस्य अष्टममण्डले द्रष्टव्यम् ।)

* सौरं मृत्युञ्जयम्—

उदु त्वं जातवेदसं देवं वज्रिनि केतवः ।
दृष्टं विशाय मृत्युम् ॥ इत्यादिकम् ।

(१म. ५८म. १श्रृक् ।)

गायत्रीप्रथमं पादं चात्सकपादिकं तथा ।

गायत्रीद्वितीयं पादं चात्सकद्वितीय पादम् ॥

गायत्रीतृतीयपादं चात्सकतृतीयपादम् ।

ततश्च मृत्युञ्जयमन्त्रं एवं पर्यवस्यति ॥

यथा—ओं तत्सवितुर्वरेण्यं । चात्सकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवदम् ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । ऊर्जाकसमिधं ब्रूताम् ।

धियो यो नः प्रचोदयात् । मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ इति ।

(तन्त्रसारः ।)

अथ व्यतीपातादिशान्तिः ।

यथा शौनकीये ।

अथातः सन्मवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ।
 वैधृतौ व्यतीपाते च महादोषोऽभिजायते ॥
 कुमारजन्मकाले च व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
 संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥
 दरिद्राणां महद्दुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् ।
 अन्नियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 स्त्रीणाञ्च शोको दुःखञ्च सर्वनाशकरो भवेत् ।
 शान्तिर्वा पुष्कला कार्या तद्दोषो न च कश्चन* ॥
 गोमुखप्रसवं कुर्याच्छान्तिं कुर्यान्नयन्नतः ।
 सर्पाभिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः ॥
 नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये ।
 प्रथमं गोमुखान्नञ्च ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
 गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनोपलिप्य च ।
 अलङ्कृतस्त्रदेशे तु ब्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्धं तण्डुलेन च ।
 तदर्धन्तु तिलैः कुर्यादन्योऽन्यं परिकल्पयेत् ॥

धान्यं ब्रीहिः । प्रथमं ब्रीहिपरिधिस्तन्मध्ये तण्डुलपरिधिस्तदन्त-
 स्तिलपरिधिरिति राशित्रयविवेकः ।

* तदा दोषो न कश्चन इति ग पुस्तके पाठः ।

द्रव्यत्रितयराशौ तु षष्टपत्रं निखेदुधः ।
 पुण्याहं वाचयित्वा तु आचार्यं दृष्टुयात्परम् ॥
 आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।
 मन्त्रतन्त्रार्थतत्त्वज्ञं शान्तिकर्मणि कोविदम् ॥
 पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पट्टवस्त्राङ्गुलीयकम् ।
 राशौ प्रतिष्ठितं कुशमन्त्रणं सुमनोहरम् ॥
 तीर्थोदकेन सम्पूर्य्य समुदोषधिपल्लवम् ।
 मङ्गल्यं गन्धरत्नञ्च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 तस्योपरि न्यसेत्पानं सूत्रवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 प्रतिमां स्थापयेद्दीमान्साधिप्रत्यधिदेवताम् ॥
 चन्द्रादित्याकृती पार्श्वे मध्ये वैष्टुतिमर्चयेत् ।
 एवमेव व्यतीपातशान्ती संक्रमणस्य तु ॥
 भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् ।
 निष्कमाचेण चार्हेन पादेनापि स्वशक्तितः ॥
 प्रतिमाः कारयेद्दीमांस्तत्तल्लक्षणलक्षिताः ।
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् ॥
 अधिदैवं भवेत्सूर्य्यश्चन्द्रः प्रत्यधिदैवतम् ।
 तत्तद्व्याहृतिपूर्व्वेण तत्तन्मन्त्रेण पूजयेत् ॥

अयमत्र विवेकः । वैष्टुतिर्व्यतीपातश्च प्रधानदेवता उभयत्रापि
 सूर्य्योऽधिदेवता चन्द्रः प्रत्यधिदेवता संक्रान्ती तु भानुः प्रधान-
 देवता रुद्रोऽधिदेवता अग्निः प्रत्यधिदेवतेति ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण* प्रधानप्रतिमां यजेत् ।
 तत्सूर्यमिति मन्त्रेण† सूर्यपूजां समाचरेत् ।
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण‡ सोमपूजां समाचरेत् ॥
 संक्रान्तिदेवतादिपूजनन्तु तत्तत्तत्तत्कर्मैः कार्यम् । व्याहृति-
 मन्त्रस्तु सर्वे§ समुच्चीयते ।
 उपचारैः षोडशभिर्यथा पञ्चोपचारकैः ।
 अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः फलेनैवेद्यमर्पयेत् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण॥ प्रधानदेवतां॥ स्पृशन् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिधा वाथ प्रजप्याथ स्वशक्तितः ।
 सर्व्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममन्त्रतः ॥
 आनी भद्रेति सूक्तञ्च** भद्रा अग्नेय सूक्तकर्म†† ।
 जपेच्च प्रीरुषं सूक्तं‡‡ त्रैयम्बकमतः परम् ॥

* त्रैयम्बकं यजामहे इत्यादिना ।

† १४१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ ६८ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

§ सर्व्वेतित्यत्र सर्व्ववर्ति स्वं एभके पाठः ।

॥ ४०७ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

॥ देवतामित्यत्र प्रतिमामिति क-पुस्तके पाठः ।

** सूक्तमिदं ७१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

† ३२४ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡‡ १२५ पृष्ठे किञ्चित् प्रदर्शितम् ।

कुम्भं सृष्ट्वा चतुर्हिंशु जपं कुर्यात्सुधर्त्विजः ।
 कुम्भस्य पश्चिमे देशे स्थण्डिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 खगृह्योक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ।
 चैयम्बकेन मन्त्रेण समिदाज्यचक्रं हुनेत् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतान्तु वा ।
 अष्टाविंशतिं वा कुर्यात् स्वस्य शक्त्यनुसारतः ॥
 सृत्यञ्जयेन मन्त्रेण तिलहोमं समाचरेत् ।
 ततः स्त्रिष्टुतं हुत्वा अभिषेकञ्च कारयेत् ॥
 समुद्रज्येष्ठाः सूक्तेनः आपो हि ष्ठा त्वेनः^७ च ।
 अक्षीभ्यामिति सूक्तेनः^८ पावमानीभिरेव च ॥
 चैयम्बकेन तत्सूत्र्यम्^९ आप्यायस्वेति मन्त्रकैः^{१०} ।
 सुरास्त्वामिति मन्त्रेण^{११} अभिषेकं समाचरेत् ।
 अभिषेकाद्भुतं वस्त्रमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणायैरलङ्कृतः ।
 यजमानः स्त्रिया युक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पश्चादस्त्रहेमाङ्गुलीयकैः ।
 योदानं वस्त्रदानञ्च स्वर्णदानं विशेषतः ॥

७ ६२ पत्रं प्रदर्शितम् ।

८ २० पत्रं प्रदर्शितम् ।

९ १४३ पत्रं प्रदर्शितम् ।

१० मन्त्रोऽयं १४३ पत्रं प्रदर्शितम् ।

११ ६८ पत्रं प्रदर्शितम् ।

१ ८४ पत्रं प्रदर्शितम् ।

तद्दोषशमनार्थाय आचार्यार्थाय प्रदापयेत् ।
 प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 आपकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
 दीनान्यक्तपक्षेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ॥
 ब्राह्मणाव्यक्तसंख्याकान् मिष्टान्नैर्भोजयेत्ततः ।
 बन्धुभिः सह भुञ्जीत यथाविभवसारतः ॥
 एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं मातापित्रोः शिशोरपि ॥
 सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत् ॥
 इति शौनकोक्तं वैष्टिष्यतोपातसंक्रान्तिजननशान्तिविधानम्

अथ विषघटिकाजननशान्तिविधानम् ।

तदुक्तं बृहदारण्यैः ।

नाशकद्विषशस्त्रास्त्रैः क्रूरे लग्ने समेऽपि वा ।
 तद्दोषपरिहाराय शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 रुद्रो यमोऽग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्त्तिताः ।
 सुवर्णेन यथाशक्त्या तत्तत्तत्क्षणसंयुताः ॥
 प्रतिमाः कारयित्वा तु आदकव्रीहिभिः स्थले ।
 स्थण्डिले परिकल्प्याथ कुम्भमोषधिसंयुतम् ॥
 तत्रैव समानं संख्यायां सप्तरि तस्मिन्नेव ॥

वस्त्रद्वयेन संवेष्ट्य पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ॥
 कुशस्थोपरि संस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्तथा ।
 तत्तन्मन्त्रैश्च सम्पूज्य गन्धपुष्पोपचारकैः ॥
 कद्रुद्रायेति मन्त्रेण यमाय त्वेति मन्त्रतः ।
 अग्निर्मूर्ध्वेति मन्त्रेण परमृत्यो इति त्वथः ॥
 एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च क्रमादस्त्रेणुनेत्तथा ।
 समिच्चरुष्टतद्रव्यैः प्रत्येकञ्च यथाक्रमात् ॥
 ऋत्विग्भिश्च सहाचार्य्यो हुनेदष्टसहस्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततस्त्रिलौहं निवेष्ट्वास्तत्तन्मन्त्रैश्च कल्पवित् ।
 ततोऽभिषेचयेद्दानं मन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥
 त्रिं प्रतिमानां कुर्यादिति शेषः ।
 प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सञ्ज्वतोमुखः ।
 तवण् मूर्त्तिप्रदानेन समस्ताभीष्टदो भव ॥

७४ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

यमाय त्वा मखाय त्वा मय्यय त्वा तपसे । देवस्त्वा मविता मध्यामकः ।

प्रथिव्या अम्यस्याङ्गि । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ (३७ अ. ११ म. यज्ञः १)

३१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

परमृत्यो अन्तर्परि पयः यस्मै अन्तर् इतरो देवयामात् ।

अक्षयने शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजाए राशिदो मोत वीरान् ॥

(३४ अ. २५ म. यज्ञः १)

तवेत्यत्र तदिति क पुनर्क पाठः ।

ईषत्यीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः ।
 रत्नदृक् पालकः कृष्णो महिषस्यः शिवं कुसु ॥
 पिङ्गभ्रूश्मशुकेशान्तः पिङ्गाक्षचरणोऽक्षयः ।
 छागस्यः साक्षसूत्रस्य सप्तार्द्धिः शक्तिलोचनः ।
 तव मूर्त्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय ॥
 दंष्ट्राकरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः ।
 रत्नखल्लगदापाणिर्मृत्युर्मां पातु सर्वदा ॥
 दानमेवंविधैर्मन्त्रैर्यथाविधि समाचरेत् ॥
 गोभूहिरण्यदानैश्च आचार्यं पूजयेत् सुधीः ।
 एवं कुर्वन् विधानेन सर्वदोषं प्रशामयेत् ॥
 इति वृहगायत्रीकृतविषयटिकाजननशान्तिविधानम् ।

अथ ग्रहणजननशान्तिः ।

सा च रजोदर्शनप्रकरणे अभिहिता ।
 ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
 व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
 इत्यादिरूपा । अत्रापि तथा द्रष्टव्या ।

अथ यमलजननशान्तिः ।

तत्रादौ तयोः संस्कारार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभावमाह देवलः ।
 यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
 मन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

भागवते तु ।

द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वैश्विपर्ययात्* । इति
अष्टादुत्यत्रस्य ज्येष्ठत्वमुक्तम् । तत्र देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया
देशानुशिष्टमिति† वचनात् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

अथ यस्य बधूर्गौर्वा जनयेच्चेदयमौ ततः ।

स मरुद्भिश्चरुं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा ॥ इति ।

अथ च आश्वलायनब्राह्मणं भवति । तदाहुः—

य आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति । सोऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं
पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि अपि
राइ वेद चरमा अहैवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।

मारुतचर्वितिकर्त्तव्यता दर्शपूर्णमासस्थालीपाकवद्दृष्ट्या ।

अथ कात्यायनगृह्यपरिगिष्टोक्तयमलगान्तिविधानम् ।

अथातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः । यस्य

* वेजः प्रवेशः गृह्यस्यार्थः तस्य विपर्ययात् वैपरीत्यात् पश्चात् प्रविष्टगृह्योपस्य आदी
मतिः पूर्वेप्रविष्टगृह्योपस्य पश्चात् मतिरिति गर्भोत्पत्तिक्रमेण तस्य ज्येष्ठत्वं न तु प्रसवक्रमेण
पूर्वं प्रसवस्य इति तात्पर्यम् ।

† देशानुशिष्टं कृत्वाधर्ममगं स्वगोवधकं न हि संन्यजिष । इति श्रुतिस्त्वम् ।

भार्या गोर्महिषी बद्ध्वा वा विकृतं प्रसवेत् स प्रायश्चित्ती
 भवेत् । पूर्णे दशाहे चतुर्णां क्षीरहन्त्राणां काषायमुपसंहरत्
 जलवटोदुम्बराश्लथगमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषामपो(मयो) मित्रं
 हिरण्यदूर्वाङ्कुरास्त्रपल्लवैरष्टौ कलशान् प्रपूर्य सर्व्वीषधीनां
 दम्पती स्नापयित्वा आपो हि छेति तिसृभिः^{१)} कथा नञ्चिन् इति
 द्वाभ्याम्^{२)} आ नः स्तुत इति^{३)} एकया पञ्चैन्द्रेण पञ्च वारुणेन इद-
 मापः प्रवह्य इति एकया पञ्चभिः अपाद्यन्मिति च स्नापयित्वा
 अलङ्कृत्य तौ दर्भेषूपवेश्य मारुतं स्थालीपाकं उपयित्वा आग्न्य-
 भागाविष्टा आग्न्याहुतीर्जुहोति पूर्व्वीकैः स्नानमन्त्रैः स्थाली-
 पाकस्य जुहोति ।

अग्नये स्वाहा अन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा सोमाय
 स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मारुताय स्वाहा
 मरुद्भ्यः स्वाहा यमाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहा इति ।

१) सर्व्वीषधं नामित्यत्र सर्व्वीषधिभिस्त्रिव्येव पाठो युक्तः ।

। २० पक्षे प्रदर्शितभिः ।

२) कथा नञ्चिन् आमुव दूर्तः सदाप्रथः सखा । कथा शचिप्रया वता ॥ (३८ अ. २ म. यजुः ।)

कल्पा मयो सदानास्त्रिहो मत्सद्व्यसः । इडाचिदा कजि वसु ॥

(२७ अ. ४० म. यजुः ।)

३) आ नः स्तुत उपवाजिभिरुतौ इन्द्र याज्ञि हरिभिर्मन्दनः ।

तिरयिदर्यः सवनापुरुण्यां श्वेभिर्गुणानः सत्यराधाः ॥ (४ म. २८ अ. १ सूक् ।)

४) अपाद्यन्मपक्विषमपक्रव्यामपोरपः ।

अपासार्गं त्वमकटपदुःखश्राप्ते सुव ॥ (३४ अ. ११ म. यजुः ।)

गृहीत्यातेषु उलूककपोतगृध्रश्येनानां गृहप्रवेशे स्तम्भप्ररोहे
वल्लीकप्ररोहे मधुजालजनने उदकुम्भप्रज्वलने आसनशयनयान-
भङ्गेषु गृहगोधिकाककलासशरीरसर्पणे वल्ली(पल्ली)पतने सरटा-
रोहणे कनध्वजविनाशेषु सापे नैर्ऋते गण्डयोगे देवप्रसर्पे कूपोद-
गर्जने पर्वतपतनेष्वन्येष्वप्येवंविधेषूत्पातेषु ।

एतदेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा आचार्याय वरं
दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा आशिषः प्रति-
गृह्य शान्तिर्भवति शान्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे कात्यायनपरिशिष्टोक्तं
यमलजननादिशान्तिविधानम् ।

अथ त्रिकप्रसवशान्तिः ।

सुतत्रये सुता चेत्यात्तत्रये वा सुतो यदि ।
मातापित्रोः कुलस्त्रापि तदारिष्टं* महद्भवेत् ॥
धनहानिर्ज्येष्ठनाशो दुःखं वा समहद्भवेत् ।
तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने ।
आचार्यमृत्विजो हत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥
सह वा ग्रहयज्ञः स्यात् स्वस्य वित्तानुसारतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥

* अरिष्टमित्यत्र अरिष्टमिति धर्मसिर्मा पाठः ।

पूजयेद्धान्यराशिस्थकलसोपरि शक्तिः ।

पञ्चमे कलसे रुद्रं पूजयेद्गुद्रसंस्थया ॥

पञ्चमशब्दनिर्देशादन्येऽपि ब्रह्माविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिष्ठाकलशासत्वारो
द्रष्टव्याः । रुद्रसूक्तानि मूलशान्तिके स्पष्टीकृतानि ।

द्विज एको जपेद्धोमकाले शुद्धः समाहितः ।

आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदान्यतिलांश्चरुम् ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिञ्च वा ।

देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ॥

चतुर्वक्त्रादिभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मादिमन्त्रैर्ब्रह्मादेरिन्द्रस्यापीन्द्रमन्त्रतः ।

पूजा कार्य्येति शेषः ।

ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं चरेत् ।

अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाचार्य्यं प्रपूजयेत् ॥

हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः ।

प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विताः ॥

कांस्याज्यवीक्षणकृत्वा शान्तिपाठन्तु कारयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्दीनानायाश्च तर्पयेत् ।

कृत्वेवंविधिना शान्तिं सर्व्वारिष्टाद्विर्भवेत् ॥

बहिर्विद्युत् इत्यर्थः ।

इति गर्गसंहितोक्तं पुनश्चतयोत्पत्त्यनन्तरं कन्योत्पत्तौ

कन्यात्रयोत्पत्त्यनन्तरं पुन्योत्पत्तौ

शान्तिविधानम् ।

अथ सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिः ।

तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

दन्तजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे ।

उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते वै शिशोर्द्विजाः ॥

द्विजा दन्ताः, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यभिधानात् ।

दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ।

मातरं पितरश्चाथ खादेदात्मानमेव वा ॥

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

यदा दन्ताश्च जायन्ते मांसे चैव महद्भयम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि तान्मे निगदतः शृणु ।

गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्नापयेद्विजः* ॥

तैरिति वक्ष्यमाणसर्व्वौषधादिभिः सम्बध्यते ।

तदभावे तु धर्मैश्च काचने च वरासने ।

सर्व्वौषधैः सर्व्वगन्धैर्व्विजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥

पञ्चगव्येन रत्नैश्च सृत्तिकाभिश्च भार्गव ।

स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् ।

सप्ताहं चात्र कर्त्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥

* वै शिशोरित्यत्र तच्छिशोरिति क-ग-पुलकयोः पाठः ।

† तैस्तथा स्नापयेद्विज इत्यत्र नीत्यं वा स्नापयेद्विजः इति पाठो निर्णयमिच्छी दृश्यते ।

स्वास्तीपाकेन धातुपूजनं नैवेद्यहोमात्मकम् ।

अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ।

काञ्चनं रजतं गाद्य भुवश्चासनमेव च ।

दन्तजम्बानि सामान्ये शृणु स्नानमतः परम् ॥

सामान्ये सदन्तोपरिदन्तजननव्यतिरिक्त-स्वाभाविकदन्तजनः
इत्यर्थः ।

भद्रासने निवेश्यैनं मूर्ध्नि मूलफलैस्तथा ।

सर्व्वीषधैः सर्व्वबीजैः सर्व्वगन्धैस्तथैव च ।

स्नापयेत्पूजयेदत्र वस्त्रं सोमं समीरणम् ॥

समीरणं वायुम् ।

पर्व्वतांश्च तथाख्यातान् देवदेवश्च केशवम् ।

एतेषामेव जुहुयादृष्टतमग्नौ यथाविधि ॥

एतेषां ब्रह्मादिपञ्चकानां होमसंख्या चात्र अष्टोत्तरशतादिवर्दि-
तव्या ।

ब्राह्मणानाम्ना दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ।

ततस्त्वलङ्कृतं बालमासने तूपवेशयेत् ॥

आसीनं ह्यत्रमूर्ध्नि बीजैः सुस्नापयेत्ततः ।

स्वस्ति वै बालकानाञ्च तैश्च कार्य्यञ्च पूजनम् ।

पूज्याद्याविधवा नार्य्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पद्मपुराणोक्त-

सदन्तोपरिदन्तस्वाभाविकदन्त-

जननगान्तिविधानम् ।

अथ ऊर्ध्वदन्तजननमावशान्तिः ।

ब्रह्मयामले ।

प्रथमं दन्तनिर्मीक ऊर्ध्वं बालस्य चेद्ववेत् ।
 क्लेशाय मातुलस्येह स च प्रोक्तो मनीषिभिः ॥
 विघ्नभङ्गः* प्रवक्ष्यामि विधानं विधिपूर्वकम् ।
 सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमयन्तु वा ॥
 दध्नीदनेन सम्युर्य पात्रं दद्याच्छिशोः करे ।
 समन्त्रं भाजनं दत्त्वा तं पश्येन्मातुलः शिशुम् ॥
 सालङ्कारं सवस्त्रञ्च शिशुमालिङ्ग्य सादरम् ।
 प्रार्थयेन्नियतात्मा च मन्त्रेणानेन भार्गव ॥
 रक्त मां भागिनेय त्वं रक्त मे सकलं कुलम् ।
 गृहीत्वा भाजनं माम्नं प्रसन्नो भव मे सदा ॥
 निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नाच्च स्वमातरम् ।
 मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव मया सह ॥ इति ।
 ततोऽभिनन्दयेद्दिद्वान् भगिनीं भगिनीपतिम् ।
 ज्येष्ठांश्छेष्टान् गुरुन् विप्रानपरानपि पूजयेत् ।
 होमकृत्वा तिलाग्रेण ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥

होमसंख्या च अष्टोत्तरशतादिः ।

एवञ्चते विधाने तु विघ्नः कोऽपि न जायते ।
 तस्मान्नयत्नतो विद्वान् विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 इति ब्रह्मयामलोक्ता ऊर्ध्वदन्तजननशान्तिः ।

* विघ्नभङ्गो यस्मान्निघ्ननिवारकमित्यर्थः ।

अथ वैकृतप्रसवशान्तिः ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः ।

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।

अमानुषा अखण्डाश्च अज्ञातव्यञ्जनास्तथा ॥

अखण्डाः पिण्डीभूताः ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ।

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥

निर्वासयेत्तान् नृपतिः स्वराष्ट्रात्

स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।

चिकित्सनेर्ब्राह्मणतोषणैश्च

तत्तस्य शान्तिं समुपैति पापम् ॥

इति अकालप्रसवादिवैकृतशान्तिः ।

अथ विकृतजननशान्तिः ।

विधानमालायाम् ।

विकृताङ्गानि जायन्ते त्वपत्यानि नृपोत्तम ।

यानि यानि महाबाहो तच्छृणुष्व विधानतः ॥

हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि सदन्तानि विशेषतः ।

उत्पन्नान्येव पश्यन्ति प्रवदन्ति हसन्ति च ॥

सकूर्वाणि च जायन्ते पित्रोर्मृत्युं दिशन्ति च ।
 सिंहस्थाघ्नवृकादीनां रूपैर्नानाविधैर्गृप ॥
 जायन्ते प्राणिनां गर्भा महाभयविधायकाः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते कालेनैकेन देहिनः ॥
 तज्जन्मभयनाशाय विधानं कथ्यते मया ।
 यस्या उदरमभृता दृश्यते विक्षता प्रजा ॥
 दगाद्वाटूङ्गमुद्दिग्नाः स्नापनीयाः शुभैर्जलैः ।
 जनयित्री च राजेन्द्र जनकश्च विशेषतः ॥
 सकुल्या अपि मानुष्याः शुक्लमाख्यानलेपनाः ।
 शुक्लाम्बरधराद्यापि स्नानवाचः प्रयत्नतः ॥
 कृताङ्गिकस्तु कर्त्ता च विदर्धीत विधानकम् ।
 सदनस्योत्तरं भागं स्थण्डिलान्तु प्रकल्पयेत् ॥
 वाचयित्वा द्विजान् स्मृति कृत्वा यामीं हिरण्मयीम् ।
 नवेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा विधानतः ॥
 चतुर्भुजा पिङ्गकणा पिङ्गश्वविलोचना ।
 कर्णिकारभवैः पुष्पैः पूजिता सुमनोहरा ॥
 यमस्य पूजा कर्त्तव्या सुवर्णस्य विशेषतः ।
 वामहस्ते गदा पूज्या दक्षिणे कालदण्डकः ॥
 ऊर्ध्वं वामे हला पूज्या तथा खड्गश्च दक्षिणे ।
 यमः प्रेतसखः कालः आद्यदेव महामते ।
 कालदण्डधरः श्रीमान् वैवस्वत नमोऽस्तु ते ॥

अथ पूजामन्त्रः ।

अथातोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य हवनं कारयेत्ततः ।
 तिलाज्यतण्डुलास्तत्र प्रधानद्रव्यमीरितम् ॥
 कण्ठ्य पाजमन्त्रेण* कुडुयाञ्च सहस्रकम् ।
 रक्षोघ्नाञ्च जपेन्मन्त्रा† न इत्यादि‡ शान्तये ॥
 ततो वै विष्टकद्देयं प्रायश्चित्तन्तु सर्पिषा ।
 ततो दीपबलिं दत्त्वा धर्मराजस्य तुष्टये ॥
 पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा ततो दानं समारभेत् ।
 नीलाम्बरयुतं चण्डं महिषं यमवाहनम् ॥
 आचार्याय ततो दद्यात्सखञ्च सदक्षिणम् ।
 पुष्पमालावृताङ्गञ्च स्वर्णभङ्गमनोरमम् ॥
 ताम्रपृष्ठं रौप्यसुरं रत्नपुच्छं सचामरम् ।
 दक्षिणार्थं सुवर्षञ्च दद्याद्दक्षिणस्य तुष्टये ।
 सम्पूज्य विधिवद्विप्रं वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

दानमन्त्रो यथा ।

यमवाह नमस्तुभ्यमकालमरणापह ।
 तुलाप तव दानेन प्रीयतां मे सदा यमः ।
 एवं दत्त्वा तु महिषं सम्पूज्या ऋत्विजस्तथा ॥

* १५८ पृष्ठे लक्ष्मण ।

† रक्षोघ्नां वाजिनसाजिघर्षी मित्रं प्रविष्टसुपयामि शम्भे ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ (१० म. ८७ म. १ सूक्.)

‡ शम्भो वातः पवताऽऽश्चक्षपतु सूर्यः ।

शत्रुः कनिष्ठद्वेवः पर्यन्तो अभिवर्षन्तु ॥ (१६ अ. १० म. यजुः १) इत्यादिकान् ।

ततोऽभिविक्रो विक्रतेर्मातापित्रोः सगोत्रयोः ।

अथ आचार्याय प्रतिमादानं तन्मन्त्रो यथा ।

धर्मोऽसि पुण्यरूपोऽसि पुण्यमूर्तिर्निरामय ।

दानेन तव देवेश विघ्ना नश्यन्तु मे सदा ।

ब्राह्मणास्तर्पणीयाः स्वरेवं शान्तिर्भवेदिह ॥

इति विधानमालोक्तपञ्चपुराणधृतविक्रतजननशान्तिविधानम् ।

अथ दत्तकपुत्रविधानम् ।

प्रयोगपारिजातं ।

एवं पूर्वोक्तपुत्रकामेष्ट्यादिनाभ्यजातकुमारस्य पुत्रपरिग्रह-
विधिरभिधीयते ।

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्या अपुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा भानु-
मण्डलमीक्षयेदित्यादि श्रुत्या च अपुत्रस्य निन्दाश्रवणात् ।
तस्मादपुत्रेण पुत्रपरिग्रहः कार्यः ।

अत्र विशेषः लालिकापुराणे ।

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

* अपुत्रेणैव पुत्रपदं पीनप्रपीनयोश्चपलकम् ।

पुत्रेण लोकान् जयति पीनशान्त्यममृते ।

अथ पुत्रस्य पीनं ब्रह्मज्ञोतिरिति पितृपदम् ॥ इति वचनात् ।

इति दत्तकमीमांसा ।

चूड़ोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाहर्षाच्च दत्ताद्याः सुता नृप ॥ इति ।

तत्प्रकारश्च शौनकेन प्रदर्शितः । यथा —

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुतमम् ।

अपुत्रो नृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥

सङ्ग्रहं सङ्ग्रहणविधिम् । समुपोष्य पूर्वदिने कृतोपवासः ।

वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् ।

आदाय धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥

वर्हिःकुशमयञ्चैव पालाशं चक्षमेव च ।

एतानामृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाह्वयं सत्तमः ॥

देशस्वामिनमाह्वय मधुपर्कादिनार्चयेत् ।

बन्धूनस्तेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥

अग्न्याधानादिकं तच्च कृत्वाव्योत्पवनान्तिकम् ।

दातुः समर्थं गत्वा तु पुत्रं देहीति वाचयेत् ॥

वाचनं कारयेत् । पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेतिः पञ्चभिः ।

दद्यादिति शेषः ।

* बन्धून् आत्ममाहपितृबन्धून् ।

† ज्ञातीन् मयिष्ठां इति दत्तकचन्द्रिका ।

‡ ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इत्यस्य सखाममृतत्वमात्रम् ।

तेभ्यो भद्रमद्विरसो वोऽस्तु प्रतियम्भेत मानव सुमिषसः ॥ (१०म. ६१५. १५५.)

यश्यतासुपविष्टानां समर्थं पुनर्मर्षयेत् ॥
 देवस्य त्वेति मन्त्रेषः हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
 अङ्गादङ्गित्वृचं जज्ञा आन्नाय शिशुमूर्धनि ॥

ऋक्पाठसु ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
 आत्मा वै पुनर्नामासि स जीव शरदः शतम् ॥ इति ।
 वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य छत्रच्छायावहं सुतम् ।
 नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्देर्निरन्तरम् ॥
 गृहमध्ये तमाधाय चरुञ्च जुहुयात्ततः ।
 यस्त्वा हृदेत्यृचाः^१ चैव तुभ्यमग्न ऋचैकयाः^२ ॥

य उदाजन् पितरौ गोमय वस्तु ते नाभिन्दन् परिवहारे बलम् ।

दीर्घांशुमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेषसः ॥ (१०म. ६२म. २४क.)

य कर्तेन मृत्युमारोहयन् दिव्यप्रययन् पृथिवीं सातवं वि ।

सुप्रज्ञास्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेषसः ॥ (१०म. ६२म. ३४क.)

अयं नाभा वदति वक्तु वो गृहं देवपुत्रा अययन्तृणीतन ।

सुप्रज्ञास्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेषसः ॥ (१०म. ६२म. ४४क.)

विद्वपाम इहययन्त इहभौरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः सुनवसे अग्नेः परिजज्ञिरे ॥ (१०म. ६२म. ५४क.)

● देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽन्विनीर्बाहुभ्यां पुष्पो हस्ताभ्याम् ।

अग्रं जृष्टं गृह्णाव्यघ्रोषोमाभ्यां जृष्टं गृह्णामि ॥ (१च. १०म. यजुः १)

† यस्त्वाङ्गदा कीरिणा मन्त्रमानोऽमन्त्रं मन्त्रो जीहवीमि ।

जातवेदो यज्ञो अन्नासु घेहि प्रज्ञाभिरग्ने अमृतममया ॥ (४म. ४म. १०४क.)

‡ तुभ्यमग्ने पर्यवहन् मृत्यां वहन्तुना मरु ।

पुनः पतिष्यो जायं दा अग्ने प्रजया मरु ॥ (१०म. ८४म. १८क.)

सोमोऽददित्येताभिः* प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथा ।
 पायसं तत्र सान्ध्यञ्च शतसंख्यञ्च होमयेत् ॥
 प्रजापते न त्वदेतामीत्युद्दिश्य प्रजापतिम् ।
 ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसङ्कष्टः ।
 तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत्† ॥
 क्षत्रियाणां खजातौ वा गुरुगोत्रे समेऽपि वा ।
 वैश्यानां वैश्यजातौ वा शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
 सर्वेषाञ्चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यथा ।
 दौहित्रं भागिनियं वा शूद्रानाञ्च पतिर्यदि ॥
 नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
 बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति दिजोत्तमः ।
 नृपो राष्ट्राहमेवापि‡ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।
 शूद्रः सर्वस्वमेवापि § अशक्तश्चेदयथाबलम् ॥

* सोमोऽददद्भर्त्ताय गन्धर्वोऽदददधये ।

रयिं च पुत्राद्यादददभिर्मन्त्रमघो इमाम् ॥ (१०म. ८५सू. ४१श्रव्.)

† प्रजापते न त्वदेतात्वन्यो विशा जातानि परिता बभूव ।

यत्कामयन् जुहुमस्तमो अस्तु वयं स्वाम पतयो रयीषाम् ॥ (१०म. १२१सू. १०श्रव्.)

‡ अन्यत्र तु न कारयेदित्यनेन ब्राह्मणामिरिक्तः क्षत्रियादिसमानजातौ दत्तको व्याव-
 र्त्यते इति दत्तकचन्द्रिका ।

§ राष्ट्राहमेव गजोत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यं प्रदद्यात्पक्षैराज्योत्पन्नेकवर्षाङ्गत अशमिति वचनात् ।
 इति दत्तकचन्द्रिका ।

राज्यादिदानं तु प्रतिपाद्यस्य कुमारस्य पित्रे एव तस्य तत्परि-
तोषकत्वादिति केचित् ।

दोहित्री भागिनियस्य शूद्रैश्च क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनियः सुतः क्वचित् ॥

हेमाद्री तु वशिष्ठः ।

शोणितशुक्रसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य
प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि ज्ञायते पुरुषः* । न स्त्री
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाङ्गर्तुः ।

अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति
न्यायात् ।

पुत्रमप्रतिगृह्णीष्यन् बन्धूनाञ्च राजानि चावेद्य निवेशन-
मध्ये लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्ते व्याहृति-
चतुष्टयं कृत्वा अदूरबान्धवं बान्धवसन्निभमेव प्रतिगृह्णी-
यात् । सन्देहे चोत्पन्ने† दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् ।
विज्ञायते ह्येकेन च बहून्स्त्रायत इति ।

निवेशनं गृहम् ।

तस्मिंश्च प्रतिगृह्णीतेऽथ त्वौरसपुत्र उत्पद्येत स चतुर्थभाग-
भागी स्यादिति ।

* स हि सत्तमाय पूर्ववर्तिनः दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

† दूरव्यबान्धवस्य अन्यतदंशभाषादिविप्रकर्षेण कनूज. आदिसन्देहो भवत्येव । तथास्य
अग्निमयपदार्थेन न अन्यद्वेदिति दत्तकचन्द्रिका ।

अदूरबान्धवमित्यादेरयमर्थः अदूरबाधो बान्धवश्चेति अदूर-
बान्धवः । अयं भावः प्रथमं तावत्सति सम्भवे सन्निहितो बन्धुरेव
पुत्रीकार्यः । तदभावे व्यवहितो बन्धुः । तदभावे बन्धुव्यति-
रिक्तोऽपि । तस्य च कुलश्रीलादिविषयकसन्देहे उत्पन्ने सति
दूरबान्धवं बन्धुभ्यो दूरदेशवर्तिनमासन्देहनिवृत्तेर्बन्धुभ्यो दूरे
स्थापयेत् न तेन व्यवहर्गदित्यर्थः । तस्मात्प्रतिग्रहेणापि पुत्रमर्ज-
येदिति श्रुतिमुपन्यस्यति । विज्ञायते ह्येकेन बहूनि । एकेन
पुत्रेण बहून् पुरुषान् वंश्यांस्तारयत इत्यर्थः । चतुर्थभाग-
भागीति गृहीतपुत्रविषयम् ।

उत्पन्ने त्वोरसौ पुत्रे चतुर्थांशहराः* सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

अन्यान्तरं तु ।

दत्तपुत्रे गृहीते तु कदाचित्त्वोरसौ भवेत् ।

पितृर्वित्तस्य सञ्जस्य भवेतां समभागिनौ† ॥

इदन्तु दत्तपुत्रस्य गुणवत्तरत्वे द्रष्टव्यं दत्तस्य गुणवत्तरत्वे समो
भाग इति हारीतस्मरणात् ।

अविधाय विधानं यं परिपुष्णाति नन्दनम् ।

विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभागिनम् ॥

* तृतीयांशहरा इति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

† एतद्वचनं श्रुद्विविध एव योजनीयम् । श्रुदस्य तु सवर्णैव नाम्ना भाग्योपदिश्यते ।
तस्यां ग्राताः समांशः स्युर्गदि पुत्रशतं भवेत् ॥ इति वचनमिति दत्तकचन्द्रिका ।

तस्मिन् जाते सुते पूर्वं कृते सति विधानम् ।
 तत् स्वं त्वस्यैव सर्वस्य स स्वामी पितुरञ्जनाः ॥
 जातेश्वर्येषु पुत्रेषु दत्तपुत्रपरिग्रहात् ।
 पिता चेदिभजदित्तं नैवामी ज्येष्ठभागभवेत् ॥
 इति दत्तकपुत्रविधानम् ।

अथ खड्गारोहणविधानम् ।

तच्च नामकरणानन्तरं ज्योतिःशास्त्रे विहितम् ।
 तथाच ब्रह्मसूतिः ।

खड्गारोहणं कर्त्तव्यं दशमे द्वादशेऽपि वा ।
 षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपि वा ॥

भविष्यपुराणे ।

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रतारावृत्तान्विते ।
 मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु माता वा कुलयांघ्रितः ॥
 योगशायिद्वारिं स्मृत्वा प्राक्शीर्षं विन्यसेच्छिशुम् ॥ इति ।

मृदादिलक्षणमुक्तं शीपतिना यथा ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगा दारुणं
 क्षिप्रञ्चाश्वदिनशपुण्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।
 उग्रं पूर्वमघान्तकं मृदु मृगत्वाद्वाप्यमैत्रं चरा
 विष्णुस्त्रातिगतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥ इति ।

न कृते च विधानम् ।

तत् स्वं त्वस्यैव वितस्य यः स्वामीति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

प्रयोगसारे ।

आन्दोलनगयने पंसो हादगो दिवसः शुभः ।

त्रयोदशसु कन्याया न नक्षत्रविचारणा* ॥ इति ।

इतिकर्तव्यताविशेषसु शिष्टाचारतोऽवगन्तव्यः ।

इति खट्वारोक्तविधानम् ।

अथ दुग्धपानविधानम् ।

श्रीधरीये ।

एकत्रिंशे वासरे च द्वितीये

जन्मर्क्षे वा शुद्धलग्नेऽनुकूले ।

शङ्खचोरे सन्निदध्याच्छिशूनां

वक्त्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय ॥

अस्यार्धः । जातस्य बालस्य जन्मदिवसादेकत्रिंशदिवसे तदलाभे

द्वितीयजन्मनक्षत्रादौ पयःपानं कारयितव्यम् ।

तथाच श्रीनृसिंहः ।

एकत्रिंशदिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् ।

अक्षप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥

नाक्षत्रे मासि सम्पूर्णे जातर्क्षे तु विशेषतः ।

मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पञ्चाङ्गालेषु शोभनेन* ॥

* न तत्रर्क्षविचारणा इति ख पुस्तके पाठः ।

। काले शोभने इति पाठो युक्तः ।

उत्तरात्रयहस्ती च त्वाद्भवेणववासवाः ।
 पौष्पाग्निनी मघास्त्राती वक्ष्यादितिजीवनम् ॥
 रोहिष्यैन्दवमैत्राश्च दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
 षष्ठीरिक्ताष्टमीदर्शा वर्ज्या विष्टिस्त्रिराणि च ॥
 वर्ज्यास्त्वशुभयोगाश्च कृष्णोपान्थनिभागकः ।
 अधोमुखानि वर्ज्यानि मीनाजालिगृहाणि च ॥
 जीवशुक्लेन्दुमीम्यानां वारवर्गोदये क्षणाः ।
 शुभानां राशयः श्रेष्ठा विशेषाः शुभकर्माणि ॥
 चन्द्रे सङ्गुणसंयुक्ते शुभयज्ञदशायुते ।
 स्त्रोच्चमित्रस्त्वर्गस्थे शुक्ले चातिबलान्विते ॥
 पारावतगते वापि सुरेश्वरगतेऽपि वा ।
 ऐरावतगते वापि दुग्धपानं शुभावहम् ॥ इति ।
 पारावतादीनां लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे व्युत्क्रमेणोक्तम् ।
 चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः स्थितिवर्गैः शुभान्वितैः ।
 ऐरावतपारावतसुरेश्वरगुप्कराः क्रमात् ॥
 अत्र चतुर्भिरित्यादि लक्षणहोरावर्गमध्ये । शुभान्वितैः शुभ-
 ग्रहान्वितैरित्यर्थः ।
 इति प्रयोगपारिजातोक्तं बालकस्य दुग्धपानविधानम् ।

अथ ताम्बूलभक्षणम् ।

सार्द्धमासहये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 कर्पूरादिकसन्निधौ विलासाय हिताय च ॥

शुक्लार्कचित्रकरतिथ्यहरोन्दुमेषु
 पोष्णे तथा मृगशिरोऽदितिवासवेषु ।
 अर्कन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
 ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः । इति ।

अथ जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

श्रीनकीये ।

अथ स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुक्लाम्बरो नृपः ।
 कृतकौतुकवन्धस्य सर्वाभरणभूषितः ॥
 नृपग्रहणं तस्यात्यावश्यकत्वार्थम् । तेन अन्यस्यापि भवतीति
 गम्यते आयुर्घटिहेतुत्वात् ।

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद्गुरुसमन्वितः ।
 आचार्यैरेव होतव्यो होमः सर्वत्र कर्त्तव्यः ॥
 स्थण्डिलाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
 दूर्वा घृताक्ता जुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः ॥
 यद्देवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्देवतः स्मृतः ।
 ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 गोभूधिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणांस्तोषयेत्ततः ।
 तस्मिन्नहनि सर्वत्र देवतायतनानि च ॥

गच्छेदिति शेषः ।

दुःखितान् सर्ववर्णांश्च मोक्षयेन्नृपतिस्ततः ।

द्विजान् सर्वानयाम्भ्यर्च्य तस्मिन्निहनि सक्तमान् ॥
 पूजयित्वा विधानेन पूजितव्याः स्वबान्धवाः ।
 न हिंस्यात् सर्वभूतानि तदङ्गस्तु विशेषतः ।
 एवं समाचरन्नाजा सुखी भवति सर्वदा ॥
 इति शौनकीये जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

अथ जन्ममासादिकर्त्तव्यविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

जन्ममासे जन्मतिथौ जन्मर्क्षे जन्मलग्नके ।
 विधानन्तु प्रकर्त्तव्यं विदुषायुर्विद्वद्वये ।
 यस्मिन् मासे तु यो देवस्तमादौ पूजयेन्नरः ॥

मासदेवास्तु ।

कृष्णोऽनन्तोऽश्रुतचक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
 उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।
 योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥

मासादिक्रमस्तु चैत्रादिर्मागशीर्षादिर्षा ।

गणेशप्रमुखा देवा दुर्गाद्या मातरस्तथा ।
 पूज्यास्तस्मिन् कर्मन्धेर्धूपपुष्पादिभिस्तथा ॥
 सप्तधान्यमये राशौ स्थापयेत्पीठमुत्तमम् ।
 यवाः प्रियङ्गवो माषा चादृक्काश्चणकास्तिलाः ॥
 ब्रीहयश्च समुद्दिष्टं धान्यानां सप्तकं बुधैः ।

पीठं तत्रोपरि न्यस्य वस्त्रच्छत्रमनुत्तमम् ॥
 हुत्वा चाग्निं व्याहृतिभिः॥र्हीमशेषं समाप्य च ।
 अभिवेकं ततः कुर्यादाचार्यं पूजयेदथ ॥
 ततस्तु भोजयेद्द्विद्वान् ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् विघ्नः कोऽपि न जायते ॥
 इति विधानमालोक्तं जन्ममासादिकर्तव्यविधानम् ।

अथ स्त्रीस्तन्याशरणहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे ।

क्षीरं सुष्णाति या नारी पूर्वजन्मनि सुव्रता ।
 जन्मान्तरे तु तस्या वै क्षीरं न शरतः स्तनी ॥
 क्षीराक्षं भोजयेद्द्विद्वान् साध्यं समधुमण्डकम् ॥
 विप्रानिति बहुत्वनिर्देशाच्च यो विप्रा अवश्यं भोजनीयाः ।
 अनुलिम्बेन तेनैव तूष्किष्टाक्षेन भक्षितः ।
 विप्रपादोदकेषापि क्षालयेत्कुचमण्डलम् ॥
 सुरामांसक्षौद्रघृतापूपाश्चैर्गन्धपुष्पकैः ।
 भूतेभ्यश्च बलिं दद्याद्भूतान्यथ च संशृणु ॥
 मधुश्च नवनीतश्च पिण्डमालोक्त(प्र)चित्तकः ।
 भूतमध्यश्च शक्तिय भूतानां पञ्चकं त्विदम् ॥

अत्र सुरादीनि ब्राह्मणैरनिषिद्धान्येव याज्ञानि ।
इति मदनमहार्णवोक्तं स्त्रीस्तन्याचरणहरविधानम् ।

अथ निष्क्रमणविधानम् ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अथ निष्क्रमणं नाम गृह्णात्यथमनिर्गमः ।

अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ।

कृते सम्पद्विद्वद्धिः स्यादायुर्वर्द्धनमेव च ॥ इति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

मासे तृतीये दिवसे दिनेशं

शिशुं चतुर्थे शशिनश्च धेनुम् ।

विलोकयित्वावविधिप्रयुक्ते

काले गृह्णान्निष्क्रमणं विदध्यात् ॥

अथा ।

केन्द्रचिकीर्षगाः सौम्याः पापाः षष्टिचिलाभगाः ।

उपनिष्क्रमणे गृह्णा मातुलो वाहयेच्छिशुम् ॥

अपि च ।

आर्द्राधीमुखवर्जिताशुपद्भतेष्वृक्षेचरिते तिथौ

वारि भौमशनीतरे घटतुलाकन्यामृगीन्द्रोदये ।

सहस्रेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे तृतीये शशि-

म्यक्षीणे शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रमणं कारयेत् ॥

तथा ।

चतुर्थं मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् ।
 स्नातं स्वलङ्कृतञ्चापि कृतस्वस्थयनं शिशुम् ॥
 आदाय गेहान्निष्क्रम्य गच्छेद्युर्देवतालयम् ।
 अभ्यर्च्य देवताः सम्यगाग्निषो वाचयेदथ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयेयुःस्ततः स्वकम् ।
 मातृष्वसृष्टहं नीत्वा मातुलादेर्गृहं नयेत् ॥
 तदाशीर्ष्वचनायैः स्याद्दीर्घायुरभिनन्दितः ।
 जयन्तस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः ॥ इति ।
 दर्पणः पूर्णकलशः कन्याः सुमनसोऽक्षताः ।
 दीपमाला ध्वजं लाजाः सम्पुष्पञ्चाष्टमङ्गलम् ॥

सुमनसः पुष्पाणि ।

विवाहे निष्क्रमे काम्ये वृहौ पूर्त्तं समागमे ।

उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तञ्चाष्टमङ्गलम् ॥

अत्र विशेषमाह श्रीधरीये बृहस्पतिः ।

चतुरस्रे शुची देशे गोमयेनोपलेपिते ।

धान्यपुष्पे समासीनं बालं बालामयापि वा ॥

अर्चयेत्तन्धपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ।

तस्य रक्षां ततः कृत्वा मृतसञ्जीवनीं जपेत् ॥

मृतसञ्जीवनी चारम्भकमन्त्रः ।

तत्रार्चयेद्गणेशानं भूतेशानं तथैव च ।

भक्ष्यैर्विविचैः सफलैः शिशुनभ्यर्चयेद्बुधः ॥ इति ।

शङ्खस्तु तृतीये मासि निष्क्रमणमाह ।

अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका कार्य्येति ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

दिशोऽशानां दिशां तच्च तथा चन्द्रार्कयोर्दिजः ॥

पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।

ततस्त्वलङ्घना धात्री बालमादाय पूजितम् ॥

वह्निर्निष्क्रामयेद्देहाच्छङ्खपुण्याहनिःस्वनेः ।

ततस्तत्र पठेन्मन्त्रद्वयं राम निबोध मे ॥

चन्द्रार्कयोर्दिशोऽशानां दिशाश्च गगनस्य च ।

निक्षेपार्थमिमं दक्षि त मे रक्षन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रक्षन्तु सततं सर्व्वं देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

स्त्रीणामविधवानाञ्च द्विजानां सुहृदां तथा ।

तदा तु पूजा कर्त्तव्या नृत्यगीतैः सदोत्सवा ॥ इति ।

अष्टास्य स्पष्टप्रयोगः ।

जननाच्चतुर्थे मासि मम कुमारस्य कुमार्या वा आयुःश्री-
हृदिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाख्यं कर्म करिष्ये इति
सङ्कल्प्य स्तुतिवाचनाभ्युदयिके कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालानां
प्राच्यादिदिशां चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमेण पूजां

कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा सायंसभ्यां कृत्वा शिशुं भूषयित्वा
अग्निचन्द्रधेनूनां दर्शनं कारयित्वा मातुलेन धात्रया वा शिशुं
वाहयित्वा वेदतूर्यघोषपुरःसरं शाकुनादिमङ्गलसूक्तं पठन् गृह-
त्रिगत्य चन्द्रार्कयोरिति मन्त्रद्वयमुच्चार्य देवालयं गत्वा देवं
सम्पूज्य तत्र गोमयानुलेपिते देशे धान्यं निधाय तत्र शिशुं
शाययित्वा रक्षां कुर्यात् ।

त्रास्यकमित्यस्य वशिष्ठ ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
अपे विनियोगः ।

त्रास्यकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाकृकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति त्रिजङ्घा विभूत्या कुमारललाटे रक्षां विधाय मातुलाद्या-
सन्नगृहं नीत्वा स्वगृहं गच्छेत् ।

इति निष्क्रमणविधानम् ।

अथ पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

पञ्चमेऽथ तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । इति ।

तत्र सर्व्वे यज्ञाः शस्ताः सौम्या राम विशिषतः ।

तिथिं विवर्जयेद्विक्तां शस्तानि नृणु भानि मे ।

उत्तरात्रितयं सौम्यं पुण्यं शुक्लदैवतम् ॥

प्राजापत्यञ्च हस्तञ्च शस्तमाश्विनमिषभम्* ।

वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीञ्च तथा दिजः ॥

पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेवदिजस्थानाम् ।

भूभागमुपलिप्याथ कृत्वा तच्च तु मण्डलम् ।

शङ्खपुण्याङ्गशब्देन भूमौ तमुपवेगयेत् ॥

अत्र शङ्खशब्दः सर्ववाद्योपलक्षणार्थः । अनेनैतदुक्तं भवति
स्वस्तिवाचनं कृत्वा मण्डलतूर्यादिध्वनी क्रियमाणि बालं धरण्या-
मुपवेगयेत् ।

तत्र मन्त्रानाह स एव ।

मन्त्रस्वात् भवेद्भाम तं मे निगदतः शृणु ॥

रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥

आयुषस्तस्य ये केचिदचिरात्परिपन्थिनः ।

जीवितारोग्यवित्तेषु निर्द्वेषाचरेण तान् ॥

धरण्यशेषभूतानां मातृस्त्वमधिका ह्यसि ।

अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते ॥

त्वमेवाशेषजमतां प्रतिष्ठा चाश्रया ह्यसि ।

कुमारं पाहि मातृत्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ इति ।

ब्रह्मोत्पत्तिरन्तर्गतामैवकारादिनीषु वारं च सममु विप्रिय कृत्स्नस्य तारं ।

मासेऽथ पञ्चम इह प्रतिमुच्य रिक्तां शक्तं शिरोर्भवति भुव्युपवेगनं प्राक् ॥

इति दीपिका ।

ततः कर्त्तव्यमाह स एव ।

तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् ।

ततः कुर्यात्ततः कार्यं उत्सवः पूर्ववद्भिज्ज ॥

उत्सवो नीराजनादिः । एतद्वयं कुमार्या अपि कार्यं प्रप
सत्वाङ्गालोपरक्षणार्थत्वाच्च ।

इति बालोपवेशनविधानम् ।

अथ कर्णवेधविधानम् ।

तत्रैव श्रीधरीये ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा

कर्णौ वेध्यौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।

मध्ये वाङ्गः पूर्वभागे न रात्रौ

नक्षत्रे द्वे द्वे तिथौ वर्ज्ययित्वा ॥

वृहस्पतिरपि ।

जन्मतो दशमे वाङ्गि द्वादशे वाथ षोडशे ।

सप्तमे मासि वा कुर्याद्दशमे मासि वा पुनः ॥

गर्गः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शूक्तपक्षे शुभे दिने ॥

अत्र जन्ममासो निषिद्धः ।

व्यासः ।

यो जन्ममासे क्षुरकस्य यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते तु मोहात् ।
मूढः स रोगं धनपुच्छनाशं
प्राप्नोति शोकञ्च समस्तमेतत्* ॥

नक्षत्रादीन्याह श्रीधरः ।

हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्था-
दितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलग्ने ।
शशिवुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्ता-
रहिततिथिषु शुद्धेनेधते कर्णवेधः ॥

अन्यत्रापि ।

नो जन्मेन्दुभमाससूर्यरविजन्माजहसुसाध्यते
शस्तेऽर्के लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादैवतैः ।
सौम्यैस्त्रयायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिणै-
रोजोऽध्वे श्रुतिवेध इज्यदिवसे लग्ने च काले शुभे ॥

तथा ।

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे श्रीर्षोदये शुभे ।
दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैष्टितिवर्जिते ॥
शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूत्रा द्विगुणसूत्रया ॥

* समस्तमेतदित्यत्र वधवशनामौति तिथितत्त्वं पाठः ।

शातकुम्भमयीं सूचीं वेधने तु शुभप्रदा ।
 राजती वायसी वापि यथा विभवसारतः* ॥
 सुभूमौ प्राङ्मुखे रम्ये शुचौ देशेऽम्बरे रवेः ।
 सन्निधौ वेधयेत्कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वाग्मदक्षिणौ ।
 क्रमेण पूर्वं वेध्यो द्वौ शिशोरायुष्यवर्धनौ ॥

अर्णवेऽप्युक्तम् ।

शुक्लसूत्रसमायुक्ततान्त्रसूत्राय वेधयेत् ।
 वेधात्तृतीयनक्षत्रे चालयेदुष्णवारिणा ॥
 रोपणार्थं सुशुद्धार्थं नालसम्पत्तिमाप्नुयात् ।
 एवञ्चिह्ने च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः ।

शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ॥
 पूर्वोक्ते पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च ।
 ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ॥

चन्द्रसूर्याभ्यां चन्द्रसूर्ययोरित्यर्थः ।

नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ।
 गुरुणां मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ॥
 तथोपवेशयेत्तत्र धात्री शुक्लाम्बरा तथा ।
 अक्षकृतं तदुत्सर्ज्य बालं धृत्वा तु सान्विता† ॥

* यथा विभवतः शभा इति क-पुलके पाठः ।

† सान्विता इति क-पुलके पाठः ।

धृतस्य निखलं सम्यगलक्षककरसाङ्गिते ।
 विध्येदेवं कृते छिद्रे सक्तदेवात् लाघवात् ॥
 प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः ।
 शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ॥
 विवर्धनं छेदनं वृधु छेदे इति गणपाठात् ।
 कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकौ ।
 पूज्याश्च विविधा नार्यः सुहृदश्च तथा द्विजैः ॥ इति ।
 अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रद्विविषये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः ।
 कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेदग्रजन्मनः ।
 तं (तां) दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥
 तत्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्कः ।
 अङ्गुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
 तस्मै श्रावं न दातव्यं यदीच्छेद्दासुरं भवेत् ॥
 लम्बकर्णत्वं निषेधति शालङ्कायनः ।
 अविहकर्णैर्युक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।
 दग्धकर्णैश्च युक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
 तत्रमाणे विशेषमाह तुः शङ्कलिखितौ ।
 हनूमूलादधःकर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।
 द्यङ्गुली त्र्यङ्गुली शस्ताविति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 अन्ये चात्र विशेषाः स्वस्वसूत्रादेव अवगन्तव्याः ।
 इति प्रयोगपारिजातोक्तं कर्णवेधविधानं समाप्तम् ।

अथ अन्नप्राशनम् ।

प्रयोगपारिजाते नारदः ।

जन्मतो मासि षष्ठे स्वात् सौरेणान्नाशनं परम् ।

तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥

द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं शिशोः ।

संवत्सरे वा सम्पूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥

मदनरत्ने लोगाक्षिः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु च इति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्द्धसंवत्सरे वेति ।

नारदः ।

षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणाम् पञ्चमे ।

सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥

रिक्तां दिनक्षयं नन्दां दशमीमष्टमीममाम् ।

त्यक्तान्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवन्नवासराः ।

चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥

श्रीधरः ।

आदित्यतिथ्यवसुसौम्यकरानिलाश्वि-

चित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः ।

बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे

छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥

दीपिकायाम् ।

पूर्व्वशान्तकसर्पमूलरहितेष्वनेष्वरिते तिथौ
षष्ठे मासि सितन्दुजौवदिवसे गोशर्चमीनोदये ।
केन्द्राष्टान्यत्रिकोणभैः शुभगतैस्तैरेव पापोज्जितै-
र्हित्वेन्दुं रिपुरन्ध्रं गं शिशुजनस्यान्नाशनं शोभनम् ॥

वशिष्ठः ।

बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च
राजाभिषेके खलु जन्मधिष्णयम् ।
शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे
सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥

मार्कण्डेयः ।

ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् ।
भुवं दिशश्च सम्पूज्य हुत्वा वज्रौ तथा चरुम् ॥
देवतापुरतस्तस्य धात्र्यास्तङ्गतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वान्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वा ॥ इति ।

एवम्पूर्व्वीकरीत्या षष्ठे मासि बालस्य अन्नप्राशनं कृत्वा
जीविकापरीक्षां कर्त्तव्या ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

अथतोऽथ प्रविन्यस्य शिष्यभाण्डानि सर्व्वशः ।
शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्सृग्निहालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥
इति जीविकापरीक्षाविधानम् ।

अथ शिशुरक्षाविधानम् ।

(तत्रैव) कपिलसंहितायाम् ।

शिशुसंरक्षणार्थाय शिशुग्रहनिवारणीम् ।
रक्षां सन्ध्यासु कुर्वीत निम्बसर्पपटञ्जनैः ॥
फलीकरणसन्ध्यायैः करञ्जैः (जै)रवलोकनम् ।
रक्षां द्वारप्रदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥

कुर्यादिति शेषः ।

वासुदेवो जगन्नाथः पूतनाभञ्जनो हरिः ।
रक्षतां त्वरितो बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥
कृष्ण रक्त शिशुं ग्रन्थान्धुकैटभमर्हन् ।
प्रातः सङ्गवमध्याह्नसायाह्नेषु च सन्ध्ययोः ॥
महानिशि सदा रक्त कंसारिष्टनिषूदन ।
यक्षोरगपिशाचांश्च ग्रहान् मातृग्रहानपि ॥
बालग्रहान् विशेषेण क्षिप्ति क्षिप्ति महाभयात् ।
आहि आहि हरे नित्यं त्वद्भारक्षितं शिशुम् ॥
इति भस्माभिमन्त्र्यैव भूषयेत्तेन भस्मना ।
शिरो ललाटाद्यङ्गेषु रक्षां कुर्याद्व्यथाविधि ।
मन्त्रसंरक्षणादेव शिशुः संवर्द्धतेऽन्वहम् ॥ इति ।

अथ यदि प्रमादाद्बालकस्य भुवि पतनादिभीतिरुपजायते तदा पार्थिवं रजः परिगृह्य शिशुशिरः प्रदक्षिणमावर्त्य विष्णुस्ते पूर्वतः पातु इत्यादिभिर्मन्त्रैः रक्षां कुर्यात् । एष च रक्षाविधिः शकटभञ्जनसमये नन्दगोपेन भीतोऽयं शिशुरिति बुद्ध्या कृष्णस्य कृतः ।

तथाच हरिवंशे ।

नन्दोऽङ्गमेनमारोप्य भूर्गुं परिगृह्य च ।
 शिरःप्रदक्षिणं कुर्वन् मन्त्रमेनं जजाप ह ॥
 विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
 ब्रह्मा च पश्चिमं पायाश्चन्द्रो रक्षत्वथोत्तरम् ॥
 उपरिष्टात्तथा सूर्यः पायाश्चाधश्च वासुकिः ।
 पायाद्गर्भमधो वर्त्मनः शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ।
 स्वस्तिः॥ करोतु भगवान् पिनाकी वृषभध्वजः ॥
 भावो रक्षन्तु सर्व्वे च भूमिः पातु सदा शिशुम् ।
 एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्श सर्व्वतः ।
 एष मन्त्रो हि बालानां रक्षायै परिकीर्त्तितः ॥ इति ।
 इति हरिवंशोक्तं बालरक्षणविधानम् ।

* अमनरमेव वक्ष्यमाणैः ।

† वर्त्मन्त्येव धर्म इति क पुनर्के पाठः ।

‡ स्वस्तिमित्यत्र स्वस्तीति पाठो युक्तः, स्वस्तिशब्दोऽप्यव्ययत्वात् ।

अथ बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः ।

करोति सङ्घर्षमतिचिकीर्षुर्दुःसहागमम् ॥

तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्षपैः ।

शयनस्योपरि क्षिप्तैर्मांसञ्च दशनोपरि ॥

भासं मासपर्यन्तमित्यर्थः ।

सुवर्चलौषधिसन्धानात्तथा सञ्छास्त्रकीर्तनात् ।

उष्ट्रकण्टकखट्वास्थिचूर्णमवस्त्रादिधारणात् ॥

दन्ताकृष्टिः शमं यातीति शेषः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तानि शिशुरक्षणविधानानि समाप्ताणि

अथ अक्षपूर्तिविधानम् ।

तथाच श्रीधरीये ।

वर्षान्तजन्मदिवसे रविमासशुद्धे

संस्त्राप्य शान्तिकरकर्म चिराय कृत्वा ।

भावध्य हैमकटिसूत्रमथानुकूले

क्षन्ने शिशोर्नवतराम्बरयोगमाहुः ॥

अस्यायमर्थः । सौरवर्षान्ते जन्मदिने बालं स्त्रापयित्वा आयुर्हर्षं करमायुष्यहोमादि कृत्वा हैमकटिसूत्रमावध्य नवतरवस्त्रधा कारयितव्यम् ।

नारसिंहेऽपि ।

सीरेणाद्यात्मजन्मार्थं शिशुं संस्त्राप्य शास्त्रतः ।
 आबध्य हेमसूत्रन्तु राश्यादावमुक्त्वैके ॥
 नवक्षौमास्त्ररादीनि यथार्हं धारयेत्तदा ।
 हस्तादिभूतनक्षत्राण्युक्तानि चतुस्तराणि च ॥
 वसुपौष्णादिती पुण्यवाजिभानि शुभानि तु ।
 रिक्ता पर्वाष्टमीश्चैव कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥
 शकुन्यादीनि विष्टिश्च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ।
 शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च धनुर्विना ॥
 श्रेष्ठा नेष्टास्तथाशेषा मकरो मध्यमो भवेत् ।
 लग्ने सर्व्वं शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः ।
 चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभाहिना ॥
 पापास्त्रिलाभषष्ठस्थाः शुभा वस्त्रादिधारणे ।
 उच्चमित्रस्त्रवर्गेषु (ष्ट) शुभे केन्द्रत्रिकोणगे (गैः) ॥
 वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसम्पदः ।
 सङ्गुणस्थे निशानाथे कुर्यात्तच्छोभने दिने ॥
 नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने ।
 शिशोर्लीलादि चान्यच्च वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥

इति तत्तत्कर्मणि सुहृत्सुहृद्भिर्ज्ञेया ।

इदन्तु प्रत्यब्दं कार्य्यमित्याह गर्गः यथा ।

यस्मिन् दिने सवितरि तन्नक्षत्रदिनं भवेत् ।

प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥

येनायुर्वर्धते नित्यं बलं तेजः सुखं सदा ।
 पूर्वं जन्मदिनाद्वाचो कृत्वा कौतुकबन्धनम् ॥
 कृत्वा शान्त्युदकञ्चैव बालन्तेनाभिषेचयेत् ।
 ग्रहशान्तिं समाप्यैवं नक्षत्राधिपपूजनम् ॥
 आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।
 देवांस वैदिकान् विप्रान् गुरुन् बभून् सुहृज्जनान् ॥
 प्रणम्य पूजयेद्दिवान् गन्धमाख्यानलेपनैः ।
 नवाम्बरधरो भूत्वा युक्तस्त्रग्वस्त्रभूषणः ॥
 गुरुप्रणामं कृत्वा च राजा तु महिषीसखः ।
 राजित्युपलक्षणं तेन अन्येनापि कर्त्तव्यम् आयुष्यत्वात् ।
 निगङ्गेभ्यो विभक्त्याथः मनुजान्निगङ्गस्थितान् ॥
 अन्यानि पुण्यकर्मणि प्रकुर्वीत यथाविधि ।
 पापं कर्म न कुर्वीत यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥ इति ।
 ब्राह्मेऽपि ।
 प्रतिसंवत्सरं तार्क्ष्य वक्ष्ये नृणां विधिम्परम् ।
 पूर्वार्द्धे चैव जन्मर्त्तं स्नात्वा नद्यां नरोत्तमः ॥
 मध्वान्यदधिसंयुक्ता दूर्वा मृत्युञ्जयेन चण्ड ।
 जुहुयाच्च सहस्रं वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततोऽपराह्णे सम्प्राप्ते कुर्यात्कौतुकबन्धनम् ॥ इत्यादि ।

* विमन्त्राण इति ख पत्रके पाठः ।

† मृत्युञ्जयेन मृत्युञ्जयमन्त्रेण ४०९ पत्रं पदलिखितम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु पुष्करं प्रत्याह परशरामः ।

स्नानमन्यत्समाचक्ष्व भगवन् पुष्टिवर्धनम् ।

न दक्षिमधिगच्छाम तव वाक्यामृतं पिबन् ॥

पुष्कर उवाच ।

जम्बनक्षत्रगी सौम्ये सर्व्वोषधिसमन्वितम् ।

कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्नपनञ्चैव कारयेत् ॥

ज्ञातसैवास्येदेवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।

नक्षत्रदेवतं चन्द्रं नक्षत्रं वरुणं तथा ॥

वाहनायुधपीठाद्यं कृत्वा सम्यूजयेत्तथा ।

यथोक्तदेवतालिक्रैर्मन्त्रैश्च जुहुयादष्टतम् ॥

शक्त्या च दक्षिणा देया ब्राह्मणेभ्यो भृगूत्तम ।

ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी विविधभूषणः ॥

तिष्ठेन्मनुजशार्ङ्गं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।

उपवासं विनाप्येतत्स्नानं पुष्टिप्रदं नृणाम् ॥

अलक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःस्वप्ननाशनम् ।

सर्व्वव्याधिहरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥

मातृस्थानञ्च जगतां जन्मतारा विधीयते ।

चन्द्ररूपी च भगवान् पिता विष्णुः प्रकीर्त्तितः ॥

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन जम्बनक्षत्रसंस्थितम् ॥

भक्त्या सम्यूजयेच्चन्द्रं जम्बर्त्तञ्च विशेषतः ॥

पूजां सदा चन्द्रममस्तु कृत्वा

जम्बर्त्तमस्यैव भृगुप्रधानम् ।

कामानवाप्नोति नरसु सर्वान्

सुखी तदा स्याद्भुवि नष्टपापः ॥ इति ।

सायनीयेऽपि अष्टपूर्तिविधिं प्रकृत्योक्तम् ।

आबध्य कटिसूत्रञ्च वासः संगृह्य नूतनम् ।

दूर्वाङ्कुरैरथाप्येन चरुणा वा पिनाकिनम् ॥

आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ इति ।

अत्र कटिसूत्रबन्धनं गृह्णित्यतिरिक्तविषयम् ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म वैदिकञ्चाथ तान्त्रिकम् ।

कटिबन्धेन संयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

रौप्यं कार्पासकं ह्रैमं पट्टसूत्रकृतम् वा ।

वर्जयेत्कर्मकालेषु कार्त्तुं विप्रो विशेषतः ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणे आश्वलायनेन तन्निषेधात् ।

कौपीनाच्छादनार्थाय मौञ्जीं कार्पासकीं द्विज ।

अन्तरे त्रिवृतां तावद्वाससौ चाहते पुनः ॥

इति आश्वलायनेनैव ब्रह्मचारिणः कटिसूत्रविधानाच्च । न चेयं

मेखलेति मन्तव्यं तस्याः पृथगुपादानात् ।

आयुष्यहोमसु ग्रीनकीये ।

आयुष्यहोमं वक्ष्यामि ग्रीनकोऽहं द्विजानाम् ।

कुर्व्यान्निजजनक्षत्रे विषुवे संक्रमेऽपि वा ॥

पौर्णमास्याममावास्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ज्ञातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमास्यानुलेपनः ॥

अलङ्कृतः स्वस्ति वाच्य असं दद्याद्विजातये ।

अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वोपलेपनादिकम् ॥

कृतासं क्षुद्रयास्तस्यगवदानस्य सम्पदा ।

आ नो भद्राः क्रतव इत्यृचां दशकेन तु ॥

इमं स्तोममर्हति इत्यृचां षोडशकेन च ।

१ आ नो भद्राः क्रतवो यन् विप्रतोऽद्वयसो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदसिष्ठे असन्नप्रायुषो रक्षितासो दिवे दिवे ॥ (१म. ८२५. १०५५ ।)

देवानां भद्रा समतिर्हन्त्यतः देवानां रात्रिभिर्नो निवर्तताम् ।

देवानां सख्यामुपसंदिमावयं देवा न आयुः प्रतिरन् जीवसे ॥ २ ॥

तान् पूर्वया निविदा इमं वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमसिधम् ।

अयंमणं वरुणं सोममग्निना सरस्वती नः सुभगामयत्करतु ॥ ३ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भयत्रं तन्याता प्रचिर्वी तपिता द्यौः ।

तदयावाणः सोमसुतो मयोभवत्तदग्निना शृणुतं पिब्या युवम् ॥ ४ ॥

तमीशानं जगतस्तस्युपपति षयं जित्वा भवसे इमं वयम् ।

पूषा नो यथा वेदमानसिष्ठे रक्षिता पायुरद्वयः स्वस्त्यै ॥ ५ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा निश्चनेदाः ।

स्वस्ति जस्ताद्यर्हि अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृद्धवृतिर्दधातु ॥ ६ ॥

प्रचदन्ना मरुतः प्रश्निमातरः सुभंयावानो विदधेपु अस्मयः ।

अग्निजिह्वा भगवः सुरधत्तसो विश्वं नो देवा अवसा ममसिष्ठ ॥ ७ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यज्ञवाः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यंशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

अतमिन्नं अरदो अग्नि देवा यजामयन्ता अरमं तनुनाम् ।

पुक्षासो यच्च पितरो भवन्ति आ नो मध्यारीन्वितायुर्गतोः ॥ ९ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनिवम् ॥ (१म. ८२५. १०५५ ।)

† इमं स्तोममर्हति आतवेदसं रथमिव मंसहसा मनांषया ।

यस्य त्वमयन्मि स साधव्यमवा चेति दधते सुवीर्यम् ।

न तताव नैनमश्रीत्यङ्गतिरग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ २ ॥

शक्नेम त्वा समिध साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्या आवह तान् ऋषय्यग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

भरामिधं कृणवामा हवीषि ते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ।

जोवातवे प्रतर साधयाधियोऽग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

विशं गोपा अस्य चरन्ति जनवो विपश्च यदुत चतुष्पदक्रुभिः ।

चित्रः प्रकृत उषसो मह्यं अस्यग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

त्वमभ्यर्थ्यरुत ह्रीतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विन्वा विवा आर्त्तिल्या धीर पुष्यस्यग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

यो विन्वतः सुप्रतीकः सङ्कङ्कसि दूरं चित् सन् तङ्किदवाति रीवसं ।

रात्र्यायिदन्धो अति देव पश्यस्यग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ७ ॥

पूर्व्यं देवा भवतु सुन्वतीरयोऽस्माकं शंसो अभ्यन्तु दृढाः ।

तदा जानीतेत पुष्यता वचोऽग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ८ ॥

वधैदुःशंसं अप दृढो अङ्कि दूरं वा ये अनि वा केचिदचिणः ।

अथायज्ञाय गृणते सुगं कृष्यग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ९ ॥

यदयुक्त्या अरवः रोहिता रथे वातजूता हवभर्ष्ये व ते रवः ।

आदित्यमि वनिनी धूमकेतुमाग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ १० ॥

अधस्त्वनादुत बिभ्यः पतन्निचो द्रप्ता यणे यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तणे तावकेभ्यो रक्षेभ्योऽग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ११ ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसं वयातां मरुतां हिङ्गे अहुतः ।

मृङ्गा सुनी भूत्वेवां मनः पुनरग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

दैवो देवानामसि मित्रो अहुतो वसुर्वैष्णवामसि आहरभ्वरे ।

शर्मन्मन्त्रास तव सप्रयत्नमेऽग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

तणे भद्र यत् समिधः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृडयन्तमः ।

दधाति रवं द्रविण अ दागुषेऽग्रे सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

एकया जातवेदस्त्राः कुर्यात्स्विष्टकृतं ततः ॥

होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

स्वस्ति वाचं द्विजाग्रैस्तैर्धेनुं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति शौनकीये आयुष्यहोमविधिः ।

अथैतेषां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः ।

अथ कर्ता पूर्वोक्ते अभ्यज्य स्नात्वा शान्तिप्रकरणोक्तसम्बो-
धिद्युतमुदकुम्भं सम्पूज्य तदुदक्तेन स्नात्वा शुक्ताम्बरधरः सु-
र्णादिकटिभूत्रमाबध्य विधिवत्स्वस्ति वाच्यः । कौतुकमाबध्य
। ह्यघ्नपूर्वकं दूर्वाहोममायुष्यहोमं तन्त्रेण करिष्ये इति सङ्कल्प्य
। अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहानभ्यर्च्य अन्वाधानं कुर्यात् ।

तद्यथा देशादि सङ्कीर्णं अस्मिन् दूर्वायुष्यहोमे देवतापरि-
हार्यमन्वाधानं करिष्ये इत्युक्ता अस्मिन्नन्वाहिते अन्वावित्यादि
। क्षुषी आग्नेन इत्यन्तमुक्ता अत्र प्रधानं सत्युन्मयमष्टोत्तरशतं
। र्वाद्रव्येण तथा विश्वान् देवान् दगलत्वः अग्निं षोडशलत्वः
। तवेदोऽग्निमेकवारं चरुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्यान्-

यस्य त्वं सृष्टविणो ददाशीऽनागास्त्वमदिते मन्वेताता ।

यं भद्रं जवसा चोदयामि प्रजावता राधसा ते म्याम ॥ १५ ॥

म त्वमघ्नं मौभगत्यस्य विद्वागष्ठाकसायुः प्रतिरुद्ध देव ।

तस्यो मित्रो वरुणो मासहन्तामदिति मिथुः शशिवो उत श्वीः ॥ (१म. २४म. १६सूक्.)

जातवेदसं सुनवाम सोमसरातीयतां निदधाति वेदः ।

म नः पर्षदति दृगाणि विश्वा नात्रैव मिथु दृगितात्यधिः ॥ (१म. २२म. १सूक्.)

वार्थान्यत्र वाचयिर्त्वाति पाठी युक्तः ।

भागान् कृत्वा ग्रहान् हुत्वा दधिमधुघृताक्तदूर्वाक्षुरं गृहीत्वा
मन्त्रकं वसिष्ठो सत्युक्तयस्यम्बकोऽनुष्टुप् ॐ जूं इत्यन्तेन मन्त्रेण
षष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

आ नो भद्रा इति दशर्चस्य सूक्तस्य गीतम ऋषिर्विश्वेदेवा-
देवता आदितः पञ्च सप्तमी च जगत्स्य; षष्ठी विराट्स्थाना षष्ट-
म्याख्यास्त्रिष्टुभः प्रधानहोमे विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

इमं स्तोममिति षोडशर्चस्य सूक्तस्य आङ्गिरसः कुक्षोऽग्नि-
रादितश्चतुर्दश जगत्स्य; अग्न्ये दे त्रिष्टुभो देवदैवत्याः प्रधानहोमे
विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

जातवेदसे इत्यस्य मारीचः काश्यप ऋषिर्जातवेदोऽग्नि-
देवता त्रिष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।

एवं सप्तविंशतिमन्त्रैस्तावतीराहुतीर्हुत्वा स्त्रिष्टुप्छन्दादिहोम-
शेषं समाप्य वासुदेवं नक्षत्रदेवतां चन्द्रं स्वनक्षत्रं वरुणं षोड-
शोपचारैरभ्यर्च्य तत्प्रकाशकैर्मन्त्रैराग्न्याहुतीर्जुहुयात् ।

ततो नवपञ्चकलशोदकैर्नाभिषिक्तो यथाशक्ति गोभूङ्गि-
र्यादिकं दत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृदभ्युत्तोऽम्बवाहनायुधपीठ-
च्छत्रसुवर्णपूजां कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा मन्त्रादिभिरलङ्कृतो
धृतभूषणो धृतपद्ममालो नूतनवस्त्रं धृत्वा पतिपुत्रवतीभिः
स्त्रीभिर्गौराजितो ब्राह्मणेभ्य आश्विनः स्त्रीकृत्य स्वयं इविष्वायी
जितेन्द्रियो वर्सेत । अत्र वा सुवर्णादिनिर्भितकटिस्तनधारणं
कर्त्तव्यम् ।

इति विधानपारिजाते ऋद्धपूर्तिविधानम् ।

सुश्रजातते तु प्रकारान्तरेषोक्तम् । यथा ।

सम्प्राप्ते द्वादशे मासि विधानान्तरमादिशेत् ।

सुदृढाः कारयेत्सूत्राः सुशुभा वंशपेटिकाः ॥

निधाय मोदकादीनि ताम्बूलादीनि सर्वशः ।

आच्छाद्य नूतनैर्वस्त्रैः पूर्णा द्वादश पेटिकाः ॥

जीवन्मजासु मारीषु भक्त्या सम्प्रतिपादयेत् ।

प्रत्यब्दमेव कुर्व्याच्च वर्षवर्धनसुखमम् ॥

सन्ततिः चेन्महद्दार्ढ्यं जननीं स्वयमेव वा ।

अब्दानां षष्टिर्यावच्च सम्प्राप्ते अन्धहायने ॥

स्नात्वा शुभेन तैलेन पूजयेद्वस्त्राधिपम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या* तेनारोग्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ मार्कण्डेयपूजनमपि केचिदिच्छन्ति । तदुक्तं प्रकीर्तने ।

प्रतिसंवत्सरं शुद्धेामार्कण्डेयस्य पूजनम् ।

गन्धपुष्पादिनैवेद्यैश्च पुष्पाक्षुर्ध्नि ददेत् ॥

तत्र मन्त्रः ।

आयुष्यद् महाभागे सोमर्षमसमुद्भवं ।

महातपो मुनिप्रेष्ठ मार्कण्डेय ममोऽसु वै ॥

इति पुष्पाक्षुर्ध्नि दत्त्वा मार्कण्डेयपूजनम् ।

मार्कण्डेयस्य मुनिर्धर्मोऽसौ विरभीभिः ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
 आयुरारोग्य*सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥ इति ।
 नराणामायुरारोग्यैश्वर्यसौख्यैः सुखप्रद ।
 सौम्यमूर्त्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च ॥
 महातपो मुनिश्रेष्ठ सप्तकल्पान्तजीवन ।
 मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुषं प्रयच्छ मे ॥
 मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्येऽहं† तथा मुने ॥
 मार्कण्डेयादरं लब्ध्वा द्रौण्यादीन् संस्मरेत्ततः ।
 अश्रुत्यामा बलिव्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।
 कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥
 अन्याश्च देवतासंघं सम्यज्य तदहर्नरः ।
 ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यात्तिलान् धान्यं ततो घृतम् ।
 पातव्यञ्च ततः क्षीरमायुर्द्विकरं परम् ॥

तत्पानमन्त्रो यथा ।

अक्षत्यर्द्धमितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् ।
 मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥
 नीराजितो ब्राह्मणांश्च तोषयेद्भोजनादिभिः ॥
 इति विधानपारिजाते वर्षवर्षापनविधानम् ।

* आरोग्यं च इष्टार्थं तिथितत्त्वे पाठः ।

† भविष्येऽहमित्यत्र भविष्यामीति क पुनर्लक्षे पाठः ।

अथ चूडाकरणम् ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽव्ये तृतीये वा* कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमसु ।

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् । ॥

शिशोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म्म न कारयेत् ।

पञ्चमाव्दादधोर्द्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोष इत्युक्तं गर्भेण ।

पञ्चममासादूर्द्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते ।

त्युरिति शेषः ।

मध्ये गिरसि चूडा स्यादसिष्ठानाम् दक्षिणे ।

उभयोः पार्श्वयोरङ्घ्रि-कक्षपानां शिखा मता ।

सच्छूद्रस्य शिखा कार्या कुलधर्मानुसारतः ॥

स्त्रीशूद्रौ तु शिखाञ्छित्वा क्रोधाद्वैराग्यतोऽपि वा ।

* नात्र प्रथमाव्दस्य प्राधान्यं किन्तु तृतीयाव्दस्य --

“चूडाकार्यं तृतीयाव्दः सर्वशृङ्गादिमन्त्रतः ।

तत्प्राज्ञैर्गोत्रैश्च मन्त्रा इत्यवगम्यते ॥” इति तृचनान् ।

। श्रुतिचोदनादिति ज्योतिषस्य पाठः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्व्यातां नान्यथा निष्कृतिस्तयोः* ॥

यदि गर्भविपत्तिः स्नाच्छिषोर्वा मरणं यदि ।

सहोपनीत्या कुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते ॥

लिङ्गातुः ।

निवृत्ते चोलहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा ।

चरेत्स्नानपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि ॥

अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुध्यति ॥

आश्वलायनकारिकापि ।

तृतीये वत्सरे चोलं प्रकुर्वीतोत्तरायणे† ।

शुक्लपक्षे शुभर्त्ते तु क्षत्वाभ्युदयिकं तथा ॥

यथान्वयं वा केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते ॥

इत्यादिकालशुचिं श्रत्वा स्वस्मृत्युक्तप्रकारेण चूडाकर्म्म कार्यम् ।

दक्षोऽपि ।

षष्ठ्याष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अथ सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

मेघसिंहतुलाकर्कि-वृश्चिकेतरलम्बके ।

श्रवणादित्रयस्वाती-चित्रापुष्याश्लेषचन्द्रमे ॥

आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूलौ च चौडकम् ॥

पौष्णाश्लेषपुष्यवसुवासववासुदेव-

जगन्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रमीषु ।

* प्राजापत्यं प्रकुर्व्याच्चैतदा दोषो न विद्यते इति न पुस्तके पाठः ।

† कुर्वीताश्विनपरायणं इति न पुस्तके पाठः ।

वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षीरं करोति कुशलङ्गुलु मानवानाम् ॥

अन्यत्रापि ।

सूर्यं दक्षिणमार्गगामिणि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षीराद्भोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥

राजमार्तण्डे ।

मानं हरेत्क्षीरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्दशैकादशसप्तपञ्च ॥

गर्गोऽपि ।

जन्मर्त्तं जन्ममासे च युग्मे मासे च वत्सरे ।
न कुर्व्यात्प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैतपोषयोः ॥

अन्यत्रापि ।

मानं क्षीरे हन्ति गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सन्ध्वं हन्ति शनैश्चरः ॥
क्षेत्रवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमश्चिच्छत्राम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षीरविधौ भवति कल्याणम् ॥
इति चूडाकर्म्मविधानम् ।

अथ अक्षरस्वीकारविधानम् ।

तत्कालमाह नृसिंहः ।

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥

अथ नक्षत्राणि ।

हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्पौष्णाश्लिचित्राश्रुते

श्रवणञ्च प्रगस्तं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥

श्रीधरः ।

हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्पौष्णाश्लिचित्राश्रुते
धाराकर्कशदिनोदयादिरहितं राशौ स्थिरे चोभये ।

पक्षे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं
षष्ठीमष्टमशुभभाजि भवने प्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः ॥

तदितिकर्त्तव्यतामाह विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रति पुष्करः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे त्वप्रसूते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

चूडा भाषादिषट्के लघुचरमृदुमे मैत्रहोने सशक्ने

नानंशे सक्तु केन्द्रेष्वशुभगणगतैर्हृद्विगैर्विष्णुबोधे ।

नो रिक्ताप्यष्टषष्ठान्यतिथिषु न यमाराहयुग्माब्दमासे

नो जन्मर्चन्दुमासे विधटकुजशमीनर्चसन्नेऽर्कशुषौ ॥

इति च दीपिकायाम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सीरभीमदिने तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यामूत्रकारांश्च स्वविद्याश्च विशेषतः ॥

मूत्रकाराः पाणिन्यादयः । विद्याश्च पाणिनिन्याकरणादयः ।

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयादष्टतम् ।
दक्षिणाभिर्हिजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चाञ्च पूजनम् ॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुण्यभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजाशीर्भिः सुपूजितम् ॥
ब्राह्मणानां गुरुणाञ्च देवतानामनन्तरम् ।
ततः सम्पूज्य वित्तेन धार्त्र्यं रामं गुरुंस्तथा ॥
दक्षिणाभिर्हिजेन्द्राणां कर्त्तव्यं तर्पणं तथा ।
ततः प्रभृत्खनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ॥
अष्टमोदितयं रामं पद्यान्ते च दिनद्वयम् ।
आशीचे चेन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शनं ॥
व्यतीपाते त्वहोरात्रमुल्कापाते तथैव च ।
अकालस्तनितं चैव निज्योतिषि तथास्वरे ॥
तथाकाले प्रचण्डस्य यदा वायुस्तदा भवेत् ।
प्रदोषे चाथ संयुक्ते (संशुक्ते) चैत्यवृत्ते चतुष्यथे ॥
गोस्थाने कुञ्जरे चास्त्रे न चेत्यपि तथा पठेत् ।
श्वश्रृगालरवैर्घोरैरेस्तथाच खरनिस्त्रनैः ॥
तथा वादित्रशब्दे च प्रवृत्ते नगरोत्सवे ।

रुधिरं च स्मृते गात्रात् शस्त्रेण च परिच्छते* ॥

कालेषु देशेषु मयोदितेषु†

पठन्ति ये राम व तेषु विद्या ।

अन्यथापि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्लेषभीष्टार्थदायी

कर्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यश्वमान् मध्यमोऽत्र ।

नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुञ्जे

छायाभूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृपौष्ण-

अग्निषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे ।

उदितवति च जीवे केन्द्रकोषेषु सौम्ये-

रपठनदिनवर्ष्णं पाठयेत्पञ्चमेऽष्टे ॥

प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या

शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न ह्रस्वमुत्पादयते शरीरे

अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥

इति बालकस्य अक्षरस्त्रीकृतिविधानम् ।

* रुधिरस्य विना शस्त्रेण क्षममात्रेऽपि इति ज्योतिषात्मकम् ।

† उदितेषु दृष्टतथैत्यर्थः ।

अपेदानीं प्रसङ्गादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते ।

तथाच स्मृतिचन्द्रिकायां गौतमः ।

प्रागुपनयनात्कामचार-कामवाद-कामभक्षा इति ।

कामचारः स्वेच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादिभाषणम् । काम-
भक्षः पर्युषितान्नादिभोजनम् । एतेषु क्रियमाणेषु उपनयनात्
भङ्गो दोष इति भावः ।

एतन्महापातकव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

स्यात्कामचारमचोक्तिर्महत्तमः पातकादृते ।

महापातके तु प्राप्ते पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाचोक्तं पाराशरेण ।

अनुपनीतसु यो विप्रो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।

तस्मै कष्टद्वयं कार्यं पित्रा भ्रात्रापि वा तथा ॥ इति ।

अन्यथा ।

वैश्वदेवं पुरोडाशमग्निमध्ये च यदुतम् ।

प्रमादाच्छिशुराकर्षणं मात्रा रक्षः प्रयत्नतः ॥

इदं त्वतिबालविषयम् । तदाचारविषये वशिष्ठः ।

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदार्मोषिबन्धनात् ।

वृत्त्या शुद्धमस्त्यवदयावदेदे न जायते ॥ इति ।

गौतमोऽपि ।

यद्योपपादमूलपूरि(पुरी)षो भवति न तस्याचमनकल्पो
विद्यते न तस्मै उदसुखो दिवा दक्षिणामुखो रात्रि-
नि - - - - -

असृष्ट्यस्पर्शने चापस्तम्भ आह ।

आन्नप्राशनाप्रयतो भवत्यावक्षरादित्येके ।

गौतमोऽपि ।

न तदुपस्पर्शनादाशौचमिति ।

तस्य अनुपनीतस्य उदक्वादिसृष्टस्यापि स्पर्शान्न ज्ञानमिति
हरदत्तः ।

स्मृतिदीपिकायान्तु ।

शिरोरभ्युक्षणम्भोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिसंस्पर्शं ज्ञानमेव कुमारके ॥

तेषां लक्षणान्यपि तत्रैवोक्तानि । यथा ।

प्राक्चूडाकरणाहासः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥ इति ।

ऊतशौचमपि नाग्निहोत्रादौ नियुञ्ज्यात् । .

तदाह गौतमः ।

न त्वेनमग्निहरणबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यादिति ।

तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः ।

अन्यत्रापि ।

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्मी नासंस्कृतस्तथा ॥ इति ।

न च मन्त्रान् ग्राहयित्वा नियोज्य इत्याह गौतमः ।

न ब्रह्माभिध्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति ।

मनुरपि ।

न ह्यस्मिन् विद्यते कर्म किञ्चिदामोक्षबन्धनात् ।
 नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृतं ।
 शूद्रेण हि समस्तावद्व्यावर्हेदे न जायते ॥
 स्वधानिनयनं श्राद्धं तच्च अनुपनीतनापि कार्यं कर्मन्तरा-
 भावे ।

इत्यनुपनीतधर्माः ।

अथ बालपितृधर्माः ।

विशुद्धधर्माः परशुरामस्मृति पुष्करः ।

अपत्यं च बालानां तथा भार्गव पश्यताम् ।
 प्रार्थितं बालकानाञ्च दातव्यं स्याद्वितं ततः ॥
 बालानाम्प्रार्थितं दत्त्वा नाकलोकं मञ्जीयते ।
 बालकाद्यानुनयाः स्युर्धर्मकामैः सदा नरैः ॥
 तेषाम्भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।
 तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दनं वनं ॥
 आह्वादयन्ति सततं यस्य पृष्ठे न बालकाः ।
 दीर्भाग्यं महदाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत् ।
 अभुक्तवत्सु बालेषु न चाग्नीयात्कदाचन ।
 अन्नं दद्यान्न चाग्नीयात्कदाचिदपि च स्वयम् ॥ इति ।
 इत्यनुपनीत-तत्पित्रादिधर्मविधानम् ।

अथ उपनयनविधानम् ।

तच्च स्वस्वतोक्तप्रकारेण कार्यम् ।

तत्कालादिकमुच्यते याज्ञवल्क्येन ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

रात्रामेकादशे सैके विग्रामेके यथाकुलम् ॥

सैके द्वादशे ।

काम्योपनयनकालमाह मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

रात्रौ वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः ।

षष्ठे तु धनकामस्य* विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्व्वकामस्य नवमे कान्ति† मिच्छतः ॥

आपस्तम्बसूत्रेऽपि ।

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति ।

अथ गर्भाष्टमेष्विति बहुवचननिर्देशो गर्भपष्ठसप्तमाष्टमवर्गप्राप्त्यर्थ-
इति सुदर्शनभाष्यकारः ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं

* केचित् विप्रस्य षष्ठं न सप्तमे इति निर्णयसिन्धुः ।

† कान्तिमित्यत्र कौर्त्तमिति निर्णयमिष्टी पाठः ।

पञ्चमे तेजस्व्यामं दशमिऽचायकाममेकादशे इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकाममुपनयेदिति ।

गौणकालमाह मनुः ।

आपोद्गच्छाद्वाङ्मयस्य सावित्री जातिवर्तते ।

आह्वाविंशात्सप्तबन्धोराचतुर्विंशतैर्विंशः ॥

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरुर्हमप्यतः ।

अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥

विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे

वैश्यं घनान्ते व्रतिमं विदध्यात् ।

मास्रादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः

साधारणा वा सकलदिज्ञानाम् ॥

शुक्रो ज्यैष्ठः ।

हेमाद्रावपि ।

माघादिषु च मासेषु मीमांसी पञ्चसु गस्यते ।

कालादर्शे ।

माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूड़ाकरणमवश्यावणादौ विवर्जयेत् ॥

वृद्धस्यतिः ।

भक्ष्यापकुलीरस्यो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।

प्रतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥

हस्तगतके तु ।

न जन्मधिष्ठो न च जन्ममासे
 न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ।
 ज्यैष्ठ्ये न मासि प्रथमस्य सूनु-
 स्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

गर्गोऽपि ।

ज्यैष्ठ्ये मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।
 सर्वज्येष्ठस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युमादिशत् ॥

अत्र विशेषमाह राजमार्त्तण्डः ।

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठो
 ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः ।
 जातस्य पक्षं किल भागुरिख
 शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासे ॥

अन्यत्रापि ।

जन्ममासे तिथौ मे च विपरीतदले सति ।
 कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभागवशीनकाः ॥
 जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् ।
 आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः सुस्तिथयोऽपरे ॥

अन्यान्तरे च ।

व्रते जन्मत्रिकारिणो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्मकत् ।
 शुभोऽतिकाले तुर्थाष्टव्ययस्यो द्विगुणार्चनात् ॥
 शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि ।

चैत्रे मीनगते भानी तस्योपनयनं शुभम् ॥
जन्मभादष्टमे सिद्धे नीचे वा शुभे गुरौ ।
मौज्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥

नारदः ।

बालस्य वसुहीनोऽपि शास्त्रा जीवो बलप्रदः ।
यथोक्तवत्सरे कार्त्तिकमुक्ते नोपनायनम् ॥ इति ।

गुरुशान्तिश्च तृतीयस्तवके पश्यते ।

ज्योतिर्निबन्धे नृसिंहः ।

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।
पञ्चयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिता ॥
धर्मकामैः सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
शुक्लत्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनिसत्तमाः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चोले वेदघ्नतेऽपि ॥
प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णा न पूर्वार्धपरसंयुता ।

एतदतीतकालस्वार्त्तस्य वटोरुपनयनविषयम् ।

प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णा कदाचिच्छुभगे विधी ।

चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामपि लङ्घने ॥ इति व्यासोक्तेः ।

एवं सप्तम्यपि तस्या गलपहत्वोक्तेः ।

वृहस्पतिः ।

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णस्यान्त्यत्रिकं विना ।
मिश्रुने संस्थिते भानौ ज्यैष्ठमासो न दोषकृत् ॥

रत्नसङ्ग्रहे नारदः ।

विनर्त्तना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विनेत्यस्य वसन्ते गलग्रहे न दोषाय इत्यर्थः ।

गलग्रहमाह नारदः ।

त्रयोदशीचतुष्कश्च सप्तम्यादिवयं तथा ।
चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेतं गलग्रहाः ॥

वशिष्ठः ।

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचगतेऽपि वा ।
अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तथा ।

अनध्यायस्य पूर्व्यद्युप्तस्य चैव परेऽहनि ।
व्रतवन्धं विसर्गश्च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

राजमार्त्तण्डः ।

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।
गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

अष्टकासु च सर्वासु युगमन्तरादिषु ।
अनध्यायं प्रकुर्व्वीत तथा सोपपदास्तपि ॥

तत्स्वरूपमाह स्मृत्यर्थसा(ग)रे ।

सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

एवमप्रदोषदिनमपि वर्ज्यम् ।

तदाह गोभिलः ।

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ ननाहिका ।

प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिका ॥

कुत्रचिदुद्युगादावदोषमाह ज्योतिर्विबम्भे व्यासः ।

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया

माघस्य सप्तम्यपि फाल्गुनस्य ।

ज्येष्ठे तृतीयोपनये प्रशस्ताः

प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥

गर्गः ।

ग्रहे रवीन्द्रोरवनिप्रक्रमे

केतूद्वयोत्क्रापतनादिदोषे ।

व्रतं दशाह्वाभि वदन्ति तज्ज्ञा-

स्त्रयोदशाह्वानि वदन्ति केचित् ॥

सङ्कटे तु चण्डेश्वरः ।

दाहं दिशाश्चैव धराप्रक्रमे

वज्रप्रपाते च विदारणे च ।

केतौ तथोत्क्रांशुकणप्रपाते

वराहं न कुर्याद्व्रतमङ्गलानि ॥

स एव ।

वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा ।

न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च ॥

तथा ।

अगोरङ्गिरसो मीळो कर्त्तव्यं नोपनायनम् ।

नारदः ।

गुरुशुक्रबुधानाम्नु वाराः श्रेष्ठतमा व्रते ।

मध्यमः सोमवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः ॥

वारो मन्दारयोर्वर्ज्यौ क्षण्ये वर्ज्यौ निशापतेः ।

अस्तङ्गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्यौ दिज्ज्वानि ॥

मन्दः शनिः आरौ मङ्गलः । दिज्ज्वानि उपनयने ।

ज्योतिर्निबन्धे ।

सर्वेषां जीवशुक्रवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः ।

चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामबाहुजयोः कुजः ॥

शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपद्वलं तथा ।

शाखाधिपतिलग्नश्च दुर्लभं व्रितयं व्रते ॥

शाखाधिपाश्च रत्नसङ्गहे ।

ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभीमसिताः ।

जीवसितौ विप्राणां अक्षस्वारोष्णगू बिशां चन्द्रः ॥ इति ।

वृद्धसतिः ।

बह्वचानां गुरोर्वरि यजुर्वेदजुषां बुधे ।
सामगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥

नक्षत्राणां स एव ।

हस्तत्रये पुण्यधनिष्ठयोश्च
पौष्णाश्विनीम्यादितिविष्णुभिषु ।
शस्त्रे त्रिथी चन्द्रबलेन युक्ते
कार्यैर्द्विजानां व्रतबन्धमोक्षी ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।

अष्टान्यर्कत्रयान्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राक्षयोनिभान्युपनायने ॥

बृहस्पतिः ।

त्रिपुत्ररेषु रोहिण्यां हस्तो मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वसोरुत्तमं ह्युपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

पूर्वाहस्तत्रये सार्पश्रुतिमूलेषु बह्वचाम् ।
यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुण्यसुदुधुवैः ॥
सामगानां हरीशार्कवसुपुष्पोत्तराश्विभिः ।
धनिष्ठादितिमैत्रार्कैर्विन्दुपौष्णेष्वाथर्वणाम् ॥

राजमार्तण्डस्तु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधति ।

ताराचन्द्रानुकूलेषु यज्ञाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तत्रैव नारदः ।

व्याघातं परिधं वर्ज्यं व्यतीपातश्च वैष्टितिम् ।
 गण्डातिगण्डौ शुलश्च विष्कुम्भश्चैव वर्जयेत् ।
 शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रशस्तमुपनायनम् ॥

अथ विशेषमाह श्रीपतिः ।

सवैष्टितिस्तु व्यतिपातनामा
 सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ।
 तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्जे
 व्याघातसंज्ञे नव पञ्च शुले ।
 गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाड्यः
 शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

गर्गः ।

ववादीनास्तु षट्कं स्यादुपनाये सुपूजितम् ।
 शकुन्यादीनि विष्टिश्च वर्जयेत्तु विशेषतः ॥ इति ।

अथ अन्यलक्षणशुद्धादिकं देवज्ञेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

तदाह नारदः ।

एवं सम्यग्विचार्यैव काले निर्द्दीपताङ्गते ।
 देवैः सम्यगभ्यर्च्य वस्त्रैः कनकभूषणैः ।
 कृतोपवीतः शिथः स्वाहीर्घायुः सर्वयज्ञकृत् ॥ इति ।

सप्तः ।

व्रतेऽङ्गि पूर्वसम्यायां वारिदो यदि गर्जति ।
 तद्दिने स्यादमध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

नान्दोत्राहं कृतश्चेत्यादनधायस्त्वकालिकः ।

तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥

एतच्च आश्वलायनकात्यायनाद्यन्यविषयम् । तेषां तद्दिने वेदा-
रम्भाभावात् । अत एषासुपनयनं तद्दिने न भवत्येव । एतच्च
प्रातःस्तनिते । सायंस्तनिते तु पुरैव चरुं अपयित्वा सायं-
सन्ध्योत्तरं होमं कुर्यात् ।

न सन्ध्यागर्ज्जिते काले न वृद्ध्युत्पातदूषिते ।

ब्रह्मोदनं पचेदग्नीं पक्वश्चेन्न निवर्त्तते ॥

पूर्वं चरुयपणाभावे शान्तिरुक्ता नृसिंहप्रसादे ।

ब्रह्मोदनविधिः पूर्वं प्रदोषे गर्ज्जितं यदि ।

तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वटोरध्ययनस्य तत् ॥

तस्य शान्तिप्रकारन्तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।

प्रधानं पायसं सान्धं द्रव्यं शान्तियज्ञौ* भवेत् ॥

सूक्तं वृहस्पतिर्विद्वान् पठेत्पञ्चाविष्टवये ।

गायत्री चैव मन्त्रः स्यान्नायश्चित्तन्तु सर्पिषा ॥

धेनुं सवक्त्रकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पद्यास्ततो ब्रह्मोदनञ्च* ॥ इति ।

नेदं कात्यायनादेः तेषां ब्रह्मोदनाभावात् ।

गर्गः ।

ज्वरस्थोत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् ।

दोषनिर्गमनात्पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥

* यज्ञियागः, शान्तियज्ञौ शान्तियागे इत्यर्थः ।

सृष्ट्यतिः ।

प्राप्तमभ्युदयश्रावं पुनसंस्कारकर्माणि ।

पद्मी रत्नस्रक्ता चेत्प्राप्तं कुर्यात्तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् ।

सृष्टे तु वाक्यसारे ।

अस्मिन् सुसुहृत्स्य रजोदीपे ह्युपस्थिते ।

श्रियं सम्यग्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

अत्र शान्तिविशेषस्तृतीयस्वाकौ वक्ष्यते ।

पूर्वसंस्कारातिपत्तौ तु मङ्गलः ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरिष्वपि ।

कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

तत्र सर्वकर्माणां तन्मेष नान्दीश्रावं कुर्यात् देशकालकर्त्त-
व्यात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपनीतिदिने मध्याह्नसन्ध्यामाह पारिजाते जैमिनिः ।

यावद्वह्मोपदेशसु तावत्सन्ध्यादिकत्र च ।

ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कार्यं समाचरेत् ॥

यत्तु ।

उपनामे तु कर्त्तव्यं सायंसन्ध्याद्युपासनम् ।

भारभेदप्रत्ययान्तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥

इति वचनं तच्छाखान्तरविषयमिति पारिजातकृतम् । विकल्प-
द्रव्यम् ।

जैमिनिः ।

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।

वेदस्थाने तु मावित्री गृह्यते तत्समा यतः ॥

गौनकः ।

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान् ।

तपसा धूतनिःशेष-पाप्मा कुर्याद्विजोत्तमः ॥

व्यासोऽप्याह ।

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।

स्वशास्त्रान्नमनस्यं विप्रं कर्त्तारमीक्षति ॥ इति ।

श्रोत्रियलक्षणञ्च ब्राह्मे ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ इति ।

सप्तगार्ग्यः ।

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।

उपनायेऽधिकारी स्वात्पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

प्रयोगरत्ने ।

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

पितेति विप्रपरं न क्षत्रियादेः तेषां पुरोहित एव उपनयनस्य

दृष्टार्थत्वात् तेषामध्यापनेऽनधिकाराच्च । अत्र पिबव्यस्य ज्येष्ठ-
आत्मभावेऽधिकारः ।

असंस्कृतासु संस्कार्या आहृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरं, पूर्वन्तु विभक्तपरम् ।

षण्डमूकादीनां विशेषमाह प्रयोगपारिजाते ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च षण्डवधिरकुलवामनपङ्गुषु ॥

जङ्गमद्वेगोर्गार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः सूर्ययोचितम् ।

मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति कंचिप्रचक्षते ॥

कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।

तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे त्वाङ्गुरन्यथा ॥

संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ।

उपनेयाञ्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः ॥

अनीयान्निसमीपं वा सावित्रीं सृष्ट्य वा जपेत् ।

कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रैश्च कारयेत् ।

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ॥ इति ।

अथोपनेया दादयविधा अपि पुत्राः ।

तेषां लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः ।

शौरसो धर्मपत्नीजस्तामसः पुत्रिकाश्रुतः ।

चेन्नजः चैत्रजातस्तु सगोत्रेष्टेतरश्च वा ॥

मृद्वे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कान्तिनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 माता पिता वा यं दद्यात् पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः क्षत्रिमः स्यात् स्वयङ्मतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भविद्यः सहोद्वजः ।
 उत्सृष्टो मृच्छते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ॥ इति ।

शङ्कः ।

एते द्वादश पुत्राश्च संस्कार्यः स्युर्हिजातयः । इति ।
 कस्तौ तु द्वावेव पुत्रौ ।
 दत्तोरसेतरेषां न पुत्रत्वेन परिग्रहः । इति स्मृतेः ।
 बण्डादीनामनुपनेयत्वं पूर्वमुक्तम् ।
 एकमात्रप्रसूतानां कन्ययोः पुत्रयोर्द्वयोः ।
 सहोद्वजं न कुर्वति तथैव व्रतबन्धनम् ॥

वराग्रः ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥
 अथ संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र शृणुः ।

गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्त्तव्योपनायनम् ।
 प्रायश्चित्तस्तु पूर्वेषां नोपनायनिकस्य तु ।
 श्रौतस्मार्त्ताधिकारी स्नातोपनायनिकं विना ॥ इति ॥

प्रायश्चित्तप्रकारमाह ग्रीनकः ।

आरभ्याधानमा चौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
 व्याहृत्याण्यं सुसंस्तृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥
 एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।
 चूडाया अर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥
 अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणश्चरेत् ।
 लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 प्रायश्चित्ते कृते पञ्चाङ्गसङ्घर्षं समाचरेत् ।
 प्रायश्चित्ते कृते पञ्चादतीतमपि कर्म वै ॥
 कार्यमित्येक आचार्या नित्यन्ये तु विपश्चितः ।
 त्वं नः स त्वं नः इत्याभ्यामिमं मेतिः३ तथा ऋचा ॥
 ये तेऽग्रतं वा यज्ञस्याभ्यामुदुत्तम॥४॥ ऋचाहुतोः ।

* त्वं नो अग्रे तव देव पापुभिर्न चोनां रच तन्वय वन्द्या ।

आता तोकस्य तनये नवामस्तनिमेषए रचमाचस्तव त्रते ॥ (१४च. ११म. यजुः ।)

† स त्वं नो अग्रेऽवमो भवती मेदितां असा उपसौ व्युष्टी ।

अवयस्य नो वदचए रराचो वीहि मृडोक्तं सुहवो न एधि ॥ (११च. ४म. यजुः ।)

‡ इमं मे वदच युधि ववमया च मुक्य ।

स्वामवस्तुताचस्यै ॥ (११च. १म. यजुः ।)

§ ये ते पन्थाः सविनः पूर्वार्धोऽरेचवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अय एधिभिः सुमेसो रचाच नो अधि च बृहि देव ॥ (१४च. १०म. यजुः ।)

¶ अतं वा यः शुचीनां सङ्गत्वं वा समागिनां ।

एदु निक्तं न रीयते ॥ (१म. १०म. २खङ् ।)

॥ उदुत्तमं वदचपात्रमखदवाधमं विमज्जमए यथाय ।

अथानयमादित्यत्रने तपानामसो अदितने स्वास ॥ (१२च. १२म. यजुः ।)

हुत्वा पृथक् पृथक् पादमर्दचौले समाचरेत् ।

स्त्रीषामप्येवमेव स्याज्जाताद्यामन्त्रिका क्रिया ॥ इति ।

इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ यथाकालमाचरितेषु चौलान्तेष्वपि कर्मसु आचार्य-
कुमारयोरुपनेष्टत्वोपनयत्वाधिकारसिद्धान्तं प्रत्येकं कच्छत्रय-
माचरितव्यमित्याह बृहद्विष्णुः । ।

कच्छत्रयश्चोपनेता चीन् कच्छ्राश्च वटुसरेत् ।

आचार्यस्य विशेष उच्यते तनैव ।

सावित्रीमन्त्रसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन् ।

आचार्यो दशसाहस्रं सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ।

स्वाधिकारार्थमेवास्त्राः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम् ॥

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रतन्यते ।

यथा आचार्य उपनयनदिनात् पूर्वेष्वुर्वटुना सह कृत-
मङ्गलस्नानः प्राणानायम्य तिथ्यादि सङ्कीर्त्य मम कुमारस्य
गर्भाधानादिचौलकर्मात्मनानां संस्काराणां मध्ये यः संस्कारो
नाचरितस्तत्कालातिपत्तिप्रायश्चित्तद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य उपलेपादिपूर्वपात्रनिधा-
नान्तं कृत्वा विधिवदान्यं संस्कृत्य सुवसन्मार्जनादि कृत्वा
अतीतकर्मसंस्थयाऽनादिष्टहोमं हुत्वा स्निष्टकृते च हुत्वा चौल-
व्यतिरिक्तानां कर्मणां प्रमादादकरणे पादकच्छं बुद्धिपूर्वकाकरणे
तु प्रत्येकमर्दकच्छं चौलस्यैककच्छञ्च वटुना कारयेत् ।

अथस्तौ तु तत्प्रत्ययान्वायत्वेन गोदानसहस्रतिलहोमदश-

सहस्रगायत्रीजपदादशब्राह्मणभोजनादिव्यन्यतमं प्रायश्चित्तं
कारयित्वा अतीतानि जातकर्मणादीनि कृत्वा उपनयनं कुर्यात् ।

तथा उपनेत्रुपनेयी प्रत्येकं कच्छत्रयं चरेताम् । आचार्यस्तु
द्वादशसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात् ।

उपनयनकर्मणा सह चौलकर्मकरणपक्षे पूर्व्वेद्युः सङ्कल्प-
समये कर्मद्वयं सङ्कीर्त्य युगप्रत् स्वस्तिवाचनमाह्वपूजननाम्दी-
न्वावप्रहयन्नान् कृत्वा परेद्युः स्वसूत्रोक्तप्रकारेण चौलकर्म परि-
समाप्य उपनयनं तत्र कुर्यात् ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपनयनोपशुक्तविचारः ।

अथ पुनरुपनयनविधानम् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते ।

उपनीतिरियं तेषामलङ्कारणवर्जिता ।

यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् ॥

एतत् पुनरुपनयनम् ।

कृताकृतञ्च वपनं मेधाजननमेव च* ।

* अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशसाल्यं वा । पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकशोभेन चिः
परिविचलनं वाचयति सुयवः सुयवा अस्ति यथा त्वं सुयवः सुयुवा अस्तेवं मां सुयवः सुयवमे
कुह । यथा त्वं देवानां यजुष्य निधिपोऽस्त्वैवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयामिति । इदं
मेधाजननम् १।१९।१८ यजुस्त्रये ।

मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह ॥

अनुप्रवचनीयश्च तदभावे इयं न च ।

परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरत्विदम् ॥

पूर्वस्यावाचयेत् स्थाने तत्त्ववितुर्हृणीमहे ।

भिक्षेतां दिवा रात्रावाचार्यायास्तुष्टये ।

भणितोऽत्र विशेषोऽयं समानमितरद्भवेत् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यमपि ।

अनुपेतपूर्वस्य अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधा-

जननं वा निरुक्तं परिदानं कालश्च तत्त्ववितुर्हृणीमहे इति

सावित्रीमिति ।

ज्ञान उदगयनादिस्तत्रियमो नास्तीत्यर्थः । अथोपेतपूर्वस्येत्यत्र

हरदत्तस्त्वेवं व्याचक्ष्यौ । अथ अनन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य-

त्तमं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विशेषो वक्ष्यते । एवं

वक्षेत्तज्ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमिति ।

इत्ये तु सकृत्कृतमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते ।

यथाहापस्तम्बः ।

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्रानूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति ।

शौनकोऽपि ।

* कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राचस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्य कमुपनयने काय त्वा परिददामि इति ।

पतत् परिदानम् १।१०।७ गृह्यसूत्रे ।

† तत्त्ववितुर्हृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् ।

यो वेदान्तरमध्येति तत्पूत्रविधिना ततः ।
 कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः ॥
 द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया ।
 एतदगृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥
 केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा ।
 मेधाजननकर्मापि विज्ञेयञ्च कृतकृतम् ॥
 कर्त्तव्यपक्षाग्रयणे मेधाजननकर्माणः ।
 ब्रह्मोदनस्य होमः स्वाक्षिरात्रादिघ्नतं तथा ॥
 कस्य ब्रह्मादिमन्त्रेण परिदानं न चेष्टते ।
 तत्रोदगयनादिय कालो नापेक्ष्यतेऽत्र तु ॥
 तत्सवितुर्वेणीमहे वयमित्येवमादिका ।
 ऋक्सावित्री परिग्राह्या यदयदन्यकमीरितम् ॥
 अस्त्रोपनयने तत्तदक्षरविचर्जितम् ।
 इहापि सर्वं कुर्वीतेत्युपनीतः पुनर्भवेत् ॥ इति ।

अथ पुनरुपनयनस्य निमित्तान्तराण्युच्यन्ते ।

तत्र मनुः ।

अन्नानात्माभ्य विष्णुं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

बिड्वराहग्रामकुङ्कुटगोमांसभक्षिषु च सर्वेष्वेतेषु द्विजा-
 तीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारान् कुर्यादिति ।

मातातपसु ।

लशुनं गृह्णन् अगध्वा पलायन् च तथा शुनाम् ।

उष्ट्रमागुषकेभाश्वरासभक्षीरभोजनात् ॥

उपनायं पुनः कुर्यात्तदा कच्छं चरेन्मुहुः ।

भूसुरो मद्यपाने च कृते गोभक्षणे तथा ।

तप्तकच्छपरिक्षिप्तो मौञ्जीहिमेन शुध्यति ॥

अन्यच्च ।

चाण्डालासं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणश्चरेत् ।

वृद्धिपूर्वन्तु कच्छाच्च पुनः संस्कारमर्हति ॥

यस्य देशान्तरगतशिरकालाश्रयमात्रसङ्गावः पुत्रादिना कृत-
प्रेतकार्यो यदि जीवन् समानच्छेत्तदा तस्य पुनरुपनयनविधि-
रुक्तः सङ्गृहे ।

जीवन् यदि समानच्छेदृतकुम्भे निमज्ज्य च ।

उद्धृत्य स्थापयित्वा*स्य जातकार्यादि कारयेत् ॥

श्रुतिचन्द्रिकायां बोधायनसु ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवक्त्रकलिङ्गांच गत्वा संस्कारमर्हति ॥

प्रत्यन्तोऽन्तदेशः ।

हिमवत्पौशिकां(र्षीं) विन्ध्यां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

* स्थापयित्वा इत्यत्र स्थापयित्वेति निश्चयसिद्धौ पाठः ।

आदिपुराणे ।

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्थं दक्षिणापथम् ।

एतान्देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

निस्थलीसेतौ ।

कर्म्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।

गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हेमाद्रौ वृद्धगीतमः ।

खरमुद्गच्छ महिषमनङ्गाहमजन्तया ।

वस्तुमाकृष्ट्य मुखजः पुनः संस्कारमर्हति* ॥

मार्कण्डेयः ।

खरमाकृष्ट्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति ।

तप्तकच्छत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥

मदनरत्ने तु स्नानमात्रमुक्तम् ।

पराशरस्तु ।

विष्णुचर्मक्षी शुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं प्रकुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

प्राजापत्याचरणं पञ्चगव्यस्नानं पञ्चगव्यप्राशनञ्च पुनः संस्कारात्

पूर्वमेव कार्यं प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति विष्णु-
स्मृतेः ।

* क्रीडं चान्द निर्दिष्टेति इति निचयसिन्धौ पाठः ।

तत्र विशेषमाह काश्यपः ।

चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र
याम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशे अग्निं प्रज्वाल्य
ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कार-
मर्हतीति ।

पराशरः ।

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्य्यं व्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ इति ।

वपनमपि निवर्त्तते इत्याह विष्णुः ।

सर्व्वेषु तेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तास्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्
वपनदण्डमेखलाभैक्षचर्य्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि
वर्ज्जनीयानीति ।

व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि महानाम्नादीनि वा ।

इति विधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

पुनरुपनयनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचारिधर्म्माः ।

तच्च मनुः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।

आचारमभिनकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥

यमः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतञ्च नित्यम् ।
 कौपीनं कटिसूत्रञ्च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥
 अम्बीन्धनं भेषजार्धमधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
 आ समावर्तनात्कुर्व्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

आश्रलायनः ।

द्विहता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समाहृता ।
 तिस्रस्तद्व्ययः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥
 प्रवरसंस्थानियम इति शिष्टाः । अत्र उपनीतेन उपाकरण-
 पर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्याह आश्रलायनकारिका-
 कारः ।

उपाकरणपर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञकम् । इति ।

आश्रलायनः ।

अक्षनाभ्यक्षनं शीघ्रं गन्धपुष्पाक्षतान् व्रती ।
 वर्जयेत्पादुकां ह्वयं पानोष्णीषरथादिकान् ॥
 न शयीतान्तरिक्षे तु नाशुषी न परैः सह ।
 न चासीत न नम्यं नालीकं विभ्रयाद्व्रती ॥
 नालीकं नालिकेरं कमण्डलुमित्थर्धः ।

मनसापि न चोक्तव्या गुरोराज्ञा कथञ्चन ।
 शुश्रूषुरूपक्षीषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥
 प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत्तत्रयमात्रमी ।
 वेदोदितव्रतैरन्यान् व्रतान्सर्वान् सचरेत् ॥
 न ज्ञायात्सर्वतीर्थेषु न भुञ्जीयादितस्ततः ।

भेषमाहृत्य भुक्तीयात्सायम्यातर्गुरी वसन् ॥
 तदाज्ञया विषवर्षं ज्ञायीत च सदा शुचिः ।
 व्रते नोपवसेज्जातु पित्रोः संस्थितयोर्ऋते ॥
 देवर्षिपितृपूजाञ्च कुर्यादा गुर्वनुज्ञया ।
 अष्टिभान् धारयेन्नित्यं दण्डाजिनकमण्डलून् ॥
 यज्ञसूत्रपवित्रं च मेखलाञ्चगुरी वसन् ।
 छिन्नेत्येतेषु संगृह्य नवानन्यान् पुनर्हिजः ॥
 विधिना सुप्रशस्तोऽग्नीं छिन्नान् वासु विनिश्चिपेत् ।
 छिन्नेत्येतेषु दुष्टेषु प्राङ्नाम्यधारणात्त्यजेत् ।
 त्यागाग्राग्विभयादन्यथायश्चिन्तीयते त्यजन् ॥

प्राङ्नाम्यधारणादिति । अन्येषां नवानां धारणात् प्राक् पूर्वं
 न त्यजेदित्यर्थः ।

त्यज्जोतांशरतां येषां दिनमात्रं हिजयमानम् ।
 छच्छ्रेष तेषां शुचिः स्वाक्षान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादादायवा स्वप्ने विसर्गे रेतसो हिजः ।
 व्रतो शुध्यति छच्छ्रेष विरात्रोपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्व्यतः ।
 प्राजापत्येन चीर्षेण जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 भुक्ता तु सूतकाद्यर्षं मत्वा विप्रसूयं जपेत् ।
 अमत्यैकदिनं जग्ध्वा तथा गर्ह्णात्पुरोहितात् ॥
 न शानसूतकस्यायं मातापित्रोर्मृते ऋते ।
 प्रतिनचोक्तवाच्योक्तः आशाञ्च न शस्यते ॥

न भक्षयेच्च ताम्बूलमथ मैथुनमेव च ।
 वर्जयेत्तुल्यं लाजापूपकादींस्तथा व्रती ॥
 चरित्वा चतुरो वेदांस्त्रीन् हौ चैकमथापि वा ।
 तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुन् भक्त्या विचक्षणः ॥
 धनात्पित्रादिसम्भूतात्समाहृत्याथवा परात् ।
 राजन्यादा गुहं सम्यक् तोषयेत्साधको व्रती ॥
 व्रतान्तरे संस्थितयोः पित्रोः कुर्यात्समीरितम् ।
 स समाप्य क्रियाः सर्वाः शीनः संवत्सरावधि ॥
 तयोः पिष्टत्वसम्प्राप्तेः पश्चादेव समापयेत् ।
 तद्व्रतं व्रतवान् विप्रो विधिवद्गुरुचोदितः ॥
 गुह्याच्चा नतिभिः कार्य्या पूजा भक्तिपुरस्कृता ॥ इति ।

यमः ।

खट्वासनञ्च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
 स्वपेदेकाः कुशेष्वेव न रेतः स्नन्दयेत्कचित् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

आदर्शं नैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।

गुरुच्छिष्टं भेषजार्घ्यं प्रभुस्त्रीत न कामतः ॥

एतच्च व्याधिसाहित्ये वेदितव्यम् । वैद्योपदिष्टं मधुमांसादिकं
 गुरुच्छिष्टं कृत्वा प्राग्नीयादि र्घ्यः ।

तथाच वृहत्सतिः ।

अष्टैतान्यव्रतघ्नानि चापो मूलं फलं पयः ।

हविर्वाह्यकास्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

इदमुच्छिष्टमपि गुरुव्यतिरिक्तं वर्ज्यम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यमिति ।

आपस्तम्बस्तु ।

पितृर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति ।

अन्यच्च मनुः ।

उन्मर्दनस्तु मात्राणां क्षपणोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपत्नस्य पादयोऽवावनेजनम् ॥

अभ्यञ्जनं क्षापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

मातापित्रोर्विपत्तावपि ब्रह्मचारिणा श्रावाशौचं न कर्त्तव्य-
मेत्याह स्मृतिचन्द्रिकायां संवर्त्तः ।

मातापित्रोर्विपत्ते तु ब्रह्मचर्यप्रियः सुतः ।

सर्वतश्चापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सम्या चेव न लुप्यते ।

अग्निकार्यञ्च कर्त्तव्यं सायम्प्रातश्च नित्यशः ॥

कात्यायनोऽपि ।

त्यजेत् सुतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं चरेत् । इति ।

अथ भिक्षाचरणम् ।

तच्च व्यासः ।

ब्राह्मणश्चन्त्रियविशसरेषुर्भेद्यमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥

सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमापदिषयम् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

चातुर्वर्ण्यं चरैश्चैवमलाभे कुतश्चन्दन । इति ।

आपद्यपि शूद्रस्य पक्षाग्रं न गृह्णीयात्तदाह भक्तिराः ।

आममेवाददीतास्मादापत्तावेकरात्रकम् ।

आमपूर्वेति संस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ।

तस्मादामं गृहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽन्नवीत् ॥

एतदपि आपदिषयम् ।

पराशरः ।

यस्तु वेदानधीयानः शूद्राश्चमुपजीवति ।

शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं सोऽधिगच्छति ॥

अन्यच्च ।

शूद्रास्तेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।

त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽप्यण्डन्वितः ।

चतुर्व्यंशपि यो विप्रः स प्रेतो जायते ततः ॥ इति ।

अनापद्यपि सजातीयेभ्योऽपि प्रशस्तेभ्य एव भैक्षमाहरेदित्याह
मनुः ।

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्माणि ।

ब्रह्मचार्याहरेज्ञैश्च गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

क्षत्रिदपवादमाह स एव ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न प्रातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्वगेहानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्भामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियमप्रयतो वाचमभिग्रस्ताश्च वर्जयेत् ॥

तच्च भैक्षं भोजनपर्याप्तमेव अहः कर्त्तव्यमित्याह यमः ।

आहारमात्रादधिकं न क्वचिद्वैद्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेनदोषेण कामतोऽधिकमाहरेत् ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोगक्षुप्तिकाकुशान् ।

आहरेदयावदर्थानि भैक्षं चाहरह्यरेत् ॥

निषिद्धमत्राहामिः ।

हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।

भुक्ता ह्यश्वचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

माधुकरिं य आदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स याति नरकं घोरं भुञ्जतो निरयस्तथा ॥

गौतमः ।

निवेद्य गुरवे भिक्षां भुञ्जीतासन्निधौ गुरोः ।

तद्गार्ह्यापुनसब्रह्मचारिभ्य इति चान्वहम् ॥ इति ।

याज्ञवल्काः ।

कृतान्निकार्यी भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुग्रया ।

आपोशानःक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुक्षयन् ॥

सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः ।

भैक्षमेव हितं पर्यन्निवृत्तमादित्यदर्शितं गुरवे वेदितमनु-

ज्ञातममृतसन्धितं प्राङ्मुखं दग्नाति ब्रह्मचारी स ब्रह्मसिद्धि-
मवाप्नोतीति ।

ब्रह्मचारिण एकाग्रनिषेधमाह मनुः ।

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाग्रायी भवेद्भूती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रते वा वेददैवत्ये पित्र्ये कर्म्मण्यभक्षयन् ।

काममभ्यर्क्षितोऽग्नीयाद्रुतमस्य न क्षुध्यते ॥

अकर्णे प्रत्यवायमाह स एव ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतश्चरेत् ॥

इति भिक्षाचरणविधानम् ।

अथ अग्निकार्यविधिः ।

तत्र आग्नेलायनकारिका ।

अग्निकार्यं च भिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तदिच्छते ।

पर्यङ्मनोचक्षे स्यातामादावन्ते च कर्म्मणः ॥

मनुः ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि ।

सायन्मातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

विहायसि अन्तरिक्षे ।

समिदाहरणविधिमाह वैजवापायनः ।

पुरास्मयान्नागुदीचीं दिशं गत्वा अहिंसन्नरण्यात्ममिध-
माहरेदार्द्रमन्त्राद्यकामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसकामं समयी-
मुभयकाम इति ।

समित्तत्त्वमाह कात्यायनः ।

नाहुष्ठादधिका कार्या समिरस्मृततया कश्चित् ।
न कियुक्ता त्वचा चैव न सुक्रीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिकान्यूना तथा न स्याद्विशालिता ।
नातिपर्वा नातिपामा होमेषु तु विजानता ॥
विशौर्चा विदला क्रूरा वक्ताः ससुषिराः क्षमाः ।
दौर्घाः स्थूला पुण्डरीकाः कर्णसिद्धिविनायिकाः ॥

समिन्धियममाह वायुपुराणे ।

पलाशसमिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसौ ॥

अग्निकार्याकरणे प्रत्युपायमाह हारीतः ।

पुरा जपाह वै मृत्युर्हिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात्परिचरेद्दि तम् ॥
ब्रह्मचारौ यदा त्वग्नावादध्यात्ममिधो न हि ।
व्यङ्गीयात्तं तदा मृत्युरादध्यात्ममिधस्ततः ॥

तदकरणे प्रायश्चित्तसुक्तमग्निधाने ।

मानसोक्तेः* अपेक्षन्तं शतसङ्ख्यं शिवालये ।

* मानसोक्ते तन्मये मानं चायुषि मानं नान्यं मानं अनेन रीतिः ।

वीरान् मानो बद्ध भूमिर्नो बधोर्ध्विष्यतः सन्निष्ठा इवामहम् ॥ (१५५ १५६ म. यज. १)

अग्निकार्यं विना भुङ्क्ते पापं न ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।
 इदं तु सकृन्नोपे । असकृन्नोपे तु मनुः ।
 अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
 अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्षिर्ब्रतश्चरेत् ॥ इति ।
 इति अग्निकार्यविधिः ।

अथ अभिवादनविधिः ।

तत्कालमाह यमः ।

ततोऽभिवादयेद्दिहानग्निकार्यादनन्तरम् ।

तत्प्रकारमाह आचार्यः ।

वामं वामेन संस्पृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।
 हस्तेन कर्णहस्ताभ्यां गुरुणामभिवादनम् ॥
 वामोपरि करङ्कुत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत् ।
 तनुप्रभृति पादान्तमारभ्य पदयोर्नमेत् ॥

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् ।

तदाह आपस्तम्बः ।

जङ्घं प्राणा श्चुरक्रामन्ति यूनः स्यविर प्रायति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

विष्णुः ।

शिष्याणामाशिषं दद्यात्पादोपग्रहणे गुरोः ।

सृष्ट्वा कर्णौ तु विदुषां मूर्खाणां त्वेकपाणिना ॥

अत्रिरपि ।

दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् ।

श्रोत्रिये त्वञ्जलिः कार्यः पादोपघणनं गुरोः ॥

ब्राह्मणसमाजे अभिवादनप्रकारमाह मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

यो ददाति यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानन्ते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥

यः पुनर्ज्ञानव्रपि प्रत्यभिवादनं न करोति आशिषश्च न ददाति
तस्य दोषोऽभिहितो भविष्यपुराणे ।

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा न कुर्वते स याति नरकं ध्रुवम् ॥

तत्फलमाह मनुः ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्हन्ते आयुर्विंश्या यशो बलम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

विप्रोऽथ तूपसंयाह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ।

विप्रोऽथ विप्रं कुशलं पृच्छेन्मृपमनामयम् ॥

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ।

न वाच्यो दीक्षितो नास्त्रा यवीयानपि सर्वथा ॥

पूज्यैस्तमभिभाषेत* भो भवत्कर्मनामभिः ।

* पुण्यस्तमभिभाषति पानो युक्तः ।

परपत्नीमसम्बन्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥
 त्रिवर्षपूर्वः त्रित्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः सम्बन्धिनश्च
 स्वस्थेनापि स्वयोनिजाः । अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराद्याभि-
 वाद्याः ।

अथ भनभिवाद्यास्तत्रैव ।

उदक्कां सृत्तिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।
 पाषण्डं पतितं ब्राह्मं मङ्गापातकिनं शठम् ॥
 नास्तिकं कितवं स्त्रियं कृतघ्नं नाभिवादयेत् ।
 मत्तं प्रमत्तसुम्भत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ॥
 यमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
 अभ्यक्तगिरसं स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥
 जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुण्यकुशानलान् ।
 उदपात्रञ्च भैक्षार्चं बहन्तं नाभिवादयेत् ॥
 अभिवाद्य द्विजसैतानहोरात्रेण शुष्यति ॥
 अहोरात्रेण उपोषितेनेति शेषः । अन्नवैष्याभिवादाने च विप्रस्य
 इदमेव प्रायश्चित्तम् । शुद्राद्यभिवादाने त्रिरात्रम् ।

आयन्तु रजकादिषु ।

कायं प्राजापत्यमित्यर्थः ।

चाण्डालादिषु चान्द्रं स्नादिति सङ्गृह्यतम् ।
 देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव त्रिदण्डिनम् ॥
 नमस्कृतं न कुर्व्याच्चिदुपवासेन शुष्यति ।
 सर्वे वापि नमस्कृत्याः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आशीर्वाद्या, नमस्कृत्यो वयस्यन्तु पुनर्नमेत् ॥

स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयमा पत्युर्वेव ताः ।

ततोऽधीयीत वेदांश्च स्वाध्याये गुरुशिक्षितः ॥

तथा ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामान्तिकपणस्य च ।

आयुष्कामो न गृह्णीयाज्जोहापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मरणात् गुर्वीदिनाम न प्राज्ञम् ।

इति अविधानपारिजाते अभिवादनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचर्यकालः ।

तत्र योगीश्वरः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

यद्व्याप्तिकमित्येके केशान्त्यैव षोडशे ॥

केशान्तो नाम गोदानम् ।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

इति उपकुर्व्याचब्रह्मचारिधर्माः ।

नैमसम्बन्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्येसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

मनुः ।

यदि वात्यन्तिकः कालो रोचतेऽस्य गुरोः कुले ।
युक्तं परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥
आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहसिमाचरेत् ॥
एतेषु विद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां सादयेद्देहमात्मनः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

ब्रह्मचर्यं चरेद्दीमाना शरीरविमोक्षणात् ।
आचार्यं तु खलु प्रेते तत्तनयादावग्निं परिचरेद् यतवाक् चतुर्थ-
षष्ठाष्टमकालभैक्षायी गुर्वधीनो बह्वाङ्गलिः शिखी वा गुरुं
गच्छन्तमनुगच्छेदासीनमुपतिष्ठेच्छयानसेदासीत आहूताध्यायी
सर्वलब्धनिवेदी खट्वाशयनदन्तप्रचालनाभ्यञ्जनजीवस्नानाभ्यञ्जन-
वर्ज्यं स्नानासनशीलस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयादप इति । त्रिरिति त्रिष-
वणस्नायी स्यादित्यर्थः ।

एवं कुर्वन्तः फलमाह मनुः ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यक्षसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः प्राप्ततम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

यत्तु हारीतः ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योबध्वश्च तत्र ब्रह्म-
वादिनीनामुपनयनमस्मीत्यहं वेदाध्ययनं स्वगृहे भेष-
चर्या चेति ।

तद्युगान्तरविषयम् ।

पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

इति यमेन विशेषोक्तेः ।

एवमुपकुर्वाणस्य नैष्ठिकस्य च धर्मागुक्ता तयोर्व्रतातिपत्तौ
विशेषप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र शातातपः ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयाभ्यु मांसन्तर्धेव च ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

भिक्षाशनमकृत्वा यः स्वे स्वे ह्येकाग्रमश्रुते ।

अज्ञात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्राष्टगतं जपेत् ॥

दिवा स्वपिति यः स्वस्यो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।

ज्ञात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य गायत्राष्टगतं जपेत् ॥

सूतकाशं नवत्राहं मासिकाशं तथैव च ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयाभिराभेनैव शुध्यति ॥

ऋग्विधाने ।

एकोद्दिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेद्युभिरक्तुभिः* ।

पादं भुङ्क्ते ब्रह्मचारी मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥

पुनः ।

अरिष्टः स† जपेत्पादं षोडशे भोजयेद्यदि ।

पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कस्माद्यं न हि ॥

तन्नो मिचो‡ जपेत्पादं दृषीत्सर्गे च भोजयेत् ।

शिवालये ब्रह्मचारी अयुतं नैव दुष्कृतम् ॥

अन्नं अजिष्ठ§ पादश्च न्यूने भुङ्क्ते जले यदा ।

अयुतश्चेन्न ब्रह्मचारी तदा पापायमुच्यते ॥

अदितिः प्रजपेत्पादं¶ सपिण्ड्यां भोजयेद्यदि ।

अयुतश्चेन्न ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा ॥

* युभिरक्तुभिः परिपातमस्मान् अरिष्टेभिरविनासौ भवेभिः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामङ्गनामदितिः सिन्धुः प्रविषी उत द्यौः ॥ (१म. ११२म. २५स्रक्)

† अरिष्टः स मर्त्यो विश्व एषते प्रजाभिर्जायते धर्मैक्यपरि ।

यमादित्यासां न यथा सुनीतिभिरतिविज्ञा दुरिताणि स्तस्ये ॥ (१०म. ६३म. १३स्रक्)

अरिष्टः स इत्यत्र अरिष्टेभिरिति ग पुनर्लक्षे पाठः, तथा पाठस्य साधुत्वे युभिरक्तुभिरित्यत्र द्वितीयपादां जायः ।

‡ युभिरक्तुभिरित्यस्यान्वयः पादम् ।

§ अन्नं अजिष्ठमात्रं युष्मन्कल्मसमग्निगो ।

प्र नो राधा परीचसा रस्मि बाजाय पन्था ॥ (५म. १०म. १स्रक् ।)

¶ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जगत् ॥ (२५प. २३म. यजुः ।)

धर्मा समन्तान्मन्त्रश्च श्रुतवारं यदा तदा ।

व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न किञ्चिपम् ॥

बाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे वृहद्वयमसु ।

मासिकादिषु नाग्नीयादसमाश्रितो हिजः ।

त्रिरात्रसुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।

प्राणायामश्रुतं कृत्वा घृतं प्रशस्य विशुध्यति ॥ इति ।

इदमज्ञानविषयम् ।

ज्ञानपूर्वके तु सः एव ।

मधु मांसश्च योऽग्नीयाच्छ्रावं सौतिकमेव वा ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।

अनृतप्रायश्चित्तमाह गर्गः ।

त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यनृते चरेत् ।

कच्छमित्यनुषज्यते ।

स्त्रीसङ्गप्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्य आह ।

अवकीर्णी भवंहत्वा ब्रह्मचारी तु योजितम् ।

गर्हभङ्गसमुपालम्भ नैर्ऋते स विशुध्यति ॥

मनुरपि ।

अवकीर्णी तु काणेन गर्हमेव चतुष्यथे ।

स्यालीपाकविधानेन यजेत नैर्ऋते निशि ॥ इति ।

श्रातातपसु ।

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पीडितः ।

प्राजापत्यं चरेन्नित्यमव्यमेकमतन्द्रितः ॥

निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि ।

सन्तैः शाकलहोमीयैरन्नावान्यश्च हावयेत् ॥

मैद्युनमष्टाङ्गमित्याह दक्षः ।

ब्रह्मचर्यं सदा रचेदष्टधा वारणं पृथक् ।

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेषणं गुह्यभाषणम् ॥

सङ्कल्पोऽध्ववसायश्च क्रियानिर्वृतिरिव च ।

एतन्मैद्युनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मा प्राह प्रजापतिः ॥

नष्टं भवतीति शेषः* ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नान्यथा ॥

शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पाराशरः ।

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यहं सायं पयः पिबेत् ।

गृहस्थस्तु हिराचं वाप्येकाहं वाग्निहोत्रवान् ॥

नामेकद्वन्द्वं दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतद्विगुणं वस्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

एतत्प्रायश्चित्तं सर्वं नैष्ठिकेन द्विगुणं कार्यमित्याह हारीतः ।

उपकुर्व्यस्तु यत्कुर्व्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव द्विगुणं कुर्व्यांब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

तथा ।

यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखलाश्च गुरौ वसन् ।

दण्डश्च धारयेन्नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 त्वज्जैतांशरतां येषां दिनमात्रं द्विजातिनाम् ।
 कच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादात्स्वेच्छया वापि विसर्गे रेतसो द्विजः ।
 व्रती शुध्यति कच्छ्रेण त्रिरात्रोपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्वजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्व्वतः ।
 प्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 तं वो धिया जपेन्मन्त्रं लक्षश्चैव शिवालये ।
 ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनश्चेत्पूर्णमेति (तु) तत् ॥
 इति ऋग्विधानवचनमस्योपघातपरम् ।
 इति ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम् ।

अथ उपाकरणम् ।

तत्र शौनकः ।

अथातः श्रावणे मासि श्रावणर्क्षयुते दिने ।
 श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

त्रिरात्रोपोषणं वा इति क पुस्तके पाठः, द्विजातिनामित्यत्र द्विजानामिति पाठो युक्तः ।
 जपेन शुचिता भवेत् इति पाठो युक्तः, त्वजतः प्रकुर्व्वत इत्यनयोरेकनव्यापारः ।
 तं वो धिया नव्यस्या ऋषिष्ठं प्रबं प्रववत् परितं सयज्ये ।
 स नो रचदनिमानः सुब्रह्मेन्द्रो विश्वामितिदुर्गहादि ॥ (६म. २२स. ७स्रज् ।)
 पूर्णतां ब्रजदिति न-पुस्तके पाठः ।

दिवसे विदधीतेतदुपाकर्म्म यथोदितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवह्निना ॥ इति ।

अवणस्य खण्डत्वे व्यासः ।

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म्म यज्ञवेत् ।

तत्कर्म्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

अवणेन तु यत्कर्म्म ह्युत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यत्तु ।

अध्यायानामुपाकर्म्मं आवण्या अवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥

इति याज्ञवल्क्यादिभिः केवलायाः आवण्याः पञ्चम्याश्च ग्रहणं

तद्वाजसनेयिविषयम् ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिसु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति प्रयोगपारिजातवचनात् ।

अत्र स्पष्टमाह गार्ग्यः ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बहृचाः अवणे कुर्युर्यज्ञसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

उदयव्यापिनी चैव विहर्षघटिकादयी ।

तत्कर्म्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

अत्र काले विशेषमाह वृहस्पतिः ।

* विहर्षेत्यत्र विहर्षुचेति वाचस्पत्याभिधाने पाठः ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चेद्ब्रह्मः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्त्तुं तदा कुर्याच्छ्रावण्यां अवधेन च ॥

कात्यायनोऽपि ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चेद्ब्रह्मः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्त्तुं तदा कुर्यात्परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

अगस्त्य ।

प्रेते राजनि राद्रे वा परचक्रादिपीडिते ।

अनुसवीजे नावृद्ध्यां नोपाकुर्याद्विचक्षणः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

अनुसवीजे नृपती विनष्टे

सूते मृते राष्ट्रसमाकुले च ।

उत्सर्ज्यनोपाकरणे न कार्यं

यस्तोन्दुसूर्यं गुरुवक्ष्ययाते ॥

यत्तु ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुक्षीरे संस्थिते रवी ।

उपाकर्त्तुं न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्ते ॥

इति विरुद्धवचनं तद्देशान्तरविषयम् ।

तथाच ब्रह्मसूतिः ।

नर्भदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्ते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि ।

अवधे आदौ घटिकाचतुष्टयाभिजिन्नक्षत्राद्यवर्ज्यं अवध-

खण्डे सति धनिष्ठासंयुतं ग्राह्यं नोत्तराषाढसंयुतं हस्त-
नक्षत्रं प्रयोगपर्यन्तं ग्राह्यम् । सूतकादिविघ्नसम्भवे वा
शेषध्रुवस्थभावे वा श्रावणभाद्रपदयोरेकस्मिन् दिने
ग्रहणसंक्रान्तिवर्जिते कार्यम् । एवं कृते कर्मणो न
लोपो नोत्कर्षश्चेति ।

स्मृत्यर्थसारे मनुः ।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तं छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्हपञ्चमान् ॥

अत्र अपिशब्देन भाद्रपदपञ्चमीहस्तश्रावणानामुपादानमिति
हेमाद्रौ व्याख्यातम् ।

यत्पुनर्मनुवचनम् ।

शुक्ले मूढेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम् ।

आयुःक्षयमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्म वर्जयेत् ॥

काश्यपीयमपि ।

गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितान् ।

इत्याह भगवानत्रिः श्रावणन्तु विशेषतः ॥ इति ।

तदेतत् प्रथमोपाकर्मविषयम् ।

गुरुभार्गवयोर्मौख्ये वाक्ये वा वार्हकेऽपि वा ।

तथाधिमाससमये मलमासादिषु द्विजः ।

नोपाकुर्यात्प्रथमतः कृतं कर्म विनाशकृतम् ॥

इति सङ्ग्रहकारवचनात् ।

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

यन्मोपवीतं ध(क)संख्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौख्येऽपि वार्द्धके वाक्ये नित्यवत्कर्म चोदितम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

चण्डांशोर्मण्डलम्राप्ता यदा शुकवृहस्पती ।

सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विना ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥ इति ।

तद्वितीयादिविषयम् । तदपि अधिमासे न कार्यमित्याह
चन्द्रिकायां ज्योतिःपराशरः ।

उपाकर्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्यं वर्जयित्वा तु पेटकम् ॥ इति ।

प्रसवाहोत्सवो जातेष्टिः जातकर्मणो जननकाल एव विहित-
त्वात् । परे उत्तरे मासीत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

उत्सर्गः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मणादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धौ न तूत्सर्गो युगादिषु ॥

यत्तु ऋष्यशृङ्गवचनम् ।

दशहरासु नोत्सर्गस्तुर्ह्यपि युगादिषु ।

उपाकर्मं महाषष्ठ्यां ह्येतदिष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तच्छब्दोऽप्यविषयम् । तेषां कालवृद्धावपि सिंहाकारं एव उपाकर्मं
भवति ।

तथाच गर्गः ।

सिंहे रवौ तु पुण्यर्धे पूर्वार्धेऽविवरेः बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्यात्कर्तुं स्वस्वच्छन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥ इति ।

निषिद्धे चेत् क्रियते तदा दोषमाह स एव ।

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामययस्ता रात्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥ इति ।

एतच्च मध्याह्नादूर्ध्वं कर्त्तव्यम् ।

तथाचोक्तं हेमाद्रौ ।

उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्तमः प्रातरेव च । इति ।

गोभिलोऽपि ।

अध्यायानामुपाकर्मा कुर्यात्कालेऽपराह्णे ।

पूर्वार्धे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

एवमुक्तप्रकारेण कालशुद्धिं विज्ञाय स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण उपा-
कर्मा कार्यम् । केचित्त्विदं कर्महयं लौकिकेऽग्नी कार्त्त-
मित्याहुः ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

कर्महयमिदं केचिल्लौकिकेऽग्नी प्रकुर्वते ।

आम्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादि पूर्व्ववत् ॥ इति ।

अत्र इतिकर्त्तव्यताविशेषो भविष्योत्तरपुराणि ।

सम्प्राप्ति अवयवस्थान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत्परमाश्रया ।

उपाकर्त्तव्यं चैवोक्तस्तृतीयाश्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणः आद्यं देवानुद्दिश्य शक्तितः ॥ इति ।

कार्त्तार्जुनिसु ।

उपाकर्त्तव्यं चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ इति ।

बोधायनोऽपि ।

गौतमाद्याऋषीन्सर्वांन् कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेदंशमुत्तरम् ॥ इति ।

स्मृतिभामत्यां व्याससु ।

विष्टरं सप्तभिर्दर्भैर्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ।

चतुरङ्गुलमग्रं स्याद्विन्यसेकाङ्गुलं तथा ॥

प्रदक्षिणभ्रमकृत्वा ऋषीणावाह्यं पूजयेत् ।

ऋषीणामर्चनं सर्व्वं कर्त्तव्यञ्च निवीतिना ॥

आसनं पादमर्च्यञ्च स्नानं पश्चात्सूतैः पृथक् ।

वस्त्रोपवीतं गन्धाञ्च पुष्पाद्याभरणानि च ॥

धूपदीपबलीन्दस्वा नत्वा सुत्वा तथोदकैः ।

तर्पयित्वा यथान्यायं गृह्योक्तविधिना ततः ॥ इति ।

वायुपुराणे तु ।

उपाकर्त्तव्यं विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।

आयुष्मान् जायते तेन कर्त्तव्या मानवी भुवि ॥ इति ।

वेदोपाकरणविषये विशेषमाह व्यासः ।

दर्भासनो दर्भकरः प्राक्षुखी वाप्युदक्षुखः ।
 उपक्रमेत वेदान् वा वेदौ वा वेदमेव वा ॥
 प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीः प्रणवं ततः ।
 पच्छोऽर्धं च शिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥
 उपक्रमेत्ततो मन्त्रानादौ च ब्राह्मणं ततः ।
 तथोपनिषदं कथं रहस्यान्यपि शक्तितः ॥
 अधीत्य प्रणवञ्चोक्ता भूमिं स्पृष्ट्वा जलं स्पृशेत् ।
 नमस्कृत्य ततो देवानृषीश्चैव गुरुनपि ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिविषये विशेष उक्तः कालादर्शं ।
 मौञ्जीयज्ञोपवीते च नवं दण्डञ्च धारयेत् ।
 कटिसूत्रञ्चैव नवं नवं वस्त्रमथैव च ॥ इति ।

अन्यान्तरेऽपि ।

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां कटिसूत्रकम् ।
 धृतोपाकरणकृत्वा ततः स्वाध्यायमारभेत् ।
 पुराणानि विसृज्याथ पुनः पुनरिति क्रमात् ॥

एतदुपाकर्षं गृहस्थस्यावश्यकमित्याह व्यासः ।

वेदव्रतानि कृत्वैव विप्रो यद्युद्गृहेत्तदा ।
 अधीयीत गृहस्थोऽपि नियमाद्ब्रह्मचारिवत् ॥ इति ।

गोभिलोऽपि ।

उपाकर्षोत्सर्जनञ्च वनस्थानामपीक्यते ।
 धारणाध्ययनाङ्गत्वादुद्गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

अस्य फलमाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्त्तुं सोत्सर्गं विधिवद्विजैः ।
 क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥
 अयातयामैच्छन्दोभिर्यत्कर्त्तुं क्रियते द्विजैः ।
 क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां वृद्धिकारणम् ॥
 उत्सर्जनञ्च वेदानामुपाकरणकर्त्तुं वा ।
 अकृत्वा वेदजाप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ इति ।

अथ उत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
 जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विजैः ॥

हारीतः ।

अर्धपञ्चमान् मासानधीत्य अर्धमुत्सृजतीति ।

यद्वा एतदुत्सर्जनमुपाकर्त्तुं दिने कार्यम् ।

तथाच खादिरगृह्यम् ।

पुष्ये तूत्सर्जनकार्यमुपाकर्त्तुं दिनेऽथवा ।

तस्मिन् पक्षे आरभ्योपाकर्त्तुं तत्सर्जनैरेः पूर्वमुत्सर्जनं कृत्वा
 तदनन्तरमुपाकर्त्तुं कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपाकर्त्तुं तत्सर्जनविधानम् ।

अथेदानीमध्ययनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याभुयात् फलम् ॥

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

वेदो यस्य शरीरस्थो न स पापेन लिप्यते ।

वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किम्प्रयोजनम् ॥

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः ॥

यस्य वेदश्च वेदो च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।

अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥

अनधीत्य द्विजो यस्तु ग्रास्त्राणि च बह्वन्यपि ।

मृणोति ब्राह्मणो नाग्ने नरकाणि प्रपद्यते ॥

नाग्ने शरीरनाग्ने सतीत्यर्थः ।

नाधीतवेदो यो विप्र आचारेषु प्रवर्त्तते ।

आचारफलमाप्नोति यथा शुद्रस्तथैव सः ॥

अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रोऽप्यध्ययनान्वितः ।

शुद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमश्नुते ॥

स्कान्दे ।

अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लक्षणात् ।

आलस्यादसदोषाच्च मृत्युर्विघ्नं जिघांसति ॥

तस्मान्नाह्नयेन वेदोऽवश्यमधीतव्यः ।

मनुसु ।

अन्नाह्नयादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्यादिशुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ इति ।

वेदस्वरूपमाह वशिष्ठः ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ।

यः स्वशाखां परित्यज्य परां समधिगच्छति* ।

स गृद्रवद्विष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

न जातु परशाखीकृतं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन् परशाखीकृतं शाखारण्यः स उच्यते ॥

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

तच्छाखीयेषु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कुर्यान्न तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।

अथ शाखायज्ञं धर्मशास्त्रादेरुपलक्षकम् ।

तथाच व्यासः ।

धर्मशास्त्रन्तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रन्तयेव च ।

पुराणानीतिहासाद्यं तथाख्यानानि यानि च ।

महात्मनाश्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि ॥ इति ।

* पारम्पर्यागतो इति क-ख-पुसकयोः पाठः ।

आरम्भश्च शुभदिने कार्यः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिणौ प्राप्तबीधे सुधांशौ
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ च त्रिदशपतिगुरावुद्गते चापि शुक्ले ।
अप्राप्ते सिंहराशौ दशशतकिरणे चापि दैत्यारिपूज्ये
स्वाध्यायो भानुशुक्रत्रिदशगुरुदिने लग्नसंस्थे च जीवे ॥

तथा ।

षष्ठीं प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिने तथा ॥

विद्यारम्भः प्रशस्त इति पूर्व्वेणान्वयः ।

रत्नमालायामपि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्लेषभीष्टार्थदायी
कर्त्तुं सायुषिरमपि करोत्यंशुमान्ध्रमोऽत्र ।
नीहारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे
छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

अथ नक्षत्राणि ।

मृगादिपञ्चस्रपि मेषु मूले
हस्तादिक्के च चितयेऽश्विनीषु ।
पूर्वात्रये च श्रवणे च तदह-
विद्यासमारम्भमुशन्ति सिद्धयै ॥

अथ अध्ययनप्रकारः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुष्य ।

अध्येष्यमाणस्वाचारान्तो यथाशास्त्रमुदसृष्टः ।

ब्रह्माक्षलिप्ततोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥

ब्रह्मारभ्येऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा* ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्गृह्य गुरोः ॥

सव्येन सव्यः स्मष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ।

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥

स्नवत्यनोदृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ।

प्राञ्जलिः पर्युपासीत† पवित्रैश्चैव पावितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओं कर्तुमर्हति ।

अध्येष्यमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ॥

अधीष्य भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत् ।

नोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा ॥

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य द्वितेषु च ।

द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽध्यसनं जपः ।

* अतः परं “संस्तव्यं हस्तावधेयं स हि ब्रह्माक्षलिः क्षुत्तः” इति पादद्वयं मनुसंहितायां दृश्यते ।

† प्राञ्जलान् पर्युपासीत इति मनुसंहितापाठः ।

तद्दानञ्चैव त्रिष्विभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
 आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
 हीनान्नबस्त्रवेशः* स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमञ्चैव संविशेत् ॥

प्राणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 हस्तहीनस्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनि†मधिगच्छति ॥

पराशरस्वाह ।

वेदः सार्थोऽध्येतव्य इति ।
 ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
 पाठमात्रमधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥

व्यासोऽपि ।

वेदस्वाध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
 अजानतोऽर्थं तद्व्यर्थं तुषाणां कण्ठनं यथा ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
 दद्याच्छास्त्रञ्च त्रिष्विभ्यस्तच्च तच्च द्वयं समम् ॥

* हीनान्नबस्त्रवेशः* गृह्यपेक्षया बोध्यम् ।

† वियोनिं पचियोनिं, मृतः पक्षी भवतीत्यर्थः ।

मनुः ।

शरीरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।

अध्यापयेत्ततः शिष्यान् न्याययुक्तान् गुणान्वितान् ॥

याज्ञवल्करः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधावि-शुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तामज्ञानवित्तदाः ॥

अनध्याप्यानाह मनुः ।

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधरः ।

न तत्र विद्या दातव्या उत्तमं वीजमिवोषरे ॥

विद्ययेव समं कामं मर्त्यव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां न त्वेनामौरिषे वपेत् ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह श्रेयधिक्षेप्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु श्रुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्डः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

* तत्र विद्या न वक्तव्या शुभमिति मनुर्महोपाध्यायः पाठः ।

† प्रदानेऽभ्यधिकमिति म-पुनर्ले पाठः । तमेव युक्तमुपपन्नम् ।

तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविश्रुतम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

उदगयने शुक्लपद्मे शुभेऽहनि स्वाध्यायं प्रारभेत्पूर्वाह्ने
गणेशं स्वरस्वर्तीं गुरुञ्च सम्पूज्य ब्रह्मचारी विप्रसुवासिनी-
रभ्यर्थं आशिषो गृहीत्वा ब्रह्मयज्ञवद्भान् धारयमाणः
प्रणवव्याहृतिसहितां सावित्रीमुक्त्वा प्रणवपूर्वकं स्वाध्यायं
प्रारभ्य किञ्चिदधीत्य प्रणवेन विरामोऽस्त्वित्युक्त्वा भूर्
स्वहा गुरुं वृद्धाञ्च प्रणमेत् । ततोऽपरेद्युर्गणेशं गुरुञ्च
नत्वा प्रणवेन प्रारम्भसमाप्तिं कुर्यादिति ।

अथ अध्ययनधर्माः ।

ऋत्नाक्षमप्यधीयीत मार्गणोक्तेन धर्मतः ।

न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन ॥ इति लघुव्यासः ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शीचाचारसमन्वितः ।

आहूतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषणचेष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

तथा ।

लम्बितं हसितञ्चैव कण्ठ(कुण्ठ)प्रहरणं तथा ।

वर्जयेत्सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ॥

कामं लोभं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्तनम् ।

द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्बनं तथा ।

परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

उदकुम्भं दण्डकाष्ठं गोशङ्खमृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षशाहरहश्चरेत् ॥

घृतञ्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पथ्येषितञ्च यत् ।

नादर्शञ्चैव वीक्षेत नाचरेद्दन्ताधानम् ।

एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्राद्यैरपि भाषणम् ॥

नाचरेदिति पूर्वोक्तान्वयः ।

आश्रमलायनः ।

दक्षान्तर्जानुरासीत भूमावभिमुखो गुरोः ।

कम्पयेन्न शिरः किञ्चिन्न क्रुध्येत न मत्सरी ॥

गुरुणापि सहासीत न शिलाफलकेषु च ।

सहसैव समुत्तिष्ठेद्गुरोरागमने द्विजः ॥

तथा ।

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विसर्जिते ।

उच्छिष्टे श्राद्धभुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

स्वाध्यायमिति शेषः ।

स्मृतिसारे ।

सर्व्वकुलितगन्धेषु परिवेषे सभासु च ।
 अभ्यङ्गे स्नानकाले च महाखेदेऽतिकम्पने ॥
 गोविप्ररोधने सर्व्वश्रावेषु श्रावपंक्तिषु ।
 श्मशाने शूद्रसम्पर्के चण्डालादिप्रदर्शने ॥
 रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महालये ।
 महोत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं कर्त्तयेद्बुधः ॥

नारदः ।

यूतं पुस्तकशृङ्गुषा नाटकासक्तिरेव च ।
 स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् ॥
 पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
 न शोभते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥

मनुः ।

नाविष्यष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निश्रान्ते परिश्रान्ते ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥

तथा ।

शूद्राक्षरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।

जपतो जुक्तो वापि गतिरुद्धा न विद्यते ॥ इति ।

अथ मन्दमत्यादिदोषादध्ययनेऽसमर्थस्य प्रायश्चित्तसुक्तसृग्धि-
 धाने ।

वामिन्द्रियविमूढासु ये विद्यां न विजानते ।

इन्द्रियार्थान्यथार्थाहा यो न वेत्ति कथञ्चन ॥

विद्या बाधिता यस्य प्रपश्येत पुनःपुनः ।

ससर्परीरिति जपन् विद्यां सम्प्रतिपद्यते ॥
 एष द्रष्टो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 भ्रान्तिबुद्धिर्न शास्त्रेषु यथातथ्यञ्च दृश्यते ॥
 या ते काकुब्जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 विपरीतं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 सुतः सोमोऽपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 अन्यथार्थं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 कया नञ्चिमन्त्रश्च शतवारं दिने दिने ।
 व्यासोक्तस्तु पुराणार्थो यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 अहेङ्गमानो मन्त्रश्च ॥ दिनम्प्रति जपेच्छतम् ।
 शास्त्रेषु संशयो नास्ति विश्वासः सर्वथा भवेत् ॥

ससर्परीरभरतश्रमेभ्योऽपिश्रवः पाञ्चजन्याम् कृष्टिम् ।

सा षष्ठा नवमायुर्दधाना या मे पलस्त्रिजमदग्रयो ददः ॥ (३म. ५३म. १६श्लक्.)

एष द्रष्टो ह्यभो विश्वेषु इन्द्राय ह्येष समकारि सोमः ।

एत पिब ह्रिवः स्यात्तत्रय यस्मैऽग्निं प्रतिनि यस्तं अग्रम् ॥ (६म. ४१म. ३४श्लक्.)

या ते काकुब्जसूक्ता या वरिष्ठा यथा शत्रुन् पिबन्ति मध्व ऊर्ध्वम् ।

तथा पाहि प्र ते अश्वश्रेष्ठान् सं ते वज्रो वर्तन्तामिन्द्र गव्यः ॥ (६म. ४१म. २४श्लक्.)

सुतः सोमं असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयार्थिकितुषु रणाय ।

एतं तितित्वं उपयाहि यज्ञं तेन विश्वास्तविर्षोऽष्टपुणवः ॥ (६म. ४१म. ४४श्लक्.)

कया नञ्चिच आभुव द्रुतो मदावतः सखा ।

कया शचिष्ठया हता ॥ (७०म. ३८म. यज्ञः ।)

अहेङ्गमान उपयाहि यज्ञं तुभ्यं पवन इन्द्रवः सुतासः ।

गावां न वज्रिन्सोमोको अश्वेन्द्रो गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ (६म. ४१म. १४श्लक्.)

प्रत्यक्षे प्रजपेन्नम्नं* शतवारं दिने दिने ।
 महद्वाक्येषु विश्वासो ह्यविश्वासो न चान्यथा ॥
 एमेनं† प्रजपेन्नम्नं शतवारं दिने दिने ।
 स्मृत्यर्थं नान्यथाबुद्धिर्यथार्थं पश्यति द्विजः ॥
 ॐयाविधानमन्त्रञ्च जपेद्दशदिनम्प्रति ।
 वाग्देवी मातृका तस्य जिह्वायै वर्तते सदा ॥
 ॐयामन्त्रेण जुहुयादित्या श्रीस्तत्कुले स्थिता । म
 त्रिमधुञ्चाष्टमाहस्रं प्रतिवर्षन्तु फाल्गुने ॥
 भवामित्रो‡ जपेन्नम्नं शतवारं दिने दिने ।
 अविद्या न सृशेत्सत्यं विद्याया सह तिष्ठति ॥
 अहं मनु॥र्जपेन्नम्नं शतधा यो दिनम्प्रति ।
 त्रिकालज्ञानसिद्धिञ्च सर्वथा लभते द्विजः ॥ इति ।
 इति मन्दमतिप्रायश्चित्तम् ।

गुरुश्रुषा आवश्यकी इत्याह देवलः ।

* प्रत्यक्षे पिपीपते विधानं विद्वे भर ।

अरंगमाय जम्भ । अपचाह्वने नरे ॥ (६म. ४२म्. १च्छक्. १)

† एमेनं प्रत्येतन सोमभिः सोमपातमम् ।

असर्वमिन्द्रोपिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्द्रभिः ॥ (६म. ४२म्. २च्छक्. १)

‡ भवामित्र, न शत्र्यो दुतासुतिर्विभूतयुक् एव या उ सप्रधाः ।

अथा ते विचक्षः विद्वन् विद्वन्ः सांमो यज्ञस्य राध्वो हविष्मता ॥ (१म. १५६म्. १च्छक्. १)

§ अहं मनुभवं सत्यंवाहं कवीवः ए सचिरसि विप्रः ।

अहं कृतसामं जुनेयं मृजिऽहं कविदशना पश्यता मा ॥ (४म. १६६म्. १च्छक्. १)

यथा खननतो भूमेर्नरो निधिसुपाश्रुते* ।
एवं गुरुगतां विद्यां शूश्रूषुरधिमच्छति ॥
यथाक्षं विषसंयुक्तं विषं वाचेन संयुतम् ।
तादृशं स्यादशूश्रूषोर्ब्रह्माधीतं न संशयः ॥

नारदः ।

गुरुशूश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ इति ।

तथा ।

गुरुं त्वङ्मृत्युं दृष्ट्वा विप्रं निर्जित्य वादतः ।
अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्य प्रायश्चित्तमाह बोधायनः ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधिस्तथा ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रशिपत्य जमापयेत् ॥ इति ।

अन्येऽपि अध्ययनधर्माः पाणिनीयशिक्षादितोऽवगन्तव्याः विस्तर-
भयाच्चात्र प्रदर्शिताः ।

अथ अध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः ।

सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।

स्नात्वा हुत्वा स्वशिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

* यथा खननं खनिचक्षुः नरो वायंभिमच्छति । इति निचंयस्मिन् पाठः ।

शिक्षाविधिमाह गौतमः ।

अशक्तो रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यां शिक्षयेदिति ।

मनुः ।

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नीतमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्वाक्षीरकिस्त्रिषम् ॥

यमः ।

योऽर्थार्थी सन् द्विजोऽध्याप्यात्यठेनैवाविधानतः* ।

अनध्याये च तस्माद्दुर्वेदविप्लावकं बुधाः ॥

हारीतः ।

भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्ययनं तथा ।

अनुयोगप्रधानेन त्रीन् पक्षांसु पिवेदिति ॥

यावकमिति शेषः ।

इति अध्यापकधर्माः ।

अथ अनध्याया उच्यन्ते ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायमकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

अयनं दक्षिणमुत्तरञ्च । विषुवौ तुलामेषौ । शयनी बोधनी
च एकादशी ।

* द्विजोऽध्याप्यान् पाठयेदविधानतः इति पाठो युक्तः ।

मन्वाद्यो मात्स्येऽभिहितः ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिकी द्वादशी सिता ।
 तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी मिता ।
 आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 आश्विनस्याष्टमी कृष्ण आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ।
 मन्वन्तरादयश्चेता दत्तस्यानयकारिकाः ॥

युगाद्यो विष्णुपुराणेऽभिहितः । यथा ।

वैशाखमासस्य सिता तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्ष-
 द्वयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मं प्रेतिष्वनध्यायः शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु ।
 उपाकर्माणि चात्मनं स्वशाखाद्योत्रिये स्मृते ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुमृतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्ता वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥

आहमत्र एकोद्दिष्टातिरिक्तं बाध्यम् । एकाद्दिष्टे ब्राह्ममिति
 मनूते ।

तथा ।

सम्यागर्जितनिर्घातेः भूकम्पोत्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलश्चाहिमाज्जामूषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रयेः ॥

अथ तात्कालिका अनध्यायाः ।

शक्रोष्टुर्गर्भोलूकसामवाणार्त्तनिःस्वने ।

अमेध्यश्वशूद्रात्यश्मर्शानपतितान्तिक्ते ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युस्तनितसंग्रवे ।

भुक्तार्द्रपाणिरभ्योऽन्तरर्हरात्रेऽतिमाकृते ॥

पांशुप्रवर्षे दिग्दाहे सम्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

खरोद्भयानहस्यश्चनौतृक्षगिरिरोद्धणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥

वाणो वंशः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्तनितं गर्जनम् ।

अत्र प्रत्यहं सम्यायां विशेष उक्तः स्मृतिसारे ।

उदयेऽस्तमये चापि सुहृत्तत्रयगामि यत् ।

• यदान्तरिक्षे बलवान् भाकृती मरुताकृतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्युक्तत्वचर्चः ।

† शक्र इन्द्रध्वजः तस्य पाते उच्छ्रये च ।

‡ वर्षातोऽन्यत्र गर्ज्जद्विद्युतां यौगपद्ये आकाशिकः वर्षासु तत्कालिक इति नारा-

यणः, सम्यगर्जं न हारीतः, सायं सम्याकान्तिरे रात्रिः प्रातःसम्याकान्तिरे अहोरात्रं रात्रौ विद्युति अपररात्रादधिः “विद्युति नक्तं आपररात्रात्” इति गौतमीकेः इति निर्णयसिन्धुः ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायं विदुर्बुधाः ॥
 केचिदाहुः क्वचिद्देशं यावत्तद्दिननाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामस्यादूर्वाग्यदि पश्येन्नयोदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सञ्ज्वल्नाध्यायवर्जितः ॥
 षष्ठी च हादशी चैव अर्धरात्रौ ननाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीर्योत तृतीया नवनाडिका ॥

अन्यत्रापि ।

चतुर्थी प्रथमे यामे सार्धयामे च सप्तमी ।
 त्रयोदश्यार्धरात्रे चैतदोषो जायते ध्रुवम् ॥

हारीतोऽपि ।

प्रतिपदसु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्हयोः ।
 श्लोऽनध्यायोऽत्र शर्व्वर्ष्यां नाधीर्योत कदाचन ॥

तथा ।

अष्टमी हस्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावास्याभयं हन्ति प्रतिपदबुधनाशिनी ॥
 अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ॥
 तिस्त्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सूरिभिः ।
 शास्त्रं न तत्राधीर्योत व्रतबन्धं विवर्जयेत् ॥

तात्कालिकानध्यायनिमित्तानां समवाये विशेषमाह गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्नयिद्वसन्निपाते आहमिति ।

ऋत्यन्तरेऽपि ।

विद्युद्दर्शितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् ।

कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु विरात्रकम् ॥ इति ।

अथ अनध्यायापवादः ।

तत्र मनुः ।

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च ॥

कौर्म्येऽपि ।

नैत्यके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।

उपाकर्माणि कर्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥

अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतान् विषर्जयेत् ॥

एष धर्मः समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।

ब्रह्मणाभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥

अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तां च विशेषतः ॥

अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

ब्रह्मचारिप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ ग्रहयज्ञस्वरूपमभिधीयते ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा । तत्र अयनविषुवो-
परागादिषु नित्यः, गर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु नैमित्तिकः,
विपदपगमसम्पदादिकाम्येषु काम्यः ।

तत्र नित्यनैमित्तिकयोः प्रतिपदोक्तवस्त्वभावे अनुकल्पानि
ग्राह्याणि । काम्ये तु प्रतिनिध्यभावात् प्रतिपदोक्तान्येव वस्तुनि ।
तथाच शौनकः ।

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनकोऽहं हिजम्भनाम् ।

पुण्येऽहनि शुभे वारं कुर्यादा च त्रिजम्भसु ॥

अयनं विषुवे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।

ग्रहाणामुपचेष्टानामेतां शान्तिं समाचरेत् ॥

नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यान्नैमित्तिक इतः परम् ।

गर्भाधानादिसंस्कारकर्मैस्त्रिषु विशेषतः ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने ॥

अत्र कार्यारम्भेषु इत्यादि सर्वत्र निमित्तसप्तमी ज्ञेया ।

आरोग्यज्ञानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ।

अभिचारे च यः कुर्याद्ग्रहपूजां विधानतः ।

सोऽर्भीष्टं फलमाप्नोति निर्विघ्नेन न संशयः ॥ इति ।

तथा ।

क्षीयन्ते विपदः क्षिप्रं वर्धन्ते सम्पदोऽखिलाः ।

तापादयो विनश्यन्ति सर्वाः कार्येः प्रदक्षिणाः ॥ इति ।

अथ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायभूतग्रहयज्ञविधानम् ।

हेमाद्रौ स्नान्दे ।

गार्ग्यं सुखासनासीनं कौशिकः परिपृच्छति ।

निखिलां ग्रहशान्तिं मे भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

गार्ग्य उवाच ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ।

पीड्यन्ते ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भूवि मानवाः ॥

शनैश्चरेण सौदासो नरमासे नियोजितः ।

राहुणा पीडितो राजा नलो भ्रान्तो महीतले ॥

अङ्गारकविरोधेन रामो राट्वादिवासितः ।

अष्टमेन शशाङ्केन हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥

रविणा सप्तमस्येन रावणो विनिपातितः ।

शुक्रणा जम्भसंस्थेन मृतो राजा सुयोधनः ॥

पाण्डवा बुधपीडायां विकर्माणि नियोजिताः ।

षष्ठेनांशनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः ॥

एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैश्च पीडिताः ॥

मात्स्ये ।

श्रीकामः कान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृध्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् प्रभुः ॥

ग्रहयज्ञास्त्रिधा प्रोक्ताः पुराणश्रुतिकोविदैः ।

प्रथमोऽशुतहोमोऽयं सच होमस्ततः परः ॥

द्वितीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ॥
 गृहस्थोत्तरपूर्व्येण मण्डपं कारयेदनुधः ।
 रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदकप्लवम् ॥
 दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्याद्विधानतः ।
 तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्त्तव्यानि विचक्षणैः ॥ इति ।

स्कान्दे ।

नवयष्टमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।
 चतुरस्रमर्धहस्तं योनिवक्त्रं समिखलम् ।
 चतुरङ्गुलविस्तारा मिखला तदुच्छ्रिता ॥

मात्स्ये ।

वितस्तिमात्रयोनिः स्यात् षट्पञ्चाङ्गुलिविस्तृता ।
 गजोष्ठसदृशी तददायता छिद्रमयता ॥
 मिखलोपरि मर्त्तव्यं अश्वत्यदलसन्निभा ।
 सा च पश्चिमतो ज्ञेया योनित्वादिनि केचन ॥
 मानहोनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।
 तस्माद्योत्तरपूर्व्येण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ।
 द्विवर्षं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायमग्नितम् ॥

स्थण्डिलं वेदिः, वप्रा मिखलाः ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रितो वपः प्रथमः ससुदाहृतः ।
 त्र्यङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ।
 द्वाङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैः ॥

स्कान्दे ।

नवग्रहमखे कुर्याद्विजयतुरः शुभान् ।
 अथवा चैकमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥
 जन्मभूगीतमग्निश्च वर्णः स्थानं मुखानि च ।
 योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं यद्वास्तेनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधास्थे हिमांशुजः ॥
 मैत्र्येषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरन् मीराद्वे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ॥
 यस्य यस्य च यद्गोचं तस्मै वक्ष्याम्यतः परम् ।
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥
 भारद्वाजो भवेद्भूमस्तथात्रेयश्च सोमजः ।
 शक्रपूज्योऽङ्गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ॥
 शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठीनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम् ॥
 आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 धूम(भूत)केतुस्तथा भोमे जाठरोऽग्निर्बध्ने ऋतः ॥
 गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हार(ट)कः ।
 शनैश्चरे महातेजा राहुर्केत्वोर्जुताशनः ॥

अथ ग्रहवर्णाः ।

भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्रनिशाकरो ।

सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ ऋणौ ।
क्षणां शनैश्चरं विद्याश्चिवा राहुश्च कृतवः ॥

अथ ग्रहस्थानानि ।

मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिं पूर्वंदक्षिणे ।
दक्षिणे लोहितं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
उत्तरे तु गुरुं विद्यात्पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमम् ।
पश्चिमोत्तरतः केतुः स्याद्यो वं शुक्रतण्डुलेः ॥

अथ ग्रहधातवः ।

ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णादुभौ ।
रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ।
स्वैर्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ॥

स्कान्दे ।

शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ ज्यौ गुरुसीम्यावुदङ्मुखौ ।
प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः ॥
प्राङ्मुखावूर्ध्वदृष्टौ, उदङ्मुखौ वामदृष्टौ, प्रत्यङ्मुखः अधोदृष्टिः,
दक्षिणतोमुखा दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम्, आदित्याभिमुखा
इत्युक्तत्वात् ।

वर्णरूपगुणैर्युक्तान् व्याख्यावाहयेत् तान् ।

मात्स्ये ।

पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
नान्दीन्नाहं विधायाथ वृणुयाद्विजस्तथा ॥

नवग्रहमखे विप्रासत्वारो वेदवादिनः ।
 अथवा ऋत्विजो शान्तौ हविव श्रुतिकोविदौ ॥
 कार्यावयुतहोमे तु न प्रयुज्येत विस्तरे ।
 देवानां स्थापनं कुर्यान्मण्डपे तु विधानतः ॥
 अग्निप्रणयनकृत्वा वेद्यामावाहयेत्पुरान् ।
 देवानां तत्र संख्याप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥
 आदित्याभिमुखः सर्वं साधिप्रत्यधिदेवताः ।
 स्थापनीयां मुनिश्रेष्ठ नान्तरेण पराङ्मुखाः ॥
 नान्तरेण वह्निर्योगिनः सन्निहिता इति व्याख्येयम्, मध्ये
 स्थापनस्योक्तत्वात् ।

अग्निं द्रुतं* दिनेशाय सोमायास्तु म† इत्यथ ।
 स्थोना पृथिवि‡ः भीमाय इदं विष्णु§र्बुधाय च ॥

* अग्निं द्रुतं इतीमं होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्तसुम् ॥ (१म. १२सू. १श्लो.)

† अस्तु मे सोमो अन्नवीदन्विशानि मेवजा ।

अग्निं च विश्वंभुवमापय विश्वमेवजीः ॥ (१म. २१सू. १०श्लो.)

‡ स्थोना पृथिवि नो भवानृत्तरा निवेशनौ ।

यस्या नः शर्मं सप्रथाः अप नः शीघ्रचदघम् ॥ (१३अ. २१म. यजुः १)

§ इदं विष्णुर्विचक्रमे चक्षुः निदधे पदं समूदमस्य पांशुम्(रे) ।

(१३अ. १५म. यजुः १)

इन्द्रं विद्मः* सुरेज्याय युक्तज्योतिः† सिताय च ।
 प्रजापतेऽद्य‡ सौराय चायङ्गीरिति§ राहवे ॥
 केतवे ब्रह्म अज्ञानं॥ स्वः स्वमेन्द्रेः प्रतिष्ठिताः ।
 ईश्वरं भास्करे विद्यादुर्मां विद्यानिशाकर ॥
 स्कन्दमङ्गारके विद्यादुर्ध्वे नारायणं विदुः ।
 गुरो वेदनिधिं विद्याच्छुके शक्रो विधीयते ॥
 वेदनिधिर्ब्रह्मा ।

शनेश्वरे यमं विद्याद्राहोः कालस्तथैव च ।
 चित्रगुप्तोऽधिपः कर्ता रत्नेतं यज्ञदेवताः ॥
 विष्णुधर्मोत्तर ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यो देवो यो यज्ञः स्मृतः ।
 अग्निरर्कः स्मृतः सामो वरुणः परिकीर्तितः ॥

* इन्द्रं विद्मः अथोऽध्वन्यसमुद्भवचम गिरः ।

रथोत्तम रथोर्मां वाजानां सन्धिं प्रतिष्ठितम् ॥ (१म. ११५. १००० ॥)

† युक्तज्योतिषं विद्यज्योतिषं सन्धज्योतिषं ज्योतिषाद्यम् ।

युक्तं च स्तवपाद्यात्पुष्टाः ॥ (१७५. ८०म. यजुः ॥)

‡ प्रजापते न त्वर्देताम्यन्तो विद्या ज्ञानानि परितः तां भूय ।

यत्कामासि जुहुमकर्मा चन्तु वयं स्याम पतयो रथोष्णम् ॥

(१०म. १९१५. १००० ॥)

§ चायङ्गीः अत्रिरक्षमोदसदन् मातरं पुरः ।

पितरश्च प्रयत्नव्यः ॥ (१५. ६म. यजुः ॥)

॥ ब्रह्म अज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विद्योत्पत्तिः सुब्रह्मो धर्मः चायः ।

स ब्रह्मा उपमा अव्यय विद्याः सततं योगिनमसततं विदुः ॥ (११५. १म. यजुः ॥)

अङ्गारकः कुमारश्च बुधश्च भगवान् हरिः ।
 बृहस्पतिः स्मृतः शक्रः शुक्रो देवी च पार्वती ॥
 प्रजापतिः शनैश्चरो राहुर्ज्ञेयो गणाधिपः ।
 विश्वकर्मा स्मृतः केतुर्ये ग्रहास्तो सुराः स्मृताः ॥
 स्कान्दे ।

वक्ष्ये स्थानानि देवानामीश्वरादि यथाक्रमम् ।
 सूर्यस्यैवोत्तरे शश्वमुमां सोमस्य दक्षिणे ॥
 स्कन्दमङ्गारकस्येव दक्षिणस्यां निवेशयेत् ।
 सौम्यस्य पश्चिमे विष्णुं विधिं जीवस्य पूर्वतः ॥
 इन्द्रमैन्द्रां सितादिव्यामन्दस्याये यमो भवेत् ।
 राहोः पूर्वोत्तरे कालं सर्वभूतभयावहम् ॥
 केतोर्नैर्ऋत्यदिग्भागे चित्रगुप्तं निधापयेत् ।
 उत्तरे शनिसूर्याभ्यां गुरुकेत्वोश्च दक्षिणे ।
 गणाधिपं प्रतिष्ठाप्य सर्वदेवनमस्कृतम् ॥

अथ मण्डलानि ।

भानुस्तु मण्डलाकारं सोमस्तु चतुरस्रकम् ।
 अङ्गारकं त्रिकोणश्च बुधं वाणाकृतिं तथा ॥
 दीर्घचतुरस्रं गुरुं पञ्चास्रं भागवं तथा ।
 धनुः शश्वं शनिं विद्याद्राहुं सर्पाकृतिं तथा ॥
 ध्वजाकाराः केतवश्च* गणेशं तत्र रूपिणम् ।

* वर्तुलं भास्करः कार्यो शर्वचन्द्रो निशाकरः ।

अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिसंज्ञः ॥

स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥ इति ।

पक्षे मण्डलाद्याकारेण स्थापनम् ।

द्वादशाङ्गुलमादित्य सोमं तु द्विगुणं लिखेत् ।

भृगुं नवाङ्गुलञ्चैव गुरुञ्चैव षडङ्गुलम् ॥

बुधं भूमिसुतं सौरि चतुस्त्रिंशद्वाङ्गुलं तथा ।

सोममर्द्धाङ्गुलं राहुं केतुं कुर्यात् षडङ्गुलम् ॥

मात्स्ये ।

विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।

न्यसेन्मन्त्रैर्गणेशादींस्तथैवाश्विक्कुमारकी ॥

राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।

राहोः केतोर्दक्षिणे च विन्यसेत्क्रमशः सुधीः ॥

स्कान्दे ।

अतः स्थापनमन्त्राय कथयाम्यनुपूर्व्वगः ।

ईश्वरं चाम्बकं चैति श्रीय ते चैति पार्श्व्वर्तोम ॥

पञ्च कृतिमंरुः कार्ययन्त्रो गन्तु भर्गवः ।

सर्पाकृतिः शनिः कार्यो राहस्तु मकराकृतिः ।

खड्गाकृतिकथा केतुः ॥ इति संस्कारत वे यद्वागामाकृतिभेदी इत्यने ।

• चाम्बक यत्रामर्ष सुमन्त्रि पृष्टिर्द्वैतम् ।

ऊर्ध्वरुक्कमिव बभूवन्मूर्ध्निमुखाय सामृतात् ॥ (३५. ६० म. यजुः १)

† श्रीय ते लक्ष्मीय पद्मरावहो गच्छे पार्श्वे लक्ष्म्यानि रूपमयि नो व्याप्तम् ।

इच्छादिपागामस्य इषाण सर्व्वलोकस्य इषाण ॥ (३१. ५. २२ म. यजुः १)

यदक्रन्द इति* स्तब्धं विष्णुं विष्णोरराटतः† ।
 आब्रह्मव्रतिति‡ ब्रह्माणं मजोषेति § च वासवम् ॥
 यमाय त्वेति¶ च यमं कालं कार्ष्णि॥रसीति च ।
 चित्रावव्रतिति मन्त्रेण## चित्रगुप्तं निधापयेत् ॥
 अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्रश्चेन्द्री प्रजापतिः ।
 सप्तौ ब्रह्मा च निर्दिष्टा अधिदेवा यथाक्रमम् ॥

- * यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन् समुद्रादुत वा पुरीषात् ।
 श्वेतस्य पक्षा इरिणस्य बाह्व उपसृत्य अक्षि जातन्ते अर्जुन ॥ (२८ अ. ११ म. यजुः ।)
- † विष्णोरराटमसि विष्णोः शर्मन्त्यां विष्णोः स्वर्गसि विष्णोर्ध्रुवांसि ।
 येणवमसि विष्णवे त्वा ॥ (४ अ. २१ म. यजुः ।)
- ‡ आब्रह्मन् ब्राह्मणां ब्रह्मर्चसौ जायतामारुहे राजन्त्यः अर इवर्त्यः इतिव्याधी महारथो जाय
 दोग्धी धेनुर्वादानडाजायः सप्तः पुरन्धुर्योपा जिणः रक्षिताः समेयो युवांस्य यजमान
 वीरो जायतां निकामे निकामि नः पश्यन्त्यां वर्धन्तु फलवन्त्यो न शोषध्वः पण्यन्तां शो
 क्षेमां नः कल्पताम् । (१२ अ. १२ म. यजुः ।)
- § सत्राया इन्द्र सगणां मरुद्भिः सोमं पिब ठञ्छा अर विहान् ।
 अक्षि अत्रुर्प मृधं नदन्वाधामय कृणाक्षि विवतो नः ॥
 उपयाम गृहीतांसोन्द्राय त्वा मरुत्वते ।
 एव ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (७ अ. ३७ म. यजुः ।)
- ¶ यमाय त्वा । मखाय त्वा । मर्यस्य त्वा तपसे । देवत्वा सविता मज्जान्तु । इक्षि
 अत्युग्रस्याक्षि । अक्षिरसि अक्षिरसि तपोऽसि । (३७ अ. ११ म. यजुः ।)
- || कार्ष्णिरसि समुद्रस्य त्वा चित्रा उद्ययामि ।
 समायो अक्षिरन्त समोवधोभिरीरयोः ॥ (४ अ. २८ म. यजुः ।)
- ७७ चित्रावसो स्वसि ते पारमजीव । इति गुन्नापुक्रयदानपद्धतौ ।

अग्निं दूतमितिः॥ अग्नेर्वरुणस्य उदुत्तमम् ।
 स्थोना पृथिविः॥ मेदिन्या इदं विष्णुसुः॥ विष्णवे ॥
 इन्द्रायेन्दोः॥ इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे॥ अचीस्थितौ ।
 प्रजापतेः॥ प्रजिगस्य एष ब्रह्मेतिः॥ वै विधेः ।
 मन्त्रो नमोऽस्य सर्पेभ्यः॥१॥ सर्पाणां स्थापने मतः ॥

ग्रहध्यानम् ।

पद्मासनः पद्मकर इत्यादि शतमैष्टोत्तरं सदा इत्यन्तं मन्त्र-
 पुराणोक्तमत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ देवाधिदेवानां नैवेद्यं कुसुमानि च ।

ग्रहवच्चासनं दानं स्थापनञ्चानुपूर्वशः ॥

* ५४० पुत्रं ऋग्भिः प्रदक्षिता ।

† उदुत्तमं वरुणपात्रमथर्वाधमं वि मध्यमं पृथगाथ ।

अथावयमादित्यव्रतं तवानागमो अदितये श्याम ॥ (१२५. १२६. यजुः १)

‡ ५४० पुत्रं प्रदक्षिन्तं मनुष्यम् ।

§ इन्द्रायेन्दो मरुत्वन्तं पवस्व मधुमत्तमः ।

अतस्य शान्तिमामदम् ॥ (२४. ६४५ २२५५)

॥ उत्तानपर्णं सुभयं देवव्रतं मरुत्वन्तं ।

सर्पेभ्यो नमः पराधमं पतिं नैवेद्यं कुरु ॥ (१०४. १४५५. २५५५)

॥ ५४१ पुत्रं ऋग्भिः प्रदक्षिता ।

● एष ब्रह्मा यः ऋत्विज इन्द्रो नाम दुती यथै । (५५. २५. १६. २५. साम. १)

† नमोऽस्य सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अजरिन्दे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ (१२५. ६५. यजुः १)

मात्स्ये ।

प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।
 चूतपल्लवसञ्छन्नं फलवस्तयुगान्वितम् ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चमृत्स्ना(भृङ्ग)युतं तथा ।
 स्थापयेदन्नं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रांस्र सरांसि च ।
 गजाश्चरथावल्लीकसङ्गमाद्भुदगोकुलात् ॥
 मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वौषधिसमन्विताम् ।
 स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्मवित् ॥

स्कान्दे ।

दिवाकरकुजाभ्यां हि दापयेद्रक्तचन्दनम् ।
 चन्द्रे च भार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥
 कुङ्कुमेन तु संयुक्तं (संरक्तं) चन्दनं जीवसौम्ययोः ।
 अगुरुं चन्दनं दद्याद्वाहुक्तेर्वर्कजेषु च ॥
 ग्रहवर्णानि पुष्पाणि गायत्र्या धूपमादहेत् ।
 रवेः कुन्दरुक् धूपं शशिनस्तु घृतामृतम् ॥
 भीमे सर्जरसश्चैव अगुरुश्च बुधे स्मृतः ।
 सिंहान्नं गुरवे दद्याच्छुक्ले विष्वगिरिं तथा ॥
 शुक्लं मन्दचारे तु लाक्षा राज्ञोश्च क्लृप्तवे ।
 उद्दीप्यन्तेति मन्त्रेण दीपं दद्यादतन्द्रितः ॥
 गुडोदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ।
 लोहिताय हविष्यान्नं बुधाय क्षीरपाष्टिकम् ॥

दध्योदनं गुरोर्दद्याच्छुक्राय च घृतोदनम् ।
 मिश्रितं तिलमासेन नैवेद्यं तु शनैश्चरे ॥
 राहोर्मांसोदनं दद्यात्केतोश्चोदनं* तथा ।
 निवेदयित्वाहुतिभिर्-ह्रीं कुर्व्यादतन्द्रितः ॥
 प्रादिशमात्रा अर्कस्य समिधसार्कसम्भवाः ।
 दधिमध्वाज्यसंयुक्ताः प्रतिदेवञ्च होमयेत् ॥
 पालागीर्ध्वं च सोमाय खादिरोर्लोहिताय च ।
 आपामार्गिर्बुधायेति आम्बलीयं वृहस्पतैः ॥
 ओदुम्बरीयं शुक्राय मन्दाय च शमीमयीः ।
 दौर्वी राहोः कुशान् केतोर्ह्रीममन्त्राःस्ततः परम् ॥
 प्रतिदेवञ्च होमयेदिति सञ्चित्रं योज्यम् । इतरूपां देवानां स्वस्व-
 यज्ञसमिद्धिरेव होमः ।
 आकृष्येनऽमहस्तांगोरिमं देवास्तथैव ॥

● अजाक्षीरेण संस्मिता यवाय तिलतण्डुलाः ।

अजकण्ठस्य रक्तेन चित्रायैवाग्नमेजिताः ॥ इति शक्तिदीपिका ।

† निवेद्याहुतिभिः पद्यादिति क पुस्तके पाठः । स एव युक्तः, व्यसो दूतारम्भान् ।

‡ कर्तुं कृत्व न केतवे पशुं मय्या अपेक्षम् ।

समुद्रहिरजायथाः ॥ (१म. ६म. ६शब्.)

§ आकृष्येन रजसा वर्णमानो निवेद्ययज्ञसूत मन्त्रैश्च ।

हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ (१म. ७४म. ९शब्.)

॥ इमं देवा असपत्वं सुपुत्रं सज्जनं सज्जाय सज्जनं अग्न्याय सज्जनं यामराज्यादन्त्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यं पुत्रममुष्यं पुत्रमस्यं विप एव वोऽसौ राजा सोमोऽस्यैकं ब्राह्मणानां राजा ।

अग्निर्मूर्ध्वेति* भौमाय उदबुध्यस्व† बुधाय च ।
 बृहस्पते अति‡ गुरोः शुक्रायान्नात§ परिस्रुवः ॥
 शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं शन्नो देवी॥रुदाहृतः ।
 कथा न॥ इति राहोश्च केतुं छाणं न*# केतवे ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे तु आकाशेनेति** सूर्यस्य इत्यादि समान-
 सुक्ता उक्तम् ।
 शन्नो देवीति सौरस्य काण्डात्काण्डेति†† राहवे॥ इति ।
 मात्स्ये ।

- अग्निर्मूर्ध्ना दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
 अपां रेतोसि जिवति ॥ (८म. ४४ सू. १६ ऋक् ।)
- † उदबुध्यस्वाग्ने प्रतिजाष्टि त्वमिष्टापूर्ते संखजेयामयश्च ।
 अखिन्त्यधस्थे अक्षुःशरखिन् विद्धे देवा यजमानश्च सोदत ॥ (१५ अ. ५४ म. यजुः ।)
- ‡ बृहस्पते अति यदर्थो अक्षुःशरखिभाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यदीदयच्छवसच्छत प्रजात तदव्यासु द्रविणं धेहि चितम् ॥ (२६ अ. १ म. यजुः ।)
- § अन्नात्परिसृतो रसे ब्रह्मणा व्यपिबत् अन्नं पयः सोमं प्रजापतिः ।
 अन्तेन सर्वमिन्द्रियम् विषाणं शुक्रमन्त्रसः इन्द्रस्येन्द्रियमदं पयोऽमृतं मधु ।
 (१८ अ. ७५ म. यजुः ।)
- ॥ शन्नो देवीरभि(भौ)ष्टवे आपो भवन्तु पीतये शयोरभिसवन्तु नः । (१६ अ. १२ म. यजुः ।)
- ॥ कथा नक्षत्र आसुव दूतौः सदाहृतः सखा ।
 कथा शचिष्ठया इता ॥ (२० अ. १८ म. यजुः ।)
- ५४० पक्षे प्रदर्शितौ मन्त्रावितौ ।
- ॥ काण्डात्काण्डात्पारिजाति पक्षवः पक्षयस्परि ।
 एवा मो दृष्ट्वे प्रतनु सङ्ख्येव प्रतेन च ॥ (१० अ. २० म. यजुः ।)

आबो राजेति॥ रुद्रस्य बलिं होमं समाचरेत् ।
 आपो हि छेत्^१ लुमायान् स्वीनेति॥ स्वामिनः^२ तथा ॥
 विष्णोरिदं विष्णुरिति॥ त्वमित्तेति॥ स्वयम्भुवः ।
 इन्द्रमिदेषतातयः॥ इन्द्रस्य जुहुयात्पुनः ॥
 तथा यमस्य चायङ्गोरिति॥ होमः प्रकीर्त्तितः ।
 कालस्य ब्रह्म जज्ञानः^३ मिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥
 चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमिति॥^४ पौराणिका विदुः ।
 अग्निं दूतं वृणीमहे^५ इति वज्ररुदाहृतः ॥
 उदुत्तमं वरुणिति॥ अपां मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।

● आबो राज्ञानमध्वरस्य हंतावं सत्ययज्ञ रोदध्याः ।

अग्निं पुरा क्षान्तिश्रीं रश्मिर्नाह्वरस्यरूपमवधं कृणुध्वम् ॥ (४म. १७. १ अक्ष. १)

† ५८ पृष्ठे अग्निं प्रदर्शिता ।

‡ ५४० पृष्ठे मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।

§ स्वामिन इत्यत्र मदिन्या इति तुलापुरुषदानपद्धती पाठः, स एव युक्तः प्रतीयेत ।

¶ ५४० पृष्ठे मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।

॥ त्वमिते प्रया अस्य अग्रं वातर्त्ततः कविः ।

८ विप्रसः समिधान् दादिव आवि वासिनि वेधसः ॥ (८म. ६० म. ५ अक्ष. १)

●● इन्द्रमिदेषतातय इन्द्र प्रयत्यध्वरं ।

इन्द्र समीके अग्निना जुवःमहे इन्द्र धनस्य सातये ॥ (८म. ६० म. ५ अक्ष. १)

†† ५४१ पृष्ठे प्रदर्शित मन्त्रवचम् ।

‡‡ अज्ञात यदनाज्ञातं यस्मै क्रियते मिथः ।

अग्रं तदस्य कल्पय त्व वेत्य हि यथायथम् ॥ (१६ ब्रा. १ म. १ अक्ष. साम. १)

§§ ५४० पृष्ठे अग्निं प्रदर्शिता ।

¶¶ ५४५ पृष्ठे मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।

भूमिः पृथिव्यन्तरिक्षं* विष्णोः सहस्रशीर्षेति च† ॥

इन्द्रायेन्दो इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे शचीस्थितौ ।

प्रजापते प्रजेशस्य आयङ्गौरिति सर्पके ॥

ब्रह्मणो ब्रह्म जज्ञानमिति मन्त्रा उदीरिताः ।

आ तू न इन्द्र‡ विष्नेगे दुर्गाया जातवेदसे§ ॥

आनो नियुङ्गिर्वायोश्च आदिग्नस्य॥ वै दिवः ।

एषो उषा अपूर्व्येति** अश्विनोर्मन्त्र ईरितः ॥

एवञ्च यत्र ग्रहमन्त्रादौ भेद उक्तस्तत्र तत्तच्छाखापरत्वेन ते ते
मन्त्रा द्रष्टव्याः, सर्वांसु शाखासु ग्रहयज्ञस्योक्तत्वात् । समिधश्च
त्रिसध्वक्ता अष्टशतमष्टाविंशतिर्वा होतव्याः ।

* पृथिव्यन्तरिक्षं क्षीरापः कनिकदत् ।

सिन्धुरापो मरुतो मादयन्तां धर्मां ज्योतिः ॥ (३प्र. १७. १६म. साम. १)

† सहस्रशीर्षां पुरुषः सहसाक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो ब्रूता अत्यतिष्ठद्गङ्गाङ्गुलम् ॥ (३१प्र. १म. यजुः १)

‡ आ तू न इन्द्र उवहन्नथाकसर्धमागहि ।

महान् महीभिरुतिभिः ॥ (३१प्र. ६५म. यजुः १)

§ जातवेदसे सुनवास सोममरासांयतो यतो निदहति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं द्रवितात्यग्निः ॥ (१म. ८२म. १ऋक् १)

¶ आनो नियुङ्गिः श्रुतिर्गौभिरध्वरः७ सहसिर्गौभिरुपयाहि ययम् ।

वायो अकिन्सुवने मादयस्व यं पात स्वप्तिभिः सदा नः ॥ (१७प्र. १८म. यजुः १)

॥ आ दिप्रब्रह्म वेतसो ज्योतिष्पशन्ति वासरम् ।

परो यदिध्यते दिवा ॥ (८म. ६म. १०ऋक् १)

** एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

सुषे वामचिना ब्रह्मन् ॥ (१म. ४६म. १ऋक् १)

तदाह याज्ञवल्करः ।

एकेकस्य ह्यष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चापि समन्विताः ॥

चिन्तामणौ ।

समिधां लक्षणं वस्ये सङ्घां तासां तथैव च ।

विशीर्णा विदला कृत्वा वक्राः ससधिराः कृशाः ।

अतिस्थूलायातिदीर्घाः समिधः कार्थ्येनाशनाः ॥

विशीर्णायुक्ष्यं कुर्याद्विदला पुच्छनाशनी ।

सधिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवर्जनी ॥

दीर्घा विदेशगमनी स्थूला ह्यात्मविनाशनी ।

अकृशा सुसमास्थूला मारुर्वा च सुपलाशिनी ।

प्रादेशाद्वाधिकान्मृनाः समिधः सर्वकर्मणि ॥

अर्को नाशयति व्याधिं पलाशः सर्वकामदः ।

खादिरथार्थलाभाय अपामार्गः सुदर्शनः ॥

अश्वत्थः सर्वकामाय भीमाग्याय ह्यदुम्बरः ।

शमी शमयते पापं दूर्वाशुथविवर्जनी ।

कुशान् धर्मार्थकामानां रक्षणं रक्षसां विदुः ॥

अष्टोत्तरन्तु माहस्त्रं शतमष्टाधिकन्तु वा ।

अष्टाविंशतिमष्टौ वा एकेकस्य तु होमयेत् ॥ इति ।

मारुत्ये ।

देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।

स्नेन स्नेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥

होतव्यं च घृताद्यत्र चरुभक्तादिकं पुनः ।

मन्वेर्दशाहुतीर्दद्याद्दोमो व्याहृतिभिः पुनः ॥

अयमर्थः—होमार्थं सम्पादितेन तिलान्यादिद्रव्येण ग्रहेभ्यः प्रत्येकं दश दशाहुतीर्दद्यात् । अधिदेवतादीनां प्रत्येकं तिस्रस्त्रि एकैकां वा दद्यात् ।

ततो व्याहृतिभिर्भूः स्वाहेत्याद्याभिश्चतसृभिः रघुतसंख्यादि-
क्रमेण जुहुयात् ।

उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् ।

हुत्वा तांश्च चरून् सम्यक् ततो होमं समारभेत् ॥

आकृष्णेनेत्यादि सूर्यायेत्यादि । मन्त्रवन्त इति । सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण
चरवो मन्त्रवन्तः कार्य्या इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण होमं कृत्वा
तदुत्तरकर्त्तव्यमाह ।

होमं कृत्वा ग्रहाणाञ्च जुनेरिस्वष्टकृतं ततः ।

नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥

मूर्धानमिति मन्त्रेण दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।

होमशेषं समाप्याथ आचार्योऽथ द्विजैः सह ॥

भूतः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा एवं च पामिः ।

मूर्धानं दिवो अरतिं प्रथिव्या वैशानरमृत वा जातमग्निं ।

कथं सञ्जातमिति जनामासन्ना पाचं जनयंत देवाः ॥

अथाभिषेकमन्त्रेण वायमङ्गलगीतकैः ।

पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदसुखैः ॥

अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्रग्दामभूषितैः ।

यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्नपनं द्विजैः ॥

अभिषेकमन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिविचक्षन्तु

इत्यादयः† पौराणाश्च ग्राह्याः ।

ततः शुक्ताम्बरधरः शुक्लागन्धानुलेपनः ।

सर्वाङ्गैः सज्जगन्त्रैः स्नापितो विप्रपुङ्गवैः ॥

यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः ।

दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः ॥

होमान्ते दक्षिणां दद्याच्छास्त्रार्थं पुष्टिवर्धनीम् ।

आदित्याय शुभां धेनुं‡ गङ्गां सोमाय दापयेत् ॥

* ३३५ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† ३४ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ सूर्यादीनां धेनुदानादिमन्त्रः यथाक्रमेण प्रदर्शितः ।

तत्र एतस्य — कपिलं सूर्यभूतानां पूजनीयासि रीतिम् ।

तौर्धेनुमयो यस्मादतः ज्ञानि प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्यते धेनु सूर्ययागकर्म दद्यात् । एवमुत्तरम् ।

§ सोमस्य — पुण्यत्वं गङ्गा पुण्यानां महत्त्वानाञ्च महत्त्वम् ।

विष्णुना विधृतो नित्यमतः ज्ञानि प्रयच्छ मे ॥ इति गङ्गास्य ।

भीमाय रत्नवृषभं॥ सीमपुत्राय काञ्चनम् ।
 गुरवे पीतवासांसिः॥ शुक्रायाश्चतुर्दशदापयेत् ॥
 कृष्णाय गौर्गर्मन्द्वाराय राहवे त्वायसं॥ शुभम् ।
 केतवे ह्यागमांसानि॥ सर्वेषामेव काञ्चनम् ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्यं स्वल्पवित्तस्य वा ग्रहः ।
 तमेव पूजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिः स्वशक्तितः ॥
 यथा ग्रहा द्विजास्तद्वदेदेवाङ्गपारगाः ।
 तोषयेन्मृदु(अधु)वस्त्रैर्वा तुष्टानंतान् विसर्जयेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।
 यजमानमदाक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

● कुजस्य—धर्मस्थं उपरुपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्तेर्गर्भज्ञानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति वृषभम् ।

† बुधस्य—हिरण्यगर्भगर्भस्थं शुभं वीजं विभावसीः ।

अनन्तपुष्पफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति सुवर्चम् ।

‡ गुरोः—पीतवस्त्राय यथाहासुदेवस्य वृषभम् ।

प्रदानादस्य मे विष्णुः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥ इति पीतवस्त्रम् ।

§ शक्रस्य—विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यथादमृतसम्भवः ।

अमृतार्कवाहिनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति अश्वम् ।

॥ शनिः—यथालोकं प्रदीप्यो देवो भेजः केशववृद्धभा ।

कर्मपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति कृष्णं चैत्रम् ।

॥ राहोः—यथादायसकर्णाणि तथावीनानि सर्वदा ।

हृत्पान्तलापुत्रादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्यावृष्टम् ।

● शिवः—यथास्यं सर्वव्यापनामकत्वेन व्यवस्थितः ।

यान् विभावसोर्गर्भसमस्तः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति कर्णं दद्यात् ।

अग्निदग्धं यथा भस्म वातोद्भूतं विनश्यति ।
 दुरितं मन्त्रनिर्हृग्वं दानोद्भूतं तथा नृप्याम् ॥
 यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं श्यान्निवारणम् ।
 एवं दैवोपचातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥
 यथा समुत्थितं यन्त्रं यन्त्रेण प्रतिहृत्यते ।
 एवं समुत्थितं चोरं ग्रीष्मं शान्त्या विनश्यति ॥
 अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माज्जितधनस्य च ।
 नित्यं नियमस्य सदा सानुग्रहा यज्ञाः ॥
 यथा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते निर्हृग्व्यवमानिताः ॥
 यज्ञाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि ।
 आरोग्यवत्सम्यक्को जीवेच्च शरदां शतम् ॥
 एवं समर्थं निष्पाद्य देवान् सर्वान् विसर्जयेत् ।
 यान्ते देवगणाः सर्वे पूजामाढाय पार्थिवीम् ।
 इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥
 अनेन विधिना यन्म यज्ञपूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीय(स्य)ते ।
 सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमन्त्रः स्मृतः ॥

यः प्रतिकूलो यज्ञः स एव तत्तद्वासरे पूज्यः, यन्म पीडाकर-
 इत्युक्तत्वात् । राहुकेत्वोः पृथग्वामराभावान्मन्दवार एव आह्वयः ।

शन्यादीन् मन्दवारे तु पूजयेन्नयतो नरः ।

इति बौधायनकारिकातः ।

तथा ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
 निर्व्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्देशाङ्गुतेषु च ॥
 वश्यकर्माभिचारादौ तथैवीच्चाटनादिके ।
 नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समारभेत् ॥
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ।
 तस्मादयुतहोमस्य विधानं तु समाचरेत् ॥
 इति हेमाद्रिनिबन्धोक्तमयुतहोमविधानम् ।

अथास्य संक्षेपेण प्रयोगः ।

नवग्रहमखस्त्रिविधः अयुतहोमो लक्षहोमः कोटिहोमश्चेति ।
 तत्र श्रीकामादिग्रहपीडायामुत्पातादौ शान्तिकामोऽभि-
 चरं च नवग्रहमखाख्यमयुतहोमं कुर्यात् ।

तत्र प्रथमोऽहनि सुमुहूर्त्ते सभृतसम्भारो यजमानः कृत-
 नित्यक्रियः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तोऽमुककामः अयुत-
 होमेनाहं यष्ये इति सङ्कल्प्य पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
 नान्दीश्रावणं विधाय ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति प्रथमं
 ब्राह्मणवाचनं कुर्यात् । ॐ पुण्याहमिति त्रिः श्रावणं (त्रिः
 प्रतिवचनम्) । एवं ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ स्वस्तीति
 त्रिः श्रावणम् । ततः ॐ ऋहिं भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ ऋध्यतामिति
 पूर्व्ववत् ।

एवं ब्राह्मणवाचनं विधाय ऋत्विजश्चतुरो वेदवेदाङ्गविदो
 हो वा वृत्वा स्रगृह्योक्तविधिना मधुपर्कं णार्हयेत् ।

तत आचार्येण यजमानगृहादुत्तरपूर्वदेशे प्रागुदक्प्रवणायां भूमावट्टहस्तं मण्डपं चतुर्द्वारं विधिना विधाय तस्य मध्यभागे हस्तमात्रं कुण्डं योनिमेखलासहितं कृत्वा तस्येगानदेशं यज्ञ-
देवतास्थापनाय वेदिका मूर्ध्नि हस्तविस्तृता वितस्युच्छ्राया
वप्रदयाहता चतुरस्रोदक्प्रवणा कार्या । तस्याः प्रथमो वप्रो-
द्वाङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयस्तत्राङ्गुलोच्छ्रायः डावपि द्वाङ्गुलविस्तारौ
कार्यौ ।

ततः स कुण्डमध्ये उपलिप्ते सिकतोपकीर्णे च्यवृज्जोक्तविधिना
भूमिस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य यज्ञवेद्यां द्वात्रिंशत्सुरानावाहयेत्
प्रत्येकं स्थापयेच्च । तत्र आवाहनं पुष्पतण्डुलैः । ॐ भूर्भुवः
स्वः सूर्य इहागच्छ इह तिष्ठेत्यादिप्रयोगेण । तं च सूर्यादयो
नव प्रधानदेवा रुद्रादयो नव अधिदेवाः अग्न्यादयो नव प्रत्यधि-
देवा विनायकादयः पञ्च लोकपाला इति द्वात्रिंशत् । तांश्च
पूर्वोक्तमण्डलादावावाह्य षोडशोपचारैर्यथोक्तगन्धपुष्पधूपदीप-
नैवेद्यादिभिः सम्पूज्य वेद्या उपरि वितानकं सुगोभितं फलपुष्प-
युतं दद्यात् । यस्य यज्ञस्य यो वर्णस्तस्मै तत्तद्वर्णानि वस्त्र-
कुसुमानुलेपनादीनि यथोक्तानि गुह्योदनानि नैवेद्यानि च
दद्यात् । उक्तालाभे सर्व्वेभ्यः पायसं वा दद्यात् ।

ततो वेद्यग्रान्यामव्रणत्वादिलक्षणापत्तं तीर्थजलपरिपूरितं
पञ्चपत्रवादिदुतं कुशं यवापरि समन्त्रं निदध्यात् । तत्र वक्त्रं
सम्पूज्य वह्निर्दध्यक्षतपुष्पमालाविभूषितं (तं) विधाय गङ्गाया
आवाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

गङ्गायाः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरासि च ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तथैव जलदा नदाः ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ इति ।

देवदानवसंवादे इत्यादि प्रसन्नो भव सर्वदा इति कलशप्रार्थना च कार्या ।

ततोऽन्वाधानं कुर्यात् । तत्र आच्यभागान्ते विशेषः ।
आदित्यं सोमं भौमं बुधं बृहस्पतिं शुक्रं शनिं राहुं केतुमिति
प्रधानदेवताः, ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं
चित्रगुप्तमित्यधिदेवताः, अग्निमपो भूमिं विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं
प्रजापतिं सर्पान् ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः, विनायकं दुर्गां
वायुमाकाशमश्विनाविति पञ्च लोकपालांश्च अमुकामुक-
संख्याभिरर्कादिसमिद्धिरेकैकया आव्याहुत्या एकैकया चर्वाहुत्या
तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण दशभिर्दशभिराहुतिभिरयुतसंख्याभिश्च
व्यस्तसप्तस्थाहुतिभिस्तिलाज्याहुतिभिः शेषेण स्निष्टकृत-
मित्यादि यथाशास्त्रोक्तमन्वाधाय निर्वपकाले प्रतिदैवतं सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण
चतुरष्टतुरो मुष्टीन् निर्वपेत् । एवं प्रोक्षणेऽपि सूर्याय त्वा जुष्टं
(निर्वपामि) प्रोक्षामि इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रक्षालना-
नन्तरं संमं विभज्य इदममुष्मा इति यथादैवतं क्रमेण निर्दिशेत् ।

ततः क्रमेण द्वाविंशत्स्थालीषु निधापयेत् । यदा पद्याणाम्
नव स्थान्यः इतरदेवानामेकेति दश स्थान्यः, यदा सर्वेषामेकोव ,

इधाधानानन्तरं यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः । स च बहु-
कर्तृते होमे यथाकालं प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात् सर्व-
मेव होम्यद्रव्यजातं मनसा देवताश्च ध्यात्वा इदं यथादेवतमनु
न ममेत्येवंरूपः आपस्तम्बश्रौतसूत्रे तु ऋत्विग्निरपि त्यागः
कर्तव्य इत्युक्तम् ।

तथाच तत्त्वम् ।

सर्पिं राज्ये प्रतीयादध्युं कर्त्तारमिति ।

एतज्ज्ञात्यकर्त्ता कपर्दिना तथा व्याख्यातञ्च ।

ततो यजमानान्वारब्ध आचार्य आचाराग्नभागो हुत्वा
सूर्यासुदेशेन प्रादेशमावाः कनिष्ठिकास्थूलास्त्रिमध्वक्ता अर्कादि-
समिधः आकृष्योनेत्यादिमन्त्रैर्यथासङ्गं हुत्वा ततोऽग्न्यनसंख्याभि-
स्तत्त्वमिहिरिधिदेवताप्रत्यधिदेवताहोमं कुर्यात् । यद्वा अधि-
देवतादीनां पालाभ्य एव समिधो होतव्याः ।

ततः सुवेण एकैकामाग्याहुतिं मन्त्रैर्जुहुयात् ।

ततश्चरुषामवदानधर्म्येण एकैकामाहुतिं जुहुयात् । जाम-
दम्बीनां* पञ्चावत्तो भवति ।

ततः सर्व्ववहभ्योऽवदाय सोमं राजानमिति† मन्त्रेण
स्त्रिष्टुक्तं जुहुयात् । एतावदाचार्य एव कुर्याति ।

* जामदग्नीनामित्यत्र पञ्चावत्तिनामिति श्रौतसूत्रे पाठः ।

† सोमं राजानमवसेऽन्नमन् वारधानि ।

चादिभ्यन् विष्टुत्वं त्रिष्टुत्वं इत्येवं विज्ञेयम् ॥ (२५. २६५. यशः ७).

ततो होमार्थं कामानुसारेण सर्पिर्यवतिलव्रीह्यादिद्रव्यं
सूर्यादिमन्त्रैः प्रतिदेवतं दशदशाहुतयश्च ऋत्विग्भिस्तां तां
देवतां मनसा ध्यायद्भिरूपांशु प्राक्षुखैरुदक्षुखैश्च होतव्याः ।

ततः प्रणवाद्याभिः स्वाहान्ताभिर्यस्ताभिः समस्ताभिश्च
व्याहृतिभिरयुतसंख्यं होमं कृतपुरश्चरणाः सावधाना यज-
मानस्य अभीष्टकामाः समृध्यतामिति ध्यायन्तो वाग्यताश्छन्द-
ऋषिदेवतविनियोगज्ञानपूर्वकं समिहेऽग्नौ दक्षिणं जान्वाच्यः*
अन्तर्जानुहस्ता यज्ञोपवीतिनः पूर्वाह्न एव प्राक्षुखा उदक्षुखा-
वा कुर्युः । होमसंख्या च सम्यक् सावधानैः कार्या । याव-
होमसमाप्तिस्तावत्प्रतिदिनं होमाद्यन्तयोश्चन्दनपुष्पादिभिर्गृह-
देवताः पूजयेत् ।

ततः शुभे मुहूर्ते होमसङ्ख्यां समाप्य चतुर्गृहीतेन द्वादश-
गृहीतेन वाज्येन फलवस्त्रकुसुमचन्दनाक्षतपञ्चरत्नसुवर्णादियुतां
पूर्णाहुतिं मूर्धानमिति† मन्त्रेण यजमानान्वारब्ध आचार्यो
बुध्यात् ।

ततो होमशेषं सम्प्राप्य यजमानस्य अभिषेकं कुर्यात् ।
† शैवम् । अग्नेः पश्चिमे सकुटुम्बं प्राक्षुखं पीठोपविष्टं यजमान-
उदक्षुखा आचार्यऋत्विजस्मिष्ठन्तः पूर्वस्थापितकक्षसोदकेः
ऽमङ्गलग्नीतवाद्यपल्लवदूर्वादिभिरभिषिञ्चेयुः ।

* आच्य अन्वक् कृत्वा नमयित्वर्थः ।

† ५५९ पङ्क्तं प्रदर्शितम् ।

तत्र मन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिविचक्षु
इत्यादयश्च† पौराणाः ।

ततः सर्वोपधेः स्थापितो यज्ञमानो माण्यगन्धवस्त्रधरः
प्रसन्नचेता आचार्य्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र सूर्याय कपिलां पयस्विनीं धेनुम् ।

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।

तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एवं सोमाय शङ्खम् ।

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतां यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

भीमाय रक्तवर्णं धुरन्धरं वृषभम् ।

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टभूतैरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

बुधाय सुवर्णं सुवर्णपरिमितम् ।

द्विरण्यगर्भगभेस्यं हेम बीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

शुक्रवे पीतवस्त्रद्वयम् ।

पीतं वस्त्रद्वयं यस्माद्वासुदेवस्य वक्त्रभम् ।

प्रदानादस्य मे विष्णुस्ततः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

* ३३४ एवं प्रदर्शिताः ।

† ३४५ एवं प्रदर्शिताः ।

शुक्राय श्लेताश्वम् ।

विष्णुस्त्वमश्वरूपेण राजसे पृथिवीतले ।

चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

शनये कृष्णां गाम् ।

यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशववत्तमा ।

सर्वपापहृता नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

राहवे आयसम् ।

यस्मादायसकार्याणि तवाधीनानि सर्वदा ।

हस्तार्गलायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

केतवे छागम् ।

यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।

यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एताश्च दक्षिणाः ।

आदित्यस्य दक्षिणा यावता मूर्खेन पूर्णा भवति तावच्छूर्णं सुवर्णम् वा* तत्तद्दानसमकालमेव दातव्यम् । न च सुवर्णमन्त्रः पृथक् पठनीयः । अयं मुख्यो दक्षिणापक्षः । अथवा सर्वेभ्यः सूर्यादिभ्यो दक्षिणामेकैकां गां सुवर्णभूषितां गवामङ्गे-
ष्विति मन्त्रेण दद्यात् । अथवा सर्वेभ्यः सुवर्णमेव देयम्, येन

* इदानीं तु सुवर्णमूर्खं राजतमेव सर्वत्र दक्षिणात्वेन व्यवस्थिते ।

† गवामङ्गेषु तिलानि सुवर्णानि चतुर्दश ।

यस्मान्मन्त्रेण मे आदित्यः कीदृशं वरं च ॥ गण्डपुराणम् ।

वां गुह्यादितोवस्तुह्यात् । सति सामर्थ्ये शय्यारत्नभूमीरपि
दद्यात् ।

तत्र क्रमेण मन्त्राः ।

यस्मादशुभं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।

शय्या ममाप्यशुभ्यासु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥

इति शय्यायाः ।

/ यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रकीर्त्तिताः ।

तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

इति रत्नानाम् ।

यथा भूमिप्रदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवेदिह ॥ इति भूमेः ।

वस्त्रालङ्कारादि च ऋत्विग्भ्यो यथाश्रद्धं देयम् ।

ततो यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिसमीपे गत्वा देवताः

पूजयित्वा नमस्कृत्यात् ।

तत आचार्यः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”*

“यान्तु देवगणाः सर्वे”† इति मन्त्राभ्यां देवता विसर्जयेत् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयनस्येति ।

उपप्रयन्तु नवतः सुदानं च इन्द्रः प्राज्ञमंता सखा ॥

(१४७. ४६म. यजुः १)

† यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाव् शान्तिर्भूमीम् (पाणिनीयम्) ।

इष्टकामसमृद्धाय पुनरागमनाय च ॥

(गुणावुच्यदानपद्धतौ १)

ततो यजमानः प्रतिमाः सोपस्करा मण्डपादि च आचार्याय समर्पयेत् ।

ततः सभ्यान् पूजयित्वा आचार्यादीन् क्षमापयेत् । प्रति-
दैवतञ्च त्रयस्त्रय एकैको वा ब्राह्मणा भोजयितव्याः । भूरि-
दक्षिणा च देया ।

तत आगिषो गृहीत्वा सर्वान् सविनयं विस्तृज्य सोत्साहः
ससुहृद्बान्धवो भुञ्जीत इति ।

यत्र एक एव ग्रहः पूज्यते तत्र अधिप्रत्यधिदेवतयोर्विना-
यकादीनाञ्च आवाहनादि कार्यमाहुतीनामयुतसंख्या च ।

एवं कुर्वतः फलमुक्तं मास्ये ।

अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तमयुतहोमविधानं समाप्तम् ।

अथ लक्षहोमविधानम् ।

कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ।

सर्वकामाप्तये यस्माज्जलहोमं विदुर्बुधाः ॥

पितॄणां वज्रभ्ये यस्माद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

अस्माद्दशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ॥

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ।

द्विहस्तविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः ॥

लक्षहोमं भवेत्कुण्डं योगिवक्त्रं त्रिमेखलम् ।

द्विरङ्गुलीच्छिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥

त्रिरङ्गुलीच्छिता तद्वितीया समुदाहता ।

उच्छायविस्तराभ्याश्च तृतीया चतुरङ्गुला ॥

तत्र(इ)ङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरपि शस्यते ।

तस्य चोत्तरपूर्व्वेण वितस्तित्रयमन्वितम् ॥

प्रागुदक्प्रवणं तद्वच्चतुरस्त्रं समन्ततः ।

विष्कम्भाहोच्छ्रितं प्रोक्तं स्थण्डिलं विश्वकर्माणां ॥

विष्कम्भो विस्तारः स्थण्डिलं वेदिः ।

संस्थापनाय देवानां वप्रत्रयसमाहृतम् ।

तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्व्ववरपुष्पतण्डुलैः ।

गरुत्मानधिकस्तत्र सम्युज्यः श्रियमिच्छता ॥

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।

विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अयं गरुडावाहनमन्त्रः ।

पूर्व्ववरकुम्भमामन्त्र्य तद्वह्मिं समाचरेत् ।

सहस्राणां शतं हुत्वा समित्संख्यादिकं पुनः ॥

पूर्व्ववदेव समिदाग्न्यचरुतिनाग्न्यादिवह्मिं पूर्व्वोक्तेरैव मन्त्रैः

कुर्यात् । गरुडमन्त्रस्तु सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादिरूपः ।

घृतकुम्भं बभोर्धारां पातयेदनलोपरि ।

औदुम्बरीमथार्द्राश्च ऋत्वीं कोटरवर्णिताम् ॥

बाहुमात्रां सुचकृत्वा ततः स्तम्भद्वयोपरि ।

घृतधारां तथा सम्यगन्नेरुपरि पातयेत् ॥

महावैश्वानरं सम्यग्ज्येष्ठसाम च॥ पाठयेत् ।
 ज्ञानञ्च यजमानस्य पूर्ववत्स्वस्तिवाचनम् ॥
 दातव्या यजमानेन पूर्ववद्विष्टा पृथक् ।
 कामक्रोधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः ग्रामचेतसा ॥
 तद्वच्च दश वाष्टौ वा लक्षहोमेऽपि ऋत्विजः ।
 कर्त्तव्याः शक्तितस्तद्वच्चत्वारो वाप्यमक्षराः ॥
 नवग्रहमखाक्षब्धं लक्षहोमेऽदशोत्तरम् ।
 दद्याच्च सुनिगार्हूलं भूषणान्यपि शक्तितः ॥
 शयनानि च वस्त्राणि हैमानि कटकानि च ।
 कर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तितः ॥
 न कुर्याद्विष्टाहोमं वित्तशब्देन मानवः ।
 अदत्त्वा लोभान्नोवाहाः॥ कुलक्षयमवाप्नुयात् ॥

त्वमिमां चावधीः सोमं विशास्त्वमपं अग्रनयस्व गाः ।

त्वमाततव्यं, वैनविच त्वं ज्योतिषा वि तमं ववथ ॥ २२ ॥

देवेन मं मनसा देव सोमं रायं भागं सङ्गसावन्नभिमुख ।

सः त्वातनर्दीक्षिषे दीव्यस्य, भद्रेभ्यः प्रचिक्षित्वा गविष्टौ ॥ २३ ॥

एतदेव मनुचतुष्टयं वाचस्पतिना सोममुक्तत्वेन तुभापुरुषदानपद्धतौ धृतम् ।

(१४च. १००-२२म. यज्ञः १)

ज्येष्ठमानं वाचस्पतिकृततुभापुरुषदानपद्धतौ १३०।१३४ उग्रयामं, तद्गन्तामक्रौ तु --

सूरीं दिवं अरतिं प्रयिव्या वैश्वानरं मृतं चाजानमिष्टम् ।

कविं सखाजमर्तिं च जनानामासन्ना पात्रं जनयन् देवाः ॥

इत्यस्य विः श्रावणं कार्यमिति वाचस्पतिः ।

अदत्त्वा दक्षिणां मं, हादिति क-पुनर्क पाठः ।

अन्नदानं यथाशक्ति दातव्यं भृतिमिच्छता ।
 अन्नहीनः कृतो यस्माद्भुञ्जिष्यन्नदो भवेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनश्च ऋत्विजः ।
 अदक्षिणोऽपि यष्टारं नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥
 न चाप्यन्यधनः कुर्यान्नक्षत्रहोमं नरः क्वचित् ।
 तस्मात्पीडाकरोऽतीव य एव भवति श्वहः ॥
 तमेव पूजयेद्भक्त्या हौ वा त्रोन् वा यथाविधि ।
 एकमप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं यज्ञपारगम् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन बहून् वा बहुवित्तवान् ॥
 लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्गृहे ।
 यतः सर्वानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्त्रादित्यमरुहणैः ।
 यावत्क्षत्रशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्रिमं कुर्यान्नक्षत्रहोमं यथाविधि ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति परत्रानन्धमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
 भार्यार्थी लभते भार्यां कुमारी च पतिं शुभम् ।
 अष्टरान्यस्तथा राज्यं श्रीकामः त्रियमाप्नुयात् ॥
 यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति पुष्कलम् ।
 निष्कामः कुरुते यस्तु परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति लक्षहोममूलवाक्यानि ।

तस्य सुपत्नीऽसि गद्वानिति मन्त्रो हेमाद्री ज्ञेयः । इन्द्रमित्र-
मिति वा ।

समिदादिसंख्याव्यतिरेकेण व्यस्तसमस्तव्यावृत्तिभिः पूर्वव-
देव लक्षसंख्या पूरणीया । पूर्णाहुत्यनन्तरमग्निरुपरि स्तम्भद्वय-
विस्तृतामौदुम्बरीं स्रुचं पर्णशाखाविबर्जितां बाहुमात्रां विधाय
तथा तदुपरि शृङ्खलाविधृतेन हृतपूरितं कुम्भेन अधो यवमात्र-
च्छिद्रेण आल्यं मुञ्चता अग्निरुपरि वसोधारां पातयेत् । तदा
(ग्रये) च आग्नेयादीनि सूक्तानि॥ महादैश्वानरज्येष्ठसामनी॥ च
आवयेत् ।

दक्षिणा च अयुतहोमाश्च गुणा दशधेन्वादिरूपा देया ।
सूर्याद्युद्देशेन दशगुणाः शय्याश्च । अयुतहोमाश्च गुणानि
रत्नानि दशगुणा भूमिश्च देया । मन्त्राश्च त एव । शक्ति-
मांशेद्रूपशयनासनवस्त्राणि हेमकटकस्पर्शाङ्गुलीयपक्विकण्ट-
सूत्रादीन्यपि दद्यात् । अयुतहोमाश्च गुणब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।
विसर्जनादि समानं फलन्तु प्रागेवाभिहितम् ।

इति लक्षहोमपद्धतिः समाप्ता ।

• ५६६ इमे मदर्जितानि ।

† ज्येष्ठसाम ५६७ इमे मदर्जितम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

तत्र मन्त्रपुराणम् ।

अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥

पूर्ववदयहदेवानामावाहनविसर्जने ।

होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानदाने तथैव च ॥

कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ।

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रञ्च सर्वतः ।

योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥

सर्वतश्चतुर्हस्तमिति विस्तारायामन्त्रार्तु चतुर्हस्तमित्यर्थः ।

योनिवक्त्रद्वयोपेतमिति एकेन योनिवक्त्रेण पश्चिमतो युक्तं

द्वितीयेन दक्षिणतो युक्तमिति त्रैमाद्विषा व्याख्यातम् ।

वेदिश्च कोटिहोमे स्नादितस्तीर्णां चतुष्टयी ।

चतुरस्रा समा तद्वस्त्रिभिर्वपैः समाहृता ।

वप्रप्रमाणं प्रोक्तं वै वेदिकायास्तथोक्तयः ॥

प्रोक्तं लक्षहोमे इति शेषः ।

तथा षोडशहस्तः स्नामण्डपश्च चतुर्भुजः ।

पूर्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥

याजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।

अथर्ववेदिनं तदुत्तरे स्थापयेदुत्तुधः ॥

अष्टौ तु होमकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ।

एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाख्यातुलेपनैः ॥
 पूर्ववत्पूजयेत्तथा सर्वाभरणभूषणैः ।
 रात्रिसूक्तञ्च* रौद्रञ्च पावमानं† समङ्गलम्‡ ॥
 पूर्वतो वहृचः शान्तिं पठन्नास्त उदसुखः ।
 श्राक्तं§ रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौशाखं शान्तिमेव च ॥

* रात्रिसूक्तमारवि पार्थिवं रज इत्यादिकं १०६।१०७ पृष्ठयोरुक्तम् ।

† पावमानसूक्तं यथा—

स्वदिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

इत्यादिकं षष्टिमन्त्राख्यं तुलापुरुषदानपद्धतौ १६० पत्रे मृश्यम् ।

‡ समङ्गलसूक्तं यथा—

कनिकदन्तमुषं प्रभुवाच इयंति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलस्य शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिधा विद्या विदत् ॥ १ ॥

मा त्वा श्रेण उह्वयाम्ना सुपर्णो मा त्वा विददितुमान् वीरो अस्मा ।

पितृवामनु प्रदिशं कनिकदन्तमुषस्यो भद्रवादी वदिह ॥ २ ॥

अवक्रन्द दक्षिणतो मृङ्गालां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुने ।

मा नः क्षेण ईशत माघमंसी उह्वयदेव विदधे सुवीराः ॥ ३ ॥

(२म. ४२म. १-३ मृ. १)

§ शान्तिमन्त्रसूक्तं यथा—

इन्द्र बिना अवीरधन् समुद्रव्यचमं गिरः ।

रथोत्तमं रथोनां वाजानां सन्पतिं पतिम् ॥ १ ॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनी मा मेम श्रवसस्यते ।

त्वामभि प्रणोयुमो जितारमपराजितम् ॥ २ ॥

पूर्वोर्निन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्पूतयः ।

मदीवाजस्य गोमतः सोढव्यो मंजते मघम् ॥ ३ ॥

पठेत् दक्षिणे हारि याजुर्वेदिक उत्तमम् ।
 सौपर्णमथ वैराजमान्यं रोद्रसंहिताम् ॥
 ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् ।
 शान्तिसूक्तञ्च सौरञ्च तथा शाकुनकं शुभम् ॥
 पौष्टिकञ्च महाराजमुत्तरं ऋष्यवृष्यवित् ।
 पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्योऽथ पूर्व्ववत् ॥
 स्नानं दानं च मन्त्राः स्युर्स्व एव मुनिसत्तम ।
 वसोर्धाराविधानञ्च सच्चक्ष्णमवदिष्यते ॥
 अर्चनं विधिना यस्तु कौटिहोमं समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयादापि ग्रहशान्तित्रयं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥

पुराभिन्दुर्गुवा कविरमितीशः अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्कशो भर्ता वर्यो पुबुद्धतः ॥ ४ ॥

तन् वसुस्य गीमर्तोऽपावरद्विवा विनम् ।

त्वां देवा अविभ्युवन्तु गमागास आविपुः ॥ ५ ॥

तवाहं मूर रात्रिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन् निर्बन्धो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शृण्वन्वतिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्त्रेवां त्रवांश्चतिरः ॥ ७ ॥

इन्द्रमीशानमीशसामितीशः अजयन् ।

सङ्घमं वसु रातय उत्त वा मनि भुवमोः ॥ ८ ॥ (१ म. ११ म. १-८ क. १)

एतदेव स्रगष्टक वाचस्पतिना इन्द्रमुत्तमं भूतम् ।

अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 सत्त्वां यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्रुते ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्षुदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन यथावच्छिन्नभाषितम् ॥
 कोटिहोमः प्रकर्त्तव्यो यदा विसं भवेद्बहु ।
 सर्वानर्थानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वंस्त्रादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्कोटिहोमं यथाविधि ।
 तं स काममवाप्नोति पदञ्चानन्तमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान्

इत्यादिकं फलं लक्षहोमवज्ज्ञेयम् ।

तथा ।

अष्टयज्ञचयं कुर्याद्यस्य न्यायेन मानवः ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यात् न च बन्धुजनक्षयः ॥
 अष्टयज्ञचयं गेहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न तत्र पीडा बालानां न रोगो न च बन्धनम् ॥
 अशेषयज्ञफलदमशेषाघीघनाशनम् ।
 कोटिहोमं विदुः प्राप्ता मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 अश्वमेधफलम्प्राप्तुर्लक्षहोमं सुरोत्तमाः ।
 द्वादशाहसमस्तद्वचनप्रहमखः स्मृतः ॥

द्वादशाहो यज्ञविशेषस्तत्कामस्तत्फलप्रद इत्यर्थः ।

इति कथित इदानीमुक्तवानन्दहेतुः
 सकलकलुषहारी देवयन्त्राभिषेकः ।
 परिपठति य इत्थं यः शृणोति प्रगल्भा-
 दभिभवति स शत्रूनायुरारोग्ययुक्तः ॥
 इति मात्स्ये कोटिहोममूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः ।

अत्रापि सचहोमवदेव अनुष्ठानम् । यदा ग्रीष्मं समा-
 प्यितुमिच्छति तदा उक्ताष्टहोमकर्षपेक्षया अधिका अपि यद्यष्टं
 वरीतव्याः ।

अत्रापि गरुडता सहैव चयस्त्रिंशद्देवताः पूज्याः । कुक्कुवेदि-
 कयोः कोटिहोमे चतुर्हस्तमित्यादिविशेषो द्रष्टव्यः । ग्रहहोमः
 पूर्ववत् । व्याहृत्याहुतयस्तु कोटिमिता होतव्याः । दक्षिणा
 तु सचहोमाच्छतगुणा सहस्रं धेनवः सहस्रं शृङ्गा इत्यादि ।
 दानमन्त्रास्त एव । यद्वा सहस्रं गाः सुवर्णभूषिताः सोपस्तराः
 सूर्याष्टदेशेन दद्यात् । तन्मन्त्र उक्त एव । अथवा सन्धेभ्यः
 सुवर्णं दद्यात् । रत्नादिदानञ्च पूर्ववत् । ब्राह्मणभोजनमयुत-
 होमात् सहस्रगुणम् । अन्यत् सन्धे सचहोमवज्ज्ञेयम् ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तानि अयुतहोम-
 सचहोम-कोटिहोमविधानानि ।

अथ ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः ।

यथा हेमाद्री ।

वृत्तमाप्यायने कुण्डं तथाच वशकर्म्मणि ।

त्रिमेखलस्यैकवक्त्रमरत्निर्विस्तरेण तु ॥

पान्ताशसमिधः शस्ता मधुगोरोचनान्विताः ।

चन्दनागुरुणा तद्वत्कुमुदिनाभिषेचिताः ॥

होमयेन्मधुसर्पिर्भ्यां विस्वानि कमलानि च ।

सहस्राणि दशैवोक्तमेतदेव स्वयम्भुवा ॥

वशकर्म्मणि विस्वानां पद्मानास्यैव धर्मवित् ।

सुमित्रियान् आपः० शोषधय इति होमयेत् ।

न चात्र स्नपनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।

स्नानं सर्वविधैः कृत्वा शक्तपुष्पाम्बरो गृही ॥

कण्ठनृचैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।

सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकाशनाः ॥

अवश्यानि वशीकुर्यात् सर्वशत्रुबलान्यपि ।

अमित्राण्यपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥

विद्वेषणेऽभिचारे च त्रिकोणं कुण्डमिष्यते ।

हिमेखलं कोणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्व्वतः ॥

होमं कुर्युस्त्रयो विप्रा रक्तमास्थानुलेपनाः ।

निवातलोहितोष्णीषा लोहिताम्बरधारिणः ॥

० सुमित्रियान् आपः शोषधयः सन् । (६५. २२२. यजुः १)

नरवापसरत्ताञ्जपाचपुसमन्विताः ।
 समिधो वामहस्तेन श्येनास्थिलवर्णैर्युताः ॥
 होतव्याः शुक्लकेशैश्च ध्यायन्निरशिवं रिपोः ।
 दुर्मित्रियास्तस्यै सन्तु* तथा हं फडितीति च ॥
 श्येनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं समाभिमन्त्रितम् ।
 प्रतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण परिकर्त्तयेत् ॥
 हंष्टरूपस्य सकलाङ्गान्यग्नौ च विनिक्षिपेत् ।
 ग्रहयज्ञविधानान्ते सदैवाभिचरन्नरः ॥
 विद्वेषणं तथा कुर्वन्नेतदेव समाचरेत् ।
 इहैव फलदं पुंसां मेतन्नामुच्यते शोभनम् ॥

अमुच्यते परलोके न शोभनं नरकहेतुरित्यर्थः ।
 तस्माच्छान्तिकारं त्वच्च कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद्यस्त्वकामेन मानवः ।
 स विष्णोः पदमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 यस्त्विदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेदापि मानवः ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं गृहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न पीडा तच्च बालानां न रोगो न च बन्धनम् ।
 अशेषयज्ञफलदम् ॥ इत्यादि पृथक्वत् ।
 इति ग्रहयज्ञोपयुक्तविशेषाः ।

* दुर्मित्रियास्तस्यै सन्तु योऽङ्गान् दंष्टि यच्च अं द्विषः । (६५, ११३. यजुः ।)

अथ महान्तोऽयुतहोम-लक्षहोम-कोटिहोमा उच्यन्ते ।

हेमाद्रावेव मात्स्ये ।

राज्ञा धर्मप्रसक्तेन प्रजानाञ्च हितेषुना ।
ग्रहयज्ञः सदा कार्थी लक्षहोमसमन्वितः ॥
नदीनां सङ्गमे चैव सुराणामग्रतस्तथा ।
सुषमे भूमिभागे च देवताधिष्ठिते नृप ॥
गुरुणा ऋत्विजा चैव सार्धं भूमिं परोक्षयेत् ।
खनेहै तत्र कुण्डञ्च सुषमं हस्तमात्रकम् ॥
द्विगुणं लक्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम् ।
ऋत्विजो युग्मयः प्रोक्ता अष्टौ ते वेदपारगाः ।
कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराग्निनोऽपि वा ॥
वेद्यां निधापयेच्चैव रत्नानि विविधानि च ।
कुण्डर्क्षपरिधियाञ्च ततोऽग्निञ्च समर्चयेत् ॥

ऋक्षाणि यज्ञाः परिधियाः प्रचीता इत्यर्थः ।

गायत्र्या दशसाहस्रं मा नः स्तोकेति* षड्गुणाः ।
त्रिंशद्ब्रह्मादिमन्त्रैश्च चत्वार्येव तु वैष्णवेः ॥
कुशाण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिः (किरिकायां) तु षोडश ।
होतव्या दशसाहस्रा अष्टौ वै जातवेदसा† ॥

* मा नः स्तोके तमये मा न चायुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिवः ।

† वीरान् मा नो ब्रह्म भानिनी यथोर्ध्वविद्यमानः सदमित्थां ब्रह्ममहे ॥ (१६५. १६८. यजुः ।)

‡ जातवेदसि सुनयाम सोममिन्द्रादिकेन ६२ इति प्रदर्शितम् ।

द्वितीयः सूत्रकः ।

त्रिया मन्त्रेषु होतव्याः सहस्राणि चतुर्दश ।
 शेषाः पञ्चसहस्रास्तु होतव्यास्त्रिन्दैवतैः ॥
 हुते गतसहस्रे तु पुण्यस्नानं विनिर्दिशेत् ।
 कुम्भैः षोडशसंख्यैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ।
 आपयेद्यजमानस्तु ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 एवङ्कृते तु यत्किञ्चिद्द्व्यपीडासमुद्भवम् ।
 तत्सर्वं नाशमायाति दत्त्वा वै दक्षिणां नृप ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रधाना दक्षिणा क्षृता ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवासोयुगानि च ।
 अन्नद्रुहोमतं दद्यादृत्विजाश्चैव दक्षिणाम् ॥
 यथाविभवसाध्योऽयं वित्तशाल्यं न कारयेत् ।
 मासे पूर्वे समाप्तिस्तु सप्तहोमे भवेदिह ॥
 सप्तहोमे तु राजेन्द्र विधानम्परिकीर्तितम् ।
 इदानीं कोटिहोमस्य शृणु त्वं कथयाम्यहम् ॥
 गङ्गातटेऽथ यमुनासरस्वत्योर्नराधिप ।
 नर्मदावेदिकायाश्च कोटिहोमो विधीयते ॥
 तथापि ऋत्विजः कार्य्या रविमन्दन षोडश ।
 सर्वहोमेषु राजेन्द्र तथा विधिषु पावर्तमानम् ॥
 ऋत्विगाचार्य्यसंहतो दीक्षां संवत्सरं स्थितः ।
 चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते कार्तिके वा विशेषतः ॥
 प्रारम्भे कर्मणां यो वा वत्सरं वत्सरं नृप ।
 यजमानः पयोभक्षी फलाग्नी च तथानघः ॥

यदि वा व्रीहयो माषास्तिलाश्च सह सर्पिषा ।
 पलाशसमिधः शस्ता वसोर्धारा तथोपरि ॥
 मासे च प्रथमे दद्याद्विग्ध्यः क्षीरभोजनम् ।
 द्वितीये कृशरा देयाः सर्व्वकामार्थसाधनाः ॥
 संयावकं तृतीये च देयं वै रविनन्दन ।
 चतुर्थे मोदका देया विप्राणाम्प्रीतिमावहेत्* ॥
 पञ्चमे दधि भक्तञ्च षष्ठे वै श्र(स)क्तभोजनम् ।
 अपूपः सप्तमे देया षष्ठमे घृतपूरिकाः ॥
 पिष्टोदनञ्च नवमे दशमे यवपिष्टिकाः ।
 एकादशे समांसन्तु भोजनं रविनन्दन ॥
 द्वादशे त्वय सम्प्राप्ते मासे रविकुलोद्दह ।
 षड्रसं सह भक्ष्यैश्च भोजनं सार्व्वकामिकम् ॥
 कृत्वा सुराणां राजेन्द्र पशुघातसमन्वितम् ।
 दानानि सर्व्वदेवानां प्रीतये स्त्रयमाचरेत् ॥
 देया हिजानां राजेन्द्र मासि मासि च दक्षिणा ।
 अहृतवासःसंवीतैर्दिनाहं होमयेदलम् ॥
 तस्मिन् सदा स्थितैर्भाव्यं यजमानेन संयुतैः ।
 इन्द्राग्न्यादिसुराणाञ्च प्रीणनं सार्व्वकामिकम् ॥
 एवञ्चत्वा विधानेन पूर्णौहुतिः शते शते ।
 सहस्रगुणिता देया यावच्छतसहस्रकम् ॥

---

* प्रीतिहेतवे इति पाठः साधोषान् ।

पुरोडाशं ततः प्राश्य देवनीर्यं च ऋत्विजैः ।
 उक्त्वा सामान्यवाक्यञ्च पुनश्च प्रेषयेद्विजान् ॥
 प्रीणयित्वा सुरान् सर्वान् पितृभ्यैव यथाक्रमम् ।
 कृत्वा ग्रास्त्रविधानन्तु पिण्डदानं सतर्पणम् ।
 समाप्ती तस्य होमस्य विप्राणामथ दक्षिणा ॥
 दैवेति शेषः ।

तुलाश्चैव समाहूत्वा बद्धा शिखण्डयं पुनः ।
 आत्मानं तोलयेत्तत्र पद्मीद्यापि द्वितीयके ॥
 सुवर्णेनैव चात्मानं रजतेन तथा प्रियाम् ।
 तोलयित्वा ततो राजन् वित्तगात्र्यविषर्जितः ॥
 दत्त्वा शतसहस्रन्तु शुद्धस्य कनकस्य तु ।
 सर्वस्वं वा ददेत्तत्र राजसूयफलं लभेत् ॥
 एवं सर्वोपघाते तु देवमानुषकारिते ।
 इयं शान्तिस्तद्वाख्याता यां कृत्वा सुकृती भवेत् ॥ इति ।
 अत्र प्रकरणे महायुतहोमोऽप्यस्ति ।

खर्नद्वै तत्र कुण्डञ्च सुषमं हस्तमात्रकम् ।
 इत्युपक्रमात् ।

स तरफलमवाप्नोति कृत्वा यज्ञत्रयं नृप ॥
 इत्यन्तो उपसंहाराच्च ।
 तत्र लक्षहोमाहुतीनां दशगुणितो भागो यथायद्यमाहुति-
 सहस्रा च कोटिहोमे शतगुणिता लक्षहोमाहुतय इति ।
 इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डे महापञ्चयज्ञत्रयविधानम् ।

अथ बृहत्पराशरस्मृत्युक्त-महालक्ष्मीकोटिहोमविधानम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः* श्रूयतामयम् ।
 लक्ष्मीहोमविधिः पुण्यः कोटिहोमविधिस्तथा ॥
 स्वयम्भूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातपितामहः ।
 तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥
 ये चे(वे)ह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्या यच्च मण्डपम् ।
 याः समिधो ये च मन्त्रा अन्यत्तत्रैव यज्ञवेत् ॥
 लक्ष्मीहोमविधिं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ।
 युग्माश्च ऋत्विजः कार्य्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥
 नियमव्रतसम्पन्नाः सहिताः पार्थिवेन तु ।
 नित्यं व्रत(जप)परायैव नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराशिनोऽपि वा ॥
 प्राग्वा चोदक्प्लवे देशे† समं स्थण्डिलमेव च‡ ।
 तत्र वेदिं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गुलऽसमुच्छ्रिताम् ।
 दक्षिणोत्तर आयासे त्रिरत्रिः (त्रिंशत्सु) पूर्वपश्चिमे ॥
 कुण्डानि षडनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिम् ।
 निधापयेद्विरक्षानि रत्नानि विविधानि च ॥

* द्विजेन्द्रा इत्यत्र जरेन्द्रा इति आकरे पाठः ।

† प्राग्दक्पूर्वदेशेषु इति आकरे पाठः ।

‡ समे स्थण्डिल एव वा इति आकरे पाठः ।

§ पञ्चाङ्गुलमित्यत्र पञ्चदशैति आकरे पाठः ।

सिक्तोपरि देया च तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ।
यहांसैव सनत्तनान् प्राच्यां दिशि समर्चयेत् ॥
अवदानविधानेन स्थालीपाकं प्रकल्पयेत् ।
प्राज्यभागाहुतीहुत्वा नवाहुत्या तु होमयेत् ॥
अग्निं सोमश्च सूर्यश्च विष्णुश्चैव प्रजापतिम् ।
विश्वेदेवान् महेंद्रश्च मित्रं खिष्टकृतं तथा ॥
दधिमधुघृताक्ताह(नां) समिन्धयैव याज्ञिकः ।
होमयेच्छतसाहस्रं मन्त्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥
चतुर्विंशतिर्गायत्रा मा नः स्तोकेति षट् तथा ।
त्रिंशद्(विंश)सहस्रदिमन्त्रैश्च चतुरोऽ विष्णुदैवतैः ॥
कुष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिस्तु* षोडश ।
जुहुयाद्दशसाहस्रं जातवेदस इत्युच्यते ॥
पञ्चसहस्राण्यन्यानि जुहुयादिन्द्रदैवतैः ।
हुतं शतसहस्रे तु अभिषेकस्तु कारयेत् ॥
पुष्याभिषेकवयोक्तं† तदत्रापि शुभप्रदम् ।
अथ षोडशकुम्भैश्च सप्तिरहणैः सुमङ्गलैः ॥
सर्वौषधिसमायुक्तैः सर्व्वरत्नविभूषितैः ।
अभिषेकं ततः कुर्व्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोदितैः ॥

* चतुर इत्यत्र चत्वार्येति आक्षेपे पाठः ।

† किरिकदैवतैः नमोऽस्तु किरिकेश्य इति इन्द्रपराशर्यचरणान् किरिकायां देवत्वमव-
ते । विकिरेश्वर इति आक्षेपे पाठः ।

‡ षट्प्राभिषेकं यमोक्तमित्याक्षेपे पाठः ।

समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणा स्मृता ।
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवस्त्रयुगानि च ॥
 अनङ्गुलीशतं दद्याद्दृष्ट्विजाश्चैव दक्षिणाम् ।
 वृषांश्चैकादश द्वौ वा दश दद्याच्च धेनवः ॥

धेनवो धेनूरित्यर्थः ।

स्वशक्त्या वा प्रदद्याद्गं वित्तशाल्यं विवर्जयेत् ।
 एवञ्छते च यत्किञ्चिद्दण्डपीडासमुद्भवम् ॥
 भौममाकाशजं वापि अन्यथा यदि जायते ।
 तत्सर्वं लक्ष्मणेन प्रशमं यात्यसंशयम् ॥
 शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजश्च वर्धते ।
 वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसङ्ख्यः ॥
 इति वृहत्पराशरं लक्ष्मणमविधानम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

यथा तच्चैव ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ।
 श्रूयतामादरेणायं सर्वकामफलप्रदः ॥
 सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्त्तव्ये ।
 विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्त्रदारनिरताश्च ये ।
 कार्य्याश्चैव विशेषेण यज्ञयागविधेर्विदः ॥
 एकाङ्गविकलो यस्य धनधान्यापहारकः ।
 सर्वत्राङ्गविकलो यस्य यजमानं स हिंसति ॥

हिंसति हिंसीत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विधिमन्त्रादिविहिताः ।
 कार्याश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञस्य सिद्धये ॥
 यथाः फलन्ति नागाश्च सुराश्चैव नरेश्वराः ।
 अधीताश्चैव मन्त्राणामष्टोत्तरशतं तथा ॥
 स एव ऋत्विग्विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ।
 आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य मधुर्मुहुः ॥
 एवङ्कृते च यत्किञ्चिद्दृष्ट्वापीडाममुद्भवम् ।
 तत्सर्वं नाशयेत्किंप्रं कृतघ्नः सौहृदं यथा ॥
 लक्षा(धन्वा)च्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
 आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥
 पूर्ववद्दृष्टदेवानामावाहनविसर्जने ।
 होममन्त्रान्त एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥
 मण्डपस्य च वेद्याश्च विगेषन्तु निबोधत ।
 कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रायतं पुनः ॥
 योनिवक्त्रदयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ।
 द्वाङ्गुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥
 चाङ्गुलेनोच्छ्रिता तद्वितीया मेखला ऋता ।
 उच्छ्रिता मेखलान्या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥
 दिगुष्णस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव ग्रस्यते ।
 वितस्त्रिमात्रा योनिः स्यात् षट्महाङ्गुलविस्तृता ॥

कूर्मपृष्ठोच्छ्रिता मध्ये पार्श्वतश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ।
 गजोष्ठसदृशी तददायता च्छिद्रसंयुता ॥
 एतःसर्ज्जेषु कुण्डेषु योनिस्तत्त्वमच्यते ।
 मेखलोपरि सर्ज्जं च अश्वत्थदलसन्निभा ॥
 वेदी च कोटिहोमे स्थाहितस्तीनां चतुष्टयम्* ।
 चतुरस्रा समा तद्वृन्निविष्टैः समावृता ॥
 वप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेद्याः कार्यस्तथोक्तयः ।
 ततः षोडशहस्तः स्थान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
 पूर्व्वहारे तु संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ।
 यजुर्व्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥
 अथर्व्ववेदिनं तददुत्तरे स्थापयेद्बुधः ।
 अष्टौ तु होतृकाः (होमकाः) कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः
 एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाख्यातुलेपरैः ।
 पूर्व्ववत्पूजयेद्भक्त्या सर्ज्जाभरणभूषितैः ॥
 रात्रिसूक्तञ्च† सौरश्च‡ पावमानं§ सुमङ्गलम्॥ ।
 पूर्व्वहारे जपेच्छान्तिं पावमानमुदङ्मुखः ॥

* मण्डपश्च चतुर्मुख इत्यादिरे पाठः ।

† रात्रिसूक्तमारात्रि पार्श्वे रज इत्यादिकं २७६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ सौरं सूर्य्यसूक्तम्—उदुखं जातवेदसे देवं वह्निं केतवः । इमे विश्वाय सूर्य्यमित्यादि-

यजुर्व्वेदे मृग्यम् ।

§ स्वदिनया मदिहया इत्यादिकं पावमानसूक्तं ५७९ पृष्ठे किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

॥ कनिकदम्बमृषमित्यादिकं सुमङ्गलसूक्तं ५७९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

शार्ङ्गं रोद्रं सौम्यं कुशाङ्गं शान्तिमेव च ।
 पाठयेद्दक्षिणहारे यक्षुर्बन्धमनुत्तमम् ॥
 सौप(व)र्णमथ वैराजमाग्नेयं रोद्रं(रुद्रं)संहिताम् ।
 ज्येष्ठसामञ्च तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् ॥
 सविधानं तथा शान्तिमथर्वोत्तरतः पठेत् ।
 पञ्चभिः समभिर्वाथ होमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥
 क्षान्तिं दानं च मन्त्राः स्वस्त एव हिजसत्तमाः ।
 वसोर्धाराविधानञ्च लक्षहोमवदिष्यते ॥
 अनेन विधिना यस्तु यक्षपूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि यक्षयागमिमं बुधः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥
 अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 कृत्वा वरफलमाप्नोति कोटिहोमात्तदमुतं ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भूतहत्यार्वुदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भूवचनं यथा ॥

० शार्ङ्गमिन्द्रस्य ५०१।५०२ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

† रोद्रं रुद्रस्य ५६६ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ सौम्यं सं.वसुक्त ५६६।५६७ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

§ आग्नेयम् अग्निमक्त ५६६ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

¶ ज्येष्ठसाम ५६७ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

तस्मात्तदा भूपतयो विदधु-
 र्वृष्टिप्रजासौख्यबलस्य पुष्टौ ।
 आयुष्यद्वयं विजयाय कीर्त्यं
 लक्षादिहोमग्रहयागमेनम् ॥
 इति श्रीवृहत्पराशरे कौटिहोमविधानम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षहोमकौटिहोमविधानम् ।

हेमाद्रावेव शान्तिकाण्डे देवीपुराणे मनुस्मृत्या च ।
 ग्रहपूजा प्रकर्त्तव्या इत्युपक्रम्य—
 होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं तथा ।
 अष्टाविंशतिहोमस्तु यथाप्राप्तिं विधीयते ॥
 इत्युक्त्वा अभिहितम् ।

लक्षहोमः प्रकर्त्तव्यः सर्व्वपीडानिवारकः ।
 गायत्र्या ग्रहमन्त्रैश्च कुष्माण्डैर्जातवेदसैः ॥

* ग्रहमन्त्रैः ५४०।५४१ पृष्ठयोः प्रदर्शिते ।

† “यद्वेदा देवदेवम्” इत्यादिकस्य एकविंशत्यस्य प्रथमानुवाकस्य एकैकया कृत्वा, तथा
 “यददीन्यं नृणां” इत्यादिकस्य त्रयोदशस्य द्वितीयानुवाकस्य एकैकया, “आयुष्टं विव्रतोद्भूतम्”
 इत्यादिकस्य सप्तदशस्य तृतीयानुवाकस्य कस्मिन् एवंरूपैः कुष्माण्डमन्त्रैः । इति श्रौतपदार्थ-
 निर्वाचनम् ।

जातवेदसि सुमनाम सोममरातोयतो निदहति वेदः ।

ख मः पर्वदति दुर्गाणि विद्या मावेव मित्यु द्रुतिरत्यग्निः ॥

इत्यादिकैः मानवेदे मुखे (१ म. २२ म. १ सूक्) ।

ऐन्द्रवारुणवाज्रयवायुसौम्यैः सर्वेष्वेव ।
 होमं शतसहस्रान्तु अश्रोतृकष्टं विधीयते ॥
 सर्व्वपीडाविनाशाय कोटिहोमः शुभावहः ।
 यवव्रीहिष्टतकीरतिलकङ्कुप्रसाधिताः ।
 पङ्कजोशीरविस्वाम्बुदला होमे प्रकाशिताः ॥
 सर्व्वशास्त्रार्थकुमलैर्यजुमाहप्रपूजकैः ।
 होमः कार्य्यः सदा विप्रैः सर्व्वशान्तिप्रदायकः ॥
 ग्रहकृत्योपसर्गादि ऋतुनागभयाशुभाः (भम्) ।
 यत्तत्तत्कृता पीडा सत्तत्तत्तोमाप्रशाम्यति ॥

मन्त्रोवाच ।

सर्व्वलोकोपकाराय सङ्क्षेपाय तु विस्तारात् ।
 सत्तत्तत्तोमं प्रवक्ष्यामि यथा प्रोक्तान्तु गन्धुना ॥
 भूमिकम्पे दिशां दाहं ग्रहयुद्ध उपस्थिते ।
 केतुसन्दर्शने चैव आदित्यस्य च कम्पने ॥
 कृष्णवर्णे तथा सूर्य्ये तथा छिद्रसमन्विते ।
 रक्तवृष्टिस्तथा नद्यो विपरीता वहन्ति वै ॥
 निर्घातं गगनोद्धूतं वारिमध्ये वर्हच्छिला ।
 उपसर्गास्तथा लोके रात्रां तु क्षयकारकाः ॥
 यस्य राशौ ग्रहाः पञ्च अथ सप्त सुराधिपाः ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्य्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥

बलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणां पूजनं हितम् ।
 सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम् ।
 लक्ष्महोमं महाहोमं कोटिहोमं पुरोहितम् ॥
 महाहोमं महालक्ष्महोममित्यर्थः ।
 गोभूहिरण्यवस्त्रादनित्यदानं शुभावहम् ।
 पायसं क्षीरदध्याज्यं देयं नैवेद्यमुत्तमम् ।
 एकलिङ्गे प्रकर्त्तव्यमथ विप्रगृहेषु च ॥
 एकमेव लिङ्गमेकलिङ्गमिति विग्रहः । तृषविनायकादिरहित-
 मित्यर्थः । तदपि प्रत्यक्षुखं सिद्धलिङ्गम् ।
 सिद्धये वनचर्येषु अथवा नृपवेश्मनि ।
 ब्राह्मणैः शुचिभिः स्नातैः संयतैर्मन्त्रपारगैः ।
 वेदोक्तविधिना कार्यं विजयार्थमनुत्तमम् ॥
 बाहुमाने ततः कुण्डे जह्मामानेऽथवा पुनः ।
 होतव्यं सुरराजिन्द्र नान्येषु विधिरीश्वरः (रीटशः) ॥
 अथ ते कथयिष्यामि लक्ष्महोमस्य यो विधिः ।
 शुभं मनोरमे स्थाने देवतायतनेऽथवा ॥
 नृपवेश्मनि कर्त्तव्यं कुण्डं सर्वार्थसाधकम् ॥
 चतुर्हस्तं तथा निम्नविस्तारं सुरसत्तम ।
 सर्वेषां शुभदं कुण्डं मेखलासंयुतं भवेत् ॥
 षोडशाङ्गुलिविस्तारमुच्छ्राये षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलं भवेदाज्यं चतुर्हस्तस्य कौर्त्तितम् ॥
 द्वाविंशाङ्गुलविस्तारा दैर्घ्याद्दिगुणविस्तारा ।

योनिः कुण्डे प्रकर्तव्या नाधिका गस्यते क्वचित् ॥

इत्तमात्रे तथा कण्ठे नित्यहोमो विधीयते ।

लक्ष्मणे शुभं खातं चतुर्हस्तं सुराधिप ॥

यवव्रीहिघृतं क्षीरं तिलाः कण्टुदलानि च ।

चूतस्य सुरराजेन्द्र पाल्तायः समिधस्तथा ॥

दूर्वाः कुशाः समान्येष्टा पीदुम्वर्यः शुभावहाः ।

गायत्र्याः त्र्यम्बकेनाथः । गम्भवायेत्यनेनः ॥ च ॥

जातवेदसमन्वेणः सह इन्द्रेण चैव हि ।

सहस्रशार्पेण च॥ तथा हिरण्येन ह्यथापि वा ।

कद्रमन्त्रैस्तथा सौरैः पञ्चरात्रागमोदितैः ॥

‘हिरण्येन नमो हिरण्यवाहवे इत्यादिना॥ ।

हीतव्यं शतमष्टौ तु सहस्रं लक्षसङ्ख्याया ।

पङ्कजात्पलविष्वादि होमद्रव्यं शुभावहम् ॥

कम्पनं स्वेदकम्पस्य अशुपातः प्रजल्पनम् ।

देवतानां सुराध्यक्ष उत्पाताः क्षयकारकाः ॥

● १४६ पुष्पे प्रदर्जितया ।

† ६२ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः प्रदुराय च मयम्भराय च नमः शिवाय च
तराय च । (१६ अ. ४० म. यजुः ।)

६ ६४५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ ७१ ॥ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

॥ ११६ पृष्ठे मदर्शितम् ।

लज्जहोमं प्रकुर्वीति कोटिहोममथापि वा ।
 गोदोहं रुद्रभवने महास्नानं शुभावहम् ॥
 अन्यथा नरके घोरे जायते राजविभ्रमः ।
 दुर्भिक्षं शस्यनाशश्च सुखनाशः सुराधिप ॥
 जायते नात्र सन्देहः सत्यं हि मम भाषितम् ।
 ये देवास्ते यज्ञाः सञ्जं ये यज्ञास्ते भुजङ्गमाः ॥
 भेषाश्च ते समाख्याता-लोके वृष्टिप्रदायकाः ।
 तेषां सम्पूजनान्नित्यं दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ॥ इति ।

अथ गायत्र्या अथुतल्लादिहोमविधानम् ।

नृसिंहपुराणे ।

दुःस्वप्नदर्शने घोरे यज्ञपीडासु चात्मनः ।
 हसन्तीं प्रतिमां दृष्ट्वा चलन्तीश्च विशेषतः ॥
 प्रस्वेदयुक्तां प्रतिमां दृष्ट्वा वा नृपनन्दन ।
 तथा महाज्वरग्रस्ती धारां देवस्य मूर्धनि ॥
 सक्ततां नरसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेद्द्विजैः ।
 होमश्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशम्यति ॥
 अयनं विधुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहेऽथवा ।
 नरसिंहं समाराध्य लज्जहोमन्तु कारयेत् ।
 शान्तिर्भवति राजेन्द्र तस्य तत्स्थानवासिनाम् ॥
 अनावृष्टिर्महामारी ज्वरदोषभये तथा ।

तत्तन्वाज्ञाशमायान्ति नरसिंहप्रसादतः ॥
 नरसिंहं समाराध्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 कारयेज्जहोमस्तु ग्रामेश्वर पुराधिपः ॥
 दृष्टोपसर्गमरणं प्रजानामात्मनश्च हि ।
 सम्यगाराधनाच्चैव नरसिंहस्य मन्दिरे ॥
 शङ्करायतने वापि कोटिहोमं नराधिपः ।
 कारयेत्संयतैर्विपैः सभोजनसदृशैः ।
 कृते तस्मिन् यद्योक्ते तु प्रागण्यति न तं (तद्)भयम् ॥
 एवमादिफलपेतं नरसिंहार्चनं नृप ।
 कुरु त्वं भूपतेः पुत्र यदि वाञ्छसि सद्भितम् ॥
 अतः परतरं नास्ति स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
 दरिद्रेर्दुष्करं कर्तुं देवदेवस्य पूजनम् ॥
 सन्धरस्थं मूलानि पञ्चपुष्पाणि पार्थिव ।
 तोयं नदीप्रवाहेषु देवः साधारणः स्थितः ॥
 मनो नियम्य सम्यग् विष्णोराधनकर्मणि ।
 भक्त्या प्रपूजयेद्देवं वाञ्छितार्थप्रदायकम् ।
 मनो नियमितं येन तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
 इत्येतदुक्तं शृगुर्चादितन
 मया तवेहार्चनमच्युतस्य ।
 दिने दिने त्वं कुरु विष्णुपूजां
 वदस्व चान्यत्कथयामि किन्ते ॥

राजीवाच ।

अहो महत्त्वया प्रोक्तं विष्ण्वाराधनञ्जं फलम् ।
 मूढास्ते नरशार्ङ्गल ये विष्णुं नार्हयन्ति वै ॥
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुतो ह्येष नरसिंहाश्चनक्रमः ।
 विधिवत् पूजयिष्यामि कोटिहोमविधिं वद ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदर्थश्च पुरा पृष्टः शीनको भृगुणा पुरा ।
 यत्तस्मै कथयामास शीनकस्तद्वदामि ते ॥
 शीनकन्तु सुखासीनं पथ्येष्टुच्छद्वहस्यतिः ॥

गुरु उवाच ।

लक्षहोमस्य या भूमिस्तद्विधियं विशेषतः ।
 वदस्व मुनिशार्ङ्गल कोटिहोमस्य चैव हि ॥

शीनक उवाच ।

प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शृणु देवपरोहित ।
 लक्षहोमं तथा भूमिं तद्विधियं विशेषतः ॥
 यज्ञकर्त्रेण शस्ताया भूमिर्लक्षणमोदृशम् ।
 जलमात्रं खनित्वा तु शोधयेत्तां विशेषतः ॥
 वराहहस्तया तत्र मृदाश्चाद्य प्रक्षेपयेत् ।
 समिकता समा स्निग्धा पूर्व्वप्लवमयीत्तरम् ॥
 प्रमाणं बाहुमात्रं तु सर्व्वतः कुण्डलक्षणम् ।
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं तुल्यमूत्रेण कारयेत् ॥
 ऊर्ध्वं च मेखलां कुक्ष्याश्चतुरस्रां सुविस्तराम् ।
 चतुरङ्गुलमात्रं तु उच्छ्रितां सूत्रसूचिताम् ॥

ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् ब्रह्मकर्तृसमन्वितान् ।
 आमन्त्रयेद्यथान्यायं यजमानो विगेषतः ॥
 ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्तस्त्रिरात्रं तैर्दिजोत्तमैः ।
 अहोरात्रमुपोऽथ गायत्रीमयुतं जपेत् ॥
 ते शक्तवाससः स्नाताः सुगन्धाः पुष्पधारिणः ।
 निराहाराः सुतपसः सन्तुष्टाः संयतन्द्रियाः ॥
 सर्व्वे च समात्मान एकाग्रमनस्तथा ।
 आरभेयुस्ततो यज्ञं ततो होममतन्द्रिताः ॥

अथ यज्ञपूजा ।

भूमिमालिख्य चाभ्युक्ष्य पश्चादग्निं निधापयेत् ।
 षष्ठ्योक्तेनैव विधिना ततो होमं तु कारयेत् ॥
 आचारावाग्यभागी च जुहुयात् पूर्व्वमेव तु ।
 यवधान्यमिलैर्मिश्रां गायत्र्या प्रथमाहुतिम् ।
 जुहुयादेकचित्संन स्वाहाकारान्वितं बुधः ॥

धान्यं व्रीहिः यवसाविध्यात् ।

गायत्री छन्दसां माता ब्रह्मयोनिः प्रतिष्ठिता ।
 सविता देवता तस्या विश्वामित्र ऋषिस्तथा ॥
 ततो व्याहृतिभिः पश्चाज्जुह्यात्तत्तिलादिकम् ।
 यावत् प्रपूर्य्यते संख्या लक्षं वा कोटिरिव वा ॥
 तावद्दिने दिने कुर्यादप्युताशनपूर्व्वकम् ।
 दीनानाथजनभ्यश्च यजमानः प्रयत्नतः ।
 तावच्च भोजनं दद्याद्यावहोमः समाप्यते ॥

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना भव ॥
 देवागारे नदीतीरे वने वा भवनेऽपि वा ।
 पर्वते वापि कुर्वीत य इच्छेत् क्षेममात्मनः ॥
 शुभे नक्षत्रयोगे च वारे सर्व्व(पूर्व्व)गुणान्विते ।
 यजमानस्यानुकूले कोटिहोमं समारभेत् (चरेत्) ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 वस्त्रैर्विभूषणैश्चैव गन्धमास्थानुलेपनैः ।
 प्रणम्य विधिवत्तस्मा आत्मानं विनिवेदयेत् ॥
 त्वं नो गतिः पिता माता त्वं भ्राता त्वं परायणम् ।
 त्वत्प्रसादेन विप्रप्रे सर्व्वं मे स्यान्ननोगतम् ॥
 आपदिमोक्षाय च मे कुरु यज्ञमनुत्तमम् ।
 कोटिहोमाख्यमतुलं शान्त्वर्थं सार्व्वकामिकम् ॥
 पुरोहितस्ततः प्राज्ञः शुक्लाब्जवर्धरः शुचिः ।
 ब्राह्मणैः सहितः पुण्यैः संयतैः सुसमाहितैः* ॥
 भूमिभागे समे शुद्धे प्रागुदकप्रवणे तथा ।
 पुण्याहं वाचयेत्पूर्व्वं (कृत्वा)नत्वा विप्रान् सुपूजितान् ।
 ततस्तु सह तै(महितै)र्विप्रैः सूत्रयेन्मण्डपं शुभम् ॥
 उत्तमं शतहस्तं तु तदर्धेन तु मध्यमम् ।
 जघन्यं तु तदर्धेन शक्तिकालाद्यपेक्षया ॥
 मध्ये तु मण्डपस्यापि कुण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।

---

* वेदसंज्ञितैः पुण्यैर्भुक्तैः समाहितैः इत्याकारे पाठः ।

चतुर्हस्तप्रमाणेन आयामेन तथैव च ॥
 मेखलावितयं तस्य द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ।
 तत्प्रमाणां तथा योनिं कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 कुण्डस्य पूर्वभागे तु वेदिं कुर्याद्विचक्षणः ।
 चतुर्हस्तां समां चैव हस्तामात्रोच्छ्रितां नृप ॥
 स्थानं तत्सर्व्वं (भूतानां) देवानां कुर्याद्यत्नेन बुद्धिमान् ।
 उपलिप्य ततो भूमिं मण्डपस्य समीपतः ॥
 विन्यसेत् कलशांस्तत्र जलपूर्णांचतुर्हशं ।
 अग्न्यग्न्यज्जलचूतार्थैः पक्कवैरुपगोभितान् ॥
 वितानमुपरिष्टाच्च मण्डपस्य प्रकल्पयेत् ।
 स्थापयेद्दिक्षु सर्वांसु तोरणानि विचक्षणः ॥
 एवं समृतसम्भार (रैः) पुरोधाः सुसमाहितः ।
 पुण्याहजयघोषेण होमकर्म समारभेत् ॥
 स्थापयित्वा सुरान् वेद्यां वक्ष्यमाणानरिन्दम ।
 ब्रह्माणं पूर्व्वभागे तु मध्ये देवं जनार्दनम् ॥
 पश्चिमे तु तथा रुद्रान् वसुनुत्तरतस्तथा ।
 ऐशान्याच्च यज्ञान् सर्वांनाग्नेय्यां मरुतस्तथा ।
 वायुं याम्यां तथैशान्यां लोकपालान् क्रमेण तु ॥
 एवं संस्थाप्य विबुधान् यथास्थानं नृपोत्तम ।
 पूजयेद्दिधिवहस्त्रगन्धमास्थानुलेपनैः ॥

चतुर्हस्तप्रमाणेन चतुर्हस्तमि पात्रो युक्तः, कम्बुमिद्वयं कम्बुभिर्वा कोटीं वृषकरमपि
 एतत्परि इत्युक्तेः कोटिर्होमि चतुर्हस्तपरिमितकुण्डस्योक्तत्वात् । इति भाविष्यपुराणटीका ।

वेदीक्षमन्त्रैस्तस्मिन्नेः पुराणोक्तेः पृथक् पृथक् ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतो लोकपालस्तथा* ।
 ब्रह्मा जनार्दनश्चैव शूलपाणिर्भगवच्छिव ॥
 अत्र मन्त्रिहिताः सर्व्वे भवन्तु सुखभागिनः ।
 पूजां गृह्णन्तु सर्व्वेऽत्र मया भक्त्योपपादिताम् ।
 कुर्व्वन्तु च शुभं सर्व्वं यन्नकर्तुः समीहितम्† ॥
 एवं सम्पूजयित्वा तान् देवान् यत्नेन शुद्धधीः ।
 नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैः फलैर्दीपैः पत्रैस्तथैव च ॥
 ततस्तैर्द्विजैः साहैः कुण्डस्य विधिपूर्व्वकम् ।
 कुर्यात् संस्कारकरणं यथोक्तं वेदचिन्तकैः ॥
 ततः प्रज्वालयेद्दग्निं नाम्नाख्यातं घृतार्चिषम् ।
 नियोजयेद्द्विजांस्तत्र शतसंख्यान्नुपोत्तम ।
 अलाभे च (त) बहूनाञ्च यथालाभं नियोजयेत् ॥
 विद्यावृद्धान् वयोवृद्धान् गृहस्थान् संयतन्द्रियान् ।
 स्वकस्यनिरतान् शुद्धान् ज्ञानशैलान् प्रयत्नतः ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं पञ्चास्यं नृप पावकम् ।
 सुखानि तस्य चत्वारि समजिह्वानि पार्थिव ॥
 एकजिह्वमयैकान्तु तत् स्मृतं सर्व्वकामदम् ।
 धूमायमाने न वृथा होतव्यं ज्वलितेऽनले ॥

* लोकपालस्तथा रुद्राः इत्याकरे पाठः ।

† यन्नकर्तुं समाहितः इत्याकरे पाठः ।

‡ प्रत्यानयेदित्यत्र समाह्वयेदित्याकरे पाठः ।

ऋग्भिः पूर्वामुखेर्होमो यजुर्भिर्बोत्तरामुखैः ।
 सामभिः पश्चिमे कार्योऽथर्वभिर्दक्षिणामुखैः ॥
 पूर्वमग्निर्दक्षिणेति विदितं व्याख्येयमेवं परत्रापि बोध्यम् ।
 आधारावरणभागी च पूर्वं हुत्वा विचक्षणः ।
 परीते* च परिस्तीर्णं कल्पिते च तथासने ॥
 ब्रह्माणं पूर्वमप्येतत् सर्वं पश्चात् समारभेत् ।
 होमो व्याहृतिभिश्चैव सर्वस्तत्र विधीयते ॥
 प्रणवादिभिस्तन्निर्गैः स्वाहाकारान्तयोजितैः ।
 जुहुयात्सर्वदेवानां वेषां ये चोपकल्पिताः ॥
 एवं प्रकल्पयेद्दिहान् (यज्ञं) कोटिहोमाख्यसुक्तमम् ।
 तिस्राः कक्षाः घृताभ्यक्ताः किञ्चिदयवममन्विताः ।
 होतव्याः कोटिहोमे तु समिधस्य पक्षागजाः ॥
 पूर्णं पूर्णं सहस्रे तु दद्यात् पूर्णाहुतिं शुभाम् ।
 पश्चमे तन्मुखे राजन् सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पूर्णाहुत्यः समाख्याताः कोटिहोमे नराधिप ।
 सहस्राणि नृपयेष्ठ दश शस्त्रविशारदैः ॥
 प्रारब्धदिनमारभ्य ब्राह्मणैर्ब्रह्मचारिभिः ।
 भाव्यं सयजमानैस्तु अथवा सपुरोहितैः ॥
 क्रोधलोभादयो दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 यजमानेन राजन् सर्वान् कामानभीषता ॥
 इति भविष्योत्तरे कोटिहोमविधानम् ।

अत्र ग्रहयज्ञे यजमानेन आचार्यादिभ्यः श्रेयःसम्पादनं
कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते संस्कारकाण्डे ग्रहयज्ञप्रकरणे ।

यथा ।

आचार्यप्रभृतिभ्यश्च ग्रहार्चनफलं ततः ।

समिदान्यचरूणाश्च तिलहोमफलं ततः ॥

ब्रह्मत्वे कुम्भपूजायां चार्चनस्य फलञ्च यत् ।

लोकपाला गणेशाद्याः या अङ्गदेवताः ॥

तासां जपफले तद्दृष्ट्वोवाञ्जलपूर्वकम् ।

ततस्तेभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः ॥

आचार्यार्धं जापकेभ्यो ब्रह्मणे चाथ तुष्टये ।

आज्यं निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणान् भोजयेन्नतः ॥ इति ।

एवं सति साकाङ्क्षाणामन्यतः पूरणमिति न्यायेन परस्पर-
समुच्चयेन नवग्रहमखप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

तोरणपूजा द्वारपूजा स्तम्भप्रतिष्ठादिमूलवाक्यानि शारदा-
तिलके द्रष्टव्यानि ग्रन्थविस्तारभयाच्चाचोच्यन्ते ।

अथ शतमुख्यादिकोटिहोमविधानम् ।

भविष्योत्तरे संवरण उवाच ।

बहुत्वात्कर्षणां ब्रह्मन् कोटिहोमः सुदुष्करः ।

कार्थ्यं गुरुलघीयस्वात् ॥ पर्वकालाद्यपेक्षया ॥

• कार्यादगुरुतया यथादिवाकरे पाठः ।

कालेन महता चैव शक्यः प्राप्तुं कथञ्चन ।
नियमाद्व्याचर्यादा दुष्करो ह्येति मे मतिः ॥
निरोधो ब्राह्मणानाञ्च भूयस्यादिः सुदुष्करः ।
एतद्विज्ञाय मे ब्रह्मन् यदि शास्त्रेषु पठ्यते ।
कोटिहोमस्य सङ्गेपं वद मे ब्रह्मसम्भव ॥

सनक उवाच ।

शताननो दशमुखो हिमुखैकमुखस्तथा ।
चतुर्विधो महाराज कोटिहोमो विधीयते ॥
कार्यस्य गुरुतां ज्ञात्वा नैकत्वमथ पर्वणः ५ ।
यथा सङ्गेपतः कार्यः कोटिहोमस्तथा ऋण ॥

वर्षवसन्तसूर्यग्रहणरूपस्येत्यर्थः ।

कृत्वा कुण्डशतं दिव्यं यथोक्तं हस्तसंश्रितम् ।
एकैकस्मिंस्ततः कुण्डे दश(शतं) विप्रास्त्रियोजयेत् ।
सद्यः पक्षे तु विप्राणां सहस्रं पट्यकीर्तितम् ॥

एकैकस्मिन् कुण्डे प्रतिलक्षं दश(शतं) ब्राह्मणा इति कोटिहोमे
सहस्रं ब्राह्मणा भवन्तीति प्रचयमिष्टसंख्यानुवादोऽयम् ।

एकस्मान्प्रचीतेऽग्नौ सन्मन् परिभाषिते ।
होमं कुर्युर्द्विजाः सन्मन् कुण्डे कुण्डे यथोदितम् ॥
यथा कुण्डबहुत्वेऽपि राजसूये महाकृतौ ।
न चेवाग्निबहुत्वं स्यात् न यज्ञो विभियते ।
तथा कुण्डशतेऽप्यत्र घृतार्चिषि नियोजिते(नियोजयेत्) ॥

घृतार्चिषि भग्नी ।

एक एव भवेद्यज्ञः कोटिहोमो न संशयः ।

एवं यः क्रियते क्षिप्रं व्याकुलैः कार्यगौरवात् ।

शताननः स विज्ञेयः कोटिहोमो मखोत्तमः ॥

अत्र सर्वापि इतिकर्त्तव्यता पूर्ववत् । कुण्डानां हस्तसंश्रित-
मिति हस्तमात्रता तु घृतार्चिषि नियोजिते इत्युक्तत्वादघृतादि-
शीघ्रदाहिहोमद्रव्यविषया । तिलादौ तु शतांशस्य लक्षत्वेन
लक्षहोमोक्तं कुण्डं कार्यम् ।

तदुक्तम् ।

अयुते त्वथ होतव्ये कुण्डं स्याद्वस्तमानकम् ।

दिगुणं लक्षहोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणम् ॥

इति प्राक् । अर्थात् परिमाणमिति कात्यायनपरिभाषोक्तेः
स्वतन्त्रस्य ईदृशस्य च लक्षहोमस्य अवशिष्टाच्च । अत्र सहस्र-
ब्राह्मणसंख्या ऋत्विक्षात्रविषया । ऋत्विगाचार्यसहित इति
पूर्वोक्तस्याचार्यस्य विशेषाभिधाने बाधकाभावात् । तेन
आचार्येण एकस्मिन् कुण्डे भग्नी प्रणीते सति तमग्निमन्त्रेषु
कुण्डेषु विहृत्य प्रतिकुण्डं दश दश ऋत्विजो जुहुयुरिति शत-
मुखः ।

अथ दशमुखः ।

तत्रैव ।

स्वर्परहोभिः कार्यः स्यादर्षाकालादिकेऽपि वा ।

तदा दशमुखः कार्यः कोटिहोमो महामते(विजानता)

विप्राणां हे शते तत्र सुविभज्य नियोजयेत् ।

ते च विज्ञातग्रीवाः स्युर्हस्त(व्रत)वन्तो जितेन्द्रियाः ॥

अत्र पक्षे च एकस्मिन् कुण्डे दशसप्तहोमाः सम्यगन्ते ।

तत्र ।

सप्तार्धे त्रिकरं कुण्डं सप्तहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशसप्तहोमो क्रमात् ॥

इति तन्मान्तरोक्तं कुण्डं प्राञ्चम् । • प्रतिकुण्डसृजिजा विंशतिः
स्थाप्या । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति भविष्योत्तरे दशमुखः ।

अथ द्विमुखः कथ्यते ।

यथा तत्रैव ।

अथ कुण्डद्वयकृत्वा विभज्य च विभावसुम् ।

होमं कुर्युर्द्विजा भूयः संस्तुत्य विधिपूर्वकम् ॥

शतं तत्र नियोज्यं स्याद्विप्राणां प्रविभज्य वै ।

यदा मासेऽर्द्धमासे वा • कार्यकाल उपस्थिते ।

तदा तु द्विमुखः कार्यः कोटिहोमो विचक्षणैः ॥

अत्र प्रतिकुण्डं पञ्चाशद्विजः । भूयः संस्तुत्येत्युक्तत्वाद्वितीय-
कुण्डेऽपि मन्त्रैरग्निं स्थापयेदिति गम्यते । कुण्डान्तु षड्विंशं
तन्मान्तरोक्तेः ।

इति द्विमुखः ।

शारदातिलके तु ।

द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ।

दशलक्षे तु षड्दंष्टां कोट्यामष्टकरं स्मृतम् ॥

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।

लक्षणां दशकं यावत्तावदस्तेन वर्हयेत् ।

दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमे विधीयते ॥ इति ।

अथ एकमुखः ।

तत्रैव ।

यदा तु स्नेच्छया यज्ञं यजमानः समापयेत् ।

कालेन महता राजंस्तदा चैकमुखो भवेत् ॥

एककुण्डस्थितो वज्रिरेकचित्तैः समाहितैः ।

यथास्नातस्थितैर्विप्रैर्ज्ञान(र्ज्ञात)शीलेर्विचक्षणैः ॥

होतव्य इति शेषः ।

न संस्थानियमश्चात्र ब्राह्मणानां नृपोत्तम ।

न कालनियमश्चैव स्नेच्छया यज्ञ उच्यते ॥

प्राहृत्या कर्तुंकामस्य चातुर्मास्यादिकर्त्तव्यम्* ।

सदा प्रसक्तः† कर्त्तव्यो यज्ञोऽयं सार्वकालिकः ॥

अयमेकमुखो राजन् कालेन बहुना भवेत् ।

बहुविघ्नसु(च) कालेन तस्मात्क्षेपमाचरेत् ॥

* प्राहृत्या कर्त्तव्यकामस्य चातुर्मास्यादिकर्त्तव्यम् इत्याकरे पाठः ।

† तदप्रसक्तो इत्याकरे पाठः ।

यतो हि चित्तमायुष वित्तचेवास्त्विदं सदा ।
 अतः सङ्केपतः सर्वं धर्मकार्यं प्रशस्यते ॥
 ततः समाप्ते यज्ञे तु कारयेत् सुमहोत्सवम् ।
 गङ्गतूर्यनिनादेन वेद(ब्रह्म)घोषरवेण(स्वनेन) च ॥
 एतत्सर्वं शतमुखादिपक्षेऽपि साधारणं बोध्यम् ।
 ततश्च दक्षयेद्विप्रान् होतृंश्च ब्रह्मयान्वितः ।
 दक्षयेद्दक्षिणाभिस्तोषयेत् ।
 निष्कैश्च कक्षणैश्चैव मण्डनैर्विविधैरपि(नृप) ।
 दक्षयेदिति पूर्व्वेणान्वयः ।

गोशतश्चैव दातव्यमश्वानाञ्च शतं तथा ।
 सहस्रञ्च सुवर्णस्य सर्व्वेषामपि दापयेत् ॥
 ग्रामैर्गजैरश्वैरश्वैः पूजयेच्च पुरोहितम् ।
 दीनान्शुक्लपणान् मन्त्रान्^१ वस्त्राञ्चैवापि पूजयेत् ॥
 ततश्चावभृथे स्नायात्तैर्घटैः पूर्व्वकल्पितैः ।
 लक्षहोमोक्तमन्त्रेण सदा विजयकारिणा ॥
 एवं समापयेद्दयस्तु कौटिहोममखं शुभम् ।
 तस्यारोग्यं वित्तपुत्रराष्ट्रवृद्धिस्तथैव च ।
 सर्व्वपापक्षयश्चैव जायते नृपसत्तम ॥
 अनादृष्टिभयश्चैव उपातभयमिव च ।
 दुर्मित्तं यद्वपीडा च प्रशमं याति भूतले ॥

* यतो हि चित्तचित्तायमायुषैवाव्ययमित्याकरं पाठः ।

† लपणानां चानि क-पुनर्क पाठः ।

एतत्पुण्यं पापहरं सर्वकामफलप्रदम् ।
 सनकाख्येन मुनिना पार्थिवाय निवेदितम् ॥
 सर्वोपचारश्चमनं भवने वने वा
 ये कारयन्ति मनुजा नृप कोटिहोमम् ।
 भोगानवाप्य मनसोऽभिमतान् प्रकामं
 ते यान्ति शक्रसदनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥

अत्र केचिच्चतुरोऽपि कोटिहोमप्रकारान् राजाधिकारानिच्छन्ति ।
 गोशतशताश्वसहस्रसुवर्णग्रामादिदानस्य अन्येन कर्तुमशक्य-
 त्वात् । शिशुला फलवाक्ये मनुजा इति श्रवणात् दानातिरिक्ते
 राजसमधनस्य ब्राह्मणादेरपि चात्राधिकारः राजदत्तग्रामादि-
 दानस्यापि सम्भवादित्याहुः । न च—ग्रामैर्गजैरघैरश्वैः पूजयेच्च
 पुरोहितम्—इति वचनाद्वाजमात्रस्य अत्राधिकार इति वाच्यम् ।
 पुरोहितशब्दस्य तुलादानवाक्ये गुरुशब्दस्येव आचार्यपरत्वाच्च
 काप्यनुपपत्तिरिति वदन्ति ।

इति भविष्योत्तरे शतमुखदशमुखद्विसुखेकमुखकोटिहोमविधानं
 समाप्तम् ।

अथ ग्रहमण्डलकल्पनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे वज्र उवाच ।

एकैकस्थेदमुक्तं विधानं ग्रहपूजने ।

सर्वग्रहाणां यजने(पूजायां) विधानं मम कीर्त्तय ॥

• सर्वोपचारेण सर्वोपसर्गेति आकरं पाठः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सर्व्यवहाराणां यजने मण्डलस्य विधिं शृणु ।
 आदावेव नरस्यान्नं यागं वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 प्रागायतन्तु कर्त्तव्यमादौ रेखाद्यं नृप ।
 तस्योपरि तथा कार्यमपरं तूत्तरायतम् ॥
 एवङ्कृतं यदुत्पन्नं मध्ये तु चतुरस्रकम् ।
 तदस्त्रिभ्यः प्रकर्त्तव्यं तथा रेखाचतुष्टयम् ॥
 एवङ्कृते सम्भवति भगणं द्वादशक्षयम् ।
 त्रयोदशं तथा तस्य ध्रुवस्थानन्तु मध्यमम् ॥
 प्राच्यां दिशि महीनाथ मेघन्तु परिकल्पयेत् ।
 राशिस्थानानि सर्वाणि राशिवर्णान् रक्षयेत् ॥
 राशिवर्णानथो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
 अरुणस्य सितस्यैव हरितः पाटलस्तथा ।
 आपाण्डुश्च विचित्रश्च कृष्णश्च कपिलस्तथा ॥
 पिङ्गलः कपिलो बभ्रुर्मलिनश्च यथाक्रमम् ।
 मेघादीनां विनिर्दिष्टा वर्णाः पार्थिवसप्तमः ॥
 आकाशवर्णकर्त्तव्यं ध्रुवस्थानन्तथैव च ।
 ध्रुवस्थाने महीनाथ देवतासप्तकं न्यसेत् ।
 मण्डलैः शुक्लवर्णैश्च दिग्विभागं निबोध मे ॥
 ध्रुवस्य मण्डलं मध्ये कुबेरस्यैव चोत्तरे ।
 मण्डलं गगनस्यात्र भागे प्रागुत्तरे भवेत् ॥
 प्राग्भागे च तत्रा राजमण्डलं ब्रह्मणः स्मृतम् ।

प्रान्दक्षिणे तथा भागे दिशन्मूर्धां प्रकल्पयेत् ॥
 दक्षिणे च तथा भागे याम्यं वै परिकल्पयेत् ।
 भार्गवं नैर्ऋते कार्यं भुवो भूपाल मण्डलम् ॥
 शेषस्य तु तथा कार्यम्यतीषां दिशि मण्डलम् ।
 दिग्धस्तात्तु वा तस्या मण्डलं पश्चिमोत्तरे ॥
 ग्रहचारवशाद्वाजन् यस्मिन्नाशौ व्यवस्थितः ।
 मण्डलं तस्य कर्त्तव्यं तस्मिन्नेव यथाविधि ॥
 न्यासः कार्यो ग्रहेन्द्राणां देवताभिः सहानघ ।
 आदित्यात्मसमे राशौ केतोः कुर्व्यात्तु मण्डलम् ॥
 राशौ सवर्णे तद्वर्णं यस्य स्थानमण्डलं नृप ।
 उत्पाद्यः परिधिस्तत्र रङ्गेष्वन्येन पार्थिव ॥
 गन्धचूर्णयुता रङ्गाः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 राशिचक्रं समग्रन्तु रेखया परिवारयेत् ॥
 नक्षत्राणां ततः कार्यो न्यासः पार्थिवसत्तम ।
 राशौ राशौ यथास्थानं रेखया परिवारितम् ।
 राशौ राशावतो वक्ष्ये नक्षत्राणां समान्त्रयम् ॥
 अश्विनी भरणी चैव कृत्तिकांश्चतुरीयकम् ।
 मेघराशौ विनिर्द्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 पादत्रयं कृत्तिकानां रोहिणी सकला तथा ।
 मृगश्रृङ्गस्तथैवार्धं ज्ञेयं वृषसमान्त्रयम् ॥
 मृगश्रृङ्गं तथैवार्द्धं अदित्याश्चरणत्रयम् ।
 नित्यमेव समुद्दिष्टं मिथुनस्य समान्त्रयम् ॥

पादं पुनर्वसोः पुष्यं सापं कर्कटकाश्रयम् ।
 पित्रा भाग्य(भग)मथार्यम्भः पादं सिंहकाश्रयं भवेत् ॥
 पादत्रयमथार्यम्भो हर्षं त्वाष्ट्रदत्तं तथा ।
 कन्याराशौ विनिर्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 चित्रार्धं तथा स्वाती विशाखाचरणत्रयम् ।
 तुलाराशौ विनिर्दिष्टं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 विशाखाचरणं मेघं शक्रं ह्यधिकमे स्मृतम् ।
 मूलमाष्यं तथा पादो वैश्वदेवस्य धन्विर्मे ॥
 पादत्रयं वैश्वदेवाशान्नं वैश्वमेव च ।
 धनिष्ठार्धं मकरे नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥
 धनिष्ठार्धं शतभिषा अजस्र चरणत्रयम् ।
 कुम्भाराशौ विनिर्दिष्टं सततं पार्थिवोत्तम ॥
 पादभाजगदं सर्वमाहिष्मन्(वृध्) नराधिप ।
 यौष्मत् कथितं मीने मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 भक्षकपूजने राजसूतस्य च पृथक् पृथक् ।
 राजसूतस्य वाहने एकैकं तारकं न्यसेत् ॥
 प्रागुक्तवर्णैर्भूपाल न्यासः कार्यो यथाविधि ।
 ताराचक्रस्य विन्यासो रेखया परिवार्यते ॥
 नक्षत्रदेवतान्यासी वह्निः कार्यः समन्ततः ।
 यथा नक्षत्रसामीप्यसूचवर्णैः पृथक् पृथक् ।

तस्यापि लेखा कर्त्तव्या वृत्ता व्याप्य तु मण्डलम् ॥
 लेखावाङ्मेन विन्यासं दिगीशानान्तु कारयेत् ।
 दिशाश्च पार्थिवश्रेष्ठ यथावदनुपूर्वशः ॥
 स्वाश्रयर्त्तसमं वर्णं दिगीशानान्तु कारयेत् ।
 उत्तरस्यान्तु कर्त्तव्यं धनदस्य तु मण्डलम् ।
 रक्तावर्णं प्रयत्नेन दिशं वर्णमतः शृणु ॥
 उत्तरा च भवेच्छुक्ता रक्ता प्राची प्रकीर्त्तिता ।
 दक्षिणा पीतवर्णा स्यात्कृष्णा श्रेया च पश्चिमा ॥
 पद्मवर्णा तथैशानी ताम्रा स्यात्पूर्वदक्षिणा ।
 पालाशी च विनिर्दिष्टा तथा दक्षिणपश्चिमा ।
 नीलोत्पलसवर्णा तु वायव्या च प्रकीर्त्तिता ॥
 दिग्मण्डलान्तु तद्विद्वाँस्लेखया परिवेष्टयेत् ।
 वृत्तया वेष्टयेद्दिवाँ(वृत्ताँ)स्लेखया चतुरस्रया ॥
 तन्मध्यं शङ्खपद्माद्यैर्मण्डलैरुपशोभयेत् ।
 लेखाविधानं द्विगुणं सर्व्वत्रैव तु कल्पयेत् ॥
 मण्डलस्य तु कोषेषु सदकुम्भाश्वान् दृढान् ।
 फलपङ्क्तवसञ्जकान् गन्धपुष्पादिचर्चितान् ।
 चतुरो विन्यसेद्दिङ्मान्नित्यमेव विचक्षणः ॥
 लेखास्तु विन्यसेद्राजन् पताकास ध्वजांस्तथा ।
 क्वाणि च सवर्णानि ग्रहेन्द्राणां पृथक् पृथक् ॥
 स्थानान्तु विज्ञाय यथावदत्र
 कार्य्यं तथा मण्डलकप्रमाणम् ।

यथा महत्त्वं नृप मण्डलस्य
 तथा तथा वृद्धिमुपैति कर्त्ता ॥
 इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे विष्णुधर्मोत्तरोक्तं मण्डल-
 कल्पनविधानं समाप्तम् ।
 इति त्रीविधानपारिजाते ग्रहयज्ञविधानम् ।

अथ कुण्डलक्षणम् ।

शौरदातिलके ।

निर्णाय मण्डपक्षेत्यं ततः कुण्डं प्रकल्पयेत् ।
 चतुरस्त्रं विधानोक्तं हस्तमानेन देशिकः ॥
 नवानामपि कुण्डानामनोक्तः सम्भवः क्लृप्तः ।
 हस्तमानमथो वक्ष्ये मानाद्यङ्गुलीदतः ॥
 वातायनपथं प्राप्य ये शान्ति रविरश्मयः ।
 तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्तो रेणवस्तत्सरेणवः ॥
 तत्सरेणुः स विज्ञेयो छष्टौ ये परमाणवः ।
 तत्सरेणव एवाष्टावथ रेणुस्तु ७ संस्कृतः ॥
 तैः छष्टौ बालाग्रकं तैः छष्टौ १० लिप्ता युक्ता तदष्टकम् ।
 तदष्टकं यवस्तैः षट्ठावङ्गुलं समुदाहृतम् ॥

० रश्मिरिति न पुनरुक्तं पाठः ।

१ तैः छष्टौ लिप्ता तत्सरेणविति पाठो युक्तः, तत्सरेणवामृष्टम् न पुनरुक्तम् ।

सा तूत्तमाङ्गुलिः सप्तयवा सैव तु मध्यमा ।

षड्यवा साधमा प्रोक्ता मानाङ्गुलिमतीरितम् ॥

सा अष्टयवात्मिका इत्यर्थः ।

विन्यस्तैस्त्रिंशद्यगष्टाभिर्यवैर्मानाङ्गुलिः स्मृताः* ।

कर्तुं(शिष्य)दर्शिनहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिमध्यतः ॥

पर्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मानाङ्गुलमुदाहृतम् ।

विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृतम् ॥

चतुर्धा विभजेदेको भागी मुख्यङ्गुलिः स्मृता ।

यत्किञ्चित्पुरुषायामं विभज्य दशधा पुनः ॥

एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमङ्गुलम् ।

देहलब्धाङ्गुलं नाम जानीयात्तस्य तत् पुनः ॥

उच्छ्रायः प्रतिमावाः स्यान्महामानाङ्गुलाश्रयः ।

महामानाङ्गुलं यत्तन्मात्राङ्गुलिमतीरितम् ॥

मानान्तराङ्गुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कारयेत् (कल्पयेत्)

प्रासादादींश्च तेनैव कुर्यान्मानान्तरेण वा ॥

वेदिकापीठशिविकारथादीनां विधिः पुनः ।

मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ॥

यागोपकरणान्येवं कुर्यान्मानाङ्गुलेन वै ।

होमाङ्गानि सुवादीनि कुण्डं मुख्यङ्गुलाश्रयम् ।

देहलब्धाङ्गुलेनाथ कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां ये हस्ताः परिकीर्त्तिताः ।

षट्सप्ताष्टयवैर्मानाङ्गुलैस्तां प्रयोजयेत् ॥
 यजमानाङ्गुष्ठपर्वप्रमाणिनाधिकेन वा ।
 प्रामादाराम(वास)वेश्मानि विष्णुहस्तप्रमाणतः ।
 तडागारामवेचाणां क्रीगानां शिवहस्ततः ॥
 नवानामपि कुण्डानां विधानं स्यात्पूर्वकम् ।
 निर्माणं विधिवदस्ये साधकानां हितेच्छया ॥
 चयोदशाङ्गुलं त्यक्त्वा वेदिकायाश्चतुर्दिगम् ।
 कुण्डानि गणनोक्तानि विदध्याद्विधिवद्गुरुः ॥
 पूर्वोदष्टसु काष्ठासु रम्याकाराण्यनुक्रमात् ।
 चतुःकोणं भगवार् चन्द्रार्चं त्रिकोणकम् ।
 वृत्तं षड्भुजं पञ्चाक्षरं षष्टाक्षं नामतो विदुः ॥
 पुरन्दरेण्योर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम् ।
 तदाचार्येण निर्दिष्टं नवमं कुण्डमुत्तमम् ॥
 कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तानानाकृतानि वा ॥
 नव पञ्चाश वैकां वा कर्त्तव्यं लक्षणाश्रितम् ॥
 यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुर्कं तच्च कर्मणि ।
 वेदास्रमर्चचन्द्रश्च वृत्तं पञ्चनिभं तथा ॥

* मान् परिच्छेदयेदिति क पुलकै पाठः ।

† क्रियासारं च—चतुरस्रं योनिमर्चचन्द्रं चालं सुवर्तनम् ।

पदम् पद्मजाकारमष्टाक्षं तानि मासतः ।

आचार्यकण्ठं मध्ये स्थाप्योपनिमर्चयेत् ।

‡ सोमब्रह्मरूपि—वृत्तानि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा वृत्ता ।

कुर्यात्कुण्डानि चत्वारि प्रागादिषु विचक्षणः ।
 पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीगदिगोचरं द्विजः ॥
 एकं वा शिवकाष्ठायां प्रतीक्षां कारयेद्बुधः* ।
 चतुरस्रं भवेत् कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ॥
 हृत्पद्मात्राणि सर्वाणि दीक्षासु स्थापनादिषु ।
 नित्यहोमे च साहस्रे कुर्यात् कुण्डानि सर्वदा ॥
 द्विहस्तादिककुण्डानां प्रकारस्तूच्यते बुधैः ।
 द्विहस्तकुण्डोः कोटिस्त्रयस्त्रिंशन्निताङ्गुलिः ॥
 यवाः सप्तमिता यूकाश्चतस्रो लिचिकास्तथा ।
 कोटिबाह्वुः चैकचत्वारिंशदङ्गुलिसन्निता ॥
 यवा यूकास्तथा लिच्चा वेदसंख्यास्त्रिहस्तके ।
 नागवेदाङ्गुलीभान् चतुरस्रं चतुष्करे ॥
 षड्गुलानि त्रिपञ्चाशद-यवाः पञ्चाथ लिचिकाः ।
 चतस्रोऽप्यथ विज्ञेयाः पञ्चहस्तोन्मिता बुधैः ॥
 षड्हस्ते चाष्टपञ्चाशदङ्गुलानि यवौ तथा ।
 यूके लिच्चाश्चतस्रस्तु विज्ञेया गणकोत्तमैः† ॥
 त्रिषष्टाङ्गुलसंयुक्ता यवाः स्युः सप्तहस्तके ।
 अष्टहस्ते सप्तषड्गुलानि मुनयो यवाः (ऽपि वा) ॥

* एककुण्डपक्षे चतुरस्रं वृत्तं वा तत्कार्यं तदुक्तं त्रियासारे—

चतुरस्रं भवेत्कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ।

स्त्रिरार्द्धने चराश्यां गन्धे इव नक्षत्रेषु ॥

† ज्ञेया गणकोत्तमैः इति च-पुरुषे पाठः ।

शून्ययूकाद्यतस्त्रांसिपि लिप्ता कोटिभुजोन्मित(मते) ।
 हासतत्यङ्गुलीसंख्ये भुजकोटिनवोन्मिते ॥
 दशकोटिमते कुण्डं पञ्चमगाङ्गुलानि च ।
 यवाः सप्ताय यूकैका लिप्ता तु करणी मताः ॥
 सत्वेत्यं चतुरस्रन्तु योन्याद्यप्युक्तमार्गतः ।
 दशहस्ता तु कुण्डानां रचनोक्ता मया स्फुटम् ॥
 दक्षपथिमतो नालमायामेवचतुरङ्गुलम् ।
 विधाय रन्ध्रमध्यस्थमिखलोपरि गोभनम् ।
 मर्जितस्त्रानुसारेण कर्तव्यं तन्मन्त्रविष्णवे ॥

कुण्डानां दिङ्मादिकरणानां गणितानि सत्त्वाद्भाष्यतया अपरापि तन्मन्त्रानां प्रदर्शने
 यथा

एकहस्तदशःशतं चतुस्त्रिंशद्विंशके ।

• • एकः सप्तःशतित्रिंशद्विंशके मन्त्राः ।

एकदशःशतद्विंशके सप्तःशतद्विंशके ॥ १ ॥

अष्टचत्वारिंशतः स्यात्तुल्यं करणम् ॥ ४ ॥

तत्तुल्यं शतं चतुःशतं पञ्चदशके ॥ ४ ॥

अतुल्यं कोनविंशतौ नवपट्टः स्यात्तुल्यं ॥ ६ ॥

सप्तदशं द्वादशं विंशतिः करणी मताः ॥ ७ ॥

कुणाः सप्तदशःशतं सप्तदशं अष्टदशके ॥ ८ ॥

हासतत्यङ्गुली कर्णो करणी सप्तदशके ॥ ९ ॥

विंशतौ नवयोनाय दशदशं पञ्चदशम् ।

यस्य दशानां कुण्डानां करण्युक्ता मया स्फुटा ॥

(त्रावर्तनस्य कुट्टिकायां भाष्यमत्र ॥)

पूर्वकुण्डत्रयःकोटिरुत्तरस्त्रेति कल्पना ।
 विज्ञेया सर्वदा तज्जैर्हिहस्तादिविधिस्त्वयम् ॥
 कुण्डानां यद्यतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः ।
 विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखलाकण्ठनाभयः* ॥
 इन्द्राग्निमयमदिकुण्डे योनिः सौम्यमुखी स्मृता ।
 योनिः पूर्वमुखान्येषु पूर्वैशान्यन्तरा भवेत् ॥
 नार्पयेत्कुण्डकोषेषु योनिं तान्तु विधानवित् ।
 कुण्डानां मध्यदेशे तु कल्पयेत्पङ्कजाकृतिम् ॥
 नाभिर्यदा कुण्डरूपो मानसस्य निगद्यते ।
 मुह्यरन्त्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः† ॥
 नेत्रार्णवाङ्गुलोपेतः कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ।
 यवहयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
 योनिकुण्डे योनिमङ्गकुण्डे नाभिं विवर्जयेत् ।
 नाभिर्त्वेन विधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।
 वहिरंशद्वयेनाष्टौ दलानि परिकल्पयेत् ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु स्पष्टमेवोक्तं यथा—

कुम्भवद्भागिका त्वाद्या त्रितोयाष्टाश्रका कृता ।

तृतीया द्वादशांशा स्यात् ॥ इति ।

योगिनौहृदयेऽपि—

मेखलाः शृङ्ग मे देवि हस्तादिषु विशेषतः ।

वचामाकांक्षसङ्गार्गमिताः सुगोपिताः शुभाः ॥ इति ।

उत्पलविज्ञानभास्व । (राघवभट्टः ।)

ध्वजायप्रामये तिर्यगूर्ध्वमेकाङ्गुलीयकम् ॥
 निखनेसर्वकुण्डानां ध्वजायः कीर्तितो नृपैः ।
 स्वापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः ॥
 ध्वजायस्त्रीनं यत्कुण्डं प्रोक्तं कर्तुरनिष्टकृतम् ।
 तस्माद्गुरुः प्रयत्नेन ध्वजायं पूर्वमानयेत् ॥
 विस्तरेण गुणितदैर्घ्यं कुण्डविषफलं भवेत् ।
 तत्पृथक्सुसुभिर्भक्तैः शेषमायुो ध्वजादिकः ॥
 ध्वजायरहितं कुण्डं स(सु)लक्षणमपि त्यजेत् ।
 इत्थं ध्वजायमिच्छन्ति याज्ञिकाः कुण्डकर्माणि ॥
 अन्ये धूमायमिच्छन्ति देवज्ञाः कुण्डकर्माणि ।
 अग्निस्थानं होमकुण्डं शालापाकगृहाणि च ।
 धूमे कुर्वन्प्रयत्नेन याज्ञिकानां गृहे(षु) तथा ॥
 तस्माद्भुजायधूमायकुण्डे देये(यं) विषयैः ।
 चतुरस्रं चतुःकोणं(कोणं) सूर्यः कृत्वा यथा पुरा ।
 हस्तमानेन तन्मध्ये तावन्नित्वायतं कर्तुम् ॥
 पञ्चविनेकलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः(मतः) कर्तुम् ॥
 पञ्चदशमिति ज्ञात्वा यथाकृदि समाचरेत् ॥

यावान् कुण्डस्य विस्तरमावाप्तवान् ईरितः ।

तिर्यगूर्ध्वध्वजायं स्वयमेकाङ्गुलीयकम् ॥ इति कृष्णमण्डपे पाठः ।

सम्बन्धितफलप्रदमिति म-पुस्तके पाठः ।

न्यासि दैर्घ्येनः(रामे) ईरितः(यायो) ध्वजादिकः । इति कृष्णमण्डपे पाठः ।

सहस्रद्वितये कुण्डे पञ्चविंशाङ्गुलानि(लेन) च ।
 यवौ(वा) यूकात्रयं लिप्त्वा भूमितः परिकीर्त्तिता ॥
 अङ्गुलं भूर्यवौ द्वौ तु त्रयो यूकाश्च लिप्त्तिकाः ।
 द्विसहस्रादिद्वौ तु हस्तं(स्ते) संयोजयेत् सुधीः ॥
 दशसाहस्रिके होमे चतुस्त्रिंशन्मिताङ्गुलैः ।
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं कुण्डं महर्षिभिः ॥
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं हस्तप्रमाणके ।
 कुण्डे त्वयुतहंमोक्षे संयोज्यच्चैवमङ्गुलम्(मण्डलम्) ॥
 षड्यवा एकयूकाद्या लिप्त्वा अयुतवृद्धितः ।
 यावत्तच्चो भवेत्पूर्णस्थावदेवमकल्पयेत् ॥
 कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।
 मेखलाः पञ्च वा तिस्रश्चैका वाथ भवेदिह ॥
 उत्तमम्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।
 त्रिमेखलं भवेन्मध्यं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥
 षड्वाणाब्धिर्जिनैस्तु मिताः स्युः पञ्चमेखलाः ।
 यद्वा मनीषिभिः प्रोक्तमुत्तमं स्यात्त्रिमेखलम् ।
 द्विमेखलं भवेन्मध्यं द्वीनं स्यादेकमेखलम् ॥
 प्रथमा द्वाङ्गुलायामा उन्नता सा नवाङ्गुलैः ।
 मध्या तु त्र्यङ्गुला वाञ्छे तृतीया तु यमाङ्गुलैः ॥
 षड्गुलैः पञ्चभिर्वेदमितैः स्थास्येखलादयम् ।
 एका षड्गुलोक्तेधविस्तारा मेखला मता ।
 त्रिमेखलैः सा साहस्रिके मण्डलाः ॥

तस्याधोपरि वप्रः स्वाश्चतुरङ्गुलमुन्नतः ।
 अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णसु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यो वप्रः सोऽपि तृतीयकः ।
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णश्चोन्नतश्च समन्ततः ॥
 तयोर्भ्यन्तरं (रन्ध्रतरे) णात्र कुण्डं कुख्यादयथारुचि ।
 आद्या सस्वगुणा प्रोक्ता राजभी च ततः परा ॥
 तामसी स्यात्तृतीया च देहा विष्णादयः क्रमात् ।
 खाताद्याष्टोऽङ्गुलमितः । ५४ः कुण्डेष्वयं विधिः ॥
 कुण्डे दिवस्ते ताम्नाः स्युस्तर्काभ्यगुणसन्निताः ।
 कुण्डे त्रिवस्ते ता, ज्ञेया मुनिभूतगुणाङ्गुलाः ॥
 अश्विद्वस्ते तु कुण्डे ता नागतकयुगाङ्गुलाः ।
 कुण्डे पञ्चकरं नन्दममभूताङ्गुलैः स्मृताः ॥
 ताः स्युः कुण्डे ऋतुकरे दिग्व्यष्टाङ्गुलान्विताः ।
 कुण्डे सप्तकरे द्वांगनवसमाङ्गुला मताः ॥
 कुण्डे वसुकरे ताः स्युर्भानुपञ्च(पञ्च)ष्टकाङ्गुलाः ।
 कुण्डे नवकरे विश्वरुद्रनन्दाङ्गुलाः स्मृताः ॥
 दिग्घस्तप्रमिते कुण्डे मनुभानुदशाङ्गुलाः ।
 उल्लेधायामतो ज्ञेया मेखला सन्वतो बुधैः ॥
 एवं तैःभिहितस्तात मेखलानां सुनिश्चयः ।
 होमकल्पुरतः स्याद्या दक्षिणं पश्चिमोऽपि वा ॥
 मेखलामध्यतो योनिः कुण्डाद्वात्रांगविस्तृता ।
 उन्नतिर्द्व्यङ्गुलेनास्याः कुण्डोष्ठो बाधिपचवत् ॥

एकेकाङ्गुलतो योगिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ।
 यवहयक्रमेणैव योन्यपमपि वर्धयेत् ॥
 कुम्भहयसमायुक्तं मध्ये स्वाज्यघृतिस्तथा ।
 अग्रेण कुण्डाभिसुखी किञ्चिदुत्सृष्टमेखला ॥
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम् ।
 त्रिह्रिकाङ्गुलिविस्तारः क्रमाद्व्यूनापमिष्यते ॥
 अश्विसंख्याङ्गुलोपितामुच्छ्रायायामतः समाम् ।
 वेदिं विधाय तस्यान्तु अन्यनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 अथ मुष्ट्यादिकुण्डानां विनियोगं वदामि ते ।
 मुष्टिमात्रं शताहं स्याच्छते वै रत्निमात्रकम् ।
 सहस्रके हस्तमात्रं अयुते तु दिहस्तकम् ॥
 लक्षाहं त्रिकारं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्कारम् ।
 प्रोक्तं पञ्चकारं कुण्डं दशलक्षाहुतिष्वपि ॥^{१००}
 षड्वृत्तं लक्षविंशत्यां कौट्यहं सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे दशकारं प्रोक्तं कुण्डं महर्षिभिः ।
 दशहस्तात्र हि परं कुण्डमस्ति महीतले ॥
 सर्वसिद्धिकारं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।
 पुन्नपदं योनिकुण्डमर्धेन्द्राभं शुभप्रदम् ।
 शत्रुक्षयकारं त्रयस्त्रं वर्णुलं शान्तिकर्षिणि ॥
 छेदमारणयोः कुण्डं षड्वृत्तं पद्मसन्निभम् ।
 पुष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम् ॥

ऐन्द्रां स्तब्धे चतुष्कोचमग्नौ भोगे भगाकृतिम् ।
चन्द्रार्धं भारवे याम्ये नैर्ऋत्याश्च त्रिकोणकम् ॥
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षडसुखाटनेऽनिले ।
उदीर्घां पौष्टिके पद्मं रोद्यामष्टास्त्रमीरितम् ।
चतुरस्रम् सर्वेषां केचिदिच्छन्ति ताम्रिकाः ॥
कुण्डस्य रूपं जानीयात्परमं प्रकृतेर्वपुः ।
प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाह्व दक्षिणसौम्ययोः ।
उदरं कुण्डमित्युक्तं योगिः पादौ तु पश्चिमे ॥
कुण्डं तन्मोक्तमार्गेण निर्मायाय सलक्षणम् ।
रक्तमृच्छालिपिष्ठाभ्यां भूषयेद्भक्तप्रियं यथा ॥
खाताधिके भवेद्भोगी क्षीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणंऽक्षिप्तमेखले ॥
मेखलारहिते शोकोऽप्यधिके वित्तसङ्ग्रहः ।
भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योग्या विवर्जितम् ॥
अनेकदोषदं कुण्डं तत्र गृह्णाधिकं यदि ।
तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥
दिग्देशकुण्डनिर्मुक्तो योऽनसो लौकिको हि सः ।
तस्माद्दिग्देशकुण्डानि सङ्ग्राह्याण्युक्तलक्षणैः ॥
कुण्डमेवंविधं न स्नात् स्नानं वा समाचरेत् ।
इहसमात्रेण तन्मुखाद्वातुभिश्च सुयोमितम् ।
अङ्गुलीलोभसंयुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥
इति कुण्डनिर्माणविधिः ।

अथ स्थण्डिलम् ।

यथाह वगिष्ठसंहितायाम् ।

अथाग्निकार्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।

स्थण्डिलं बालुकाभिर्वा रक्तसृद्रजसापि वा ॥ इति ।

शुक्लकारिकायाञ्च ।

कुर्याच्छताहंऽङ्गुलिमानमूर्ध्वकं

ग्रताहुतौ द्वाङ्गुलमानमुच्छ्रयम् ।

वेदाङ्गुलार्धन्तु सहस्रहोमके

वस्त्रङ्गुलान्येव तथैव चायुते ॥

लज्जाहुतौ स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं

चोर्ध्वं विदध्याग्नयुते च विंशतिम् ।

तत्त्वाङ्गुलं कीटिमखे तथोच्छ्रितं

तथार्धदेनाधिकमानमाहुः* ॥

प्रकृतिवद्विप्रकृतिः कर्तव्येति न्यायेन प्रकृतिगतधर्माणां मेखला-

यांन्यादीनां स्थण्डिलेऽपि प्राप्तिरस्तीति निश्चितम् ।

अतएव बोधायननीतम् ।

कुण्डवन्मेखलाङ्गुलत्वा योनिङ्गुलत्वा ततः परम् ।

बोधायनमते प्रोक्तं स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ॥

कुण्डाभावे तु होमार्थं स्थण्डिलं पीठमेव वा (च) ।

होमार्थं स्थण्डिलं पीठं कार्यमित्याह शौनकः ॥ इति ।

* तथार्धदेनाधिकमानमेव इति ग-पुस्तके पाठः ।

अत्र योनिमेखलाभावः यदा दिङ्मं क्रियते तदा दिङ्ममात्रं
 स्यात् । पीठं द्वादशाङ्गुलं लिखेत् चर्कमाने प्रादेशमात्रम् । एवं
 पीठार्थसिद्धिः स्यात् । पीठञ्च स्थण्डिलमानतो ज्ञेयमुच्छ्राये
 द्वादशाङ्गुलं कार्यम् ।

अथ प्राचीमाधनम् ।

अवणस्योदये प्राची प्राची स्यात् कृत्तिकोदये ।
 चित्रास्वात्यन्तरं प्राची न प्राची चन्द्रसूर्ययोः ॥
 रात्रौ संसाधयेत्प्राचीं साधकेन्द्रः प्रमाणतः ।
 कृत्तिका अवणं पृथं चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
 एतत्प्राच्या दिगो रूपं युगमाचोदितं पुनः ॥ इति ।
 इति प्राचीमाधनविधानम् ।

अथ कुण्डमण्डपविधानम् ।

ईश्वर उवाच ।

अथ मण्डपनिर्माणं वक्ष्यामि विधिपूर्वकम् ।
 यज्वनो यज्ञसम्पत्तिहेतुं सर्वफलप्रदम् ॥
 नक्षत्रराशिबारानामानुकूल्ये (मनुकूले) शुभेऽङ्गनि ।
 विघ्नराजं समाराध्य कृत्वा पुण्याङ्गवाचनम् ॥

समुद्रगानदीतीरे सङ्गमे वा शिवालये ।
 चारामे विष्णुगृहे वा देवस्नातादिसन्निधौ ॥
 गृहस्थेशानभागे वा मण्डपं रचयेद्दृढम् ।
 तत्र भूमिं परीक्षेत वासुञ्जानविशारदः ॥
 स्फुटिता च सशस्त्रा च वस्त्रीका रोहिणी तथा ।
 दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्त्तुरायुर्धनापह्ना ॥
 स्फुटिता मरणं कुर्याद्रूपरा धननाशिनौ ।
 सशस्त्रा क्लेशंदा नित्यं विषमा शत्रुभौतिदाः ॥
 ईशकोणप्लवा सा च कर्त्तुः त्रीदा सुनिश्चितम् ।
 पूर्वप्लवा वृद्धिकरी बल(वर)दा तूत्तरप्लवा ॥
 विद्वेषं मरणं व्याधिं कुर्यादग्निप्लवा मही ।
 धर्मराजप्लवा भूमिर्नित्यं मृत्युभयप्रदा ॥
 गृहक्षयकरी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ।
 धनहानिकरी पृथ्वी कीर्त्तिदा वरुणप्लवा ।
 वातप्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्देगकारिणी ॥
 सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां (संवत्सरं) द्वयैः सह ।

● शत्रुतो भयमिति क-पुच्छके पाठः ।

। किर्यासारे तु—त्रेता तु ब्राह्मणो इत्यो रक्षा वै चक्षिया कृता ।

वैष्णवा पीता तु विष्णवे कृता मृदा मकीर्तिता ॥

ब्राह्मणो वृत्तमन्वा स्नात् चक्षिया रत्नमन्विनी ।

वैष्णवा तिलता च विष्णवे मृदा स्वात्कादुक्ता च या ॥

ब्राह्मणो भूः क्षुद्रपिता चक्षिया स्वात्काराकुला ।

कुशकाशाकुला वैष्णवा मृदा सन्ध्यावाकुला ॥ (शेषं परपृष्ठे द्रष्टव्यम्) ॥

सुन्दरीणां रति(गति)र्यत्र पुनर्यैः सह सप्तमैः ॥
 काश्मीरचन्दनामोदा कर्पूरागुहगन्धिनी ।
 कमलोत्पलगन्धा च जातिचम्पकगन्धिनी ॥
 पाटलामल्लिकागन्धा नागकेसरगन्धिनी ।
 दक्षिणीराज्यगन्धा च मधिसुरस(मदिरासव)गन्धिनी ॥
 सुगन्धित्रीहिगन्धा च शुभगन्धयुता च या ।
 सन्ध्यामेव वर्ष्मणी भूमिः साधारणा मता ।
 श्वेताक्ष्णा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशंस्यते ॥
 मधुरा च कषावा च अम्बा च कटुका च वा ।
 कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या च समृता ।
 प्रशस्ता भूर्महाबाहो मण्डपादौ विशेषतः ॥
 प्रासादारम्भकाले च गृहादौ च विशेषतः (मुनीश्वरैः) ।
 शल्योदारः प्रकर्तव्यो यदोच्छेद्युभयमात्मनः ॥
 प्रासादारम्भकाले च यदङ्गं स्पृशते पुमान् ।
 वासुदेहे हृदं तत्र शल्यं विद्याद्विचक्षणः ॥
 कण्डूयति शिरः पुंसि शिरःशल्यं वसुहरीत् ।
 शल्यं तत्रास्थि विज्ञेयं खल्यमानं कारत्रये ॥
 अग्निदाहश्च रोगश्च धनहानिश्च जायते ।

सिता पीता तथा रक्ता कृष्णवर्णसन्निता ।

स्निग्धका हृदा श्लिषा भूमिः सन्ध्यामेव ॥

श्रीतल्यर्शोचकानि च दक्षिणार्शो हिमात्मनः ।

वर्ष्मणोभयत्यर्शा सा ह्यभा परिकीर्णता ॥

यत्नेनोत्पाटयेच्छ्रृण्वं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
 बाह्व कण्डूयमाने तु निर्दिशेन्नोहृन्मृगलाम् ।
 हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 स्वामिनो मरणं विद्याद्दिदेशगमनं तथा ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शल्यमुत्पाटयेन्नरः ॥
 जरू कण्डूयमाने तु कांस्यशल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तमात्रेण* सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 असाध्वी च* भवेद्भार्या यशोहानिश्च जायते ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छ्रृण्वं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 हस्तौ(स्तं) कण्डूयमाने तु कङ्कालञ्च विनिर्दिशेत् ।
 त्रिहस्तेन च सन्तिष्ठेत्खन्यमाने न चान्यथा ॥
 अग्निदाहश्च रोगश्च सशल्ये मरणं तथा (भवेत्) ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छ्रृण्वं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 पृष्ठं कण्डूयमाने तु बहु(बाहु)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा ।
 स्वामिनाशो भवेत्तत्र भार्या वा जायतेऽसती ॥
 पादौ कण्डूयमाने तु हस्त(हस्ति)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वितयमानेन† लभ्यते नात्र संशयः ।
 गोनशो राजदण्डश्च शल्यहानिश्च जायते ॥
 कुक्षिं कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत् ।

* हस्तनैकेन इति शारदातिलकटीकायां पाठः ।

† साङ्गहमेव सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा । इति ख-पुलकै पाठः ।

हस्तत्रि(दि)तयमानेन लभ्यते नात्र संग्रहः ।
 भुजङ्गदंशो यत्र स्याच्छूल्यं तत्र समुदरेत् ॥
 जानू कण्डूयमाने तु भस्मशूल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वयेन सन्निष्ठेक्षणं कथितं तव ॥
 अग्निदाहो मनस्तापः क्लेशदुःखभयानि च ।
 करोत्येवंविधङ्गुलं तस्मात्तद्वै समुदरेत् ॥
 गोशृङ्गं पीतमण्डूकः शङ्खः शुक्तिश्च कच्छपः ।
 शम्बूकश्च प्रगल्भाः स्युर्याद्यान्वा रत्नजातयः ।
 अङ्गारश्च तुषं कंगमस्थि शूल्यं समुदरेत् ॥
 खन्यमाने जलं यावच्छूल्यदोषो विनश्यति (न विद्यते) ।
 दूरादूरः दूरनोच, स्थितं वागि खनितं नैव शक्यते ॥
 पञ्चहस्तं प्रखातव्यं शूल्यदोषोपशान्तये ।
 शूल्योहारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुषमं यथा ॥
 इत्यै भूमिं परीक्ष्याथ कुर्यात्प्राचीविशोधनम् ।
 भानांगत्या दिशो ज्ञात्वा कुर्यात्कर्मणि देशिकः ॥
 वामुर्वेषम्यतो यत्र सम्यक् न ज्ञायते ककुप् ।
 तत्र शङ्खं प्रतिष्ठाप्य जानीयाच्छुद्धिदिकस्थितिम् ॥
 तद्व्यादिपरिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथाविधि ।
 सुषमे (कु)भूतने कृत्वा वृत्तं भ्रमणरूपतः ।
 तन्मध्यविन्दौ शङ्खं तं स्थापयेद्वादाशङ्कुलम् ॥
 अथच्छायान्वयवशाहते पूर्वोपरद्वये ।
 पूर्वोपरद्वये कृत्वा चिह्ने तदभितस्तथा ॥

सममानपरिभ्राज्या कृत्वा हस्तद्वयं पुनः ।
 तयोः संज्ञेयसञ्ज्ञातमध्यदक्षोत्तरस्थितिः ॥
 सन्निहयेऽथ प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये तु विन्यसेत् ।
 सूत्रं दक्षोत्तरं तेषामग्रेऽथे प्राच्यादि कल्पयेत् ॥
 एवमाशापरिज्ञानं समाख्यातं यथा स्फुटम् ।
 ज्ञात्वेवं मण्डपादीनि कुर्यात्सम्यग्विचक्षणः ॥

* पाठकानां बोधवैश्वार्यम् ॥ अथऽपि कतिचित् शङ्खुस्थापनप्रकारां दर्शने यथा—

क्रियासारे—कृत्वा भूमिं समां तत्र षण् षण्मितिं समम् ।
 शदशाङ्गुलमानोऽं शङ्खुं खदिरनिर्मितम् ॥
 अक्षामि यज्ञवाक्यं वा तत्र संस्थापयेत्क्षुभीः ।
 तच्छायां संस्पृशेदयत्र तन्मध्ये मध्यमं क्षुतम् ॥
 तिस्र्यङ्गु प्रसारयेत् सूत्रं मध्ये याव्योत्तरं क्षुते ।
 कोणाः स्वरुणे चत्वारश्चतुःसूत्रप्रसारणात् ॥ इति ।

भङ्गाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः यथा—

विषुवे तु गते सूर्ये शङ्खुमानं समाचरेत् ।
 ख्वादिरं विन्यसेच्छङ्खुं शदशाङ्गुलविन्दतम् ॥
 निचलीकृत्य जलजं गृहीत्वा लोहमुद्रम् ।
 चटपा च क्षयं कृत्वा प्रशस्तं क्रमशो लघुम् ॥
 जम्बाने यदा ग्रही कृपापतति मुहुरम् ।
 तदा ताडयितुः शोको जायते दुर्गरो मज्जान् ॥
 जीह्वकौशिकार्पांसं प्राचिपालजमेव वा ।
 चतुर्थवपरोष्ठाङ्गं सूत्रं ग्रही तु वेष्टयेत् ॥
 चटमानं यदा सूत्रं शङ्खुं मुहुरति तत्क्षणात् ।
 पुनस्तत्र मरणं विद्याच्छिष्टे वै क्षविनाशनम् ॥ इति ।

यदि कुर्यादयथादृष्टं विपन्नो निरयं व्रजेत् ॥
रात्रौ संसाधयेत्प्राचीं साधकेन्द्रः प्रमावतः ।
कृतिका श्रवणं पुष्टं चित्रास्वास्त्योर्यदन्तरम् ॥
एतन्नाद्या दिशो रूपं युगमात्रोदितं पुनः ।

तथैवाप्युक्तं —

शुद्धः सारदुर्गः प्रोक्तस्तथा चित्रकृतम् ।
सप्तशुक्ला दिनादौ तु स्थापयेत्समभ्रतमे ॥
शुद्धाद्विगुणमात्रेण तन्मध्यं वस्तुनं लिखेत् ।
पूर्वापरान्नयोऽप्याद्या तन्मध्यस्थानता ॥
तद्विन्दुद्वयं त्वं पूर्वापरदिनिष्ठम् ।
विन्दुद्वयस्य भ्रमणमक्षरवयुपुच्छम् ॥
दक्षिणोत्तरं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं ॥
तदस्याव्ययानामि त्वं त्वं च विनिश्चितम् ।
तुर्वाच व्यपतिः प्राक् प्रागुत्तरमुत्तराणि च ॥ इति ।

इत्यश्विपञ्चरात्रेऽपि —

शुक्लिं तीव्रसमाहृत्वा दर्पणीद्वयसन्निभाम् ।
हृदयकृष्णमात्रेण तत्र कृतम् आभयेत् ॥
मध्यं तु निवर्त्तयेत् शुद्धाद्या निरोधयेत् ।
कृतरेखा तु या बाह्यशुद्धाद्या प्रकल्पिता ॥
प्रवेष्टनिर्गमे तस्या शुद्धाद्या निरोधयेत् ।
शुद्धाद्यापञ्चरात्रां प्राक्प्रतीच्योः प्रसादयेत् ॥
प्राक्प्रतीचीनैः त्वं सप्तवाक्यं साधयेत् ।
विपुत्रे विमलवर्त्तुलि शुद्धा साधयेद्विष्णुम् ॥
अक्षरसप्तकोरेवमादिन्यासाधयेद्विष्णुम् ।
प्राचीं वा पुनर्वसुं चित्रास्वास्त्योर्यदन्तरं वा ॥ इति ।

कथितं ते महाप्राज्ञ शिल्पिशास्त्रानुसारतः ॥
 अथैषां साधनं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 नवानां मण्डपानाञ्च वास्तुशास्त्रेण कीर्तितम् ।
 प्राक्प्रत्यगयनं सूत्रं न्यसेन्मण्डपमानतः ॥
 उदग्दक्षिणसूत्रार्थं मत्स्यौ द्वौ परिलेखयेत् ।
 प्रागङ्गप्रत्यगङ्गे च हस्तं दत्त्वा विचक्षणः ॥
 शक्रस्य पुच्छचिह्ने मध्यच्छिन्ने (चिह्ने) प्रसारितम् ।
 उदग्दक्षिणसूत्रं स्यादुक्तमानप्रमाणतः ॥
 क्षेत्रार्द्धमानसूत्रार्द्धदिक्षु चिह्नं समालिखेत् ।
 तच्चिह्नान्तु समाश्रित्य प्रतिलोमानुलोमतः ॥
 क्षेत्रार्द्धमानसूत्राघात सूत्राणि प्रतिपादयेत् ।
 एवं स्यात् सूत्रपातेन चतुरस्रं शुभावहम् ॥
 यद्वा सूत्रानुसारेण कर्तव्यं चतुरस्रकम् ।
 नवानां मण्डपानान्तु निर्माणां शास्त्रनोदितम् ॥
 श्रेष्ठमध्यमह्रीनैस्तु मानैर्वक्षि मङ्गलमते ।
 चतुर्विंशतिहस्ताङ्गो गृहणो मण्डपो भवेत् ॥
 हाविंशत्या भवेद्दक्षो घर्घरो विंशतिकरैः* ।
 सुघोषश्चाष्टदशभिः कलाभिः कामराजकः ॥
 मनुसंख्यैः काञ्चनस्तु विरामोऽर्कमितैः करैः ।
 हस्तैस्तु दशभिर्घोरो वसुभिस्तु घनो भवेत् ॥

ज्येष्ठमध्यमहीनेषु मानैस्तेष्वेव मण्डपाः ।
 यद्दार्कहस्तमारभ्य द्विद्विद्वया तु ते क्रमात् ॥
 अष्टाविंशतिहस्तान्ताः प्रोक्ता वै नवमण्डपाः ।
 यद्दोत्तमं मानमाहुर्हस्तषोडशकं तथा ॥
 चतुर्दशमितैर्हस्तैर्मध्यमं परिकीर्तितम् ।
 हीनं द्वादशहस्तैस्तु मानमुक्तं मनीषिभिः ॥
 शृणु वर्णानुपूर्व्येण मण्डपान् शुभलक्षणान् ।
 हस्तैर्विंशतिभिः कार्यो मण्डपस्त्वप्रजन्मनाम् ॥
 द्वादशभिर्बाहुजातानां विशामर्कमितैः करैः ।
 दशभिस्त्यक्तवर्णानां वसुभिर्हीनवर्णिनाम् ॥
 सर्वेषां ब्राह्मणादीनां प्रोक्तं कार्यानुसारतः ।
 स्थलादकीर्णलोच्छ्रायं मण्डपं स्थूलमीरितम् ॥
 यावत्करप्रमाणस्तु मण्डपः कर्तृमन्यतः ।
 तावददृष्टहीत्वा रसनां कुर्यात्ताञ्च चतुर्गुणाम् ॥
 पुनस्तां त्रिगुणाङ्गुत्वा तदङ्गुलैर्कसश्चितान् ।
 शङ्कुत्रिधाय सर्वां तां चतुर्दिक्षु प्रसारयेत् ॥
 स्तम्भास्तत्र निष्ठातव्याः सुदृढा द्वादशाभितः ।
 पञ्चहस्तसमुच्छ्राया लक्षणोक्तफलप्रदाः* ॥

चतुर्दशमण्डपाः संख्यायां द्वादशाभितः ।

पञ्चहस्तप्रमाणे विंशतिः शृणुः श्रुताः ॥

इति ब्राह्मणसंहितायां

चत्वारो मध्यतोः॥ रोप्या मूर्ध्नि चूडान्विताः शुभाः ।
 अष्टहस्तसमुच्छ्राया रोप्यास्ते पञ्चमांशकैः ॥
 निष्किद्रा ऋजवः सर्वे सारदारुमयाः शुभाः ।
 यज्ञियवृक्षो वेणुर्वा क्रमुकः स्तम्भकर्म्मणि ॥
 अन्ये विशुद्धवृक्षा वा भवेयुर्नान्यभूरुहाः ॥
 गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलश्च (स्फुटितश्च) पुरातनः ।
 असौम्यभूमिजनितः सन्त्याज्यः स्तम्भकर्म्मणि ॥
 कटेः सङ्गिश्च सञ्छाद्यः समन्तामुत्तयेरपि ॥
 द्वारवर्जं शुभैर्वेशैर्नारिकेलदलैस्तथा ।
 भित्तिश्च परितस्तस्य कुर्यादित्याहुर्गर्धनः ॥
 नियमोऽयं समाख्यातः स्थिरलिङ्गक्रियादिषु ।
 मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखाभिस्तु विचक्षणः ॥
 अथैताः सम्प्रवक्ष्यामि षोडश स्तम्भदेवताः ।
 ईशान्यादिक्रमेणैव पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रभागुजनार्हनाः ।
 पितरः सर्पसेनान्यः षष्ठदशो निशापतिः ॥
 प्रचेता वसुसीरी च वाक्पतिस्त्वष्टृनन्दनः ।
 एते देवाः समाख्याताः स्तम्भकर्म्मणि सुरिभिः ॥

मध्यतः मध्ये वेदिकोणेष्वित्यर्थः । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—

मध्ये कर्मावतुक्तं स्यात्तन्मध्ये वेदिका मता । इति ।

अन्यथापि—वेदिकोणेषु विन्यस्येत् कर्मान् वेदसंरूपकान् । इति ।

दिक्षु दाराणि चत्वारि विदध्यात्पञ्चमांशतः ।
 यद्वा दाराणि चत्वारि मध्ये वा विदधीत वै ॥
 कनीयसि स्नादिकरं(१) चतुरङ्गुलवृद्धितः ।
 मध्यमोत्तमयोद्धारं वास्तुशास्त्रे प्रकीर्तितम् ॥
 चूतपङ्कजमालाख्यं वितानैरुपशोभितम् ।
 विचित्रवस्त्रसञ्चयं घण्टाभिश्च विराजितम् ॥
 सफलैः कदलीस्तम्भैः क्रमुकैर्नारिकेलकैः ।
 फलेर्नानाविधैर्भोज्यैर्दर्पणैश्चामरैरपि ।
 भूषितं मण्डपं कुर्यान्नानापुष्पसुशोभितम् ॥
 कलशैर्घण्टिकाभिश्च साधारैः करकैस्तथा ।
 अन्यैश्च भूषणैसापि भूषयेन्मन्त्रिसत्तमः ॥
 आख्यातैः साधनैः क्लृप्तः सरलः सममानकः ।
 मनोज्ञो मण्डपो योऽसौ कर्मकर्तुः शुभावहः ॥
 श्वेतुक्तसाधनैः क्लृप्तो यदि वा कुटिलाकृतिः ।
 मानाधिकोऽथवा न्यूनो मण्डपः कर्तृनाशनः ॥
 इति मण्डपनिर्माणविधानम् ।

अथ तीरणनिर्माणविधानम् ।

द्वारेषु तीरणानि स्युः क्रमात् क्षीरमहीवहाम् ॥
 मण्डपाद्वारद्वारेषु च हस्तमानेन तानि वै ॥

तीरमहीवहाम् षट्पद्वारान्त्यवहाम् । श्वेतोद्धारान्त्यवहाम् । क्षीरमहीवहाम् । इत्युक्तेः ।

देवास्तोरणरूपेण संस्थिता यज्ञमण्डपे ।
 विघ्नविध्वंसनार्थं च रक्षार्थं चाध्वरस्य च ॥
 बहुपात्तोरणम्राच्यां यज्ञाङ्गं दक्षिणे मतम् ।
 वारुणे बोधिसम्भूतं कीवेर्यां वै जटी भवेत् ॥
 एकमेवामलाभि स्यात्तदभावे शमीद्रुमः ।
 जम्बूखदिरसाराश्च तालो वा तोरणे स्मृताः* ॥
 सुशोभनं नाम पूर्वं अग्निमीलेति† मन्त्रितम् ।
 इषे त्वेति च‡ मन्त्रेण सुभद्राख्यन्तु दक्षिणे ॥
 सुकर्माख्यन्तु वारुण्यामग्न आयाहि मन्त्रतः§ ।
 शन्नो देवीति॥मन्त्रेण सुहोत्रस्तूतरे न्यसेत् ॥

- सिद्धान्तशेखरे तु—न्योधितोरणं पूर्वं याव्यं औदुम्बरं मतम् ।
 पश्चिमेऽत्रत्यसम्भूतस्तूतरे अक्षतोरणम् ।
 पूर्वं वा अक्षसम्भूतं न्योधितोरणं मतः ॥ इति ।
- सोमशश्वरपि—अचौदुम्बरकाश्रत्यवटजाक्षोरणाः क्रमात् ।
 पूर्वादिती विधातव्यः यथायन्तविपर्ययः ।
 अलाभादेकमेवैषां सन्धाशासु निवेशयेत् ॥
- † अग्निमीले पुनोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
 होतारं रक्षतामम् ॥ (१म. १५. १०८८ ।)
- ‡ इषे त्वोच्चं त्वा वायव स्य देवी वः सविता प्रार्पयतु अष्टतमाय कर्कशे ।
 (१च. १म. यजुः ।)
- § अग्न आयाहि वीतये मृणालो हव्यदातये ।
 निहोता सखि वर्हिषि ॥ (१म. १६५. १०८८ ।)
- ॥ शन्नो देवीरभौष्टये आपो भवन्तु पीतये ।
 शंयोरभिस्तवन्तु नः ॥ (१६च. १२म. यजुः ।)

पश्चिमद्वारमारभ्य तोरणानि निवेशयेत् ।
 स्वभोष्णायः स्मृतस्तेषां सप्तद्वस्तैः पृथक् पृथक् ॥
 दिग्गङ्गुलप्रमाणेन तत्परीणाह ईरितः ।
 तिर्यक्फलकमानं स्यात् स्तभानामर्हमानतः ॥
 तोरणं (ध)घटयित्वैव(मूर्ध्नि) मूर्ध्नि मूलपर्य न्यसेत्* ।
 ऋजु वै मध्यमृङ्गं स्यात् किञ्चिद्वक्रं तु पञ्चयोः ॥
 शैवे एवं समाख्यातं वास्तुशास्त्रविशारदैः* ।
 एकैकः कलसः स्थाप्यः पूर्व्यादि प्रति तोरणम् ॥
 मण्डपे कलसौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् ।
 गालितोदकसम्पूर्णा(संस्त्रावा)वास्त्रपङ्कवशोभितौ ॥
 गन्धपुष्पाम्बरोपेतौ सर्वौषधिसमन्वितौ ।
 प्रतिकीर्णं तथैकैकं स्थापयेत्कलसं शुभम् ॥
 ध्रुवं धरां वाक्पतिञ्च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्य तु कीर्णस्यकलसेषु क्रमादभी ॥
 असृतो दुर्जयश्चैव सिद्धार्यो मङ्गलस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्यकुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैः ॥
 पूर्व्वं ऋग्वेदिनौ विप्रौ पठेतां नियमात्ततः(मः)॥

अतः परं—शृणु नवाङ्गुलं दृष्ट्य तु गीर्वाणं विस्तारितः ।

शेषाणां वाङ्गुला इतिर्विशेषाङ्गुलमिति ॥ इति श्रीक शार्कर इत्यनेन ।

शैवे तु विशेषो यथा वास्तुशास्त्रं—

मलसि द्वादशान्नं मङ्गलमदान्मजम् ।

प्रागादिमलसं न्यसेत्तथां स्वदायकम् ॥

इत्यात् मङ्गलापकर्तितं सः पुनरेक पाठः ।

श्रीसूक्तं* पावमानस्य सोमसूक्तं सुमङ्गलम् ॥
 ऐन्द्रस्य† सोमकाध्यायं रक्षोघ्नं देशिकाश्चया ।
 दक्षिणे च यजुर्वेदं रुद्राध्यायस्य पाठकौ ॥
 तथा पुरुषसूक्तञ्च श्लोकाध्यायं सशक्तियम् ।
 मण्डलब्राह्मणञ्चैव प्रेरितौ गुरुणा पुनः ॥
 पश्चिमे सामगौ विप्रौ वृणुयात्सूक्तजापकौ ।
 सूक्तमाङ्गिरसं रुद्रसूक्तं वै त्वपराजितम् ॥
 पठेतां तौ मङ्गाप्राज्ञौ संदिष्टौ देशिकेन तौ ।
 उत्तरे चाथर्वविदो वृणुयान्मन्त्रजापकौ ॥
 देवीञ्च मधुसूक्तञ्च शान्तिकाध्यायमेव च ।
 यावत्कर्म समाप्येत पठेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 इत्थं चतुर्षु द्वारेषु स्थापयेद्द्वारपालकान् ॥
 इति तोरणनिर्माणप्रकरणम् ।

अथ वेदिनिर्माणविधानम् ।

ततो मण्डपसूत्रान्तु त्रिशुणं परिकल्पयेत् ।
 पूर्व्यादिषु क्रमात्तस्य भागेनैकेन‡ वेदिका ॥

* श्रीसूक्तं १६७।१६५ पृष्ठयोक्तम् ।

† पावमानसूक्त-सुमङ्गलसूक्त-ऐन्द्रसूक्तानि ५०९।५०९ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

‡ मध्यभागेन इति शारदाविलकटीकायां पाठः, फलतस्तस्य मध्यभागेन वेदिकं तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—नवांशं मण्डपं कृत्वा मध्यभागेन वेदिका । इति राघ

मण्डपस्य नवांशसु वेदिका वै स्मृता बुधैः ।
 तुलापुरुषदानादौ मध्यभागे तु वेदिका ॥
 शान्तिके पौष्टिके विप्र शिवकोणे प्रशस्यते ।
 चतुर्धांगोष्ठीतिस्तस्या राजहस्तोष्ठीऽथवा ॥
 लक्षणं राजहस्तस्य कथयामि तवानघ ।
 पञ्चवत्याङ्गुलैर्विप्र दण्डहस्तः स्मृतो बुधैः ॥
 वेदनचाङ्गुलैः प्रोक्तो वंशहस्तो मनीषिभिः ।
 राजहस्तो विंशसंख्याङ्गुलैः सन्निरुदाहृतः ॥
 स्वामिहस्तो भवेदष्टचन्द्राङ्गैरङ्गुलैस्तथा ॥
 दर्पणोदरमङ्गाणां निष्क्रोन्नतविवर्जिता ।
 शुभाकारा च या वेदी कर्तुः कामफलप्रदा ॥
 वक्रपाष्णां क्लिन्नमध्या पक्ष्वा दृगगोभना ।
 मानहीनाधिका यासौ कर्तुः कामविनाशिनी ॥
 पक्काभिर्वाप्यपक्वाभिरिष्टकाभिर्दृढं यथा ।
 चतुरस्रा चतुष्कोणा तदभावे मृदापि वा ।
 एवं द्वित्राङ्गुलैर्हर्षिणा चतुर्विष्टशृङ्गजम्बनाम् ।
 इति तेऽभिहितं तात वेदीलक्षणमद्भुतम् ॥
 इति वेदिनिर्माणाप्रकरणम् ।

विद्वानश्वमेधे तु विशेषः--

वेदी चतुर्विधा तत्र चतुरसा च पश्चिमी ।
 त्रीधरो सर्वतोभद्रा दीक्षासु व्यापनादिषु ॥
 चतुरसा चतुष्कोणा वेदी सर्वफलप्रदा ।
 ब्रह्मणादिप्रतिष्ठायां पश्चिमी पञ्चसन्निभा ॥ (विंश पदशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

अथ ध्वजारोपणविधानम् ।

अथातः सम्यक्स्थापि ध्वजारोपणमुत्तमम् ।
 यत्कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयात् ॥
 यातुधाना गुह्यकाश्च कुष्माण्डाः खेचरास्तथा ।
 चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम् ॥
 ध्वजेन रहिते ब्रह्मन् मण्डपे तु तथा भवेत् ।
 पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैः ॥
 रक्षणेन विना यद्वत्क्षेत्रं नश्यति वीजिनः ।
 ध्वजं विना देवगृहं तथा (नश्यति) नश्येत् सर्वथा ॥
 विष्णुपारिषदाः क्रूराः कुष्माण्डास्तु ग्रहाः स्मृताः ।
 पूजादिकन्तु गृह्णन्ति देवं दृष्ट्वा न (त्व)रक्षितम् ॥
 दृष्ट्वा ध्वजास्तु देवस्य मण्डपे ज्वलनप्रभान् ।
 नश्यन्ति सर्वतश्चार्कं (सर्वे ते चार्क)रश्मिर्चोणं यथा
 ध्वजानां लक्षणं सम्यगुक्तं ते तु यथा तथा ।
 मण्डपस्य वह्निर्दण्डैर्दग्धस्तथायतैः सह ।
 पूर्व्याद्यष्टसु काष्ठासु* ध्वजान् संस्थापयेत्क्रमात् ॥
 तेषां हस्तद्वयं व्यासो मध्यश्च करसन्धितः ।
 व्यासार्धं शिखरं पुच्छं हस्तत्रितयमानकम् ॥

रात्रौ साक्यर्धतोमद्रा चतुर्भद्राभिषेचने ।

विवाहे श्रीचरी वेदी विश्वसखमन्विता ॥ इति ।

● पूर्वाषष्ट्यद्वित्यष्टाविंशति क्रियासारे पाठः ।

मत्स्याभं शिखरं प्रोक्तं पुच्छन्तु स्वाभिकोष्कम् ।
तयोर्मध्यं चतुष्कोषं ध्वजमेवं प्रकल्पयेत् ॥
मातङ्गवस्तमद्विषसिंहमत्स्यैणवाजिनः ।
वृषभश्च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमाक्षिखेत् ॥
अथवा दिग्गजानष्टावैरावतपुरःसरान् ।
ध्वजेषु विलिखेदुक्तधातुभिश्च सलक्षणान् ।
एवं ध्वजानां कथितं लक्षणञ्च शुभावहम् ॥
प्रतिकारं पताकानु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ।
सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विगत्यङ्गुलविस्तृताः ॥
दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांग(पञ्चीश)वेगिताः ।
पताका आयुधाकाराः पुच्छगन्धसमन्विताः ॥
पीतोऽरुणोऽसितो धूम्रः शुक्लो धूम्रसितावुभौ ।
गौरोऽरुणः क्रमादेते वर्णास्तामां प्रकीर्त्तिताः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि दिक्पालानां महामते ।
उपचारान् यथाशक्ति मन्त्रावाहनपूर्वकम् ॥

आयुधादाय इति सोमशतः ।

पीतो रक्तोऽथ लवः शकतनुमहजः संतधूर्वा मिताभः

शुक्लः धूर्वा विचित्रो ध्वज इति इति पताकानां महान्तराः । इति कृ. ५२ प्रदीपः ।

द्विष्पान्मानामायुधानि वाहनानि वर्णां यथा कृ. ५३ कल्पद्रुमः -

आदिन्द्रः कविवाहनः कुम्भधन्वाः पित्रः ॥ यत्नः

आद्यैव्यामत्रवाहनोऽपित्रः(मित्र)कविः क्रतुधूर्वा इत्यवत् ।

आर्वा दम्भकरी यस्य महिषाददोऽज्ञानमनसा

शैर्वा करवाभमिषं मित्रः मिषादिदोऽमितः ॥

एहि सर्वाभराध्यक्ष गन्धर्वाद्यैः परिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं नो भगवन् पूर्वस्यां दिशि ते नमः ॥
 एवमावाह्य गन्धाद्यैः परिपूज्य ततो गुरुः ।
 पताका पीतवर्णाभा आशुः शिशानमन्वतः* ।
 चातारमितिमन्त्रेण† ध्वजं तत्रैव विन्यसेत् ॥
 एहि पावक लोकेऽथ सिद्धसाध्यगणैः सह ।
 अध्वरं रक्ष सततमाग्नेयां दिशि ते नमः ॥
 अग्निं दूतं‡ समुच्चार्य पताकां तत्र विन्यसेत् ।
 त्वन्नो अन्न ऋचा§ भूपो ध्वजं तत्रैव रोपयेत् ॥
 एहि वैवस्वत धन्वं प्राज्ञाशुभनिवारक ।
 शिवाय पाहि यज्ञं नो नमस्ते भगवन्विभो ॥
 कृष्णवर्णां पताकाञ्च आयं गौरितिमन्वतः॥

वाक्पत्यां भगवो हिमयुतिरपां नाथय पाशान्वितो
 वायव्यां मृगवाहनोऽङ्गुलकरो वायुः शुकाभः क्षतः ।
 कौवेय्यां नरवाहनो दिशि नदापाणिर्बिचित्रस्तथा
 रौद्र्यां सरुषवाहनः शशिनिभः स्यात्कल्पध्वजद्वारः ।
 हंसस्थोऽकणकः कमण्डलुकरः ऋक्षेष्टोऽन्ननरा-
 ऽनलोऽपांतिरक्षसोऽर्धनिभस्तर्षाधिपद्वीऽरिधत् ॥

* आगः शिशानः - सर्वाङ्गऽथ ११८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† १४२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ अग्निं दूतं उ वीमर्षे, अग्निं दूतं पुरोदधे—इति मन्त्रग्रं २४५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ त्वन्नो अघ्रे इत्यादिको मन्त्रः ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ आयं गौः पृश्निरकसीदस्यन् मातरं पुरः ।

पितरञ्च पयन्सः ॥ (१२. ६४. अङ्कः १)

दक्षिणस्थां ध्वजं दद्यात् सुगन्धु(सुगन्धु)मनुनाथ तु ॥
 एहि रक्षोगणैः सार्धं निर्वर्तेश ममाध्वरम् ।
 पाहि प्रेतपिशाचेभ्यो लोकनाथ नमोऽस्तु ते ॥
 पताकां श्वेतवर्णाभामसुन्वन्तेतिमन्त्रतः ॥
 दद्याद्भुजं तच्चैव एष ते निर्वर्तेश च ॥
 एहि वारिचराधीश गन्धर्व्यादिपरिहृत ।
 प्रतीक्षामध्वरं नोऽद्य पाहि तुभ्यं नमो नमः ॥
 पताकां शुक्लपिच्छाभामिमं मे वरुणतिः ॥
 ध्वजं सम्पूज्य वै दद्यात् तत्स्वायामीति मन्त्रतः ॥
 एहोहि त्वं जगन्नाथ सिद्धसङ्घैर्ममाध्वरम् ।
 वायव्यां पाहि सुप्रीतो नमस्तुभ्यं पुनः पुनः ॥
 पताकां धूम्रसङ्काशां प्रदद्यान्नाचदाहृत्वाण ।

● असुखनमयगमनं - मन्त्रोऽयं ३८२ पुनं प्रदर्शितः ।

† एष ते निर्वर्तेश भागल जयन्त्य स्वाहा । अग्निदेवभ्यो देवेभ्यः पुनः सदाभ्यः स्वाहा ।
 दक्षिणदेवभ्यो देवेभ्यो दक्षिणामदभ्यः स्वाहा । विष्णुदेवभ्यो देवेभ्यः पृथिव्यादभ्यः स्वाहा ।
 निवाचयन्तेभ्यो वा मरुतकेभ्यो वा देवेभ्य उन्नतामदभ्यः स्वाहा । सोमदेवभ्यो देवेभ्य उपरि-
 श्रुतयो दूरसदभ्यः स्वाहा ।

‡ इमं च यच्च युधि हवमया च मृदय ।

त्वामवध्याचक्षे ॥ (२१च. १म. यजः ।)

मन्त्रोऽयं १८ पुनं प्रदर्शितः ।

प्राचदा अपानदा व्यानदा वरुणादौ वरिचंदाः ।

अन्धः, अन्धः अन्धः पण्डितः ।

यावको अन्धः शिवो भव ॥ (१०च. १४म. यजः ।)

वायो ये ते(ति)* ध्वजं चारु न्यसेत्तत्र विधानवित् ॥
 एहि सोम सुराध्यक्ष नक्षत्रैः पितृभिः सह ।
 गृहाण पूजां भगवन् पाहि यज्ञं नमोऽस्तु ते ॥
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण† पताकां धवलां न्यसेत् ।
 सोमो राजेति मन्त्रेण‡ ध्वजं दद्यात्तथोत्तरे ॥
 एहि विश्वेश्वर विभो गणैः सार्वं ममाध्वरे ।
 यज्ञसिद्धेयं गृहाणेमां सपर्यां भवते नमः ॥
 पताकां शुभ्रवर्णाभां तमीशानेति मन्त्रतः§ ।
 तत्रैव च ध्वजं दद्यादभि त्वेति ऋचा द्विजः॥ ॥
 एह्यनन्त महासत्त्व नागकन्यापरिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं ममेशान यक्षोरगगणैः सह ॥

* वायो ये ते सहस्रिणो रयासनेभिरामहि ।

नित्यत्वात् सोमपीतये ॥ (२०अ. ३२न. यजुः १)

† आप्यायस्वेत्यर्थं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ सोमो राजा प्रथमां ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छद्विधीयमानः ।

चन्वर्तिता वक्ष्यामि च आसीदप्रहोता इत्यग्नौ निनाय ॥ (

§ तमीशानेति मन्त्रोऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ अभि त्वेति पूर्वप्रतीक्षा वक्ष्यती मन्त्रः ऋग्वेदे इत्यने यजुषि चैकः स यथा—

अभि त्वा भूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानस्य जगतः संहंशमीशानमिन्द्र तस्युषः ॥ (२०अ. ३३न. यजुः १)

सम्बन्धीयमन्त्राणां बहुलादिक एव प्रदर्शयते यथा—

अभि त्वा दीवः सविताभि सोमो ऋषीरुतत् ।

अभि त्वा विना भूतान्मभीवर्त्ता यथासमि ॥ (१०अ. १०४न. ३४अ. १)

पताकां गौरवर्णाभां नमोऽस्तु सर्पमन्त्रतः* ।
 पाणिनैर्ऋतयोर्मध्ये चिचो वोऽस्त्विति† च ध्वजम् ॥
 एहि ब्रह्मन् सुरेश्रेष्ठ्य लोकनाथ शिखामणे ।
 विशाध्वरं नो भगवन् पाहि तुभ्यं नमोऽस्तु ते‡ ॥
 पताकामरुणां तत्र दद्याद्ब्रह्मेति मन्त्रतः § ।
 ईशानपूर्वयोर्मध्ये पञ्चवर्षध्वजं तथा ॥
 इन्द्रस्य वृष्णो मन्त्रेण दद्याज्जलदसन्निभम् ।
 किङ्किणीजालसंयुक्तं मण्डपोपरि मध्यतः ॥
 विहस्तविस्तृतं कुर्याद्गृहहस्तायतं पुनः ।
 एवं ध्वजविधिः प्रोक्तः समासेन मयानघ ॥
 इति ध्वजपताकानिर्णयप्रकरणम् ।

अथ योनिमेखलाप्रकरणम् ।

तिष्ठासारसङ्ग्रहे ।

(पञ्च) त्रिष्टेयकमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषं खनेदिति ।

- नमोऽस्त्विति मन्त्रोऽयं २२२ धर्म उक्तः ।
 † चिचो वोऽस्तु यामयिच कर्तो मुदानवः ।
 मरुतो अहिभाजवः ॥ (१म. १०२म. १स्रक् ।)
 ‡ नमोऽस्तु ते इत्यत्र नमो नमः इति पाठो युक्तः, तुभ्यमित्यनेन पीनकल्पापत्तेः ।
 § ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विनीततः सुवचो धेन आचः ।
 स बुध्ना उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमयमथ विचः ॥ (११म. १म. यजुः ।)
 ॥ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राजा आदित्यानां मरुतो ब्रह्म उच्यन् ।
 महात्मनो भुवनचरानां धीरो दीवानां जयतामुदङ्मान् ॥ (१०म. १०१म. ८स्रक् ।)

विश्वकर्माप्याह ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तो निम्नं तिथ्यङ्गुलेन तु ।

उन्नताद्या नवाङ्गुलैरिति ॥

स एवाह द्विमेखलापक्षे ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तः खातं सप्तदशैव तु ।

उन्नताद्याः सप्ताङ्गुलैरिति ॥

एकमेखलापक्षे खातमष्टादशाङ्गुलैरिति । उन्नताद्याः षड्ङ्गुलै-
रिति च ।

अथ पञ्चमेखलापक्षः ।

तन्मानमुक्तं लक्षणसङ्गहे ।

मेखलाः पञ्च वा कार्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपञ्चकैः । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

षड्वाणाब्धिवर्जितैर्मिताः स्युरिति ।

अथ त्रिमेखलापक्षः ।

वेदाग्निनयनाङ्गुलैरिति ।

अथ द्विमेखलापक्षः ।

पिङ्गलामते ।

कुण्डपष्ठांशेन कुण्डाष्टमांशेन वा ।

एकमेखलापक्षे हेमाद्री ।

कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।

मेखलाः पञ्च वा तिस्रो वैका वाय भवेदिह ॥

उत्तमं त्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।

त्रिमेखलं भवेत्तद्व्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥

।।रदातिलकेऽपि ।

खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

त्राङ्गुलः कुण्डकण्ठः स्यान्मेखलाखातमध्यतः ॥

मेखलैकाग्रया तिस्रः कुर्यात् कुण्डे प्रयत्नतः ।

कुण्डानामाकृतियार्हतादृश्वै मेखलाकृतिः ॥

।।य रामबाजपीये ।

षट्पञ्चवेदगुणपञ्चसवैसु पञ्च

स्युर्मेखला इतर एष च पञ्च इष्टः ।

तुङ्गादिमाङ्गलवतस्तदिषून्मवोन-

तुङ्गाः परा अथ च विस्तृतिसम्प्रितोच्चाः ॥

।।तिष्ठामारसङ्गहऽपि ।

(पञ्च)त्रिद्वेकमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनन् इति ।

।।सु गारदातिलके ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।

मेखलया सहति बोद्धव्यम् ।

प्रथं योनिलक्षणम् ।

यदा पञ्च तदा ज्ञेयं षट्पञ्चाब्धित्रिपञ्चकैः ।

अङ्गुलैः पञ्च कार्याः स्युर्ब्रता विस्तृताश्च ताः ॥

कण्ठादिमाङ्गला तुङ्गा पूर्वा पृथुषङ्गुला ।

चतुर्दशभवेवुद्विपञ्चतुल्याः पराः पराः (परापराः) ॥

कुर्यादित्येव कार्या इति पाठः माभीयान् ।

मेखलामध्यतो योनिः कुण्डनांशेन विस्तृता ।
 कुण्डार्धेनोन्नताः सर्वाः संस्थाप्या मेखलोपरि ॥
 दशाङ्गुलाथवा योनिर्दीर्घीक्षा कुण्डपश्चिमे ।
 समाङ्गुला च विस्तीर्णा कर्तव्याश्चत्यपत्रवत् ॥
 एकाङ्गुलप्रमाणेन पृथूक्षा योनिमेखला ।
 अन्तर्विलोन्नता कुण्डप्रविष्टेकाङ्गुलाधरा ॥
 कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रया ।
 गजोष्ठसदृशी तद्द्वयायता छिद्रसंयुता ॥
 योनिमध्यगतं लिङ्गं तुङ्गं पृथुकराङ्गुलम् ॥
 मृत्पिण्डद्वितयं तस्याः पार्श्वयोः कुम्भिकुम्भवत् ।
 एकाङ्गुलान्तु योन्ययं कुर्याद्दीर्घमधोमुखम् ।
 एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 यवद्वयप्रमाणेन योन्ययमपि वर्धयेत् ।
 तस्माद्द्वारेऽस्य (वाराह), नासाभं, योनिमध्ये मुखं स्मृतम् ॥
 एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ।
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम् ॥
 त्रिद्वेकाङ्गुलविस्तारः क्रमाद् (दूनाप) नालाग्रमिष्यते ।
 अन्धिसंस्थाङ्गुलोपेतामुच्छ्रायायामतः समाम् ॥
 वेदिं विधाय तस्यान्तु न्यस्तनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 नाभिः पद्मामाविशेलुण्डमध्ये
 तन्मल्लुण्डाकरिक्रमोत्तमा वा ।

कुण्डार्कामसुप्तताय दिग्निष्ठा

स व्यासः स्याद्विमर्शो कल्पनीयः ॥

नाभिचेचं विधा भित्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकरम् ।

वहिरंगद्वयेनाष्टौ दलान्युपरि कल्पयेत्* ॥

इति योनिमेखलाप्रकरणम् ।

अथ पाचलक्षणम् ।

तत्र सुगलक्षणम् ।

श्रीपद्मार्णवशिंगपाशोकखादिराम्नपलागजाः ।

वैकङ्कतशमीशालश्रीखण्डाश्लथवृक्षजाः ॥

षड्विंशदङ्गुला दीर्घा सुगयोश्च च षडङ्गुला ।

विंशत्यङ्गुलको दण्डः स्मृतस्तस्याम् वर्तुलः ॥

विस्तारे द्वाङ्गुला प्रोक्ता परिष्ठाङ्के षडङ्गुला ।

तन्मूलं कलशाकारं रामवेदाङ्गुलैर्गितम् ॥

त्यक्त्वा वेदाङ्गुलैर्(ङ्गुलैर्)मूलं द्वाङ्गुलं सुख आत्मनम् ।

दण्डायेऽष्टाङ्गुला वेदिर्द्वाङ्गुला वेदिमेखला ॥

वेदिकार्धस्थिता वेदिपीठी च चतुरङ्गुला ।

द्वित्रिङ्गुलं स्मृतं खातं वर्तुलं चतुरङ्गुलम् ॥

पङ्के सुगपदाकारं कर्णिकामहितं वहिः ।

द्वा(त्रि)ङ्गुलो वेदितः कण्ठो वेदिभिभागविस्तरः ।

* दधानि परिकल्पयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

कण्ठात्समाङ्गुलं नालं द्वाङ्गुलं पृथुलञ्च तत् ।
 कनिष्ठिकापरीणाहमाग्ननिर्गमनं हितम् (हि तत्) ॥
 इति सुवल्क्षणम् ।

अथ सुवल्क्षणम् ।

यज्जा सुग्या सुवस्तज्जोऽहास्तिकोऽङ्गुष्ठगण्डिक(का)म् ।
 अवटं गोपदाकारं कर्षपूरितपुष्करम् ॥
 मूलाग्रगण्डिकाक्रान्तो दण्डो नालाकृतिः शुभः ।
 अवटं मजकुम्भाभं श्लक्ष्णं दण्डेन वा युतम् ॥
 इति सुवल्क्षणम् ।

• यज्जा सुग्या सुवस्तज्ज इत्यनेन सुक्त्वयोरिकठकोपादानकत्वं निर्णयिते, दृश्यते च वक्ष्य दण्डेषु वैपरीत्यम् (भिन्नोपादानकत्वम्) एतयोः । एवञ्चात्र सन्देहं यथासम्भवं तन्निरसनाय अन्यत्वापि तल्लक्षणानि प्रदर्शयते यथा —

स्त्रादिरेष सुवः कार्यः पालाशी तु जुह्वर्भवेत् ।

लकप्रदेशे विले स्यातामन्यैर्वा यन्निर्गद्रेभिः ॥

तदभावे पलाशस्य पर्णाभ्यां ज्ञयते क्वचिः ।

पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिप्पलांश्च वैः ॥

सुवल्क्षणम्—आयामं पञ्चधा कृत्वा चतुर्धा वायती द्वयोः ।

उपात्यः पाचमित्युक्तो क्वचिराशयभावतः ॥

उपात्यभावे विसारः स्वदैर्घ्येण समो भवेत् ।

सोऽन्त्याकृतिरहिहो विलम्बः च वर्गुलम् ॥

षडङ्गुलं बाहुलाद्यां तदङ्गेन च निश्चिता ।

अरविमाने क्वचस्य तत्समानं विलं युतम् ॥

वशिष्ठसंहितायाञ्च कुण्डलचक्षुर्मौरितम् ।
 गृहस्येजानभागे च मण्डपं कारयेद्बुधः ।
 षड्हादशाष्टभिर्हस्तेः* षोडशैर्वा समस्ततः ॥

विस्तारार्हेन तिस्रः स्यादन्यभागेऽपि निर्णयः ।
 भस्मेऽग्निमे भवेदयौवा देव्यार्हेन च विस्तृता ॥
 तस्या मुखं हंसमुखं हृदयं त्रिमुखमिव वा ।
 विष्णोर्नाभिका तावत्पर्यन्ताद्यां नृपतः ॥
 कर्णौ समुपिरी योवापार्श्वयोर्धोदतो तथा ।
 विलस्य बुधे पद्म स्यादथ दक्षस्य लक्षणम् ॥
 अवशिष्टास्तयो ह्री वा भागौ दक्षः कर्तोऽर्थतः ।
 तस्य मूलं भवेत् स्थूलः परिणाद्यो नवाङ्गुलः ॥
 अर्धं पञ्चाङ्गुलः ग्रन्थो यन्मूर्तो दक्षो भवेत् ।
 दक्ष एव मुखो काकपुच्छत्वं समुदीरितम् ॥
 यथाशोभ सृष्टः कार्यो इति बीधायनंऽब्रवीत् ।
 ब्राह्मणान्तरात् विज्ञेयं निर्जयान्तरमथ यत् ॥
 प्रार्द्धशमाचतापि स्याद्बीधः यममतादिनः ।
 दक्षो भागवत्येव स्यात्पात्रं भागवत्येव च ॥
 ऊर्ध्वं शक्रेण भागेन यौवा चेति यथाशतः ।
 मुखः सङ्घ मुखेण सङ्घातस्तथा अपापि वा ॥

मण्डपस्तु मुखमेवमाह--

अर्धोऽङ्गुलमितच्छिष्टः मुखस्तु बुधवान् ।
 अङ्गुलप्रत्येको यथा हंसं तस्याः च पुष्करम् ॥
 आयामं पञ्चधा कृत्वा विभागं दक्षमेव च ।
 विभागं पुष्करं प्रोक्त दक्ष्यां लक्षणमनुमम् ॥

● दक्षहादशभिर्हस्तेति म-पुष्पके पाठः ।

चतुर्दशसमायुक्तं तोरणादौरलङ्घ्यतम् ।
 कुण्डं तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरङ्गकम् ॥
 वितस्तिहयस्त्रातं यत्कुण्डं तच्चतुरङ्गलम् ।
 विप्राणां क्षत्रियाणां तदङ्गुलत्रयसंयुतम् ।
 वैश्यानां द्वादशङ्गुलाधिकं शूद्राणां हस्तमात्रकम् ॥
 प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता ।
 चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याशोचतिश्च समन्ततः ॥
 तस्याशोपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः ।
 षष्ठाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णस्तु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यी वप्रः सोऽपि तृतीयकः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णशोन्नतश्च तथाविधः ॥
 योनिस्तु पश्चिमे भागे प्राङ्मुखी मध्यसंस्थिता ।
 षडङ्गुलैश्च विस्तीर्णा चायता द्वादशाङ्गुलैः ।
 पृष्ठोन्नता गजोष्ठी(व) च सच्छिद्रा मध्यमोन्नता ॥
 कण्ठोष्ठं यवमात्रं स्यात्कुण्डे चरकमात्रके ।
 कण्ठो यत्नेन कर्त्तव्यो भुक्तिमुक्तिफलेषुभिः ॥
 नाभिरप्यथवा कुण्डमेकमेखलकं भवेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तं कुण्डमिष्टार्थसिद्धिदम् ॥
 अनेकदोषदं कुच्छं यत्तद्व्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 द्रुमात्रं स्थण्डिलं वा सङ्घिप्ते होमकर्त्तव्ये ।
 कुर्वीत विधिवत्प्राप्नो होमं तत्र च कारयेत् ॥

अथ आयाः ।

ध्वजो धूम्रश्च सिंहश्च श्वानश्च हवभस्तथा ।

खरो गजश्च काकश्च अष्टावायाः प्रकीर्तिताः ॥

इति त्रीसारसङ्गहे कुण्डमण्डपादिलक्षणं समाप्तम् ।

अथ पूर्णाहुतिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते आश्वलायनकारिका ।

आज्यं दादगन्तव्यसु गृहीत्वा पूरयेत् सूचम् ।

तथा चाज्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ।

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येकं याज्ञिका विदुः ॥ इति ।

शौनकसु ।

आयासेत्वादिभिर्भुत्वा समुद्रादूर्ध्वसूक्ततः ।

सूक्ततामाज्यधारां तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥ इति ।

कृत्विधाने तु ।

समुद्रादूर्ध्वसूक्तेन संयतात्मा जितेन्द्रियः ।

विज्योतिषेतिः ज्वलयेत् पूर्णाहुत्या हुताशनम् ॥

* आयासेति पूर्वप्रतीकः कथिदपि मन्त्रो नोपलभ्यते, अप वा यसेत्यादिभिरिति पाठः ।
नि वचनो मन्त्रा इत्यनेन, तेषु एक एव प्रदर्शयते । यथा—

आ यसे सर्पिणस्तुते अग्ने प्रमलि धावसे ।

एषु सूचमुत अथ आचितं सर्वेषु वाः ॥ (५म. ७म. ८श्लो.)

† ६१ प्रहे प्रदर्शितेन ।

‡ चित्योतिषा उच्यते आत्मजिगाविर्विमानि उच्यते मण्डिता ।

• प्राद्वीमांसाः सङ्गते दुर्वाः जिज्ञाते मृक् रचसे विनिचे ॥ (५म. २म. ८श्लो.)

अत्र इतिकर्तव्यतामाह सङ्ग्रहकारः ।

एवं यथोचितं शक्त्या कृत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् ।
 घृतेनापूर्य स्तुगर्त्तमूर्ध्वक्लृप्तस्त्रुचि स्तुवम् ॥
 निधायधोमुखं न्यस्येत् स्तुवाये कुसुमाक्षतम् ।
 पञ्चाङ्गामपुरोदक्षकराभ्यां शङ्खमुद्रया ॥
 गृहीत्वा स्तुक्स्तुवो मन्त्री स्तुवायन्यस्तलोचनः ।
 ऋजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥
 स्थिरधीर्जुहुयादग्नी यवप्रमितधारया ।
 पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्व्वकर्मप्रपूरणी ॥

इति पूर्णाहुतिविधानम् ।

हरिः प्रसादमासाद्य ग्रहयज्ञो निरूपितः ।
 ग्राह्यग्रस्तद्विपेन्द्रस्य मोचकस्तेन तुष्यतु ॥
 मनोरथाभिवर्षिण्या विदुषामनुकम्पया ।
 विधानपारिजातेऽत्र द्वितीयः स्तवकोऽभवत् ॥
 अहो अस्य निबन्धस्य महिमा किमु वर्ण्यते ।
 यतः श्रीमदनन्तोऽस्य हरिः कारयिता मया ॥
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि देशे देशे महात्म्यपि ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिर्भैर्जयति सर्व्वतः ॥

इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमन्नागदेवभट्टसूनुना

श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते निबन्धे

द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ।

तृतीयः स्तवकः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

वन्दे वन्द्यतमं विष्णुं सत्यज्ञानस्वरूपिणम् ।

ब्रह्मादिवन्द्यपादाङ्ग(चरण)मनन्तं विघ्ननाशनम् ॥

अयेदानीं तृतीयस्तवकः प्रारभ्यते । तथादौ गृहस्थसम्बन्धीनि
विधानानि निरूप्यन्ते ।

तत्रादौ तावद्गुरुशान्तिविधानम् ।

तथाच गौनकीये ।

बुद्धिशीलगुणीपितां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्षाञ्च विवर्द्धेद्विधिपूर्वकम् ॥

कन्योदङ्मनकाले तु आसागुरुकृत्यं गुरोर्न चेत् ।

ब्राह्मणस्योपनायेऽपि(नयने) गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥

सु(सौ)वर्णेन गुरुकृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

ऐशान्ये धान्यराशी च कुम्भं तत्र निधापयेत् ॥

मदनं मधुपुष्पाणि पत्रपालाशसर्पपान् ।

मांसी गुडुच्यपामार्गविद्धङ्गीशङ्किनीवचाः ॥

सहदेवी विष्णुक्ताप्ता सर्व्वैपिधिशतावरीः ।

छात्वाग्न्यभागपर्य्यन्तं स्वस्वशास्त्रोक्तमन्त्रतः ॥

ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाचतादिभिः ।

देवपूजोत्तरं काले ततः कुम्भाभिमन्त्रणम् ॥

अश्वत्थसमिधाभ्यर्थं पायसं सर्पिरन्वितम् ।
 यवव्रीहितिलान् साण्डान् मन्त्रैश्चैव वृद्धस्यते ।
 अष्टोत्तरशतं सर्वं हुत्वा शेषं समापयेत् ॥
 दारपुत्रसमेतस्य त्वभिवेकं समाचरेत् ।
 कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः* ॥
 प्रतिमां कुम्भं वस्त्रञ्च आचार्याय प्रदापयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छुभदः स्याद्बृहस्पतिः ॥
 राशिफलमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नष्टाकजा धनवती सुभगा कुशीला
 पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा ।
 स्नामिप्रिया विकलपुत्रधना धनाख्या
 बन्ध्या भवेत् सुरगुरो पुरुषश्च नारी† ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

गुरुर्द्विपञ्चसप्तायनवस्यः शुभदः स्मृतः ।

पूजया दिक्त्रिषष्टाद्यो नार्काष्टादिगतः शुभः ॥ इति ।

एवं शुभाशुभं निरीक्ष्य अशुभत्वे शान्तिं विदधीत ।

तद्यथा ।

विवाहोपनयनाभ्यां प्राक् शुभे दिने संवत्सम्भारो यजमान
 पीठोपविष्टः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा संस्कार्यमात्मदक्षिण
 भागे उपवेश्य अस्य कुमारस्य अमुकस्यानस्थितबृहस्पतिजनित

* ११२ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

† पुरुषश्च नारीश्च ब्रह्मर्षीजनित इति निर्बन्धसिद्धौ पाठः ।

विक्रमफलनिवृत्तिद्वारा आयुरारोग्यादिसिद्धये हिजत्वाधिकारत्व-
सिद्धये च वृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

कन्यापक्षे त ।

अस्याः कन्याया अमुकराशिस्थितगुरुजन्यसर्ज्वारिष्टनिरास-
द्वारा पुत्राद्यभिहृष्टपूर्वकं जीवपतित्वप्राप्तार्थं विवाहाधि-
कारसिद्धयर्थं च वृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वस्तिवाचनं
कृत्वा स्थण्डिलोपलेपाद्याज्यभागान् कर्भं कृत्वा गुहं पूजयेत् ।

तदुच्यते ।

स्थण्डिलेशानभागे दीर्घचतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र तण्डुल-
पुञ्जादौ सुवर्णनिर्मितं वृहस्पतिं वृहस्पते अतीति मन्त्रेण
प्रतिष्ठाप्य पञ्चाशृतादिदानपूर्वकं पूजयित्वा तदुत्तरभागे कुम्भं
स्थापयित्वा तत्र मदनमधुपुष्पाद्यौषधानि प्रक्षिप्य जलेनापूर्य
वात आवात्वित्यस्य वातायनतुला वायुर्गायत्री वायुनियोजने
विनियोग इति ऋष्याद्युक्तेष्वपूर्वकं वात आवात् मन्त्रेण
सप्त वायून् नियोजयेत् । समुद्रादूर्ध्वारित्यस्य वामदेव आप-
स्त्रिष्टुप् सिन्धुनियोजने विनियोगः । समुद्रादूर्ध्वमख्येणः

● वृहस्पते अतियदर्थ्यं अर्द्धादद्युमद्विभाति कृतमन्त्रेण ।

यद्दीदयकृत्वम कृतप्रजात तदश्वासु द्विविधं धं हि चिचम ॥

उपशाम गृहीतोऽसि वृहस्पतये त्वा ।

एष ते योनिः हस्यतये त्वा ॥ (२६ अ १ म यजः ।)

† वात आवात् भवतु शम्भु मयोभु नो हृदे ।

प्र ण आयुषि तारिष्यन् ॥ (१० म. १८६ म. १ अक्षः ।)

‡ ६१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

सप्त सिन्धून्निजयेत् । स्त्रोणा पृथिवीत्यस्य मेधातिथिर्भूमि-
गायत्री नृपक्षेपे विनियोगः । स्त्रोणा पृथिवीति मन्त्रेण
मृदः सप्त विनिक्षिपेत् ।

गोरोचनं पञ्चरत्नं पञ्चवृत्तत्वचप्लवा ।

नदी उभयतीरानां† वास्तुकाश्च विनिक्षिपेत् ॥

अथ कुम्भे वरुणभावाद्वा संपूज्य च गङ्गे च यमुने चैव‡
इत्यादि मन्त्रजातेन गङ्गाद्यावाहनं कार्यम् ।

ततो देवदानवसंवादे इत्यादि मन्त्रेण § कलशगणना

* स्त्रोणा पृथिवि भगवाद्भरता निवेशनी ।

यज्ज्ञानः शर्म सप्रथाः ॥ (५५. २१म. यजु. १)

† नद्या उभयतीराणामित्येव पाठः साधोयान् ।

‡ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्थादे सिन्धु कावेरि जलेऽपि च सन्निधिं कुरु ॥

§ देवदानवसंवादे मन्त्रमात्रे मन्त्रोदधौ ।

उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भं विधत्ते विष्णुना स्वयम् ॥

त्वत्पुत्रे सर्व्वतीर्थानि देवाः सर्व्वे त्वयि स्थिताः ।

त्रिषुः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्तच्च प्रजापतिः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा विन्नेदेवाः सपैतव्याः ।

त्वयि तिष्ठन्ति कल्पस यतः कालफलप्रदाः ॥

दीप्यमानादिमं यज्ञं कर्त्तुमीहि जलोत्तम ।

साम्निध्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्व्वदा ॥ इति ।

कल्पसस्य सुखे ब्रह्मा शीवायाञ्च महेश्वरः ।

मूले तु संस्थितौ विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥

शेषास्तु देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति चतुर्दिग्बन् ।

पृथिव्यां सर्व्वतीर्थानि कलशे निवसन्ति हि ॥

कायां । अथ वृहस्पतिमन्त्रजपशान्तिस्तृप्ताठार्यभिकं ब्राह्मणं
उच्ययात् । अथवा चाचार्य एव कुर्यात् (करोति) । तदुच्यया-
कक्षयं संस्मरन् वृहस्पतिमन्त्रं शतवारं जपेत् । आ नो भद्रादि-
शान्तिस्तूतानि च * ।

अथ होमः कार्यः । आच्यमुताभिरम्बत्यसमिद्धिः सत-
र्ज्यशतिसंख्यका आहुतीर्हुत्वा तथैवाग्रेण सष्टतपायसेन हृत-
मुतेयं ब्रीहिति लोचं जुहुयात् । एवमष्टोत्तरशतसंख्यां पूर-
यित्वा वृहस्पतेरुत्तरपूजनं कृत्वा स्निष्टकदादिहोमशेषं समाप्य
आभिषेकं सकुटुम्बस्य यजमानस्य कुर्याति ।

ततो होमावसाने तु अभिषेकस्तु कारयेत् ।

दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य कृत्यवित् ॥

इति -- नात् । तत्र मन्त्रः समुद्रज्येष्ठा इत्येवमादयः† ।

गुरुकक्षयोदकं पात्रं रे गृहीत्वा मन्त्रान्ते तेनाभिषिञ्चेत् ।
अथेऽपि मन्त्राः—इन्द्र आसाम्‡ । शान्तुगच्छीते । इदमापोऽथ

शचाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिश्च मतिरेव च ।

अथेदं यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च ।

अथर्ववेदश्चिताः सर्वे कल्पयन्तिस्त्रिधाः ॥ इति च ।

● आ नो भद्रा इति--स्त्रिभिः ०१ पठे प्रदक्षिता, चप्रदक्षिताथ सर्वे दीयप्रथममण्डलस्य
८८ सूक्ते मृग्याः ।

† समुद्रेत्यादिकाः ऋचः ११२ पठे प्रदक्षिन्मः ।

‡ इन्द्र आसामिति मन्त्रोऽयं ६९ पठे प्रदक्षिन्मः ।

मन्त्रेण॥ एना वोऽग्निमृचाः॥ तथा । या ओषधीः॥
 रक्षावतीऽ कुशाखैर्गन्धाभिषेचयेत् ॥ अपायम् ॥ । स्वस्ति नो
 मिमीतामिति॥ सप्त ऋचः । स्वस्तिदाविश्रम्यतिः॥ ।
 अश्विनोरसनं रथम्॥ । यावती व्यावापृथिवीऽऽ । यद्देवाः॥ ।

• इदमाप इति मन्त्रोऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† एना वो अग्निं नमोर्जोऽनपातमाहुवे ।

प्रियं चैतिष्ठमरतिऽ त्वत्त्वं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ (१५५. ३२म. यजुः ।)

‡ या ओषधीः सोमरात्रीर्विह्वीः शतविचचथाः ।

तासामसि लसुतराः अरं कामाय शऽऽह्वे ॥ (१२५. ८२म. यजुः ।)

या ओषधीः सोमरात्रीर्विह्वीः पृथिवीमनु ।

वृक्षस्यतिप्रसूता असौ सन्दत्त वीर्यम् ॥ (१२५. ८३म. यजुः ।)

§ यावतीऽ सोमावतीमूर्ज्यन्ती सुदीजसम् ।

आविस्ति सव्या ओषधीरक्षा अरिष्टतातये ॥ (१२५. ८१म. यजुः ।)

¶ कुशाखमन्त्रः ५८६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

॥ अपायमप किलिपमपकृत्यामपोरपः ।

अपामार्गं त्वमखदप दुःखऽऽपु सुव ॥ (१५५. ११म. यजुः ।)

• स्वस्ति नो मिमीतामन्त्रिणा भगः स्वस्ति दीव्यदितिरनर्षयः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति व्यावापृथिवी सुषेनुना ॥ इत्यादिकाः ।

(५म. ५१पृ. ११५क. ।)

†† स्वस्तिदाविश इति ऋगियं ६१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡‡ अश्विनोरसनं रथमनन्त्रं वाजिनीवतीः । तेनाहं भूरि चाकन ॥

(१म. १२पृ. १०५क. ।)

§§ यावती व्यावापृथिवी यावन्न सप्त सिन्धवो वितस्त्रिरे ।

तावन्मिन्द्र ते यदमूर्ज्या यद्वाम्यचित्तं मयि यद्वाम्यचित्तम् ॥ (१८५. १६म. यजुः ।)

¶¶ यद्देवा देवहृङ्गं देवासकलमा वयम् ।

अग्निमो तत्कार्दमसो विश्वान् सुचलवृक्षः ॥ (२०५. १८म. यजुः ।)

यदि दिवाः । यदि जायतः । यद्वाग्मिः ।

यत्ते केशेषु दोर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरुष्णोरापस्तदन्नन्तु ते सदा (सर्वदा) ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनकुतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सुसर्षयो ददुः ॥

सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादयश्च ॥

एवमभिषिक्तो यजमानो वस्त्रादिभिराचार्यं पूजयेत् ।

पूजान्ते अर्घ्यं दद्यात् । तत्र मन्त्रो यथा ।

गन्धीर जीवरूपाङ्ग देवेभ्य सुमते प्रभो ।

नमस्ते वाक्पते शान्त गृहाणार्घ्यं वृहस्पते ॥

ततः प्रार्थना कार्या ।

नमस्तस्मैऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते ।

क्रूरपङ्क्तैः पीष्यमानानमृताय भजस्व नः ॥

• यदि दिवा यदि नक्तमेतन्मि चकमा वयम् ।

वायुनां तत्त्वादिनसां विश्वान् सुचत्वंहसः ॥ (१०च. १५म. यजुः १)

† यदि जायदयदि स्त्रप्र एनमि चकमा वयम् ।

सूर्यो मा तत्त्वादिनसो विश्वान् सुचत्वंहसः ॥ (१०च. १६म. यजुः १)

‡ यद्वामि यद्वरुण्य यत्समाया यदिन्द्रिये ।

यच्छुद्धे यद्व्ये यदेनचकमा वयम् ।

यदेकस्याधिपत्येणि तस्यावयजममि स्वाहा ॥ (१०च. १७म. यजुः १)

§ ०५ पुनं प्रदग्मिः ।*

जीवो वृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः ।

वाचस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्याः सदा मम ॥ इति ।

अथ प्रतिमादानम् ।

देशादि संकीर्णं मया कृतया अनया वृहस्पतिशान्त्या सकल-
मनोरथसिद्धये कृतं वृहस्पतिपूजनं होमोऽभिषेकश्च तस्य
श्रेयसो यथावन्मयि प्रतिष्ठासिद्धयर्थमिमां वृहस्पतिप्रतिमां सुवर्ण-
दक्षिणासहितां सोपस्कारां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्यभिधाय
आचार्याय प्रयच्छेत् ।

एतत्कर्माङ्गत्वेन अपरान् ब्राह्मणानपि भोजयेत् । यथा-
शक्ति तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तदाश्विषश्च गृह्णीयात् । एवङ्कृते
सर्वारिष्टशान्तिर्भवतीत्याह शौनकः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते ब्राह्मणजातेर्विवाहो-
पनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितवृहस्पतिशान्तिविधानं समाप्तम् ।

रमालालितपादार्जं रामं रघुकुलोद्दहम् ।

गुणतो देशतश्चैव कालतोऽनन्तमाश्रये ॥

अथ विवाहोपनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

यदाह शौनकीये ।

ब्राह्मणस्योपनयने नागुकुल्ये भवेद्भविः ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि उक्ताश्चैव महर्षिभिः ॥

उपनयनात् पूर्व्वेद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

गृहस्थेशानदिग्भागे गोमयेनोपलेपयेत् ॥

कुम्भमेकं तथा वस्त्रे पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
 सुवर्णेन रविं कृत्वा दिभुजं पद्मधारिणम् ॥
 कृत्वाऽप्युपपर्यन्तं तन्त्रं कृत्वा तु पूर्व्ववत् ।
 स्वशास्त्रोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् ॥
 आकृष्टेनेति मन्त्रेण* समिदाऽप्यचकं हुनेत् ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतम् वा ॥
 यवव्रीहींश्च हुत्वाय होमशेषं समापयेत् ।
 दारपुत्रसमेतम् ऋत्विक् तमभिषेचयेत् ॥
 कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः† ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादन्त्येभ्यश्च स्वशक्तितः ॥
 प्रतिमां वस्त्रे कुम्भश्च आचार्याय प्रदापयेत् ।
 एवं यः कुरुते शान्तिं तस्य (सर्व्व)दोषो विनश्यति ॥
 कन्यानिवाहकालेऽपि दुष्टः पूज्यस्तथैव (च) सः ।
 एवं यो यो अहो दुष्टस्तत्तच्छान्तिं समाचरेत् ॥ इति ।
 इति दुष्टस्यानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

अथ गोदानव्रतविधानम् ।

आश्वलायनकारिकायाम् ।

गोदानं चोत्तमकार्य्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते ।
 अङ्गोपवेशनं नास्ति श्रमश्रूषामुन्मत्तः‡ भवेत् ॥

* ११. ५८ प्रदर्शितम् ।

† ११२. ५८ प्रदर्शितम् ।

‡ उन्मत्तमित्यत्र वापनमित्याकरे पाठः ।

अदितिः श्मश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे ।
 पिञ्जुलादिविधानञ्च श्मश्रुपक्षे भवेद्दिह ॥
 निष्कर्त्तुंने विशेषोऽयं श्मश्रूणीति शिरो मुखम् ।
 शासनेनापि तस्यायं विशेषः प्रैष उच्यते ॥
 केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति ।
 स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ ॥
 आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः ।
 अहं* वरं ददामीति दद्यान्नोमिथुनं ततः ॥
 श्वः पूर्व्ववद्गतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ।
 व्रतेष्वेतेषु सर्व्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥ इति ।
 अन्यः सर्व्वोऽपि विशेषः स्वस्वशाखासूत्रतोऽवगन्तव्यः ।
 इति गोदानव्रतविधानम् ।

अथ समावर्त्तनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
 गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुन्नया ॥
 व्रतपक्षेऽपि शब्दार्थमारण्याध्ययने कृते ।
 विद्यान्ते गुरुमाहाहं क(कि)मर्थं करवाणि ते ॥

यमर्थमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च ।

आचार्याशक्तना चैव मन्त्रादीन्मुपकल्पयेत् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

अधीत्य (पठित्वा) चतुरो वेदांस्त्रीन् हो वैकमथापि वा ।

तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुं भक्त्या विचक्षणः ॥

धनं पित्रा(पुत्रा)दिबन्धुभ्यः समाहृत्याथ वा परात् ।

राजभ्यो वा गुरुं भक्त्या तोषयेत् साधको व्रती ॥ इति ।

सङ्ग्रहेऽपि ।

आहुरिष्यामि कं तेऽर्थं भवतो वचनादिह ।

त्वयोक्तं हि करिष्यामि कृतार्थः स्यां गृहे त्विति ॥

तेनोक्तञ्च तथा कृत्वा स्नानं शिष्यः समाचरेत् ।

अलमर्थेन मे वक्तुं त्वङ्गुणैरस्मि तोषितः ।

गृहाय त्वनुजानामीत्यनुज्ञातोऽपि वा चरेत् ॥ इति ।

अथ गुरवे दातव्यो वरो मनुना दर्शितः ।

अपूर्व्यं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नात्स्वं गुरुणाश्रितः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं कृत्त्रोपानहयं ततः ॥

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहन् ॥ इति ।

अयं वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्याविक्रयार्थः । वेदान्तरस्य

सूत्रासम्भवात् ।

● गृहं गच्छानुज्ञानमीति संयज्ञे पाठः ।

† कृत्त्रोपानहयति इति मनुवृत्तिर्माया पाठः ।

तथाच हृन्दोगश्रुतिः ।

यद्यस्मा इलामङ्गिः* परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेत-
देव† ततो भूय इति ।

तापनीयश्रुतिरपि ।

सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्धं न कल्पते । इति ।

ज्जारीतस्मृतिरपि ।

एकमप्यक्षरं यस्य गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा त्वनृणी भवेत् ॥ इति ।

एतस्य काल उक्तः श्रीधरीये ।

वागीशादितिसौम्यपौष्पदिनकृन्निभोत्तरारोहिणी-

गोविन्देषु शशाङ्कभानुगुरुविष्णुकांशहोरादिषु ।

रिक्तां पर्व तथाष्टमीं प्रतिपदं मेषश्च कीटं हविं

ह्रित्वा शुद्धियुतेऽष्टमेऽङ्कि विमले कुर्यात्समावर्त्तनम्‡ ॥ इति ।

* इला पृथ्वी ।

† एतद्विधायकम् ।

‡ मदनरत्ने शारदोऽपि—

अर्धोत्तरायणे जीवशक्रयोर्द्वयमानयोः ।

विज्रातीनां गुरोर्मंशास्त्रिष्ठानां यत्ताकानाम् ॥

मिभोत्तरादितिन्यान्वहरीनुरविषाष्टषु ।

मेघकेन्दुशार्थ्यशक्रवारलप्रांशकेषु च ॥

अथवा वीजनसप्तवारलप्रांशकेष्वपि ।

प्रतिपत्यर्धरिक्ताख्याः अष्टमी च दिनचयम् ।

ह्रित्वाशुद्धिसे कार्यं समावर्त्तनमङ्कलम् (मष्टनम्) ॥ इति ।

विबुधवारः ५ ।

ज्योतिषेऽपि ।

भौमभानुजयोर्वारं नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

चन्द्रताराविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥

एवं मुहूर्त्तादिशुद्धिं विज्ञाय स्वस्वशास्त्रोक्तविधिना समा-
वर्त्तनविधिरनुष्ठाय्यः ।

एतत्समावर्त्तविधानं श्रौचादिधर्मलोपप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धः
कुर्यात् । शुचिना कर्म कर्त्तव्यमिति वचनात् ।

तथाचात्र बोधायनः ।

श्रौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिक्षाग्निकार्य्यराहित्यशूद्रादि-
स्पर्शन-कौपीनकटिचूचयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्याग-
दिवास्त्राप-कृत्रधारण-पादुकाध्यारोहण-वनमालाधारणो-
द्वर्त्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडादूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरति-
पाषण्डादिसम्भाषण-पर्य्युषितभोजनादि- ब्रह्मचारि- व्रत-
लोपादि-सकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कच्छत्रयं चरेत् ।
महाव्याहृतिहोमश्च कुर्यात् ।

प्रथमं व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिर्यत्नस्त आग्याहुतीर्हुत्वा
ॐ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे
चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ सुवरादित्याय च
दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवः सुवयमग्रमस्ये च नक्षत्रेभ्यश्च

दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । ॐ पाहि नो अग्ने एनसे स्वाहा ।
 ॐ पाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा । ॐ यज्ञं पाहि विभावसो
 स्वाहा । ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा (१०म, ५अनु, तैत्ति-
 रीयारण्यकम्) ।

ॐ पुनरुज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्ने इहायुषा । पुनर्नः पाश्चात्-
 हसः स्वाहा । (१२अ, ८म, यजुः १)

ॐ यज्ञं पाश्चात्हसः स्वाहा । ॐ सह रथ्या निवर्त्तस्व अग्ने
 पित्रस्व धारया । विश्वप्स्वया विश्वतस्परि स्वाहा । (१२अ,
 १०म, यजुः १)

“पुनर्व्याहृतिभिर्हुने”दिति वचनात् पुनरपि होमः कार्यः ।

यत्तु मनुनीकम् ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

तदनुष्ठिविषयमिति द्रष्टव्यम् ।

धर्मलोपबाहुष्ये प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने ।

तं वो धिया जपेन्मन्त्रं* लक्षश्चैव शिवालये ।

ब्रह्मचारिणो धर्मस्य न्यूनश्रेयपूर्ण(मेति च)तामियात् ॥ इति ।

समावर्त्तनोत्तरं पूर्व्यस्तानां निराश्रमाशौचं कार्यम् ।

आदिष्टी गोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं दत्त्वा निराश्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति मनूतेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । जग्ने त्वा-
ग्रीधं नास्त्येव ।

इति ब्रह्मचारिधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथ स्नातकधर्मनिरूपणम् ।

तत्र शौनकः ।

समावृत्तमिमं यस्मिन् पूजयिष्यन्ति बान्धवाः ।

मधुपर्कप्रदानाद्यैस्तदगृहे तां निशां वसेत् ॥ इति ।

कात्यायनगृह्येऽपि स्नातकस्य मधुपर्कपूजा उक्ता ।

तथाच तत्सूत्रम् ।

षड्वर्षा भवन्ति आचार्यं ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः

स्नातक इति ।

सूत्रान्तरे तु विशेष उक्तः ।

स्नात्वेवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत सुखस्यः प्रयतात्मवान् ॥

निःस्त्री रोगार्हितो भीतस्वापन्नोऽन्यैश्च कारणैः ।

स्नातकः प्रयतो वस्त्रं न त्यजेदिति वै श्रुतिः ॥

नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः ।

आपी तीर्थरतो वा स्यात् स्नातको लोच्यवर्जितः ॥

आद्ये निमग्नितो गच्छेत्कुर्व्यात् षट्कर्म्म च (कर्माणि षट्) द्विजः ।

येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न सोपयेत् ॥

शकला जुहुयात्मातर्मन्त्रस्तत्काम्यमेव च ।

कुर्याद्यज्ञान् विधिप्रोक्तान् स्नातको न तु यज्ञभाक् ॥ इति ।

अथ वह्निं न त्यजेदित्युक्तत्वात् शकला जुहुयात्मातरित्युक्तत्वाच्च
प्रातःकाले सन्ध्यावन्दनान्तरमग्निकार्यं कृत्वा शकला हुत्वा
सायंकालेऽप्यग्निकार्यं कर्त्तव्यमिति सूचितम् ।

स्नातकस्य अग्निकार्यविधिर्बोधायनेन विशिष्योक्तः ।

स एष ओपनयनात्, उपनयनात्प्रभृति व्याहृतिभिः
षड्भिरिव (ह्यय) हुत्वा आ समावर्त्तनात्समावर्त्तनप्रभृति
आप्येन ह्यय आ पाणिग्रहणात्पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहि-
भिर्यवैर्वा तेनैकेनाहुतीर्जहोति इति ।

शकलहोममन्त्रास्तीतिरीयारण्यके पठिताः । यथा—

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैन-
सोऽवयजनमसि स्वाहा । पिष्टकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । अस्मरकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
यदिवा च नक्तस्यैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यस्त्वपन्तश्च
जाग्रतस्यैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्सुषुप्ताश्च जाग्र-
तस्यैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यदिहांसश्चाविहांस-
स्यैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजन-
मसि स्वाहा । यदो देवासकृतम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती
देवहृद्गुणम् । परा वायो नो अभिदुष्कुनाय ते तस्मिन्तदेनो
वसवो निधेतन स्वाहा ॥ इति । (१०प्र, ६०अनु, तैजिरीयारण्यकम्);

अथ स्नातकेन वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्याह शौनकः ।

वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भं भवेत् ।

स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक् पाको गृहे यदि ॥ इति ।

अन्येऽपि तद्वर्णाः कूर्मपुराणे दर्शिताः । यथा—

यज्ञोपवीतहितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

छत्रञ्चोष्णीषमाले च* पादुके वाष्पुपानहौ ॥

रौक्मे च कुण्डले वेणुं† कस्तुरीगन्धः शुचिः ।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादहिर्मास्यं न धारयेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्णमलवहासा भवेत्तु विभवे सति ।

न रक्तमुख्यश्चान्यधृतं वासी न कन्यिकाम् ॥ इति ।

धारयेदिति शेषः ।

मनुरपि ।

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्त्रजं करकमेव च ॥

न च्छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तेर्नीत्पाटयेन्नखान् ।

न सृज्जोष्टश्च सृज्जीयाश्च च्छिन्द्यात् करजैस्तृचम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरं तु ।

स्नातः समुद्वेकान्यां प्रव्रजिहा तदिच्छुकः ।

* छत्रं ओष्णीषमलमालाकरे पाठः ।

† वेदमित्यत्र वेदमित्याकरे पाठः । दन्तमुष्टिमिति तदर्थः । वेदमित्यन्तरं पित्र्यादित्युच्यते ।

वनस्थो वा भवेद्दिग्गः सुखस्थो विधिना शुचिः ॥

अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेषु विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते* इति सः ॥ इति ।

अथ विवाहायै काव्यजप उक्त ऋग्विधाने ।

सुषुप्तं प्रजपेत्सूक्तं†मथ सम्यक् शिवालये ।

अयुतान् जपेत्कन्यां पञ्चासाँक्षभते नरः ॥ इति ।

सकुलमिति नकुलं ब्रूयाद्भग्नमिति कपालं मण्डपधुरिति
इन्द्रधनुस्त्रिणादि स्नातकविशेषनिर्णयः स्वस्वसूत्रादेरवगन्तव्याः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

स्नातकधर्मविधानं समाप्तम् ।

अथ पुरिकावन्धः ।

प्योतिर्निबन्धे ।

पुरिकावन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करप्रज्ञात् ।

विवाहोक्तेषु मासेषु शक्तेपक्षेऽप्यनस्तरे ॥

जीवे शक्ते च भूषुक्ते चन्द्रताराबलान्विते ।

मौज्जीबन्धर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥

* प्रायश्चित्ते सन् रवते इत्यर्थः इति प्रायश्चित्तसूत्रम् ।

† प्रजापतिः त्रिषां यज्ञ इत्यादौनि षडौ मे कामः समुद्भूतानिबलानि षडौविंशति-
वाक्यानि सुषुप्तसूत्रेण संस्काररत्नाभाषायां इति ।

संघहे तु ।

गृहाणां राजपुत्राणां मौञ्जभावेऽस्त्रबन्धनम् ।

मौञ्जोबन्धोक्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना ॥ इति ।

इत्यस्त्रबन्धनविधिः ।

अथेदानीं सार्यवेदाध्ययनवता ब्रह्मचर्येण अपाङ्गतर्ष्येणस्य
ज्ञातकस्य देवपित्रार्णापाकरणस्य कर्त्तव्यत्वात्तदधिकारप्रापको
विवाहोऽभिधीयते ।

श्रूयते चैवं तैत्तिरीयके ।

जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋषेणवान् जायते । ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष
वा अमृतो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारी चेति ।

अथ मनुः ।

गुरुणांनुमतः ज्ञात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणाश्विताम् ॥

वेदानधीत्य यद्वेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्त्तनपूर्व्वन्तु लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

अथ्यन्तरेऽपि ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा ।

नालो तत्फलमाप्नोति आश्रमेण वहिष्कृतः ॥ इति ।

अथ प्राधान्येन प्रथमं तावत्कुलं परीक्षणीयम् ।

तथाचाखलायनकारिकागच्छाम् ।

कुलमये परीक्षेत ये माहृतः पिहृतचेति यथोक्तं पुरस्तादिति ।
अनायवचने समयेषु बधूवरगुणेषु सत्स्वपि दुष्कुलत्वं त्याज्यमिति
कथयितुं परीक्षोपायमाह । ये माहृत इति । माहृतः पञ्चमे
विद्यादिमन्तः पुरुषा ये च पिहृतः पञ्च विद्यातपःसञ्चरितवन्तो
यन विद्यन्ते तादृशं कुलमिति यथा पुरस्तादयं ये ये कर्मस्थुक्ता
अस्माभिरिति शेषः । एवं दशपुरुषशुद्धं कुलमित्युक्तं भवति ।

अथ भगवाच्छौनकाः ।

सन्ध्याभ्यनुष्ठो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्णांश्च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

मनुरपि ।

उत्तमैरुत्तमो नित्यं सम्बन्धानाचरेत्तह ।

निनीषुः कुलसुत्कर्षमवमानवमांस्तजेत् ॥

उत्तमानाह स एव ।

विशुद्धाः कर्मभिर्देव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः ।

अविमृत्तब्रह्मचर्या महाकुलस(सुत्रवाः)मन्विताः ॥

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ।

लोभरागद्वेषामर्षमानमोहविवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनस्तथा ॥

वज्ज्या यथा ।

ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीबा ये वा नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृताः क्षपणास्तथा ॥
 प्रवहवैराः शूरैर्ये राजकित्तिविचस्तथा ।
 ब्रह्मसादाननिष्ठाश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
 पतिघ्नश्च सुवासिन्धस्ता यत्नेन विवर्जयेत् ॥
 महाव्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दयैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

यमोऽपि ।

चतुर्हश्च कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।
 अनार्येयं ब्राह्मणानामुत्तिजाश्चैव वर्जयेत् ॥
 अत्युच्चकमतिह्रस्वमतिवर्णश्च वर्जयेत् ।
 हीनाङ्गमधिकाङ्गश्च आमयावि कुलश्च यत् ।
 श्वि(स्त्रि)निकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ॥
 सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाश्च यश्चकुलम् ।
 अपक्षारिकुलं यश्च यश्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥

हीनाङ्गादिकुलवर्जनं तथाविधापत्यग्रहया ।

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाश्रीक्षा भवेत् भ्राता तच्छ्रीक्षा नृप कन्यका ॥

इति भारतवचनात् ।

विष्णुः ।

अश्वं पित्रा परीक्षेत मात्रा कन्यां परीक्षयेत् ।

दद्याद्भूमिं परीक्षेत आचारिण कुलं तथा ॥ इति ।

कुलापकर्षकारणमाह मनुः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलेः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च क्षत्वारभ्योपसेवया ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्ति(के)कोन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि ह्रीनानि मन्त्रतः ॥ इति ।

मन्त्रतो वेदैः । इत्यमादौ कुलं परीक्ष्य कन्यालक्षणानि परी-
क्षितव्यानि । अपरीक्ष्य विवाहे दोषप्रवणात् ।

तदुक्तं बोधायनेन ।

वर्जयेत्सर्व्वथा भूषारशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥ इति ।

।।श्वलायनगृह्यमपि ।

बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेतेति ।

आपस्तम्बगृह्येऽपि ।

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृष्टिरिति ।

तानि च लक्षणानि बाह्यान्तरभेदेन द्विधा भिद्यन्ते ।

तत्र बाह्यानाह शातातपः ।

हंसस्त्रनां मेघवर्षां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

नारदोऽपि ।

मृगाक्षी मृगगुह्या च मृगशीवा मृगोदरी ।

तथा हंसगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥

मृदुभाषा च या नारी मृदुपाद(पाणि)तलाङ्गुलिः ।

तथा कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति ॥

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमश्लेष्म(दन्तां)दशनां मृदङ्गीमुदहेत् स्त्रियम् ॥

यस्या अङ्गेषु अङ्गुल्यादिष्वपि वैशुष्यं नास्ति सा अव्यङ्गाङ्गी
तामुदहेदिति सर्व्वतान्वयः ।

नोदहेत्कपिलं कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्च(न च)वृक्षनदीनाम्नीं नान्य(न चं)पर्व्वतनामिकाम् ।

न पण्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥

कपिला रक्ततण्डुलवर्णा पिङ्गला अम्बिवर्णा वाचाला बहुनिन्द्य-
वादिनी ।

विष्णुपुराणेषुपि ।

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्षरस्त्ररां चामां तथा काकस्त्ररां न च ॥ इति ।

काशीखण्डेषुपि ।

सदा मृद्वी सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि ।

अतः सुखसमृद्धार्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥

आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् ।

शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि तु मे शृणु ॥

स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं (शुभं) समम् ।

अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् ॥

वाचस्पत्यां नातिपिङ्गनामिति ख पुनरुक्ते पाठः ।

वृक्षं विवर्णं परुषं खण्डितं प्रतिविम्बितम् ।
 शूर्पाकारं विशृङ्खलं दुःखदीर्घाङ्गसूचकम् ॥
 चक्रस्वस्तिकशङ्काजध्वजमोनातपत्रवत् ।
 यस्याः पादतले रेखा सा भवेत्क्षितिपाङ्गना ॥
 उत्तमो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलो बहुभोगदः ।
 वक्रो ऋक्षश्च त्रिपिटः सुखसौभाग्यभक्षकः ॥
 परस्परसमारूढाः पादाङ्गुण्यो भवन्ति चेत् ।
 हत्वा बह्वनपि पतीन् परप्रेषा तदा भवेत् ॥
 यस्याः पथि समायात्या रजो भूमेः समुच्चरेत् ।
 सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशनी ॥
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छत्याः परिस्पृशेत् ।
 सा निहत्य पतिं योषा द्वितीयं कुरुते पतिम् ॥
 अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् ।
 पतिहयं निहत्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥
 प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठादतिरेकिणी ।
 कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः ॥
 रोमहीने तथा स्निग्धे यज्जङ्घे क्लमवर्तुले ।
 सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ॥
 वृत्तं पिशितसम्पन्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ।
 निष्ठांसं खैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विद्वधम् ॥
 विशिरेः करभाकारैरुदभिर्मण्डलैर्धनैः ।
 सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेद्गुर्भूपवक्त्रभाः ॥

वैधव्यं रोमशैर्युक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि ।
 मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः ॥
 नितम्बविम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः ।
 महाभोगाय सम्योक्तस्तदन्योऽग्न्यर्थे मतः ॥
 शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्तन्धोपमो भगः ।
 वामोन्नतस्तु कन्याजः पुच्छजो दक्षिणोन्नतः ॥
 वस्तिः प्रशस्ता विपुला कृही स्तोकसमुन्नता ।
 रोमशा च शिराला च रेखाङ्का नैवं शोभना ॥
 गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे ।
 वामावर्त्ता च निम्नीसा महावैधव्यसूचिका ॥
 सृते सुतान् बह्वनारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् ।
 क्षितीयं जनयेत्पुच्छं मण्डूकाकारकुक्षिणा ॥
 उन्नतेन वक्षोभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा ।
 बन्ध्यां प्रव्रजिता दासी क्रमादयोषा भवेदिह ॥
 समैः समासैर्मृदुभिर्योषिभ्यश्चिभिः शुभैः ।
 पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंगयम् ॥
 यस्या दृश्यशिरि पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते ।
 निरपत्या च दुःशीला सा भवेदुःखभागिनी ॥
 उदरेणातितुच्छेन विगिरेण मृदुत्वचा ।
 योषिद्ववति भोगाख्या नित्यं मिष्टान्नसेविनी ॥
 कुम्भाकारं दरिद्राया जठरञ्च मृदङ्गवत् ।
 कुम्भाकारं यवाभञ्च दुग्धूरं जायते स्त्रियाः ॥

सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भंगा ।
 प्रसम्बजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् ॥
 मध्ये चामा च सुभगा भोगाण्या सबलिचया ।
 ऋक्षी तन्वी च रोमाली यस्याः सा शर्मनर्चभाक् ॥
 निर्लीम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
 ऐश्वर्यमय वैधव्यं प्रियमेव च सा (भवेत्) लभेत् ॥
 विस्तीर्णहृदया योषा पुञ्जली निर्हया तथा ।
 उद्विन्नरोमहृदया पतिं हन्ति सुनिश्चितम् ॥
 घनी वृक्षी दृढी पीनो समो शस्त्री पयोधरो ।
 स्थूलाङ्गो विरली शुष्को वामोरुणां न शर्मदौ ॥
 दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुन्निषी(त्व)ष्वग्रशीर्क्षता ।
 वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सोभाग्यशालिनीम् ॥
 पीवराभ्याश्च जङ्गुभ्यां धनधान्यनिधिर्बधूः ।
 श्रयाभ्याश्च निमग्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिषी ॥
 आबहावनती स्तन्यावदोर्ध्वावल्लग्नौ शुभौ ।
 वक्रौ स्थूली च रोमाङ्गो प्रेक्ष्यवैधव्यसूचको ॥
 कक्षौ सुसूक्ष्मरोमाणौ तुङ्गौ स्निग्धौ च मांसलौ ।
 शस्त्री न शस्त्री गम्भीरौ शिरालौ स्वेदमेदुरौ ॥
 अशोभसुकुलाकारं खड्गुष्ठाङ्गुलि सन्नखम् ।
 हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बन्धुभोगाय जायते ॥
 मृदुमध्योत्तरं रत्नं तलं पाण्योररन्ध्रकम् ।
 प्रशस्तं पञ्चरेखाक्षमक्षरेखं शुभप्रदम् ॥

विधवा बहुरेखेण द्विरेखेण दरिद्रिणी ।
 भिक्षुकी सुधिराज्येन नारी करतलेन वै ॥
 विलोम विशिरं ग्रस्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् ।
 वैधव्यहेतु रोमाङ्गं निर्मांसं चायुमत्यजेत् ॥
 मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
 पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् ॥
 अङ्गुष्ठमूलाभिर्गत्य रेखा ग्राति कनिष्ठिकाम् ।
 यस्याः सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत्सुधीः ॥
 शुभदः करजोऽङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तमखो वृदुः ।
 अङ्गुल्यश्च सुपर्वाणो दीर्घवृत्ताः क्रमात्कथाः ॥
 अतिङ्गलाः कथा वक्रा विरला रोगहेतुकाः ।
 दुःखायाङ्गुल्यः स्त्रीणां बहुपर्वांसमन्विताः ॥
 अरुणाः सगिह्यास्तृणाः करजाः सुदृशः शुभाः ।
 नखेषु बिन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्त्रैरिषीक्षिताः ॥
 युक्ता अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ।
 अन्तर्निमग्नवंशास्त्रि पृष्ठं स्यान्मांसलं शुभम् ॥
 पृष्ठेन रोमवृत्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
 भुज्जेनावनतेनापि सगिरेणापि दुःखि(ता)नी ॥ •
 ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसरा च समुन्नता ।
 मांसलो वर्तुलः कण्ठः प्रगस्तश्चतुरङ्गुलः ॥
 स्थूलपीवा च विधवा वक्रपीवा च किङ्करी ।
 धिवुक्ं द्रष्टुं ग्रस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम् ॥

स्थूलं द्विधा विभक्तञ्च प्रायतं रोमशं त्वजेत् ।
 शस्त्री कपोलौ वामास्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ ॥
 रोमशौ परुषौ निम्नौ निर्भ्रांसौ (परिवर्जयेत्) च विगर्हितौ ।
 समं समांसं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्तुलं सुखम् ॥

ज्वलितवदनच्छायं धन्यानामिह जायते ।

कृशः प्रलम्बः स्फुटितो रुचो दीर्घायुसूचकः ॥

श्यावः स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्द्वैधव्यकलहप्रदः ।

मसृणो मत्तकाग्रिण्या उत्तरोष्ठः शुभो मतः ॥

गोक्षीरसन्निभा दन्ताः प्रशस्तास्तालु कोमलम् ।

सितं तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥

खलनालोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके ।

गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपद्मणी ॥

उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ।

पुंयली वामकाणाक्षी बभ्र्या दक्षिणकाशिका ॥

भ्रुवौ सुवर्तुले धन्ये कृष्णस्निग्धे सुसंहते ।

प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाक्षतौ ॥

समवृत्तपुटा नासा लघुष्षिद्रा शुभावहा ।

स्थूला सा मध्यमस्त्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ॥

लम्बकर्णौ शुभावर्तौ शुभदौ च सुखप्रदौ ।

शष्कुलीरहितौ निम्नौ शिरालौ कुटिलाक्षतौ ॥

भालः शिराविरहितो (निर्लोमो) निर्भ्रालोऽर्धेन्दुसन्निभः ।

अनिम्बस्त्राङ्गुलो नाय्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् ॥

सौमन्तः सरलः शम्भो मौलिः शम्भः समुन्नतः ।
 गजकुम्भनिभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः ॥
 स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
 विशालेनापि शिरसा भवेद्दीर्घाभ्यामभजनम् ॥
 केशा भलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः क्षिप्ताः सुकोमलाः ।
 किञ्चिदाकुक्षितायाश्च कुटिलाद्यातिशोभनाः ॥
 अङ्गोरन्तर्ललाटे च मशको राण्यसूचकः ।
 वामे कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः ॥
 तिलकं लाञ्छनञ्चापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
 यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने ।
 वामे च यस्याः कन्याश्च पुत्रान् सृते यथाक्रमम् ॥ इति ।

नारदीयसंहितायामपि ।

पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
 विशालनेत्रा रक्तोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥
 अङ्गुलं कुलिशं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ।
 पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते सुखम् ॥
 यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं तथा ।
 अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥
 यस्याश्च कुक्षिताः केशा सुखञ्च परिमण्डलम् ।
 नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा नारी प्रियभाक् सदा ॥
 दीर्घाङ्गुला च या नारी दीर्घकेशा च या भवेत् ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति धनधान्य(सुता)समन्वितम् ॥

कृष्णा श्यामा च या नारी गौरवर्णा च सुप्रभा ।
स्निग्धाङ्गी स्निग्धनयना सा कन्या लभते सुखम् ॥

तथा ।

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्किनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयः स्त्रीणां पद्मिनी चोत्तमावधिः ॥
नीलोत्पलदलश्यामा (फुल्ल)स्निग्धचम्पकसुप्रभा ।
वर्णद्वयेन संयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् ॥
स्निग्धचम्पकगान्धा या नीलोत्पलदलप्रभा ।
सुग(न्धा)न्धी च विशालाक्षी निद्राभोजनदुर्लभा ॥
पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत्* ।
गीतवाद्ययुता चित्रविद्या परभृतस्त्वना ॥
क्षाममध्या स्निग्धनेत्रा स्वल्पाङ्गारा च चित्रिणी ।
चलद्वात्रा क्रोधपदा व्यग्रकारी च शङ्किनी ॥
विशालकर्णा स्वल्पाक्षी स्थूलदेहा श्लथस्तनी ।
बद्धाग्नी बहुनेत्रा च क्रोधशीला च हस्तिनी ॥
उत्तमा पद्मिनी प्रोक्ता मध्यमा चित्रिणी तथा ।
शङ्किनी त्वधमा प्रोक्ता हस्तिनी त्वधमाधमा ॥
इति कन्यालक्षणानि ।

चकितसृगङ्गशमि प्रातरन्ते च मेघे

सुरतवधसि यस्याः सौरभं दिव्यमञ्जरी ।

इत्यादिकञ्च पद्मिनीलक्षणं सामुद्रकादौ मृग्यम् ।

चित्रविद्या या कौकिलस्त्वना इति स्तुःपुस्तके पाठः ।

अथ जनननक्षत्रफलम् ।

तथाच वशिष्ठसंहितायाम् ।

सुरेशताराजनिता धवायजं
हिदेवताराजनिता च देवरम् ।
नैर्ऋत्यभीकृतसुतः सुता वा
क्षिप्रादवश्यं शशुरं निहन्ति ॥

अथ विवाहः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

सलक्ष्णो* वरो लक्ष्णवर्ती कन्यां यवीयसीमसपिण्डा-
मसगोत्रजामविरुहसम्बन्धामुपयच्छेत् ।

पितृतः सप्तपुरुषं सापिण्डं मातृतः पञ्चपुरुषम् । भृगवशाङ्गि-
रसञ्च प्रवरार्द्धाधिकर्षियोगे सगोत्राः । एकर्षियोगे इतरैतर्
दम्पत्योर्मिथः* पितृमातृसाम्ये विरुहसंबन्धो यथा । भार्या-
स्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति । केचिन्मातृगोत्रजां निषे-
धन्ति तदपत्यमसगोत्रं स्यादिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न
भवति सा अनन्यपूर्विका । अनेन पुनर्भवी व्यावर्त्यन्ते ।

*सलक्ष्ण इत्यत्र लक्ष्ण इत्याक्षरे पाठः ।

ताश्चोक्ताः काश्यपेन ।

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

इत्येताः काश्यपिनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत् ॥

बोधायनसूत्रेऽपि ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमपदं नीता

भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूताः

गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत । इति ।

वरचक्षुर्मनसोराज्ञादकरी कान्ता । समान एकः पिण्डो यस्याः

सा सपिण्डा तादृशी न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डता च

सप्तपुरुषावसायिनी तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः

द्विपितामहः प्रपितामहाः त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः ।

इथाच मात्सेय ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं सप्तपौरुषम्* ॥

• मात्सेयेऽपि—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पितृसम्बन्धिनस्तेते विष्टेयाः पुरुषास्तयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रथम्युक्तास्तयस्तेषां यजमानसु सप्तमः ।

इत्येव मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः सप्तपौरुषः ।

एतदुक्तं भवति । सप्तानां पुत्राणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः सापिण्डे हेतुः । तथाच देवदत्तस्यैकस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डम् । नन्वेवं सति भ्रातृपितृव्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात् परिगणितेषु अनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यं देवतैकोन क्रियैकस्याच विवक्षितत्वात् । तथाच । देवदत्तकर्तृकपिण्डक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृव्य-मातुलादि*कर्तृकपिण्डक्रियायामप्यनुप्रविशतीति अस्ति तस्य तैः सह सापिण्डमिति । तद्भार्याणामपि भर्तृकर्तृक-पिण्डदानक्रियायां सङ्गाधिकारित्वात्† सापिण्डमिति । तदिदं नि(र्वाह्य)वापसापिण्डम् । अपरे पुनरवयवसापिण्ड-माहुः । तथाहि । समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते सापिण्डास्तेषां भावः सापिण्डम् । तत्र पुत्रस्य साक्षात्पितृ-देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डम् तथा पितामहादिभि-रपि पितृहारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा मातृष्वसु-मातुलादिभिरपि मातामहदेहावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-पितृष्वस्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा पत्या सह एकशरीरारम्भकतया स्त्रियाः । एवं भ्रातृभार्याणा-मपि एकशरीरावयवारम्भैः स्वस्वपतिभिः सह एकशरीरा-रम्भत्वेन । एवञ्च साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवा-

* आदिपदेन मातुलभानिनेयादयलाख्यादयश्च गृह्यन्ते ।

† सहकर्तृकत्वादिति ख पुनर्नि पाठः ।

न्यत्रेण सापिण्डं योजनीयम् । उक्तं द्विविधसापिण्डं यस्यां नास्ति सेयमसपिण्डा ।

नन्वेवं सति न क्वाप्युदाहः सम्भवति सर्वत्र सापिण्डस्य कथञ्चिदयोजयितुं शक्यत्वात् । विधादशरीरावयवानुवृत्तेर्दुष्परिहरत्वात् । बहु स्यां प्रजायेय इति श्रुतेरिति चेत् सत्यम् । अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकुचितत्वेन अत ऊर्ध्वं सापिण्डानिवृत्तिः “पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मादृतः पितृतस्तथा” इति याज्ञवल्क्योक्तेः मादृतपक्षे पञ्चमात्मपुरुषात् पितृतपक्षे सप्तमात्मपुरुषादूर्ध्वं सापिण्डं निवर्त्तते इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । एवं सापिण्डे सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकुचिते एतस्मादूर्ध्वं सापिण्डस्य नानुवृत्तिरिति निष्कर्षः ।

पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मादृतः पितृतस्तथा ।

सपिण्डता निवर्त्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति देवलयाज्ञवल्क्योक्तेः । एवं मनुगौतमपराशरवचनान्यपि एवमेव योन्यानि ।

यस्तु विष्णुपुराणे ।

पञ्चमीं मादृतपक्षे तु पितृतपक्षे तु सप्तमीम् ।

पृथक्स्य उद्दिष्टं कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति पराशरवचनं तत्सप्तमीं पञ्चमीमतीत्य इत्यध्याहृत्य व्याख्येयम्* । अन्यथा याज्ञवल्क्यादिनानास्मृतिविरोधः स्यात् ।

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते* विज्ञेयाः शुद्धताङ्गताः ॥

इति मरीचिस्मृतिविरोधाच्च ।

सहस्रिणुरपि ।

पञ्चमात्मसमाहा यः कन्यकामुद्देहिजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रामपि चोद्देहन् ॥ इति । .

अननैतदुक्तं भवति पितृपत्ने, कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरि-
गणनायां सप्तमाद्देहं बधूवरयोर्विवाहो नैव दुष्यति । तथा
मातृपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां बधूवरयोर्माता
चेत्यञ्चमी न भवति तदा विवाहो नैव दुष्यतीति ।

बध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थादयदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्डं तन्निवर्त्तते† ॥

* तू च सन्तानिनः मर्त्य इति उद्देहत्वस्य पाठः ।

† यतः सन्तानभेदः स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् । तमारभ्य बध्वा वरस्य वा तातः
पिता यदि सप्तमी भवेत्तयोर्बधूवरयोर्माता कूटस्थादयदि पञ्चमी भवेत्तदा सापिण्डं निवर्त्त-
भवतीत्यर्थः । तदर्थं निर्दिष्टोऽर्थः । पितृशारकसापिण्डविचारं सप्तमाद्देहं सापिण्ड-
निवर्त्तितः । मातृशारकसापिण्डविचारं तु पञ्चमाद्देहमात्रं । संगृहीतोऽयमर्थो विन्यस्यनिबन्ध-
नवस्तुतमकारेण सममाप्यतत्तमया ।

ऊर्ध्वमेव विवाहान्न पञ्चमात्मतमया ॥

सन्तानां भिद्यते यस्यात् पुत्रजादुभयत्र च ।

तमादायेव मन्थयेद्वरं यावच्च कन्यकाम् ॥

अथोदाहरणं यथा । कूटस्थो मूलपुरुषो देवदत्तः । १ । तस्युक्तो ब्रह्मदत्तः । २ । तस्युक्तो
विष्णुदत्तः । ३ । तस्युक्तः शिवदत्तः । ४ । तस्युक्तो मित्रदत्तः । ५ । तस्युक्तो हस्तदत्तः । ६ ।
तस्युक्तो यज्ञदत्तः । ७ । तस्युक्तः श्रीदत्तोऽहम इति पितृशारकं सापिण्डं वरविषये । (परपुत्रे)

इति स्मरणात् ।

ननु असपिण्डामिति न वक्तव्यम् असमानार्धगोत्रजामित्यने-
नैव तादृशविवाहनिषेधसिद्धेः । सत्यम् । तथापि या अत्य-
सपिण्डा भवति सैव उदाहृकर्मणि प्रशस्तेति वक्तुं तथा निर्देशः ।
तथाच मनुः ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च मा पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

या पितुरसगोत्रा चेति चकारादसपिण्डा सा दारकर्मणि
प्रशस्ता इत्यस्यार्थः । नन्वत्र मातृग्रहणं व्यर्थं पितृगोत्र-
पापिण्डानिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्डानिषेधसिद्धेः । तस्याः
पृथक्सपिण्डगोत्रयोरभावात् ।

एकत्वं या गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भूयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

इति वचनादिति चेत्, मैवम् । गान्धर्व्यादिविधाहेषु कन्या-
प्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्डयोरनिवृत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।

भर्तुर्गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ।

मूलपुत्रयो दीवदस एव । १ । तपुषो मातृदसः । २ । तपुषो बह्वदसः । ३ । तपुषो
भातृदसः । ४ । तत्कन्या श्रीदेवी । ५ । तत्कन्या श्रीदसभक्ता । ६ । इति मातृशारदापिण्डं
वर्णयति । अथ चतुस्रः श्रीदसः षडौ श्रीदसभक्तास्तु वक्ष्यन्ते । मूलपुत्रपत्न्या मध्ये कन्या-
सप्तमावपि एवमेव वक्ष्यन्ते । इति संस्काररत्नमाला ।

गान्धर्वादिविवाहेषु पित्रगोत्रेषु धर्मवित् ॥ इति ।

एवञ्च सति गान्धर्वादिदिविवाहे सममपद(प्रक्रमे)क्रमेण पित्रगोत्र-
सापिण्डानिहन्तिर्भवतीति द्रष्टव्यम् ।

गान्धर्वादिविवाहेऽपि होम उक्त आश्रयायनमृच्छपरिशिष्टे ।

गान्धर्वासुरपेशाया विवाहाश्च सराक्षसाः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्दोमो विधीयते ॥ इति ।

यथा दुष्कस्तेन राज्ञा शकुन्तलायां गान्धर्व्येण परिणीतायां कालेन
प्रवासात् प्रतिनिहत्य पश्चाद्दोमः कृतः । एतेन मातुलसुता-
विवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।

मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवराश्चैव द्विजान्द्रायणं चरेत् ॥

इति श्रातातपवचनम् ।

पैतृष्यसीयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरास्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति मनुवचनम् । पित्रपत्न्यः सञ्जा मातरस्तद्भातरो मातुका-
स्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयभागिनेय्यादीनि इति
सुमन्तुप्रभृतिवचनानि च न विरुद्धानि स्युः तेषां गान्धर्वादि-
विवाहविवाहितकन्याविषयत्वात् । तत्र गोत्रसापिण्डप्रयो-
रनिवृत्तेः ।

अत्र प्रमाणं श्रुतिर्यथा ।

ॐ आयाहीन्द्र पथिभिरोल्लितेभि-

र्यञ्जमिन्द्रो भागधेयं शुषक्ष ।

दृतां जुहुर्मातुलस्येव योषा

भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिह ॥

अस्यार्थः । हे इन्द्र पथिभिरीलितेभिः सुतेर्भागैर्नोऽस्माकम् इमं यज्ञमायाहि आगत्य च अस्माभिर्दीयमानमिमं भागधेयं जुषस्व । एते यजमानास्तृप्तामान्यादीनां संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जुहु-
स्यक्तवन्तः । ओ हाक् त्वागे इति धातो रूपम् । तत्र दृष्टान्त-
इयम् । यथा मातुलस्य योषा कन्या दौहित्रस्य भागः भज-
नीया परिणेतुं योग्येत्यर्थः । यथा वा पैतृष्वसेयी पौत्रस्य
भागः । तथायं तव भागो वपास्य इति । एवं सिद्धानुवाद-
स्यापि विधिकल्पकत्वम् प्रमाणान्तरेण तद्विधानात् ।

अतपथब्राह्मणमपि ।

तस्मादु समानादेकपुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते उत हि
द्वतीये पुरुषे संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै इति ध्यान-
काण्डे अष्टमाध्याये समान्नातम् ।

अस्यार्थः । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यो
भोग्यः अद् भक्षणे इति धातोस्तृणि यति च पदद्वयं सिद्धम् ।
तो हा उत्पद्य चैवं मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य द्वतीये चतुर्थे
वा संगच्छावहै विवहावहै इति । यद्यप्ययमर्थवादः तथापि
मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थं प्रमाणम् । विरुद्धवचनानां
मादृशपिण्डविषयत्वस्योपवर्णितत्वात् । तस्माद्विरुद्धार्यवादेन
अनिन्दितत्वात् द्वतीये संगच्छावहा इत्य(त्र)स्य अपूर्वार्थत्वेन
मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते । तस्मात् श्रुत्यनु-

गृहीतोऽयं विवाहः । ऋग्वेदे यमयमीसंवादोऽपि अत्रार्थे
प्रमाणं यथा ।

यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्
समाने योनौ सहश्रेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां
वि चिह्वहेव रथ्येव चक्रा ॥

(१०म, १०सू, ७ऋक् ।)

यमस्य तव कामोऽभिलाषो मा मां प्रति आगन् आगच्छतु ।
ममोपरि तव यमस्य सम्भोगिच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं
समाने योनावेकस्मिन् स्थाने शय्यास्थे सहश्रेय्याय सहशय-
नार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं
प्रकाशयति एवं तन्वमात्म्यं शरीरं रिरिच्यां विविच्यां त्वदर्थं
प्रकाशयेयमित्यर्थः । चिदिति पादपूरणे विह्वहेव वृह उद्यमने ।
धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव
चक्रा रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

षट्त्रिंशन्मते तु स्पष्टमेवोक्तं यथा ।

द्वितीयां पिबतः कन्यां द्वितीयां मादतस्तथा ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

• केचिदयं विवाहोऽनुकम्पत्वेन कृतिपूर्णा इत्याहुः । तथाहि नारदः—

मादतः पञ्चमादुर्ध्वं पिबतः मममात्रया ।

गृह्येण उहृष्टेभ्योऽन्यथा गुह्यतन्मगः ॥ (परबृहत्)

यसु देशानुरूपेण कुलमार्गेण वोहहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्यादेदाश्चैतदृश्यते ॥

स्मृतिचन्द्रिकाप्रयोगपारिजातापराकारादयोऽप्येवं मेनिरे । चतु-
विंशतिमतेऽप्येवमेवास्ति ।

पैठीनसिरपि ।

पञ्चमीं माहृतः परिहरेत् सप्तमीं पिहृतः । त्रीन्

माहृतः पञ्च पिहृतो वेति । वेदाश्चैतत् प्रदृश्यते इति ।

तेन स्वाध्वं तेऽवत त उ नो अधिवोचत ।

मा नः पथः पितृगान्मानवादधिदूरं नैष्ट परावतः ॥

(८म, ३० सू, ३ ऋक् ।)

इत्यादिको वेदः । पितृगात् पितुरागतात् पथो दूरं

नोऽस्मान् मा नैष्ट मापनयत इति देवान् प्रति प्रार्थना ।

इति सुखापचमुक्ता स एवाह —

समावर्त्यं सवर्णात् लघ्वण्यां स्त्रियमुहहेत् ।

कुले महति सभृतां लघ्वण्यैः समन्विताम् ॥

ब्राह्मणे तु विवाहेन श्रीलक्ष्मणसमन्विताम् ।

पञ्चमीं समीचीव माहृतः पिहृतस्तथा ॥

दशभिः पुरुषैः स्त्रातां शोचियाणां महाकुलात् ।

उहृष्टस्ममादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पिहृतपक्षेऽप्ययं विधिः ।

सप्तमीश्च तथा षष्ठौ पञ्चमीश्च तथैव च ॥

एवमुवाच येष्वात्मा न दीवः ब्राह्मणायनः ।

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चमीं दशमीं वा ॥

विवाहयेन्नतुः प्राञ्च पाराज्ययोऽङ्गिरा यनः ॥ इति ।

वेदाच्चेति चकारेण मन्वादिवचनानि समुच्चीयन्ते ।

तथाच मनुः ।

येनास्त्र पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायास्ततां मार्गं तेन गच्छन् दुष्यति ॥ इति ।

ग्रातातपोऽपि ।

मातृष्वसुतां केचित्पितृष्वसुतां तथा ।

विवहन्ति कश्चिद्देशे सङ्कोचापि सपिण्डताम् ॥

वृहस्पतिश्च ।

उदूह्यते दक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

सापिण्ड्यमपि सङ्कोच्य प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनात् ॥

आयाहीन्द्र इत्यादिका श्रुतिः पूर्वमुक्तैव । तस्मान् मातुलकन्या-
परिणयोऽमपिण्डाया अमन्त्रवे चतुर्थ्यादिपरिणयस्य प्रागुक्तश्रुति-
स्मृत्युपप्लव्दक्षिणात्यशिष्टाचारात् कर्त्तव्याविति माधवाचार्या
आहुः । इदं च यस्मिन् देशे अविगीतं तत्रैव कार्यं नान्यत्र ।
तथाप्ययं मातुलकन्याविवाहो यद्देशेऽविगीतस्तद्देशेऽविगीतैरेव
कार्यः ।

तदुक्तं वृत्तिचर्चयायां बोधायनेन ।

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः । यानि दक्षि-
णतस्तान्यनुव्याख्यास्यामो यथा दक्षिणदेशे अनुपनीतं
भार्यया च सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलसुतायाः
पितृष्वसुतायाः परिणयश्च । तथा उत्तरदेशे मित्र-
पारगमनम्, उभयतोदन्निर्व्यवहार ऊर्ध्वाविक्रय आयुध-

विक्रयः# समुद्रयानञ्च । मध्यदेशे द्विजाः कर्मकराः
शिल्पिनश्च । पूर्वदेशे द्विजा मत्स्यादाः स्त्रियो व्यभिचारिण्यो
रजस्वलाश्च सृश्या इत्यादयः स्वस्वदेशे धर्मा अन्यत्र
अधर्मा इति । तत्रेतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति ।

साधुधीयकमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

इतरो दक्षिणात् इतरस्मिन् इतरदेशे मातुलसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । तथेतर-
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे जर्णविक्रयसोपपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । कुतः
देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्यैवार्थः ।

वृहस्पतिरपि—

उद्भूयते दक्षिणात्समातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपायैव सृश्या नृणां रजस्वलाः ।
सजाताश्चपि गृह्णन्ति स्वाह्वार्यामभर्तुकाम् ।
सम्बन्धदेशेन गाचारो रथात्स्वल्चर्चणम् ॥

देवलोऽपि—

यस्मिन्देशे त्वगाचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो नान्यदेशे स ईरितः ॥
यस्मिन्देशे पुनर्यामैविवो नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मो धर्मो न विचारयेत् ॥ इति ।

ननु शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवर्त्तमाने प्रसज्येत प्रजापतेराचरणम् । तथाच युतिः—

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् । इति ।

सर्वं न देवचरितं चरेदिति वचनात् ।

अतएव बोधायनः—

अनुहितस्य यद्वैसुनिभिर्दनुहितम् ।
मातुलैर्बन्धुभिस्तदुक्तं धर्मोपाचरेत् ॥ इति ।

केचिदिदं कलौ निषिद्धं “गोत्रात्माहसपिण्डास्तु विवाहो गोवध-
स्तथा” इति माधवोदाहृतब्रह्मपुराणवचनादित्याहुः । तदेतदपरे
न क्षमन्ते । तस्य माध्यन्दिनविषयत्वात् ।

तथाच सत्याषाढवचनम् ।

माहगोत्रसापिण्डवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव तेषामेव
एतादृशाचारोपलब्धेन क्षुद्रोपद्रव इति ।

विश्वरूपनिबन्धे अन्योऽपि विशेष उक्तः । यथा ।

कूटस्थमारभ्य पितुश्च मातु-
र्विवाहसापिण्डमतः परस्तात् ।
षष्ठेऽष्टमे वापि भवेद्विवाहो
निर्वाप्य(प)सापिण्डमिह प्रशस्तम् ।
स्यात्सप्तमे वाप्यथ पञ्चमे वा
यद्विभयत्रापि च पञ्चमे वा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे तु* ।

कन्या चतुर्थी च वरश्च पञ्चमी
वरश्चतुर्थी न तु पञ्चमी वर्हेत् ।
पित्रो वर्हेत्यश्चमषष्ठयोर्वा
कन्या तृतीयापि तथा चतुर्थी ॥

पराशरोऽपि ।

चतुर्थीमुहहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीऽपि वा ।
पाराशर्यमतः षष्ठीं पञ्चमी न तु पञ्चमीम् ॥ इति ।

* पराशरमते इति संस्कारव्यवसायायां पाठः ।

अन्यत्रापि बोधायनः ।

धात्रीपुत्रीं धात्रीभगिनीम् इष्टपुत्रीमिष्टभगिनीमिष्ट-
मातुलसुतां ज्येष्ठभ्रातृभार्याभगिनीं स्वभार्यासहोदरा-
मिष्टपितृष्वसृभगिनीमिष्टमातृष्वसृभगिनीं* पितृव्यपत्नी-
भगिनीं स्रुषाभगिनीं सपत्नीमातृभगिनीं सपत्नीमातृ-
भगिनीकन्यां परवाग्दत्तां सम्बन्धिगीभगिनीं सम्बन्धि-
कन्याञ्च नोदहेत् ।

वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।

सपिण्डगोत्रां ज्ञात्वोद्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥

तां मातृवत्यालयेष्वर्गभस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।

अज्ञानाच्चैन्दवैः शुद्धेर्गभस्तज्जसु काश्यपः ॥ इति ।

दत्तके विशेषमाह गौतमः ।

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवम्भुः सपिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी मातुर्गौत्रत्वं पालकस्य च ॥ इति ।

जनकपक्षे सप्तमी जननीपक्षे पञ्चमीत्यर्थः ।

पालकपक्षे तु पैठिनसिः ।

त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य उदहेदिति ।

एवं प्रसक्तसुक्ता प्रसक्तमनुस्त्रियते । यवीयसीमिति वयसा
वपुषा च न्यूनामित्यर्थः । अरोगिणीमचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोग-
रहिताम् । भ्रातृमतीम् ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता विद्यते यस्याः
सा भ्रातृमती ताम्, अनेन पुत्रिकाकरणशङ्का व्युद्स्यते ।

* इष्टपितृभगिनीमिष्टमातृभगिनीमिति संस्कारवमालायां पाठः ।

अतएव मनुः ।

यस्यासु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता* ।

नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ इति ।

यत्र तु नैव तदाशङ्का तामभ्राटकामुपयच्छेत् । शतं दुहितृ-
मते दत्त्वा उपयच्छेदिति कात्यायनगृह्यसूत्रात् ।

मनुरपि ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधांकरम् ॥ इति ।

अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्व्यादिविवाह इव पित्रादिभिः सह
सापिण्ड्यमगोचत्वानिवृत्तिः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति लोगान्निष्मरणात् । अतः कारणाद्भ्राह्मणमतीमुपयच्छे-
(ते)दिति । * असमानार्पणगोत्रजामिति समाने आर्पणगोत्रे यस्य
तज्जाता या न भवति सा असमानार्पणगोत्रजा तामसमान-
प्रवरजामसमानगोत्रजाञ्च । ऋषेरिदमार्पणं प्रवरः गोत्रप्रवर्त्तकस्य
सुनेर्व्यावर्त्तको सुनिगण इत्यर्थः । यथा गोत्रप्रवर्त्तकस्य भर-
हाजस्य व्यावर्त्तकावङ्गिरोद्गृह्यस्यती । अतएव आङ्गिरसवाङ्मन्य-

* यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवर्जित इति न ज्ञायते तां नोपयच्छेत् । न विज्ञायेत
वा पितृव्यैर्बरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनापि पितुः सङ्ख्येयत्वात् कस्याः पुत्रिका भवतीति
गम्यते । अतएव गौतमः । अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकैवैकेषां तस्याश्रयाप्तोपयच्छेद्भावकामिति
अभिसन्धिर्गृह्यः । *

भारद्वाजगोत्रमिति प्रयुञ्जते । एवमन्यत्राप्युदाहृत्यम् । गोत्रस्तु
वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या बध्ना येन वरेण ब्रह्म प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं
वा नास्ति सा तेन विवाह्या ।

क्वचिन्नोत्रमेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा बाधूलमौन-
मीकादीनां भिन्नगोत्राणां भार्गववैतहव्यसावेतमेति प्रवरस्य
ऐक्यात्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय असमानार्थगोत्रजा-
मित्युक्तम् । क्वचित्तु प्रवरमेदेऽपि गोत्रैक्यमस्ति । तद्यथा हारि-
(रौ)तानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति माभ्यात्रम्बरीषयौव-
नाश्वेति च । अत्र आङ्गिरसमाभ्यात्रप्रवरमेदेऽपि यौवनाश्व-
गोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहो मा भूदिति असमानगोत्र-
ग्रहणम् ।

अत्र विशेषमाह प्रवरसूत्रकारः ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरैष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वं भृगुमङ्गिरसं विनाः ॥

अथैव भ्रूवङ्गिरसां गणादिति निर्णयसिन्धौ प्रवरदर्पणे च पाठः ।

कृत्यर्थसारे तु—

त्रि(त्रो)यमाश्रयतया वापि सप्तया वानुवर्त्तनम् ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

भ्रूवङ्गिरोगणेषु विश्वमाह कृत्यसारे—

(पञ्चाशे) पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भ्रूवङ्गिरोगणेष्वेवं श्रवणं कोऽपि वारयेत् ॥

श्रवेषु भिन्नगोत्रेषु एकःऽपि समानः प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः । इति निर्णयसिन्धुः ।

भृग्वङ्गिरोगणस्येऽपि जमदग्नी च गीतमे ।
भरद्वाजो मिथो ह्येकः पाणिग्राहं निवारयेत् ॥

यथा ।

वशिष्ठो ह्ये च विज्ञेयो ब्रह्मपुत्रोऽथ शापतः ।
मित्रावरुणिरित्येव वाशिष्ठो विग्रहान्तरात् ॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुक्लादयः ।

त्रयो (विवेक)विशेषस्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डनादयः ॥
अतएव मित्रगोत्रत्वाङ्गिरशरीरत्वाच्च वशिष्ठं वाशिष्ठगणयोर्विवाह-
इति । जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाह-
एवमत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र विवाह इति । गोत्र-
प्रवर्तकाश्च प्राधान्येन अष्टौ सुनयः । अगस्त्याष्टमाः सप्त
ऋषयः ।

तथाच बोधायनः ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गीतमः ।

अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

एषां सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते
इति । इदञ्च प्रवरेष्वेकस्यनुप्रवेशस्योपलक्षकमिति मन्तव्यम् ।
अन्यथा केवलभार्गवेषु आष्टिपेणादिषु केवलाङ्गिरसेषु हारीतादिषु
विश्वामित्रादिमूलऋषिष्वप्येवं व्याप्तेः । तदपत्याभावात् ।

प्रवरसङ्ग्रहकारस्तु अष्टादशगणानाह । ते यथा ।

जामदग्न्यो वीतहव्यो वैश्यो गृक्षमदाह्वयः ।

वाध्वश्चो गीतमथैव भरद्वाजः कपिस्तथा ॥

हारीतो मौहल्यकण्ठी विरूपो विष्णुवृद्धकः ।
 अत्रिर्विश्वाभित्रकौर्क्षौ वशिष्ठः कश्यपाह्वयः ।
 अगस्त्यश्चेति मुनयो ह्यष्टादशगणाः स्मृताः ॥

तत्र जामदग्न्यो विविच्यते ।

जामदग्न्यस्य वत्सस्य त्र्यौवत्सस्यप्रवनाह्वयः ।
 आप्रवानौर्वसावर्णिजीवन्तो देवरातकः ॥
 वीतशायनशाखाख्यो वैरोहित्यो वटाह्वयः ।
 मन्तुः प्राचीनयोग्यः स्यादार्ष्टिषेणस्वनूपकः ॥
 एतानि भार्गवाख्यानि दश सप्तोत्तराणि च ।
 जामदग्न्यगणे त्वस्मिन् विवाहः परस्परम् ॥

वीतह्वयः ।

वीतह्वयो यास्तमौनमौकवाधूलसंज्ञकाः ।
 सावेतसः षड्देतानि भार्गवाख्यान्वयो गणः(षे) ।
 वीतह्वयस्य चान्योऽन्यं न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

वैष्णः ।

वैष्णः पार्थस्य गोत्रे हे भवतो भार्गवाह्वयः ।
 एष वैष्णगणस्तत्र नान्योऽन्यं वै करग्रहः ॥

गृत्समदः ।

उभगोदो(वै) गृत्समदः शौनको भार्गवाह्वयः ।
 गणे गृत्समदे चास्मिन्वान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥

वाध्यश्वः ।

वाध्यश्वो मित्रयुधैव उभौ भार्गवनामकौ ।

वाध्यस्तस्य गणस्तस्मिन्नुदाहो न परस्परम् ॥
जामदग्न्यादयः पञ्च गणा भृगुगणाः स्मृताः ।
तथाप्येषां गणानाम्नु विवाहः स्वात्परस्परम् ॥

गौतमः ।

गौतमोऽपास्य शीतथ्यः कक्षीवानौग्रिजस्तथा ।
बृहदुक्थो बभ्रुदेवो गोत्रनामानि सप्त च ।
गौतमस्य गणस्तस्मिन् विवाहो न परस्परम् ॥

भरद्वाजः ।

भरद्वाजः कुशङ्गान्निवेश्योऽज्यमतः कतः ।
शैशिरः पक्षिशङ्को च चन्दनश्च बृहस्पतिः ॥
सर्वस्तम्बः कपिर्मातर्वचसो गार्ग्यसैनको ।
भरद्वाजगणाः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् ।
अस्मिन् परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥

कपिः ।

कपिश्च महदुक्थीय उदीयस्त्रीणि केवलम् ।
अयं कपिगणोऽन्योन्यमस्मिन् हि करग्रहः ॥

हारीतः ।

हारीतो यौवनाश्वस्य मान्धातुः कुक्षनामकः ।
पिङ्गलः शङ्खदर्भौ च भौमश्च गजनामकः ॥
अश्वरीषो दशैतानि हारीतस्य गणः स्मृतः ।
अस्मिन् परस्परं पाणिग्रहणं न शुभं मतम् ॥

मौहल्यः ।

मौहल्यतार्क्ष्यभार्ग्यश्वास्त्रीणि गोत्राश्वमूनि हि ।

मौहल्यस्य गणस्तस्मिन् मिथः पाणिपीडनम् ॥

कण्वः ।

कण्वोऽजपीठ इत्येते गोत्रे कण्वगणः स्मृतः ।

अस्मिन् परस्परं पाणिग्रहणं न हि (नैव) शोभनम् ॥

विरूपः ।

विरूपोऽष्टादंष्ट्रिनामा पृषदश्वस्य मौहलः ।

चत्वारिमासि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः ।

परस्परं विवाहोऽस्मिन् विधेय इतोरितम् ॥

विष्णुवृद्धः ।

विष्णुवृद्धः पौरकुलस्त्रसदस्यः कतस्तथा ।

मद्रणो भद्रणाख्यस्य बादरायणसंज्ञकः ॥

साकल्य(ल्य)कार्योपमित्यो गविः सात्यकितालुकौ ।

निबुन्द्येति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च ॥

विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन् विवाहः परस्परम् ।

गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाङ्गिरसां गणाः ।

तथाप्येषां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

अग्निः ।

तदेतन्नीचनवकमग्निश्चाप्यर्चनानसः ।

श्यावाश्वो वापरन्ध्रस्य गविष्ठिरधनञ्जयौ ॥

सुमङ्गलोऽतिथिर्वीजवापश्चाग्निगणो ह्ययम् ।

आत्रेयाख्यो विवाहोऽस्मिन्न विधेयो मिथोऽशुभः ॥

विश्वामित्रः । \

विश्वामित्रो देवरातो मनुस्तनुश्च भीलकिः ।

बालकिञ्चकितोलूको याज्ञवल्क्यश्च नारदः ॥

वृहदग्निः कालयवौ वयनो बहुलोहितौ ।

शालकायन (धा)वायण्यौ कामकायनपूरणौ ॥

शिलादनोऽग्निदेवश्च दमनः कीशिकोऽष्टकः ।

आज्यो माधुच्छन्दसश्च देवश्रवधनञ्जयौ ॥

शङ्खः कतः शैशिरश्च वारिधायोऽघमर्षणः ।

सूनुः पनश्च धूम्राख्यो जठरश्चैव हव्यकः ॥

अष्टात्रिंशच्च गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।

एतस्मिन्नपि चान्योऽन्यं न कुर्यात्पाणिपीडनम् ॥

वशिष्ठः ।

वशिष्ठं इन्द्रप्रमदो भरद्वाजस्तु सङ्कतिः ।

कौण्डिन्यः पूतिमाषश्च गौरीवित्तः पराशरः ॥

मैत्रावरुणिशर्त्ता ह्यौ उपमन्युर्गणस्तथा ।

एकादश वशिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दोर्घहः ॥

कश्यपः ।

कश्यपो रेभरैभौ च शाण्डिल्यो देवलोऽसितः ।

सङ्कतिः पूतिमाषश्चावत्सारो नैध्रुवो दश ।

गोत्राणि काश्यपगणस्तत्रान्योऽन्यं न दोर्घहः ॥

अगस्त्यः ।

त्रीण्यगस्त्यो वीत(हव्यो)वहो दार्ष्यक्षुम् इति स्मृतः ।
 एषोऽगस्त्यगणस्तस्मिन् विवाहः परस्परम् ॥
 जमदग्निगणस्यापि विष्णामित्रगणस्य च ।
 न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥
 भरद्वाजगणस्यापि विष्णामित्रगणस्य च ।
 कतशैशिरशुक्लैश्च न विवाहः परस्परम् ॥
 काश्यपेयगणस्यापि वाशिष्ठस्य गणस्य च ।
 सङ्कतिपूतिमाषाभ्यां नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥
 आनेयस्य गणस्यापि विष्णामित्रगणस्य च ।
 धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥
 भारद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।
 विवाहो न विधेयः स्यादन्योऽन्यश्च कदाचन ॥
 मौनस्यस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।
 परस्परं न कुर्वीत पाणिग्रहणसत्क्रियाम् ॥
 आनष्टयोराकुलयः स्वा(स्त्रा)नयो राजवारयः ।
 सराखाहा(ही)नकाशैव बाहवस्तदनन्तरम् ॥
 तथाशासनयः प्रीक्ताः सौरभ्या राजसेवकाः ।
 स्वायिद्युम्नाश्च(स्वायुक्लिङ्गाश्च)लोगाक्षिस्तथैव शरदम्बकाः
 एते द्वयोदश प्रातर्वशिष्ठा निशि कश्यपाः ।
 गायत्रीयोत्रिसम्बन्धावह्रीकृत्य प्रवर्त्तकाः ।
 अहर्वशिष्ठतां रात्रौ कश्यपत्वमपि स्तयम् ॥

तेषां गोचदयं सुक्ता वशिष्ठं काश्यपं तथा ।

सर्वत्रापि विवाद्याः स्युरिति वेदविदो विदुः ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे ।

सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।

तन्नोभे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकत् ॥ इति ।

तत् स्वगोत्राच्चाढविषयम् ।

यतः (ततः) ।

गुरोः सगोत्रप्रवरा नोडांश्चा अक्षवैश्ययोः ।

स्वगोत्राद्यनभिज्ञैश्च विप्रैराचार्यगोत्रजा ॥

इति विशेषस्मरणम् ।

तथा ।

द्वामुण्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोचदयेऽप्यनुदाहः शुक्लशैशिरयोस्तथा ॥

असम्भ्रान्तबन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।

पक्षे चास्मिन् विवाहोऽपि सगोत्रैः सङ्ग नश्यते ॥ इति ।

अथ ये सगोत्रप्रवरां कन्यामुदहेयुस्तेषां निष्कृतिरुक्ता प्रयोग-

पारिजाते । सगोत्रां समानप्रवरां कामतः परिणीय तस्यां

प्रजामुत्पाद्य गुरुतत्पगव्रतं चरेत् । प्रजाश्च चण्डालेषु निक्षिपेत् ।

अकामतस्तप्तकच्छम् । प्रजाया भरदात्रगोत्रान्तर्भावः । प्रजा-

मुत्पादे चान्द्रायणं विवाहमात्रे कच्छं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्ते

अष्टोत्तरशतं मिन्दाहोमः* परित्यक्ताश्च तां जननोवद्भजेदिति ।

अत्र विश्वादर्शे विधीष उक्तः ।

अग्नानाद्यदि बोधाहः प्रायश्चित्तं तत्रैव च ।

सगोत्रप्रवरायाश्च ततः सङ्गृहणे विधिः ॥

षट्त्रिंशन्मते च ।

समानप्रवरां मादृतसगोत्रां मादृतनामिकाम् ।

परिणीय सपिण्डां वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

प्रायश्चित्तं वदन्त्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ।

मोहोदाहे तु दम्पत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तस्य परिणीतो विधीयते ।

कन्यादातुर्भवेत्कच्छं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।

व्रतस्य करणाशक्तौ प्रत्यान्नायं समाचरेत् ॥

चीर्णव्रतां दुहितरं पिता चीर्णव्रतः शुचिः ।

भारदाजेषु विप्रेषु कश्यपेष्वथवा क्षिपेत् ॥

दुहितृत्वेन संगृह्य भारदाजोऽथ काश्यपः ।

वृत्तकुम्भस्य गर्भे च तामादध्याद्विधानतः ॥

जातकर्माह्वयाऽववप्राशनं चोलमेव च ।

विधाय मधुपर्कञ्च मन्त्रमात्रेण मन्त्रवित् ॥

सुहृत्तं विप्रकथिते शुचिं तामप्यलङ्कृताम् ।

संस्क्रुतार्थयमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥

वैवाहिकानयो मन्त्रानशेषानप्यतन्द्रितः ।

स्वगृहोत्तान्तमेणैव पठेदृतवधूकारः ॥

चतुर्थीकर्त्तृपर्यन्तं विधिमेवं समाप्य तु ।
 कृताशीर्वचनरे विप्रैर्दक्षिणाभिः सुतोषयेत् ॥
 प्रणम्य विस्मृजेदेनान् पद्याङ्गोजयते ततः ।
 कृत्वैतं पुनरुदाहं न किल्बिषमवाप्नुयात् ॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु सङ्गहं स नराधमः ।
 व्रजेक्ष्य पिष्टभिः सार्धं नरकानेकविंशतिम् ॥
 मादृशान्नीविवाहे तु विज्ञेयोऽत्राभिधीयते ।
 परिवर्त्यैव नामास्याः पुनरुदाहमाचरेत् ॥
 नैवं विवोदुरेनः स्यादित्येवं मुनयो विदुः ।
 चिरात्तं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुदाहकर्मणि ॥
 सगोत्रापरिणीतो तु परित्यागो विधीयते ।

सगोत्राशब्दस्तु समानप्रवराया उपलक्षकः, न समानप्रवरा-
 मित्युपक्रमवाक्यात् । एवञ्च मादृशसमानान्नीविवाहे पुन-
 रुदाहमात्रं नै तत्परित्याग इति गम्यते । इतरत्र तु ज्ञाना-
 ज्ञातमप्यपत्वं चाण्डालकेषु विनिश्चिपेत् ।

रक्षित्वा जननीवत्सां गुरुतत्पन्नतं चरेत् ।

मोहाज्ञातमपत्यस्तु काश्यपत्वं प्रपद्यते ।

ऐन्दवद्वयतः शुभेऽग्निन्दाहुत्या च तत्पिता ॥ इति ।

दुहिदत्वेनेति । भारद्वाजाय काश्यपाय वा इमामनुकनार्त्ती
 कन्यां दुहिदत्वेन तुभ्यमहं सम्यददे इत्युक्ता दद्यादित्यर्थः ।
 दृढकुम्भस्य गर्भं इत्यत्र सामीप्ये सप्तमी तादृशकुम्भसम्भवे तु
 अधिकरणत्वमेव । प्रत्याज्ञायमिति । कृच्छ्रे गामेकिकां दद्या-

स्तिस्त्रयान्द्रायणे तु ताः । इति स्मृत्युक्तमित्यर्थः । ऐन्दवद्वयत-
स्त्रयान्द्रायणद्वयादित्यर्थः । मिन्दाहुत्येतन्न कृतावेकवचनं मिन्दा-
हुतिद्वयेनेत्यर्थः ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्निश्चतुरदात् ।

मिन्दा च मे अमिन्दा च मे तन्म उभयव्रतमित्याहुतिद्वयम् ॥
तथाच त्रिकाण्डमण्डनः ।

परिणीतसगोत्रायामज्ञानाज्जनितः शिशुः ।

काश्यपो न तु चाण्डालः पितुः कच्छत्रयं स्मृतम्* ।

मिन्दाहुती हे जुहुयाद्व्रतान्ते दीप्तपावके ॥ इति ।

पुनरुदाहे नोत्तरायणादिकालनियमः । सार्वकालिकमेके
विवाहमित्याश्रयायनसूत्रात् । अस्य वचनस्येष्टशक्यत्वं एव
चरितार्थत्वादिति ।

अथेदानीं प्रवरज्ञानार्थं प्रवराध्यायः प्रस्तूयते ।

सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः कथं ज्ञाप्नीच्छन्तानि
भवेयुः कथं प्रयाजा इति । १ ।

अपि नानागोत्राः स्युरिति श्रौतकस्त्रन्त्राणां व्यापित्वात् । २ ।

गृहपतिगोत्रान्वया विशेषाः । ३ ।

* कच्छात्पादत इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

। अन्यत्रापि—सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिश्चिपेत् ।

गृहतन्त्रव्रतकृत्वा तां रक्षेज्जननीमिव ।

उद्गृह्णाज्ञानतस्तुल्यगोत्रां चान्द्रायणचरित् ॥

तस्य राक्षसपुरादिः सर्वेषां प्रवरास्त्वावर्त्तेरन् आवाप-
धर्मित्वादिति । ४ ।

जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्धेयो भार्गवश्चावनाप्रवानौर्व-
जामदग्न्येति* । वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव । आर्ष्टिषेणानां भार्गव-
श्चावनाप्रवानौर्वार्ष्टिषेति । विदानां भार्गवश्चावनाप्रवानौर्व-
विदेति । यास्तकधूलमौनमोकगार्कराजिसार्ष्टिसावर्णिशृङ्ग-
ह्वयनजैमिनिदेवग्यायनानां भार्गववैतहव्यसावतसेति । श्रेता-
(ग्या)नां भार्गववै(श्रे)त्यपार्थेति । मित्रयुवां भार्गवदेवोदासवाध्व-
सेति त्रिप्रवरं वा । शुनकानां गृक्षमदेति त्रिप्रवरं वा भार्गव-
श्रीनकगार्क्षमदेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति । उ(त)-
चथ्यानामाङ्गिरसौ(त)चथ्यगौतमेति । रङ्गगणानामाङ्गिरसराङ्ग-
गण्यगौतमेति† । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । वृह-
दुक्त्यानामाङ्गिरसवार्हदुक्त्यगौतमेति । पृषदश्वानामाङ्गिरस-
पार्षदश्वैरूपति । अष्टादंष्ट्रैर्हैके हुवर्ते । अतीत्याङ्गिरसमष्टा-
दंष्ट्रपौरकुक्षत्रासदस्यवेति‡ । ऋक्षाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभार-
हाजवान्दनमातवचसेति । कक्षीवतामाङ्गिरसौ(त)चथ्यगौतमौ-
शिजकाक्षीवर्तति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौ(त)चथ्यदीर्घतमसेति ।
भारहाजाग्निवेग्यानामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाजिति । सुक्लाना-

* अतः परम् अथ च जामदग्न्यानां भार्गवश्चावनाप्रवानिति इत्यधिकं सुप्रमादरे
दृश्यते ।

† सोमराजकानामाङ्गिरससौमराज्यगौतमेति अधिकोऽत्र आकरे दृश्यते ।

‡ अष्टादंष्ट्रपार्षदश्वैरूपति आकरे पाठः ।

माङ्गिरसभार्यश्चमौह्वयेति । तार्क्ष्यं हैके भुवते । अतीत्याङ्गिर-
 रसं तार्क्ष्यभार्यश्चमौह्वयेति । विष्णुवह्नानामाङ्गिरसपौरुषकुल्य-
 त्रासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाजगार्गशैत्येति
 आङ्गिरसशैत्यगार्ग्येति वा । हरितकुलपिङ्गशङ्खदभभैमगवाना-
 माङ्गिरसास्वरीषयौवनाश्वेति । मान्धातारं हैके भुवते । अती-
 त्याङ्गिरसं मान्धातास्वरीषयौवनाश्वेति । सङ्कृतिपूतिमाष-
 तण्डि(श)शाम्बुशैव(भैम)गवानामाङ्गिरस-गौरिवीत-साङ्कृत्येति ।
 (शाक्त्यो वा मूलं) शाक्त्यगौरिवीतसाङ्कृत्येति । कखानामाङ्गि-
 रसजमीढ(ङ्क)काश्वेति । घोरमुहैके भुवते । अवकथ्याज-
 मीढमाङ्गिरसघोरकाश्वेति । कपोनामाङ्गिरसाम(ह्व्य)ह्वीय-
 बौरक्षयसेति ।

अथ शौङ्गशैशिरयः । तत्र ये द्विप्रवाचनाः भरहाजाः
 (शौ)शङ्काः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृणोतैकमितरतो
 द्वावितरतः । द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः । न हि चतुर्णां प्रवरो-
 ऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् । आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाज-
 कात्यालीलेति ।

कपी प्रसिद्धानुदिताविह द्वौ

स्वतन्त्र एकोऽस्त्यपरोऽस्वतन्त्रः ।

तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं

मिथो भरहाजकुलेन चाहुः ॥

* अविषयव्यपदेशाः ।

† कात्यालीलेत्यत्र सङ्गभारहाजिति सङ्ग-पुनरुक्तिः पाठः ।

अथ अत्रीणामात्रेयार्जनसंज्ञावाप्तेति । ' गविष्ठिराणामात्रेय-
गाविष्ठिरपौर्वातिथेति॥ चिकित गाखव कालव मनुतन्तु कुशि-
कानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति । श्रौमत(श्रौतमत)कामकाय-
नानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवोदासेति॥ धनञ्जयानां वैश्व-
मित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
सान्येति॥ पूरणवारिधापवत्सानां वैश्वामित्रदेवरातपौरुषेति ।
कतानां वैश्वामित्रकात्याकीलेति । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघ-
मर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाधिनरेणवेति॥ गाख-
ह्वयन-गा(ल)लाख लोहिताख लोहितजङ्गूनां वैश्वामित्र माधु-
च्छन्दस धानञ्जयेति । वैश्वामित्र गालह्वयन-कौशिकेति वा ।
काश्यपानां काश्यपावत्कारासितेति । निध्रुवाणां काश्यपावत्कार-
नैध्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्काररैभ्येति । शाण्डिल्यानां
काश्यपावत्कारदेवलेति । शाण्डिल्यामितदैवलेति वा । वाशि-
ष्ठेति वंशिष्ठानां येऽन्य उपमन्युपराशरकुण्डितेभ्यः॥ उपमन्यूनां
वाशिष्ठभरहस्त्रिप्रमेति । पराशराणां वाशिष्ठगात्रपारा-
शर्येति । कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । अगस्त्यो-
नमागस्त्यदार्यच्युतेभ्यवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदार्यच्युत-

● गविष्ठिराणामात्रेयार्जनसंज्ञावाप्तेति प्रवक्तव्यं पाठः ।

• देवोदासित्यत्र देवसंज्ञेति आकरे पाठः ।

‡ अतः परं राक्षसानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसगौहिवेति, अष्टकानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साष्टकेति च आकरे पाठो दृश्यते ।

§ रेणूनां वैश्वामित्रगाधिनरेणवेति आकरे अक्षिकः पाठः ।

॥ उपमन्युपराशरकुण्डितेति वाशिष्ठः एकावेष्टाः ।

सौमवाहेति । दर्भवाहानामागस्त्यदार्क्यच्युतदर्भवाहेति । साश्व-
वा(हानां)हानानामागस्त्यदार्क्यच्युतसाश्व(वाहे)वाहनेति । यज्ञ-
वाहानामागस्त्यदार्क्यच्युत(य)याज्ञवाहेति ।

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्धं प्रवृत्तोरन-
मानवैलपौरुषवेति* शस्त्राणि तान्यदक्षिणानि । तेषां मर्त-
ज्योतिष्टोमः (५)पुष्ट्यशमनीयः सहस्रदक्षिणः अन्यो वा प्रज्ञात-
दक्षिणः दक्षिणावता (५)पुष्ट्यशमनीये अनेति विज्ञायते स एव
हेतुः प्रकृतिभावे ।

भृगूनां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।

श्वेनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते ॥

यस्यां वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।

दीर्घतमास्तथैतथ्यः कक्षीवां(सैव गोत्रजाः)शौश्रिजस्तथा ।

भरहाजान्निवेश्यर्चाः श्रौक्ताः कात्याय शैशिराः ।

एते समानगोत्राः स्युर्गर्गान्के वदन्ति वै ॥

पृषदस्ता सुक्ला विष्णुवृद्धा

कण्वोऽगस्त्यो हरितः सङ्कतिश्च ।

यस्तस्यैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदम्यादिभिश्च ॥

* सार्धं सङ्घावेयमित्यर्थः । अथ सार्धमिति आकरे पाठः ।

† अत्रियाणावद्विधाः केषाञ्चिन्नान्तरा । न सन्ति केषाञ्चिन् सन्ति । येषां सार्धं
आत्मैयमेव ते प्रवृत्तोरन्, येषां तु न सन्ति ते पुरोहितप्रवरान् प्रवृत्तोरन्नि-
ति—पञ्चदशमुपत्य पुरोहितप्रवरानेव सर्वे अत्रियाः प्रवृत्तोरन्निति सिद्धान्तमाह । (प्रवरमन्त्ररी ।)

वराधेयाणां वराधेयसन्निपाते न विवाहः । 'वराधेयाणां पञ्चा-
धेयसन्निपाते न विवाहः' ॥

एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते ।

अत्रयश्च वशिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् ॥

जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा ।

विश्वामित्रः कश्यपश्च वशिष्ठोऽगस्तिरष्टमः ॥

एषामष्टानामृषीणां यदपत्यं तद्गोत्रमुच्यते ।

इति प्रवराध्यायः कन्यालक्षणांश्च ।

अथ वरलक्षणांश्चानुच्यते ।

तत्र आश्वलायनमृच्छान् ।

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति ।

• अत्र वराधेयाणां वराधेयसन्निपाते न विवाहः पञ्चाधेयाणां वराधेयसन्निपाते न विवाहः
इति पाठो युक्तः ।

वराधेयसन्निपातात् वराधेयाणां करवहः ।

वराधेयसन्निपातात् पञ्चाधेयकरवहः ।

अश्वद्विभोगेनैवं शेषेनैकोऽपि करवहः ॥

(इत्यभिजयसाधनोपनिषत् १)

† वीधायनोऽपि—

अकिञ्चन्यन्तरं गोवृत्तंऽष्टौ मृगयः क्षुताः ।

जमदग्निप्रभृतयो न अश्वद्विभौ तथा ॥

तेषां मध्ये तथाष्टानां यस्यापत्यमृषित्वमाह ।

तदस्य गोवृत्तदितं तद्वधं पानिनेवैव ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां तु ।

ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सम्पदः क्रमाः* ।

कन्यादाने तथा आद्ये न विद्या तत्र कारणम् ॥ इति ।

अथ कुलग्रहणं कुलस्य प्राधान्यप्रतिपादनपरं न तु इतरगुण-
निषेधनपरम् ।

अतएव यमः ।

कुलञ्च ग्रीलञ्च वयञ्च रूपं

विद्याञ्च वित्तञ्च सनाथताञ्च† ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः श्रेष्ठमचिन्तनीयम् ॥ इति ।

लेङ्गेऽपि ।

दातव्या ओन्नियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

कन्या त्वधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे‡ ॥ इति ।

* सपदक्रमा इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† नाथग्रन्थेन पोषकाः पित्रादय उच्यन्ते ।

‡ ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

वराय मुखहीनाय इहावाप्तानिने तथा ।

दग्निद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुम्भिताय च ॥

अत्यनकोपयुक्ताय चात्यनदुःखाय च ।

पङ्कलायाङ्गहीनाय चाश्वाय बधिराय च ॥

जङ्गाय चैव मूर्खाय ज्ञीवाऽवात्यनपापिने ।

ब्रह्महत्यां समीक्षोऽपि यः स्वकन्यां प्रयच्छति ॥

शान्ताय मुचिने चैव शूने च विदुषेऽपि च ।

वैश्ववाय दुर्तादस्या दूजवापीफलं समेन ॥ (परशु मे) ।

अथ ब्रह्मचारिण्यहणम् असुखलितब्रह्मचर्यैव प्रथमविवाहः
कार्यं इत्येतत्परम् । ब्रह्मचर्यसुखलने तु नैर्ऋत्यं पशुमासभ्य
कन्यामुदहेत् ।

अतएव याज्ञवल्क्यः ।

अविभूतब्रह्मचर्यी लक्षणां स्त्रियमुदहेत् । इति ।

सामुद्रिकलक्षणपरीक्षायाः प्रागायुः परीक्षणीयमित्युक्तं सङ्ग्रहे ।

पूर्वमायुः परीक्षेत पञ्चलक्षणमादिशेत् ।

आयुर्हर्निनराणां (च) हि लक्षणैः किम्प्रयोजनम् ॥

वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।

निर्दिष्टं लक्षणं तेषां सामुद्रवचनं यथा ॥

रेखाः पञ्च ललाटे तु स्त्रिया वा पुरुषस्य च ।

शतवर्षाणि जीवेच्च ऐश्वर्य्यञ्चाधिगच्छति ॥

चतस्रभिः रशीतिः स्यात्तिस्रभिः सप्ततिर्भवेत् ।

द्वाभ्यां षष्टिर्विनिर्दिष्टा चत्वारिंशत्तथैकया ।

अरेखेण ललाटेन त्रिंशदायुर्भवेदिति ॥

इत्यादिग्रन्थेन आयुःपरीक्षां कृत्वा अङ्गपरीक्षां कुर्यात् ।

यः कन्यापालनकृत्वा करोति यदि विक्रयम् ।

विपदा धनलोभेन कृत्वा पाकं स गच्छति ॥

कन्यासूचं पुरोवच्च तत्र भजति पातकी ।

कामिभिर्दग्धते काकैर्यावदिन्द्रायतुर्हम् ॥

तदन्ते व्याधयोऽनी स लभेन्नृणां मुनिव्रतम् ।

विक्रीणाति मांसभारं बद्धन् व दिवान्नमम् ॥

चतस्रभितिस्रभिर्भिति रेखाभिर्गति श्रवः ।

अथ सामुद्रकलक्षणम् ।

तच्च पादादिकेशान्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि !
 शूर्पाकारविरुक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
 संशुष्को विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्रादुःखप्रदौ ।
 मार्गायोत्(कलिकौ)कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छित्तिदौ
 ब्रह्मघ्नौ परिदग्धमृद्युतितलौ पीतावगम्यारतौ ॥ इति ।

अथ अङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अङ्गुष्ठौ पृथुलौ येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ।
 कृशावतिकृशाङ्गुष्ठास्ते नरा ध्वानशालिनः ॥
 चिपिटैर्विकृतैर्भुग्नैरङ्गुष्ठैरतिनिन्दिताः ।
 यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ॥
 स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ।
 कनिष्ठायान्तु दीर्घायां सुवर्णस्य तु भागिनः ॥
 विकृतैः स्फुटितैः स्थूलैर्नखैर्दारिद्र्यभागिनः ।
 बहु(भ्यु)हत्यां प्रकुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ।
 सूक्ष्मरूपचितैस्ताम्रैर्नखैर्भूपतयो मताः ॥

जङ्गलक्षणमाह मिहिरः ।

प्रविरलतगुरोमवृत्तजङ्गा
 हिरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
 उपचितसमजानवश्च भूपा
 धनरहिताः श्वश्रूणास्तुल्यजङ्गाः ॥

अथ बाहुलक्षणम् ।

विपुलावत्युच्छायी सुस्निष्टौ तौ च वृत्तं(त्त)वन्तौ ॥
करिकरमदृक्कृपावाजानुसम्बिनौ च समौ पीनौ ।
बाहू पृथ्वीशानामधमानां रोमशौ क्रस्नौ ॥

अथ ललाटलक्षणम् ।

त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
श्रीवत्सस्त्रस्तिकाख्यं वा स भोगैश्वर्यवान् भवेत् ॥

अथ गिरिलक्षणम् ।

घटमूर्ध्ना ध्वानरुचिर्हिमस्तकः पापक्षन्तनैःस्यक्तः ।
निम्नं गिरिञ्च महतां बहुनिष्क्रमनर्थाय भवति ॥

अथ केशलक्षणम् ।

एककूपजैः स्निग्धैरुक्षैराकुञ्चितैरभिन्नायैः ।
सृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाज इन्द्रो वा ॥ इति ।

अथ सर्वंगात्रलक्षणम् ।

यंदयङ्गाचं (रुचं) परुषं मांसहीनं गिरावमदम् ।
तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥

स्तान्दे कार्शाखण्डेऽपि ।

आनीय कुङ्कुमारक्तं सूत्रञ्च त्रिगुणीकृतम् ।
स्मृत्वा शिवां गणाध्यक्षमूर्ध्निभूतमुदसृज्यते ।
मुनिः परिममो बालमापादतलमस्तकम् ॥
तिर्य्यगूर्ध्वं समो माने योऽष्टोत्तरगताङ्गुलः ।
स भवेत् पृथिवीपालस्तत्समो वा न संग्रहः

अत्र तिर्य्यक्प्रमाणं प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यां द्रष्टव्यम् ।

अन्यत्रापि ।

पञ्चदीर्घं चतुर्द्वयं पञ्चसूक्ष्मं षड्व्यक्तम् ।
 समरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
 ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं जङ्घे चैव च क्लृप्तम् ।
 क्लृप्तानि यस्य चत्वारि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
 सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्व्याणि दन्तकेशनखचचः ।
 पञ्चसूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजोविनः ॥
 कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः ।
 एतत्सर्वं विनिर्दिष्टमुन्नतं सुप्रशस्तकम् ॥
 नेत्रान्तं करपादश्च अधरोष्ठश्च तालुकम् ।
 जिह्वा नखाश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावह्वाः ।
 स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥

सत्त्वमाशय इत्यर्थः ।

ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
 उरोविशालो धनधान्यभोगी
 शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
 कटो विशालो बहुपुष्टभोगी
 विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥

तथा ।

चक्षुःक्षेहेन सौभाग्यं दन्तक्षेहेन भोजनम् ।
 [चः] क्षेहेन शय्या स्यात्पादक्षेहेन वाहनम् ॥
 कमठीपृष्ठकठिनावकर्णकारणौ करो ।

राज्यभोगाय सम्भोक्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ॥

दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं पृथुलिङ्गेन निर्धनम् ।

कृशलिङ्गेन सौभाग्यं कृशलिङ्गेन भूपतिः ॥

कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्य(मा)गा ।

तर्जनीं व्याप्य तिष्ठे(त)त्तु शतजीवी भवेन्नरः ॥

अनामिकापर्व्वमतिक्रमेत चेत्

कनिष्ठिका वर्षगतञ्च जीवति ।

समे त्वयीतिर्विषमे तु सप्ततिः

पर्व्वारङ्गहीनं खलु षष्टिमादिशेत् ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थो यवो यस्य विराजते ।

उत्पन्नभाग्यभोगी स्यात् स नरः सुखभाग्यवेत् ॥

रेखाभिर्वहुभिः क्लेशमस्याभिर्धनहीनताम् ।

रक्ताभिर्धनमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखभाग्यवेत् ॥

अतिमैधोऽतिकीर्त्तिसं विजयी च सुखी तथा ।

अतिस्निग्धा च दृष्टिः स्यात् स नरोऽप्यायुषो भवेत् ॥

अङ्गुशं (कलशं) कुण्डलं चक्रं यस्य पादतले भवेत् ।

तस्य राज्यं विनिर्बिष्टं शीघ्रमेव न संशयः ॥

धारैका मूत्रेण यस्य दक्षिणार्वाक्षिणो (यदि) भवेत् ।

गन्धस्य मीनमधुनोर्यदि वीर्य्यं तदा नृपः ॥

तथा रेखाफलमपि ।

मत्स्ये शतं विजानीयान्नकरे तु सहस्रकम् ।

पद्मे कोटिं विजानीयाच्छङ्खे कोटिसहस्रकम् ॥

अतिक्लृप्तामतिश्रितमतिरक्तं तथैव च ।

इत्यंघ्रिं नरो रोगी सागरस्य वचो यथा ॥ इति ।

याम्रवल्कलोऽपि ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्रात्परीक्ष्यः पुंस्त्वे तु युवा धीमान् जनप्रियः ॥ इति ।

पुंस्त्वपरीक्षोपायमाह नारदः ।

यस्यासु भ्रूवते बीजं क्वादि मूत्रञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यात्तच्चणैरेभिर्विपरीतसु (विपरीतै तु) घण्टकः ॥

बीजं बीर्यं रेत इति व पाठः । क्वादि ध्वनिमत् ।

परीक्षाकारणमपि स एवाह ।

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

कन्यानर्हानाह कात्यायनः ।

उन्मत्ताः पतिताश्चैव कुष्ठघण्ट(स्त्र)सगोचराः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनाश्च तथापस्मारदूषिताः ॥

अवेद्याश्चैव दूरस्था मोक्षमार्गानुसारिणः ।

शूरा निवृत्ताश्चैतेभ्यो न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ।

अन्यथापि ।

अत्यासन्नेऽतिदू(रि च)रस्ये सत्याब्धे चातिदुर्लभे ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥

पारायरे ।

कन्यां (यच्छति) ददाति वृषाय गौषाय धनसिन्धया ।

कुरुपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

यसु दारिद्र्यादिना कन्यां शुल्केन ददाति तस्य प्रायश्चित्तमुक्त-
मृग्विधाने ।

महत्स्वरोमवर्गे च लक्ष्मिहिष्णुमन्दिरे ।

कन्याविक्रयदोषसु प्रणश्यति न संशयः ॥ इति ।

अथ परिवेक्षादिनिर्णय उच्यते ।

तत्र मनुः ।

परिवित्तिः परिवेक्षा यया च परिविन्दति* ।

ते सर्वे नरकं यान्ति दाढयाजकपञ्चमाः ॥

तेषां लक्ष्म्याम्यपि स एवाह ।

दाराम्निहोचसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेक्षा स विज्ञेयः परिवित्तिसु पूर्वजः ॥

अग्रजे अनूक्ते अकृताग्निहोत्रे च स्थिते सतीत्यर्थः ।

तथाच मनुः ।

अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसङ्गहम् ।

कुरुते परिवेक्षा स परिवित्तिसु पूर्वजः ॥

गर्गोऽपि विशेषमाह ।

* परिविन्दति इत्यत्र परिदधने इति अनुमतितायां पाठः ।

सोदर्थं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्व्याहारसङ्ग्रहम् ।

आवसथं तथाधानं पतितस्तु तदा भवेत्* ॥

यत्तु हारीतः ।

सोदराणाम् सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

इत्याह । तदाज्ञाविषयम् ।

अग्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अग्रजानुमतः कुर्व्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं यथा ॥

इति सुमन्तूक्तेः । अत्र आधानग्रहणादनुज्ञायामपि न

विवाहः । इदं सोदरपरं सोदर्याभावे न दोषः ।

तथाच ग्रातातपः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

सापत्ना अन्यमाह्वजाः । परनारीसुताः (क्षेत्रजादयः) दत्तकादयः ।

कार्णार्जिनस्तु ।

उक्तः किंलिखी कुष्ठो पतितः क्लीब एव च ।

राजयक्ष्माभयावी च न (योग्यः) न्यायः स्यात्प्रतीक्षितम् ॥

कन्याविषये गर्गः ।

एकमात्रप्रसूतानां पुत्रीणां परिवर्द्धने ।

दोषः स्वात्मवर्षेषु न दोषो भिन्नमात्रेषु ॥ इति ।

एकमात्रप्रसूतानामपि क्वचिदपवादमाह वृद्धमनुः ।

विवाहानधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या यदि स्थिता ।

तदनुष्ठां विना वापि कनिष्ठामुद्धृतेषुदा ॥

कालप्रतीक्षणं तस्या रजोऽदृष्टं न तिष्ठति ॥

कात्यायनोऽपि ।

देशान्तरस्थः क्लीवैकवर्षांश्च सहोदरान् ॥

वेश्या(निष्ठां)विष्टां पतित(तांश्च)शूद्रतुल्यातिः रोगिणः ।

जङ्गलमूकान्धबधिरकुलवामन(खञ्ज)कुण्डकान् ॥ ॥

वाचो यच्च विभियन्तं गिरिर्वा व्यवधायकः ।

महानयानरं यच्च तद्वेगानरमुच्यते ।

दन्तरात्रेण या वाचा यच्च न मृयतेऽथवा ॥ इति वृद्धमनुः ।

वृद्धमनुः—

देशान्तरं वदन्त्येके षट्पञ्चमसायतम् ।

चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तद्वेच च ॥

† एकवर्षेण एकान्द्रः पञ्चविंशति इति ववाकरः ।

‡ वृषणानसङ्गादरानिति निर्णयसिन्धौ उवाचतन्त्रे च पाठः, स एव साधोयाम ।

§ शूद्रतुल्यानाह मनुः—

गोरालकान् शालिजिक्काल्मद्या काककृमीन्वान् ।

द्रैव्यान् वार्ष्णेयिकान्दिव विधान् शूद्रवदाचरन् ॥ इति ।

¶ अहो विकल्पात्करणः हितार्हतावधारणाच्चम इति यावन् इति मितचिरा ।

॥ कुण्डकानित्यत्र क्षेमकानिति पाठः भग्नपादानिति तदर्थः । संस्काररत्नमाला । कुण्ड-
कान् सर्वक्रियावत्स्वन् कुण्डो मन्दः क्रियासु य इत्यमरोक्तः ।

अतिवृत्तानभार्यांश्च* क्षपिसक्तावृपस्य च ।

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणः†स्तथा ।

कुलटो‡अक्षचौरां(रोगां)श्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ इति ।

मदनपारिजाते देशान्तरस्थितस्य विशेष उक्तो वशिष्ठेन ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि§ ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्ष-

माणः प्रायश्चित्ती भवतीति ।

अनिविष्टमकृतविवाहमित्यर्थः । तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे द्वादश-
वर्षाणि । कदाचिच्छ्रूयमाणे दश । नदीपर्वतचौराद्याकुल-
देशस्येऽश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

गर्गस्तु ।

प्रोषितस्तु प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।

प्रोषितं यद्यश्रुत्वा नस्तदाह्वांस्तेऽपि समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्ध्यै चरेत् ॥

* अभार्यान् शस्त्रनिषिद्धभार्यासम्भान् नैतिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिर्बन्धुपान् ।

† कामतः कारिणः श्रौतकार्त्तनिरपेक्षस्तद्व्यवहारिणः ।

‡ कुलं परकुलम् अटति इति कुलटः परकुलाटमशीलः दत्तक इति यावत् इति मारा-
यणमहाभट्टोपाध्यायः ।

§ धर्माधैमद्यांश्च वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य द्वादशवर्षप्रतीक्षा ।

तथाच कृतिः—

द्वादशैव तु वर्षाणि न्यायान् धर्माधैयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भावा श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

ग। यद्यश्रुत्वा नस्तदाह्वांस्तेऽपि पाठः, अश्रुत्वा न श्रूयमाणमिति परिशिष्ट-
प्रकाशकारः, अश्रुत्वा इति रत्नाकरः, प्रोषितस्य वाक्तांशमश्रुत्वा न वर्षे प्रतीक्षा परिचयनं
कुर्यादिति तदर्थः ।

पादं कच्छपादम् ।

पाराशरे तु विशेष उक्तः ।

ह्रीं कच्छी परिवित्तेस्तु दत्तायाः कच्छ एव तु ।

कच्छातिकच्छं दातुः स्याद्विज्ञेयं चान्द्रायणं चरेत् ॥

अथ परिवित्तिशब्दः परिवेत्तुपलक्षकः ।

कच्छी ह्रीं परिवेत्तुर्वै परिवित्तेस्तथैव च ।

इति यमस्मृतेः ।

प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं परिवेत्तुः कर्त्तव्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

परिवेत्ता दाता च कच्छातिकच्छी चरित्वा तस्मै तां

दत्त्वा पुनर्निर्विशेत् अन्यामुदहेत् तां नैवोपयच्छेत्तति ।

कनिष्ठापतिसु तस्मै ज्येष्ठाय तां निवेद्य तेनानुज्ञातां तामुदहेत्
तु त्यजेदित्यर्थः । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे
भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः ।

अतएवं गौतमः ।

परिवित्तिपरिवेत्तुपर्याहितपर्यायाणामग्नेदिधीषुपतीनां

संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ।

अग्नेदिधीषुपत्यादौ विशेषो वशिष्ठेनोक्तः ।

कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा अग्नेदिधीषुपतिर्निर्विशेत् तां

चोपयच्छेत् । दिधीषुपतिसु कच्छातिकच्छी चरित्वा

तस्मै तां दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति ।

अग्नेदिधीष्वर्द्धनं देवलोक्तम् ।

ज्येष्ठायां यवनूदायां कन्यायामुद्घातेऽनुज्ञा ।

या सायेदिधीषुर्ज्ञेया पूर्वा; वै दिधीषुः स्मृता ॥ इति ।
अयेदिधीषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठाया-
मन्येनीदायां पञ्चात्तामेवोदहेत् । दिधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री
चरित्वा स्त्रोदां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्व्वोद्रे दत्त्वा अन्या-
मुदहेदिति मिताक्षरा कल्पतरुः* ।

इति परिवेत्तादिनिर्णयः ।

अयेदानीमेवंलक्षणलक्षितयोर्बधूवरयोर्विवाहकालप्रमाणम् ।

तत्र नारदः ।

युग्मेऽध्वे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् ।

तत्तु पुंसामयुग्मेऽध्वे व्यत्यये नाशनं तयोः† ॥

शौनकः ।

कुलशीलवयोवृत्तरूपायां नग्निकां शुभाम् ।

विधिना चोदहेत्कन्यां (सर्ज्ज)धर्मकामार्थसिद्धये ॥

सप्तम्यात्कन्यकानास्त्री शैशवी स्याच्छुभान्विता ।

तामष्टादशवर्षेण वरेण विवहेत्पुमान् ॥

* व्याख्यानरमणि सूत्र्यसारे—कनिष्ठापतिर्द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्त्रोदामिव ज्येष्ठो-
दाहे जात उदहेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री कृत्वा स्त्रोदां कनिष्ठापतये ब्रह्मचायां व्रत-
मेव ब्रह्मविद्य तदनुश्रुतां तां ज्येष्ठामिव उदहेदिति ।

† पुंसां युग्मेऽध्वे स्त्रीणामयुग्मेऽध्वे इत्येवंरूपे व्यत्यये ।

सूत्र्यसारे च—

गर्भाधानाज्जन्तौ वा पञ्चमाव्यात्यरं शुभम् ।

कुमारीवरचं दानं मेखलाचमनं तथा ॥ इति ।

याष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धनी ।
 पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुदहेहिजः ॥
 रोहिणी नववर्षा स्यान्नधान्यविवर्धनी ।
 तामुदहेत* मतिमान् चिंशद्वर्षवरेण तु ॥
 खड्गं दद्याद्वाद् या कन्या प्रायजोदर्शनात् सा ।
 गान्धारी स्वात्ममुदाह्या चिरं जीवितुमिच्छता† ॥ .
 प्रयच्छेन्नमिकां कन्यामुत्तुकालभयादिह ।
 ऋतुमत्यां तु तिष्ठत्यां दीपः पितरमुच्छति ॥ इति ।

नमिकालक्षणं यथा स्मृतिभास्करे ।

यावत् सखां जानाति कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्नावगूहे(ह्ये)त तावद्भवति नमिका ॥

सङ्गहे तु ।

यावत्सखं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांशुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नमिका ॥ इति ।

संवत्सरे ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली मता ॥ इति ।

इदं नमिकालक्षणमौपचारिकं रोहिणीति वा पाठः । तस्मात्
 पूर्वं पूर्वं श्रेय इति केचित् । अन्ये तु कन्यारक्षणस्य महा-
 याससाध्यत्वादुत्तरोत्तरं श्रेयः षोडशीषष्ट्याषष्ट्यवदित्वाहुः ।

* उदहेत उदाहर्यदिति अन्तर्भूतशब्दः, वरं केष्वपि तृतीयानुपपत्तेः ।

† जीवितुमिच्छता इति च-पुनरुक्ते पाठः ।

तथाच मरीचिः ।

गौरीं ददवाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददम् ।

कन्यां ददन्नल्लोकं रौरवन्तु रजस्तप्तम् ॥

प्राप्नोतीति शेषः ।

इति विधायनपारिजाते बधूवरविवाहकालनिरूपणम् ।

अथेदानीम् एकमात्रजादीनां विवाहकालनिर्णयः प्रस्तूयते ।

प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

एकमात्रप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे यदि* ।

विवाहं नैव कुर्वीति कृते त्वेको विनश्यति ॥

नारदः ।

एकमात्रजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानक्रियां कुर्यान्मात्रमिदं समाचरेत् ॥”

श्रुत्यन्तरं ।

विवाहस्येकजन्यानामेकस्मिन्मुदये कुले ।

नाशं करोत्येकवर्षे स्यादेका विधवा तयोः ॥

उदयो जन्ममित्यर्थः ।

अस्य देशव्यवस्था उच्यते ।

एकोदरीकरतत्प्राप्तं यदि स्या-

देकोदरस्त्रययोः कुलनाशनम् ।

एकाद्विंशे तु विधवा भवतीह कन्या
नयन्तरे तु शुभदं पुत्रुशेखरोधे ॥ इति ।

अथ च ।

भ्रातृपुत्रे सखपुत्रे भ्रातृसखपुत्री तथा* ।
न जातु मङ्गलं कुर्व्यादेकस्मिन् मण्डपेऽहनि ॥
एकस्मिन् वसरे प्राप्ते न कुर्व्याद्यमजातयोः ।
शौरसेव विवाहश्च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥

वस्तुन नारदः ।

पुञ्जीपरिषयादूर्ध्वं यावद्दिनवस्तुष्टयम् ।
पुनराग्निरस्य कुर्वीत मोहाहमिति सूरयः ॥

तदभिसमाहविषयम् ।

विवाहस्वेकजातानां प्रस्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंग्रयं चिभिर्वर्षैस्तथैका विधवा भवेत् ॥

इति वराहसंहितायां विशेषोक्तेः ।

तथा ।

नैवेकजन्मनोः पुंसोरेकजन्मे तु कन्यके ।
नैवं कदाचिदुदाहो नैकदा सुखमहयम् ॥
एकजन्मे तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्मयोः ।
न पुञ्जीहयमिकस्मै प्रदद्याच्च कदाचन ॥ इति ।

इव च भिन्नमाहकयोः पुत्रयोः पुत्रयोर्वा एकस्य विवाहोप-

* भ्रातृसखाश्च पुत्रके इति संस्कारव्रतमाणायां पाठः ।

† यन् पुत्रव्ययं मष्टे तु इति संस्कारव्रतमाणायां पाठः ।

नयनानन्तरं दिनचतुष्टयमतिक्रम्य चन्द्रस्य विवाहोपनयने
कुर्व्यादिति तात्पर्यम् ।

एकोदरप्रसूतानान्तु विशेष उच्यते संहितासारावस्थाम् ।

न मण्डनान्सुण्डनमूर्ध्निमिष्टं

न पुत्रयो(सु)र्मण्डनमेकवर्षे ।

न पुंविवाहोर्ध्वं ऋतुत्रयेऽपि

विवाहकार्यं दृष्टितुश्च कुर्व्यात् ॥

तथा ।

न मण्डनाद्यापि हि सुण्डनश्च

गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।

गोत्रैकत्वञ्च सापिण्डेऽसति द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः । नारदोऽपि ।

पुत्रीदाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।

न तयोर्व्रतमुदाहृत्वा मण्डनादपि सुण्डनम्*१ ।

नैकस्मिन् वत्सरे कार्यो गेहोदाहो कथञ्चन ॥

गेहशब्दस्तदारम्भतत्प्रवेशयोर्वपस्यचकः ।

तथाच ज्योतिषे ।

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

वत्सासमध्ये सुनयः समूर्धुर्न सुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

न कार्यं व्रतमुदाहृत्वा मण्डने नाप्यमण्डनम् । इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

म३ सं विवाहादि, अमण्डनं आहृदि ।

अचिदपवादमाह मदनरत्ने ।

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदव्यावृत्त्यः प्रवेशनम् ।

तदा स्त्रीकोदरस्यापि विवाहस्तु* प्रशस्यते ॥

सायनीये अन्योऽपि विशेषः ।

एकस्मिन्लोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् ।

यदि कुर्यान्मादेन तत्र स्वादशुभं भुवम् ॥

अव्यभिचे प्रतिप्रसवोऽपि तथैव ।

फाल्गुने चैवमासे तु पुत्रीहाहोपनायने ।

भेदादव्यस्य कुर्वीत नर्तनयविलङ्घनम्† ॥

संहिताप्रदीपे ।

ऊर्ध्वं विवाहात् सुतस्य नैव

कार्यो विवाहो दुहितुः समार्षम् ।

अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयञ्च

क्षुधा प्रवेश्या स्वगृहं न चादौ ॥

व्योतिर्निबन्धे कात्यायनः ।

कुले ऋतुत्रयादव्याक् मण्डनात् तु मुण्डनम् ।

प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥

प्रवेशनिर्गमादिसप्तममाह गर्गः ।

* अथ तुल्येन विवाहभिरनेकोदरविषयं महानवयनवर्धनं नैव भवति ॥

इति गोपीनाथः ।

† ऋतुत्रयविषयमिति च पुलक पाठः ।

पुत्रीदाहः प्रवेशाख्यः कन्योदाहस्तु निर्गमः ।

मुष्णनं चोलमित्युक्तं व्रतोदाहो तु (मङ्गलम्) मण्डनम् ।

वोसं मुष्णनमेवोक्तं वर्जयेन्मण्डनात्परम् ॥

मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुष्णनम्* ।

अभिज्ञे वक्षरेऽपि स्वादहर्भेदस्तु कारयेत् ।

अभेदे तु विनाशः स्यात् कुर्व्यादेकमण्डपे ॥

मदनरत्ने वशिष्ठोऽपि ।

द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभस्तु पञ्चाक्षवभिर्दिनैस्तु ।

आवश्यकं शोभनमुक्तवो वा द्वारेऽथवाचार्यविमोदतो वा ॥

चतुर्थदिनादर्ध्यान्विषये वशिष्ठः ।

एकलग्ने द्विलग्नौ वा द्वे गृहे यत्र शोभने ।

तयोरेको विनष्टः स्याद्वर्तते न यथास्मितम् ॥

द्वे शोभने द्वौ विवाहौ ।

तथा ।

एकोदरप्रसूतानां नाम्निकायैर्द्वयं भवेत् ।

भिन्नोदरप्रसूतानां नेति यातातपोऽब्रवीत् ॥

कुर्वन्ति मुनयः केचिदेकस्मिन्† वक्षरे लघु ।

शुभं वा लघु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकस्तु यत् ॥

मङ्गटे तु ज्योतिरर्चये ।

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्दहने भवेन्नाशः ।

* मौञ्जां मुष्णनमङ्गं न प्रयानमिति मौञ्जी न मुष्णनमिवाशयः ।

† एकस्मिन्नित्यत्र अस्मिन्निति निर्णयस्थिर्वा पाठः ।

नयन्तरे त्वेकदिने वेऽप्याहुः सङ्घटे च शुभम् ॥

कक्षपः ।

मौञ्जीबन्धस्तपोदाहः वस्त्रासाभ्यन्तरेऽपि वा ।

पुत्रदाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषस्तत् ॥

वराहमिहिरच ।

उदाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्

पुत्रान्तरस्त्रोदहनं कदापि ।

यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं

समाप्य चान्योदहनं विदध्यात् ॥

तथा ।

विवाहमध्ये यदि चेत्ययाह-

स्तत्र स्वमुखाः पितरो न यान्ति ।

वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्व्या-

च्छ्रावं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम् ॥

मासिकानि तु वृत्तार्थं पूर्वमेव कार्याचीत्याह मेधातिथिः ।

प्रेतकर्मास्त्रनिर्वर्ण्य चरेत्ताभ्युदयक्रियाम् ।

ज्योतिर्विवरणं तु चतिसङ्घटे एकोदशयोग्येकाहं कर्त्तव्यतांता—

न प्रतिषिद्धं तत्र मन्त्राग्ने सङ्घटे नहति ।

एकोदशसप्तवदरेकाहं भिन्नमन्त्रे वापि ॥

यमयोच विधिः कृत्यन्तरे—

एकस्मिन् वक्षरे चैव वासरे मन्त्रे तथा ।

कर्त्तव्यं महत्तं स्तुतोर्वापोर्वनसजातयोः ॥ इति ।

आचतुर्थीस्ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत्* ॥
अतिसङ्कटे तु ।

जह्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य
नारौविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
नारौविवाहास्तदहेऽपि ग्रस्तं
नरस्य पाण्डिग्रहमाहुरार्याः ॥ °

तथा सङ्कटे ।

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कुष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गात्रं दद्यात्पयस्विनीम् ।
चूडोपनयनोद्वाहं प्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥
अथ वैधव्ययोगे शान्तिमाह मार्कण्डेयपुराणे ।
वाल्म्वैधव्ययोगे तु† कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः‡ ॥

सूत्यन्तरेऽपि—प्रेतश्राद्धानि सर्वार्थे सपिण्डीकरणं तथा ।

अपलभ्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः ॥

इति विनायकचर्चे दीपमाह उग्रनाः—

इतिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि वक्षरेत् ।

स श्राद्धौ नरके चोरे पिबेति सङ्क मञ्जति ॥ इति ।

† वाल्म्वैधव्ययोगागाहं मकरन्दे गुणाकरः—

यत्ना धवेनोच्चकरेऽससंख्ये वाल्मेऽपि भीमे विषया प्रदिष्टा ।

पापघ्नालोकावर्गयति कन्धैव बन्धा भवतीति सूतौ ॥

अन्यथापि—सङ्गे व्यथे च पाताले जानिचे पाटने कुञ्जे ।

कन्या भर्तुर्विनाशाय भर्ता कन्याविनाशदः ॥ इति ।

‡ कुम्भ इत्युपलक्षणं तेन मन्त्रमपि याज्ञा, दुर्हंशः स चाश्वत्थ एव नाम्बः, प्रतिमा विष्णु-
प्रतिमा सा च त्रिरोमुद्राभयवयुता सौवर्णी न ब्राह्मणमज्जिता । इति गोपीनाथः ।

कृत्वा लग्नं रहः पश्चात् कन्योद्वाहोति (मन्वते) चापरे ॥

कुम्भविवाहविधिसु सूर्यारुणसंवादे ।

विवाहात्पूर्वदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।

विवाहर्क्षे (होते) च मन्थन्याः कुम्भेन सह चोदहेत् ॥

पिता सहस्रवाचा च विवाहविधिपूर्वकम् ।

सूत्रेणावेष्टयेत् पश्चाद्गतनुविधानतः ।

कुङ्कुमान्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥

प्रार्थयेत् ततः कुम्भं मन्त्रेणानेन मानवः ।

वरुणाङ्ग(समुद्भूत)स्वरूपाय† सवर्जजीवसमाश्रय ॥

पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ।

देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ॥

ततोऽलङ्कारवस्त्राभ्यां वराय प्रतिपादयेत् ।

अथ कुम्भं विनिःसार्य प्रभस्य सलिलाशये ।

ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ इति ।

अथ विष्णुमूर्त्तिदानम् ।

शुद्धवर्णसुवर्णेन विस्तृतायवा पुनः‡ ।

निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राजसंयुताम् ॥

* विवाहोक्तं तथा लघं इति निश्चयमिष्यो पाठः ।

† स्वरूपार्थेति मन्त्रोपनिषद स्वरूपम् अस्मिन् प्राप्नोतीति पञ्चाशत् । स्वरूपस्त्विति
सुहृन्निमित्तमपिटीकायां पाठः ।

‡ यथाशक्तिसमन्वितमिति च पुलके पाठः ।

सर्वलक्षणसंपूर्णां पीतवासोदयान्विताम् ।
 सदक्षिणाच्च तां दद्याद्वाङ्मनायाय मन्त्रतः* ॥
 यन्मया प्राचि जनुषि ब्र(म्हा)त्वा पतिसमागमम् ।
 विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ॥
 प्राप्नुवत्या (प्राप्यमाणं) महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ।
 वैधव्याद्यतिदुःखौघघाताय सुखलब्धये ॥
 बहुसौभाग्यलब्धे च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
 सौवर्णीमर्चितां शक्त्या तुभ्यं सम्यददे हिज ॥
 अनघाद्याहमस्मीति निवारं प्रजपेत् (मनुं) ततः ।
 एवमस्त्विति तस्योक्तिं† मृहीत्वा स्वयम् विधेत् ।
 ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगौदयः‡ ॥
 इति विधानपारिजाते विवाहोपनयनोपयोगि-
 निर्ययविधानम् ।

• इमं मनुमुदीरयत् इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† तस्योक्तिमित्यत्र विमोक्षैरिति मुद्रितचिन्तामणी पाठः ।

‡ ननु पुनर्भूतं धिक्पुष्टं इत्यनरोक्तैः परिणीतायाः कन्यायाः पुनर्भूतेन महादीनः सम्भवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

स्वर्वात्म्यपितृणाञ्च प्रतिमा विचक्षपिषौ ।

तथा सद्य विवाहे च पुनर्भूतं न जायते ॥

इति विधानसूत्रम् ।

अथ गुरो सिंहस्थे प्रतिचार्यादित्ये च
कार्याकार्यविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते श्रीपतिः ।

यदि गुरुतिथारी जीवसंवत्सरान्ते
भवति च अधिमासे सिंहसंस्थे च जीवे ।
अनुगतरविराप्ते नीचगे निर्जिते वा
उपनयनमनिष्टं यज्ञयात्राविवाहः ॥ इति ।

सिंहस्थे विशेषमाह सप्तः ।

गुरुर्मघायां पुच्छं निहन्ति
भगे स्त्रियं हन्ति वदन्ति गर्भाः ।
सिंहस्थ चान्धोत्तरपादसंस्थ-
स्तथा च जीवश्च सुतं निहन्ति ॥

अथ देशस्थित्या ।

तथाचागस्त्यः ।

सिंहस्थिते देवगुरो विवाहं
नेच्छन्ति यात्रां मुनयो व्रतञ्च ।
कलिङ्गवज्जिह्वय मागधेषु
दोषः प्रयुक्तो न तथान्यदेशे ॥

गीतमोऽपि ।

कण्ठीरवस्थे धिषणे विवाहं
कुर्वीत यात्रां व्रतञ्चदोषाम् ।

गोदावरीमुत्तरतो हि दोषा

गोदावरीदक्षिणतो न सन्ति ॥

काण्ठीरवः सिंहः । गोदावरीमारभ्येति शेषः* ।

देवस्तु ।

व्रतबन्धं प्रतिष्ठां विवाहं मन्दिरप्रवेशञ्च ।

यात्राञ्च याम्यदेशे कुर्यादाख्यं न (सिंहस्थं) सिंहांशे† ।

आख्यं हृहस्यतिः ।

अथ गुरुशुक्रास्तमयनिर्णयः ।

तत्र श्रीसङ्गः ।

अस्तमिते भृगुतनये नारी स्त्रियते हृहस्यती पुनः ।

दम्पत्योः सहमरणं पाण्ड्यहृणोदिते केतो ॥

अथ विशेषमाह अगस्त्यः ।

एको मूढो भवेदन्यः स्त्रोचमिषांशगो यदि ।

स्वराशिमूर्तिगणैव मूढदोषो विनश्यति ॥

मूर्तिगो लम्बग इत्यर्थः ।

हृहस्यतिस्तु ।

ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

सिंहे गुरी सिंहनवाग्रकोर्धं गोदावरीदक्षिणकूलजातेः ।

उवाचकालात्यदोषभौतेः काख्यो विवाहस्यायनो ब्रवीति ॥

† सिंहांशे अथ नवाग्रक्रमेण सिंहांशो बोध्यः । अतएव सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरी पुन-
वती भवेदित्युक्तम् । भगदैवत्यप्रथमपादस्य सिंहांशत्वेन परित्याग्यत्वात् तद्व्यतिरिक्तं भग-
दैवत्यं यावत् ।

यद्येकस्यापि मूढत्वे शुभकर्म न दोषकृतम् ।
 इयोर्मूढत्वमेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 द्विजम्नादिशुभे कार्ये शुक्रमौख्यं न दोषदम् ।
 चैवर्षिकानामेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 क्षत्रियाणां विशेषेण भृत्यानां राजसेविनाम् ।
 मौख्यदोषं न पश्येत दीक्षाणामिव कारयेत् ॥
 प्राति(नि)पातिषु कार्येषु राज्ञां तत्कर्मकारिणाम् ।
 विवाहादीनि कार्याणि मौख्येऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
 शान्तिं कृत्वा तयोस्तद्विष्णुदेवेन्द्रमग्नयोः ।
 होमेर्दानैर्जपैर्वापि तयोर्वादितमग्नयोः ॥ इति ।

तयोः समसप्तके निषेध उच्यते ब्रह्मस्यतिना ।

यदा जीवसितौ वक्त्रे(क्रे) परस्परनिरीक्षितौ ।

सप्तमस्यो तदा दोषो मूढत्वादतिरिच्यते ॥

अस्य देशभेदेन व्यवस्था चोक्ता सङ्गृहे ।

सप्तदृष्टिर्गुरोः शुक्रे नर्मदोत्तरतो भवेत् ।

नर्मदायाम्बभागे तु सप्तदृष्टिर्न दृश्यति ॥ इति ।

तयोर्बाह्यवृत्तत्वे निषेध उक्तस्तत्रैव ।

बालः शुक्रो हरेत्कन्यां स्त्रीषः (वृद्धः) शुक्रः पतिं हरेत् ।

बालो वृद्धस्यतिः पुंसां स्त्रीषः स्त्रीणां न शोभनः ॥ इति ।

तद्दिनसंख्यामाह नारदः ।

पञ्चाग्रागुदितः शुक्रो दशविदिवसं शिशुः ।

वृद्धः पञ्चदिनं पञ्चं गुरुः पञ्चन्तु सन्ततः ॥

कस्तोऽपि ।

पश्चादभ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनवयम् ।

पचं वृक्षसु पूर्व्वेन पश्चाहं पश्चिमे स्थितः* ॥

तथा ।

उपरामनिवृत्तौ तु यावत् स्थाह्निसप्तकम् ।

रवीन्द्रोदृष्टिपाते च क्रूरपक्षयुते च मे* ॥

अन्याधानं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ।

तथोदयास्ते माङ्गले दिनानां नवकं त्यजेत् ।

खण्डग्रहे ग्रहदिने तथा पूर्वापरं दिनम् ॥ इति ।

नारदः ।

कन्यकावरयोः सर्व्वे ग्रहाः शोभनतां गताः ।

यदि तत्रैव कर्त्तव्यो विवाहः शुभमिच्छता ॥

गर्गः ।

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।*

हयोसन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेश निश्चितम् ॥ इति ।

वृक्षस्यतिसु ।

पुंसो भानुस्त्रिषष्ठाये शनिभीमौ च शोभनौ ।

अन्यत्र शान्तिमेतेषां कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

पचं वृक्षसु पूर्व्वेन दशाहं पश्चिमेन तु ।

ग्रहग्राह्यो दशाहसु पूर्व्वेन च दिनवयम् ॥

इति माधवास्तके पाठः ।

विवाहे बलमावश्यं दम्पत्योर्गुहसूर्ययोः ।

न चेत्पूजां प्रकुर्वीत दुष्कृतप्रदयोस्तयोः ॥ इति ।

गुर्वादित्यशान्ती स्तवकारम्भे एव उक्ते । अन्येषां दुष्टप्रहाणाच्च
नवग्रहमखोक्तप्रकारेण शान्तिः कार्या इति ।

अथ अष्टादश कूटा उच्यन्ते ।

तत्र ब्रह्मस्यतिः ।

विवाहसमये काले सुखासीनं शुचिं द्विजम् ।

दैवज्ञं भक्तितो गत्वा संपूज्यादौ यथावलम् ।

उडुनी नामनी चोक्ता संपृच्छेत्सकदेव तम् ॥

दिनं गणञ्च माहेन्द्रं स्त्रीदैव्यं योनिरव च ।

राशिराश्वधिपौ वश्यं रज्जुर्वेधश्च ते दश ॥

पुनश्च भूतलिङ्गे च जातिगोत्रखगास्तथा ।

योगिन्यासौ च दैवञ्च पुनरष्टौ विशिषतः ।

पुनश्च वर्षकूटञ्च माहेन्द्रञ्च ततः परम् ॥

गर्गः ।

माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् ।

स्त्रीदैव्यं रज्जुकूटञ्च वश्यं वर्षाख्यकूटकम् ॥

राशिराश्वधिपात्ये च वेधो नाद्याख्यकूटकम् ।

भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम् ।

योगिनीगोत्रकूटञ्च कूटान्यष्टादशैव तु ॥

एतेषां प्रत्येकं लक्षणानि ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यानि यन्मगौरव-
भयाच्च लिख्यन्ते ।

अथ एकराशिनक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र गर्गः ।

एकराशौ हि नक्षत्रे पौरुषी प्रथमा भवेत् ।
अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेद्दिनश्रुति ॥
भवनद्वययुक्तार्धे पूर्व्यं पुंसां शुभावहम् ।
पञ्चाङ्गागतं स्त्रीणामन्यथा चेद्दिनाश्रुतम् ॥

तथा । नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
स्तदा विवाहे च तयोर्विनाशः* ।
पुंणामपूर्व्यं शुभदं विवाहे
पुत्रादिसम्पत्तिविवृद्धिकारि ॥

अत्र वर्ज्यनक्षत्राणि यथा ।

एकराशौ दिनक्षत्रे कृत्तिका यस्य तारका ।
धनिष्ठा शततारा च पुण्यास्तेष्वक्ष वर्जयेत् ॥

एकनक्षत्रयोगे श्रुगुः ।

रोहिण्यार्द्रामवेन्द्राग्नीतिष्यश्रवणपौष्णभम् ।
उत्तराप्रोष्ठपाक्षैव नक्षत्रैस्तेऽपि शोभनाः ॥

अन्यच्च ।

अजैकपाशित्ववसुर्हिदेव-
प्रभञ्जनात्यार्कभुजङ्गमानि ।
सुसुन्दजीवान्तकभानि नूनं
शुभानि योषिभरजशभैस्ते ॥

* न दम्पती तत्र सुखं क्षमेतामिति ज्योतिरर्चने पाठः ।

एवञ्च सति भरणी रोहिणी चार्द्रा पुष्या षष्ठ्या मघा हस्तः
स्वाती विशाखा अनुराधा श्रवणं धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा उत्तर-
भाद्रपदा रेवती चेति पञ्चदशमन्त्रेषु स्त्रीपुंनन्त्रैस्त्वेऽपि शुभमिति
भावः ।

अत्रापि विशेष उक्तः सङ्गृहे ।

दम्पत्योरैकमन्त्रे भिन्नपादे शुभावहम् ।

दम्पत्योरैकपादे तु वर्णान्ते मरणं भुवम् ॥ इति ।

भूवाचनन्दहस्ताच्च रसदिग्द्विगोत्रजाः ।

वेदा वसुभिवादित्या चातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥

यात्रायां युवकाख्येषु चातचन्द्रं विवर्जयेत् ।

विवाहे सर्वमाङ्गस्ये चोलादौ व्रतबन्धने ।

चातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥

एवं ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रकारेण अष्टादशकूटान् ज्ञात्वा आभ्यन्तर-
लक्षणार्थं शकुनं पश्येत् ।

तथाचोक्तं सङ्गृहे ।

मनोऽनुकूले प्रथमं प्रसिद्धे

लब्ध्वा तु पश्चादथ सम्पदस्य

ततो निमित्ते शकुनादिनिश्चयं

सञ्चिन्त्य पश्चादथ सहजेत्ताम् ॥ इति ।

तस्मादाभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं निमित्तं पश्येत् ।

तदुक्तमाश्वलायनश्रुते ।

दुर्ध्वेयानि लक्षणान्यष्टौ पिप्पलान् ज्ञात्वा कृतमन्त्रे प्रथमं

कृते सत्यमतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजानाति
तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यत्कथं तद्विज्ञतामिति
पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृह्णाणेति ।
क्षेत्राच्चेदुभयतः शस्याद्दृष्टीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्य-
तीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाश्चैवर्चस्त्रिणी
अविदासिनो ऋदात्कल्बसम्पन्ना देवनास्त्रितवी चतुष्पथा-
द्विप्रव्राजिनी ईरिणादध्वन्या श्मशानात्यतिष्ठीति ।

उभयतः शस्यादिति । यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिवत्सरं द्विवारं (शस्यं)
धान्यमुत्पद्यते तदुभयतः शस्यं तस्मादित्यर्थः । अविदासिनः
अशोषात् । दीव्यन्ति यत्र तद्देवनं द्यूतस्थानं तस्मात् । चतुर्णां
पथां समाहारश्चतुष्पथं तस्मात् । ईरिणमूर्ध्वरप्रदेशस्तस्मात् ।
श्मशानं प्रसिद्धम् । एतेभ्यः स्थानेभ्यो मृदः पृथगुपादाय पृथक्
पृथक् पिण्डान् कृत्वा नामभिरङ्गयित्वा शुद्धपात्रे निक्षिप्य गन्ध-
पुष्पैरभ्यर्च्य यदियमित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वरो वा तदीयो वा
स्वाभीष्टदेवतां ध्यात्वा एषामेकं गृह्णाणेति कुमारीं ब्रूयात् ।
यदि सा क्षेत्रादाहृतं पिण्डं प्रतिगृह्णीयात् तदाऽस्याः प्रजा
अन्नवती भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादिपिण्डादौ ज्ञेयम् ।
तथाच आग्नेषु चतुर्षु पिण्डेषु शुभफलम् । अन्धेषु चतुर्षु
अशुभमिति ।

पुराणेषु शकुनं दृष्ट्वा वा पाण्डित्यः कार्यं इति ।

तथाचोक्तं प्रयोगपारिजाते शिवराघवसंवादे ।

श्रीराम उवाच ।

पुराणं वीक्ष्य विधिना यत्फलं लभते नरः ।
 किं किं पुराणं वीक्ष्य स्वादर्शनीयं तथैव किम् ॥
 प्रगस्तः कीदृशः श्लोको ह्यप्रगस्तश्च कीदृशः ।
 कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥
 पूजा च कीदृशी तत्र कार्या निर्णयदर्शने ।
 इति रामस्य वचनं श्रुत्वा प्राह सदाशिवः ॥
 पुराणपूजनाहंस्तु स्वशास्त्राध्ययने रतः ।
 भीमासातत्वविज्ञानः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥
 शतकृद्भिर्द्वीयजापी च साम्निस्त्रिस्तितवाचकः ।
 यत्तुर्व्यं दी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः ॥
 श्रीतानपत्रलिखितं देवलिप्यन्वितं शुभम् ।
 ब्रह्मपतिपञ्चम्युगपत्प्रणवाक्षरम् ॥
 प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोरग्रपूजिताः ।
 रेखिका तु भवेदेव मकारस्तस्य पार्श्वतः ॥
 शिरोभागमुपक्रम्य सकोणाधःप्रलम्बिनी ।
 अकारः स हि विज्ञेयः पट्टिका दक्षरेखया ॥
 वामे षष्ठ्यक्षविन्दू हाविकार इति कीर्तितः ।
 तस्य वामशिरोभागलम्बिन्या ई उदाहृतः ॥
 सर्वाक्षरे शिरोरेखा अव्यक्ता प्रणवं विना ।
 एवमन्यानि वर्णानि अक्षराणीति वै विदुः ॥
 लिप्यान्वयैव लिखितं पुराणम् प्रमस्यते ।

ब्राह्मण वैश्वदेव आदित्यं नारदं तथा ॥
 मार्कण्डेयमयाम्बेयं कौर्मं वामनमेव च ।
 गारुडं (लि)कैङ्करमास्थानं(तं) तथा भागवतं स्मृतम् ॥
 वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।
 विसृज्य पुस्तके रज्जुं पीठे (पटे) निक्षिप्य संस्मृते ॥
 धीतवस्त्रधरः स्नात्वा कुशसूतो द्विजोत्तमः* ।
 आदावात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा सकृद्यमेव च ॥
 अक्षुण्णश्चाक्षुषश्च पाशं पुस्तकमेव च ।
 धारयन्तीं सितां ध्यायेत्सन्नाम्नां सरस्वतीम् ॥
 गीर्वाणसहस्राकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं युक्ताम्बरधरं हरम् ॥
 हरिश्च देवदेवेशं स्तूयमानं पुराणकैः ।
 ध्यात्वेव पूजकः सम्यगादौ पूजां समारभेत् ॥
 आपो वा इति मन्त्रेण कलशस्याभिमन्त्रणम् ।
 तज्जलान्तु गृहीत्वाप पूजाद्रभ्याष्याद्याद्येत् ॥
 तत्सङ्गमेति मन्त्रेण प्रशस्य(स्त) प्रणवेन तु ।
 आत्मानं सर्वपाप्माणि तत आवाहयेदिति ॥
 यद्वागिति त्र्यम्बकेन भारतीषोऽङ्गार्चनम् ।
 पुष्पसूक्तेन वा कुर्यात् पुस्तके षोडशार्चनम्† ॥

* हचिरकोचनोऽम्बरः इति पञ्चपुराणे पाठः ।

† गायत्र्या वा सप्तर्चयेदिति पञ्चपुराणे पाठः ।

वक्षरात्मादधारश्च पञ्चवर्षादधः शुभान् ॥
 अमृतां वातुतुमतीं कन्यां यज्ञेन पूजयेत् ।
 नन्धपुण्याचतेर्धूपदीपताम्बूलभूषणैः ॥
 पाठयेदद्य वै मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ।
 सत्त्वं ब्रूहि प्रियं ब्रूहि भगवति सरस्वति ॥
 नमस्ते नमस्त इति गायत्र्या च कुमार्थेया ।
 गायत्र्यानुकमार्थात्तु दूर्वायुग्मन्तु कामयेत् ॥
 सन्निधौ पुस्तकस्त्रा(य)धः सहस्र परंमे(मि)त्पुत्रा ।
 दूर्वायुग्मत्रयं दद्यात्तस्त्रा हस्तो विचक्षणः ॥
 सा क्षिपेत्पुस्तके सन्धौ शलाकात्रयमत्र तु ।
 विस्तृण्व तां ततो दद्यात्पुण्याक्षलिमतन्मित्रः ॥
 आदाय पुस्तकं गत्वा देवीं ध्यायेन्ममाहितः ।
 विहङ्गिः प्रेषणं कुर्यादेवेभ्यो नम इत्यथ ॥
 पञ्चयीमंध्यमः श्लोकः कार्य्यसंसिद्धिसूचकः ।
 पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि राघव ।
 पत्रान्तरे पठेच्छ्लोकं विविचार्थमुदीरयेत् ॥
 शनैः शनैः पठेन्नात्रो व्याख्यायाच्च शनैः शनैः ।
 त्वरेह तु न कर्त्तव्या इत्यति त्वरया च गीः ॥
 निश्चित्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्थं च मानये ।
 यद्यार्थमेव वक्तव्यं विचिन्त्य राहुमन्दन ॥

• पञ्चमाह्वारादूर्ध्वं द्वावर्षादधः शुभानिति पञ्चपुराणे पाठः ।

† प्रतीपं तत्र वक्तव्यं विचिन्त्य इति पञ्चपुराणे पाठः ।

यदि युक्तमर्थं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ ।
 पुस्तकस्य हि द्वित्वेव पूजकः स द्विजोत्तमः ॥
 तत्तद्येव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ।
 देवानतो हि स श्लोको देवं हि बलवत्तरम् ॥
 उपश्रुतिषु यद्वच्च नापराधो द्विजस्य तु ।
 विस्मयस्तत्र कर्त्तव्यो देवस्य कुटिला गतिः ॥
 पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे चोत्तरचारिणि* ।
 तमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयस्तु पठेदथ ।
 ततस्तृतीयपाठः स्यात्ततः कार्यं विवेचनम् ॥
 अविस्मयान्तपूर्वार्द्धस्तवर्गंतरपञ्चमः ।
 स्तुति(लिङ्वर्जितः)लिङ्गिर्जितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥
 अध्यायानां समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः ।
 उक्ताशुक्थनश्चैव यूपस्तम्बं (ह्यपस्तुतं) तथैव च ॥
 दग्धपत्रं (न लिखितं) नष्टलिपिः सन्दिग्धाक्षरमेव च ।
 एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥
 प्रश्नो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकार(प्रभेद)तः ।
 दीप्तं हि द्विविधं ज्ञेयं हितस्थितिविनाशयोः ॥
 शान्तं हि द्विविधं ज्ञेयं (शान्तस्य) उत्पत्तिस्थितिवृद्धितः ।
 तत्र शान्तं प्रशस्तं स्वात्तचित्तं पूर्वैर्लक्ष्यैः ॥
 यथोक्तं यादृशं योग्यं विचार्य तादृशं बुधैः ।
 स्तुति(श्रुति)वैराग्यपरयोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ॥

* यत्पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे चोत्तरचारिणि इति पत्रपुराणे पाठः ।

विसर्गान्ते तु पूर्वार्धे व्यायासी भविष्यतः ।
 सङ्कल्पितफलाभावो ह्यध्यायस्य समापने ॥
 काण्डादेशु समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यस्य नाशनम् ।
 पुराणस्य समाप्तौ तु तद्देशस्य विपर्ययः ।
 क्षुते पुस्तकपाते वा आहतं मस्तकादिके ॥
 वक्तावमाननं याति ततः शकुननाशनम् ।
 पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूजां विधाय च ।
 प्रातःकाले परेद्युश्च शकुने रघुनन्दन ॥
 प्रश्नानामीक्षणं कार्यं सद्यःकालमथापि वा ।
 सर्वेषु तु पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥
 वैष्णवं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे ।
 सत्या(मत्या)दिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥
 स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चान्यतः ।
 किन्तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं सर्वदेव तत् ॥
 सदाचारविहीनेन पूजितं यदि तत्(फलं) भवेत् ।
 तदा त्वशुभमायाति शकुनेनैव शुध्यतिः ॥ इति ।
 द्विष्णादिपुराणं पूर्वोक्तविधिना संपूज्य शकुनमवलोक्य
 रेव मनः सन्तोषं नयेत्तदेवं कन्यां निश्चिनुयात् ।
 इति श्रीविधानपारिजाते पुराणशकुनविधानं समाप्तम् ।

• पञ्चाक्षरीचमिति पञ्चपुराणं पाठः ।

† नैव क्षेमश्चित् इति च-पुस्तके पाठः ।

‡ शकुनं नैव सिध्यति इति पञ्चपुराणं पाठः ।

अथ विवाहकालविधानम् ।

तत्र आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्पादिः नक्षत्रे चोत्तराश्विप-
नयनगोदानविवाहाः । सार्वकालिकमन्त्रे विवाहः*
मिति ।

कात्यायनगृह्यमपि ।

विवाह उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे पुष्यादे कुमाख्याः
पाणिं गृह्णीयान्निषु निषूत्तरादिषु‡ स्वातो मृगशिरसि
रोहिण्यां वेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

अर्के कर्कटकन्यकाघटधनुर्गुक्ते ध्रुवौ मन्विषि
स्कीतज्योतिषि ग्रीतरोचिषि नक्षोद्रेका(?)वरिक्ते तिथौ ।
रोहिण्युत्तररेवतीपिठमन्त्रिभेन्दुहस्तासुरे"
उत्तराकर्कजवासरादिरहितेषु द्वादशकर्मभारमेत् ॥

* कल्पाद्यं ज्योतिःशास्त्रादिरोपीति इति सूत्रम् ।

† ज्योतिर्द्विभेदऽपि—

सार्वकालिकमन्त्रिनि विवाहं ग्रीष्मकालः ।

एतच्च सार्वकालिकत्वमाधुर्याद्यधर्मे विवाहविषयमिति कीचिन् । आसन्नपौर्णमास्याविषय-
मित्यन्ते ।

‡ उत्तराश्विनीहस्तचित्रा इति चोचि, उत्तराषाढाश्रवणचमिष्ठा इति चोचि, उत्तरभाद्र-
पदाश्लेषाचित्रा इति च चोचि इति हरिहरः ।

नारदस्तु ।

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभावहाः ।

मध्यमी कार्तिकी मार्गशीर्षकी निन्दिताः परे* ॥

न कदाचिद्दशर्षेषु भानोराद्रीप्रवेशनात् ।

विवाहो देवतानाञ्च प्रतिष्ठा चोपनायनम् ॥

अप्रवृद्धो हृषीकेशो यावत्तावन्न मङ्गलम् ।

उत्सवे वासुदेवस्य दिवसे नान्यमङ्गलम् ॥

आद्यगर्भस्य ज्येष्ठमासो निषिद्ध इति श्रीपतिराह ।

जन्ममासि न तु जन्ममे तथा

नैव जन्मदिवसे च कारयेत् ।

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा

ज्येष्ठमासि न तु जातु मङ्गलम् ॥

रत्नकोशेऽपि ।

जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् ।

ज्येष्ठमास्याद्यगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि ॥

विवाहे चोपनयने जन्ममासे विवर्जयेत् ।

विशेषाज्जन्मपक्षन्तु वशिष्ठाद्यैरुदाहृतम् ॥

नारदस्तु ।

न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसे न च ।

आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करण्डः ॥

* कार्तिकी मार्गशीर्षस्य अन्त्यमासितरेऽवसाः, इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

तथा ।

न जन्ममे जन्मगृहे दिने वा
 कुर्व्याद्विवाहं न च जन्ममासे ।
 ज्येष्ठर्चजे ज्येष्ठसुताङ्गनामां
 मियो विशेषाच्च तु शुक्लमासे ॥

शुक्लमासो ज्येष्ठमासः शुक्लश्च शुचिश्च यैवाहूतू इति श्रुतेः । ज्येष्ठे
 शुक्ल इत्यमरोक्तेश्च ।

तथा ।

चन्द्रताराबलैर्युक्ते काले पाणिग्रही यदि ।
 शुभलग्ने शुभैर्युक्ते तदा वृद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

शुक्लपक्षे चन्द्रप्राधान्यमाह श्रीपतिः ।

शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्बलीया-
 न्प्रधान्यं तारकायास्तु तत्र ।
 शन्या युक्ते विद्यमानेऽपि हि पत्नी
 न स्नातव्यं योचितः क्षापि दृष्टम् ॥

क्षान्पक्षे ताराप्राधान्यं स एवाह ।

न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मिप्रभावः
 अधिकतमिति हि ताराबौर्यमत्र प्रधानम् ।
 अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोचिते वा
 भवति हि खलु भर्तुः सर्वकार्येषु योवा ॥ इति ।

नारदः ।

अकालजा भवेयुषेद्विषुबीहारदृष्टयः ।

प्रत्यक्षं परिर्वर्त्येन्द्रचापाभ्रध्वनयो यदि ।

दोषाय मङ्गले मूनमदोषाय च काशजाः ॥ इति ।

तथा ।

पोषादि चतुरो मासान् (प्रोक्ता) ज्ञेया वृष्टिरकाशजा ।

सप्तोऽपि ।

निर्वातेऽभूमिचलने ग्रहयुगे तस्मिद्दृशौ ।

अशुभे पञ्चदिवसमन्यचैकदिनं (तथा) त्यजेत् ।

दुःखे दुर्निमित्तादौ न कदाचिच्छुभं भवेत् ॥ इति ।

तथा ।

भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृष्टिचाहे कृते सति ।

ततः पूर्वोक्तदोष इति ज्योतिर्विदो विदुः ॥

अन्यत्रापि ।

त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तौ पूर्वतः परतस्तथा ।

विवीहादिषु कार्येषु नाद्यः षोडश षोडश ॥ इति ।

विशुद्धतोरयनयोर्दिनत्रयं

हरिपदेषु षड्दशीतिमुखेषु ।

पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमा-

वाङ्किवाहं चतु षोडशेति च ॥

अक्षान्तरिचे वनवान् मासतो मयताहतः ।

यस्यचः अनिर्वातो जायते वायुसम्भवः ॥

इत्युक्तमर्थम् ।

विषुवती तुलामितौ अयने मकरकर्कटौ हरिपदानि वृषसिंह-
वृश्चिककुम्भाः षडशीतिमुखाः म्रियुनकन्याधनुर्मीनाः । अन्य-
दुपयुक्तं तिथिवारनक्षत्रयोगकरणलक्षादि ज्योतिःशास्त्रतोऽव-
गन्तव्यम् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
विवाहकालनिर्णयः ।

अथेदानीं सन्निविचारानन्तरं कन्यादानस्य कर्त्तव्यत्वात्
तत्कर्त्तुर्निर्णयो निरूप्यते ।

तत्र नारदः ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च स्रकुण्डो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्त्रियां कन्यां दद्युः स्रजातयः ।

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्यां राजानमाव्रजेत् ॥

प्रकृतिस्थत्वं सर्वविशेषणम् ।

पिता पितामहो भ्राता स्रकुण्डो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्व्वनाम्ने प्रकृतिस्थः परः परः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । प्रकृतिस्थ उन्मादादिदोषरहित इत्यर्थः ।

दातरि कन्यादानाभावात् कन्यादानाशक्नो व्याघ्रपादाचार्यं
भाट्ट ।

द्रव्येषु चात्मसात्कृत्य परकायान्तु कथ्यन्ताम् ।

धर्मेषु विधिना कन्यां दत्त्वाय सहस्रे वरे ।

द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम् ॥ इति ।

सदृशवरलक्षणमाह नारदः ।

सर्वधर्ममनुकूपञ्च कुलशीलवत्(वयः)श्रुतैः ।

सहधर्मं चरियातां पुत्रांचोत्पादयेति च ॥

सर्वेषु वरे प्राप्येत्यध्याहृत्य चन्वेतव्यम् । एतच्च असति रजोदर्शने
द्रष्टव्यम् ।

यतः कात्यायनिः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।

चयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ इति ।

मरीचिसु ।

यस्यां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

असन्माथो ह्यापाङ्गेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वृषलीपतिसूचकमुक्तं हारीतेन ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृताः ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्हृषलीपतिः ॥

अत्र प्रायश्चित्तपूर्वकं विवाहमाह शौनकः ।

कन्याद्युत्तमर्ती शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्म(वान्)नः ।

तथा च कारयित्वा तामुद्देदावृणुंस्वधीः ॥

पिता ऋतुनतीतांस्तु नचयेदादितः सुधीः ।
 दानावधि गृहे यज्ञात्तां रक्षेत रजोवतीम् ॥
 दद्यात्तद्वत्संख्या गाः शतः कन्यापिता यदि ।
 दातव्येकापि निःस्त्रेण दाने तस्या यथाविधि ॥
 दद्याद्वा ब्राह्मणैश्चमतिनिष्ठः सदचिचम् ।
 तस्यातीतर्तुसंख्येभ्यु वराय प्रतिपादयेत् ॥
 सप्तोत्पत्यदिने* कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
 अष्टष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ।
 तामुद्वहन् वरचापि कुशाखैर्जुहुयाद्विः ॥
 इति श्रीविधानपारिजाते कन्यादाढरजससादाननिर्णयः ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः ।

ब्राह्मो दैवस्यैवार्चः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचचाष्टमो मतः ॥ इति ।
 एतेषां सप्तषमुक्तं याज्ञवल्क्येन ।
 ब्राह्मो विवाह आश्रय दीयते शतयज्ञकृता ।
 तज्जः पुनात्युभयतः पुनश्चानेकविंशतिम् ॥
 यज्ञकृच्छ्रिणि दैव आदाधार्षस्तु गोबुगम् ।
 चतुर्ह्यं प्रथमजः शुक्लात्युत्तरजश्च षट् ॥

* चन्वदिने इत्यत्र चिह्नमिति संस्काररत्नमात्रायां पाठः ।

इत्युक्त्वा चरतां भर्तुं सह या दौयतेऽर्चिर्नै ।

स कायः पावयेत्तज्जः षड्वंशान् सममात्मना ॥

आसुरो द्रविषादानाशान्धर्व्यः समयाश्रितः ।

राक्षसो मुहुररणात्यैशाचः कन्धकाण्डलात् ॥ इति ।

अयं भावः—एतेष्वष्टसु विवाहेषु आसौ हो ब्राह्मणानामिव तेषां केवलं प्रतिग्रहात्स्विसंयोगात् । गान्धर्वराक्षसो क्षत्रियाणामिव पुराणि तदादर्शनादयुद्धसंयोगाच्च । आसुरो वैश्यानां तेषां (द्रव्य)-द्रविषसंयोगात् । अन्धे त्रयोऽनियताः ।

तत्र पैशाचो निर्न्दितः । तथाच वृषभमुः ।

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्त्रा गान्धर्वराक्षसौ ।

क्षत्रियस्यासुरो वैश्ये शुद्धे चान्यसु गर्हितः ॥ इति ।

गन्धासुरवदार्थो विवाहोऽपि क्रयक्रीतत्वात्किञ्च इति चेत् न । गोमिथुनस्य शुल्करूपत्वाभावात् । शुल्कं नाम देशकालानुरोधेन कस्यामून्वतया परिकल्पितं द्रव्यम् । न तस्य सर्वदा इयत्तास्ति तस्य न्यूनाधिकभावदर्शनात् । गोमिथुनस्तु सदा एकरूपमेव अतो न विक्रयदोषोऽचेति भावः ।

तथाच मनुः ।

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृगैव तत् । .

असौ वापि मज्जान् वापि विक्रयस्यावदेव न ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च विभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः ॥ इति ।

समर्थेन वेदशास्त्राभिज्ञेन । अज्जते तु होमे न भार्यापतिभावः ।

तदुक्तं वशिष्ठबोधायनाभ्याम् ।

बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रेण संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

कृते तु होमे प्रायश्चित्तमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमनुमोदनम् ।

वाहनं भोजनञ्चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥

आसुरे तूपवासः स्वाङ्गान्धर्व्ये च त्रिरात्रकम् ।

राक्षसे चैव पैशाचे कार्यं चान्द्रायणं तथा ॥

इति निम्नविवाहेषु वरस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

प्रशस्तविवाहचतुष्टयेऽपि तारतम्यमाह बोधायनः ।

तेषां चत्वारः पूर्व्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्व्वः पूर्व्वः श्रेयान्

इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् इति ।

इति विधानपारिजाते विवाहभेदाः ।

अथेदानीमुक्तविवाहेषु ब्राह्मविवाहाङ्गभूतं

वाग्दानविधानं प्रस्तूयते ।

तदुक्तमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

कन्यां परिषेचमानो हो चतुरोऽष्टौ वा वरपितुराप्तान्

प्रशस्ताकारकर्षणो वृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था इति प्रहि-

स्रयास्ते च तावतीभिः पुरन्त्रीभिः सहिता मङ्गलगीत-

तूर्याभ्यां सुशकुनपूर्व्वकं कन्यागृहमेत्य श्वमे पीठासने

प्राप्तुं खासीनाया दादृश्रतिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः
पाणौ फलं (निधाय) प्रदाय (कन्यावरणकाले) कन्याया
काले वृणीरखासीनाः प्रत्यस्तुखा वशिष्ठगोत्रोद्भवाय
अमुञ्च प्रपौत्राय अमुञ्च पौत्राय अमुञ्च पुत्राय अमु-
ञ्च शीलनाम्ने वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुञ्च प्रपौत्रीममुञ्च
पौत्रीममुञ्च पुत्रीं सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां भार्या-
त्वाय वृणीमहे इति ब्रूयुः । अथ दाता भार्याप्राप्ति-
बन्धुसमेतो यथोक्तमनूयं वृणीध्वमिति ब्रूयात् । एवं
त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्वामीति चोच्चैस्त्रिर्ब्रूयात् । अथ
ब्राह्मणा उक्तस्त्वय्यनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्व-
मस्तु अक्षतचारिष्टं चास्तु दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः
पुष्टिस्तृष्टिश्चास्तु इत्युक्ते तदः सत्यमस्त्विति त्रिरनूच्य(द्य)
समानैव आकूतिः प्रसुरमन्ता धियसानस्य सच्चणीत्येताः*
पठेयुः । पुरन्ध्राः कन्यायै कन्याषान् कुलधर्माचारान्
कुर्युः ।

अत्र तिथ्यादिकमाह श्रीधरीये नारदः ।

पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।

विवाहभस्त्रोदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥

भूषणैः फलताम्बूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

शुक्लाम्बरैर्गीतवाद्यैर्विप्राग्नीर्वचनैः सह ॥

प्रसूयता धियसानस्य सच्चसि वरेभिर्वैराए अमिषु प्रसीदतः ।

अथाकस्मिन् उभयं जुगोपति यत् सौम्याम्बुगो वृणीषति ॥ (१० अ. ३० म. १ अक्ष.)

गच्छेच्च कन्यकाग्रीहं वरः प्रणयपूर्वकम् ।
 तदा कुर्यात्पिता तस्याः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥
 कुलश्रीलवयोरूप-वृत्तविद्यायुताय च ।
 वराय रूपसंयुक्तां कन्यां दद्यादयवीयसीम् ॥
 संपूज्य प्रार्थयित्वा च शचीं देवीं गुणान्नयाम् ।
 त्रैलोक्यवक्त्रभां दिव्यां गन्धमाख्याम्बराञ्चिताम् ॥
 विलासिनीसहस्रीषैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
 एवंविधां कुमारीं सा पूजान्ते प्रार्थयेदितिदम् ॥
 देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
 विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभञ्च देहि मे ॥

इति विधानपारिजाते वाग्दानविधानम् ।

अथैतदुपयुक्तमुच्यते ।

वाग्दाने जाते करो यदि देशान्तरं गच्छेत्तदाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां करो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीरुतून् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्दरम् ॥ इति ।

प्रतिगृह्य वाचा स्वीकृत्येत्यर्थः । चीरुतून् वस्त्रासान् ।

आर्षविवाहे तु विशेषमाहं स एव ।

प्रदाय शुक्लं गच्छेदयः कन्यायाः स्वीधनं यतः ।

धार्या सा वर्षमेकान्तु देयान्यस्मै(विधानतः) ततः परम् ॥

कात्यायनोऽपि ।

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायान्तु तत्र वै ।

पुरागतञ्च सर्वेषां लभते यदिमां सुताम् ।

अभ्यागच्छेत्तदोदायां दत्तं पूर्व्ववरो हरेत् ॥ इति ।

अयं भावः । कन्या पूर्व्वं यस्मै प्रतिश्रुता तस्यामन्येनानूदायां
स एव तां लभेत अन्येनोदायान्तु पूर्व्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत्
कन्यामिति ।

वशिष्टान्तु ।

अत्रिच वाचा दत्तायां स्त्रियेतादौ वरी यदि ।

न च तौ दम्पती स्यातां कुमारी पितुरेव ॥ इति ।

यत्तु पराशरः ।

नष्टे प्रव्रजिते क्लीवे मृते च पतिते पत्नी ।

पञ्चस्त्राप्यसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ इति ।

तद्वाग्दत्ताविषयम् ।

यस्मोऽपि ।

वरयित्वा तु यः कश्चिन्नश्येत्पुत्रसौ यदा ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान् वरयेद्दरम् ॥ इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

सकृन्नदीयते कन्या हरंस्तां धीरदण्डभाक् । इति ।

तददुष्टवराभिप्रायम् ।

दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टस्येहरो रात्रा स दण्डाद्योरदण्डवत् ॥

इति नारदोक्तेः ।

अव्यक्तेऽपतितेऽक्लीवे दशदोषविवर्जिते ।

मां कन्यां प्रदास्यामि देवान्निहिजसन्निधौ ॥

इति दानसमये तथैव प्रत्युत्तवाच । वरस्य दुष्टत्वे तु ।

दत्तामपि हरिक्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आग्नजेत् ।

इति धात्रवल्कावचनम् । यस्मै पूर्वं वाचा दत्ता ततोऽन्येन
कुलशीलादितः प्रशस्ततरो वरो लभ्येत तदा तस्मै देया न
पूर्वस्मै इत्येतत्परम् ।

इति वाग्दानोपयुक्तविधानम् ।

अथ प्रतिकूलविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पश्चात्पुत्रमर्त्यस्य कस्यचित् ।

तदा न मङ्गलं कुर्यान्नारीवैधव्यभीतितः ॥

मेधातिथिनिबन्धे ।

बधूवरार्थं घटिते मुनिश्चये

वरस्य गेहे त्वय कन्यकायाः ।

मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचि-

तदा न कार्यं खलु जातु मङ्गलम् ॥

अथ मङ्गलशब्देन विवाहश्चेत्यते बुधैः ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पश्चात्पुत्रमर्त्यस्य गोनिष्ठः ।

तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं भुवम् ॥

भृगुसंहितायाम् ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदोद्वाहो नैव कार्यः स्वपक्षचयदो यतः ॥

वृद्धशौनकः ।

वरबन्धोः पिता माता पित्रव्यस्य सहोदरः* ।
एतेषां प्रतिकूलस्य महाविघ्नकरं(प्रदं) भवेत् ॥
पिता मृततामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
पितामहस्य वै भ्राता तत्सुतो वा तथा स्त्रियः ॥
एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं दुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूषुर्न तद्वेत् ॥

माण्डव्यः ।

वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते ।
विवाहो नैव कर्त्तव्यः सर्वग्रस्त्रितिमिच्छता ॥

सङ्कटादौ तु मेधातिथिः ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥

स्मृतिरद्वावक्ष्याम् ।

जनद्विवार्षिके प्रेते न तस्य प्रतिकूलता ।
शान्तिः स्याच्छुभदा नृणां कुशाण्डगणहोमतः ॥
पितुरब्दमशौचं स्यात् पत्न्यासान् मातुरेव च ।
तदर्धं भ्रातुरेव स्यात्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येवान्त सपिण्डानामाशौचं माससन्मितम् ।

पित्रव्यस्य सोदर इति क-पुस्तके पाठः ।

तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमेन्तरा ।

शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत् पुनः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यं लग्नं यावद्धृत्ययम् ।

प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्त्तव्यं बहुविघ्नवे ॥

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेद् ।

विवाहस्तु ततः पञ्चाक्षयोरेव विधीयते ॥

ज्योतिःसागरे ।

दुर्भिक्षे राट्टभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।

प्रौढायामपि कन्यायां नातिकूलं प्रतीयते ॥

मेधातिथिनिबन्धे तु ।

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रातिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।

प्रवेशाद्विर्गमो यदक्षया मण्डनमुच्छने ॥

प्रेतकर्त्तव्यनिर्वर्ण्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे तु शुभं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरे तु ।

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।

दुर्दानवर्त्तिनस्यैव प्रातिकूलं न विद्यते ॥

सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।

शान्तिं कृत्वा गणेशस्य पूजनं शुभदं भवेत् ॥

अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दाहयि ।
 यः करोति शुभं पूर्वोद्दिष्टस्तस्य पदे पदे ॥
 दम्पत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
 पितृव्यस्तादृशश्चैव पितामहपितामही ॥
 पितृव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता ।
 कृते वाङ्मनस्ये पश्चादेषां मध्ये तु मानवः ।
 सृतो भवति यः कश्चित्प्रतिकूलं तदुच्यते ॥
 प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 नारी वैधव्यमाप्नोति ह्यन्यथा कारयेद्यदि ।
 अतो दोषविनाशाय शान्तिं कुर्याद्दिव्यचक्षुः ॥
 पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 पूजयेत्प्रयतो देवान् यथाशक्ति हिरण्यमान् ।
 लक्ष्मीं हरिं शिवां शम्भुं सृत्युच्चैव विशेषतः ॥
 श्रीसूक्तेनः त्रियं विष्णुमिदं विष्णुरिति च ।
 गौरीर्ममायेतिः शिवां त्रय्यकेन महेष्टरम् ॥

हिरण्यवर्णः हरिर्गौ सुवर्णरजतमज्ञान् ।

चन्द्रा हिरण्यवर्णः लक्ष्मीं आतपेदो मा पावत ॥

दिकेन १६४।१६५ प्रत्ययोरुक्तम् ।

† इदं विष्णुर्विष्णुः त्रिधा निदिधे पदम् । समुद्रमस्य पांशुनि ॥ इत्यादिकेन सक्तवर्णम् ।

गौरीर्ममाय सलिलानि तत्त्वत्कपदी विपदी मा चतुपदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवृषी सहस्राक्षरा परमं व्योमम् ॥ (१म. १२४म. ४१सक.)

त्रय्यकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाध्वमिव बभूवुधो मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ (१च. ६०म. यजुः।)

परं सृष्टोऽनु मन्त्रे च* सृष्टुं संपूजयेत्ततः ।
 वासश्च गन्धपुष्पाद्यानुपचारान् प्रकल्पयेत् ॥
 अथान्यभागपर्यन्तमुपलीपादिपूर्वकम् ।
 दूर्वातिस्तान्यचरुणा हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 सृष्टुर्नश्यत् सौख्यायुर्दम्भत्योर्वर्धतामिति ॥
 ततो व्यावृत्तिभिर्हुत्वा घृतेन च विचक्षतः ।
 स्निग्धकृत्वापि होतव्या प्रायश्चित्ताहुतिस्तथा ॥
 एवं समाप्य होमस्तु दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।
 गां हिरण्यं च वासांसि दत्त्वा दोषात्प्रमुच्यते ॥
 ऐश्वर्यकीर्तिजननं पुण्यपौन्यविवर्धनम् ।
 सर्वसृष्ट्युत्तमतिशय परमायुरवाप्नुयात् ॥
 इति गरीक्षप्रतिकूलशान्तिविधानम् ।

अन्यथापि ।

पित्रमातृस्त्रिया भ्रातृपुत्राणामन्ततः क्रमात् ।
 वर्षार्धार्धार्धसुखं च विवाहादि विधीयते ॥
 प्रतिकूलक्रियायाश्च वर्षेऽन्यस्मिन् कारयद् ॥
 निमित्तशत्रुनैः प्रप्रेतैः कर्त्तव्य इति केचन ॥
 प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं निषेधः प्रतिकूलतः ।
 कथान्यत्र प्रदातव्या पाराशरवचो यथा ॥

* परं भूमी अनुपरेर्द्धि पत्रां यसे चय इतरी दिवमानात् ।

चक्षते ब्रूयते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषी जीत वीर्याम् ॥ (५५. ७५. वा)

तृतीयः स्तवः

वाङ्निचये कृते पञ्चात्पितरौ
 तयोस्तत्पतिकूलं स्यान्नान्येषां
 कृते वाङ्निचये बध्ना वरस्य ऽ
 अमङ्गलं न वेद्यं स्वात्तयोरायुः ॥
 दम्पत्योः पितरौ भ्राता ह्युपनीतः ॥
 पित्रव्यस्तत्पुत्रश्चैव पितामहश्च तद्वधू
 एतेषां यदि चेत्कश्चिद्भृतो भवति मानः
 न तदा मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यशङ्कया ॥
 कृते वाङ्निचये पुंसां मरणं यस्य कस्यचित्
 तं वंशं वर्धमानश्चेद्विवाहः शीनको न तु ॥
 प्रेतकार्यमनिर्वर्त्य चाचतुर्थं भवेत्तदा ।
 पञ्चमे तु भवेत्पुंसि ततः शुभतरं भवेत् ॥
 तस्मिन् वरे न दातव्या वस्त्र प्राङ्निचयो भवेत् ।
 प्रतिकूलं न कर्तव्यं मातुके पैतृके तर्था ॥

कृते निचये वाग्दानमङ्गलेऽपि यदि ज्यो दिव्यभीमान्तरिक्षो-
 ऽकापाताश्च तदा शान्तिकं गृह्यसूत्रोक्तकञ्च कृत्वा यमं पूजये-
 मङ्गलं चानिराह ।

वाङ्निचये कृते वरमरणे तु अग्निः ।

अग्निर्वाचा च दत्तायां न्नियेतादौ वरा याद ।

न च मन्त्रोपनीता सा कुमारी पितुरेव च ॥

न मन्त्रोपनीता मन्त्रेण विवाहिता ।

नानपारिजातै	ततः ।
परं	यित् ॥
वा	म् ।
अजनकोऽङ्गना वा	तम् ।
एन करोति मङ्गलम् (शोभनम्) ।	ति ॥
अर्थः प्रकरोति शोभनं	चक्षः ।
गर्गाङ्गिरकश्चपाद्याः ॥	तिस्त्रया ॥
नमासायां प्रतिकूलविधानम् ।	चिन्ताम् ।
	प्रसुच्यते ॥
—	। ।
	१ ॥
समाप्तोऽयं प्रथमः खण्डः ।	शानम् ।

क्रमात् ।
 यते ॥
 १६ः ।
 न ॥
 ।
 या ॥

